

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

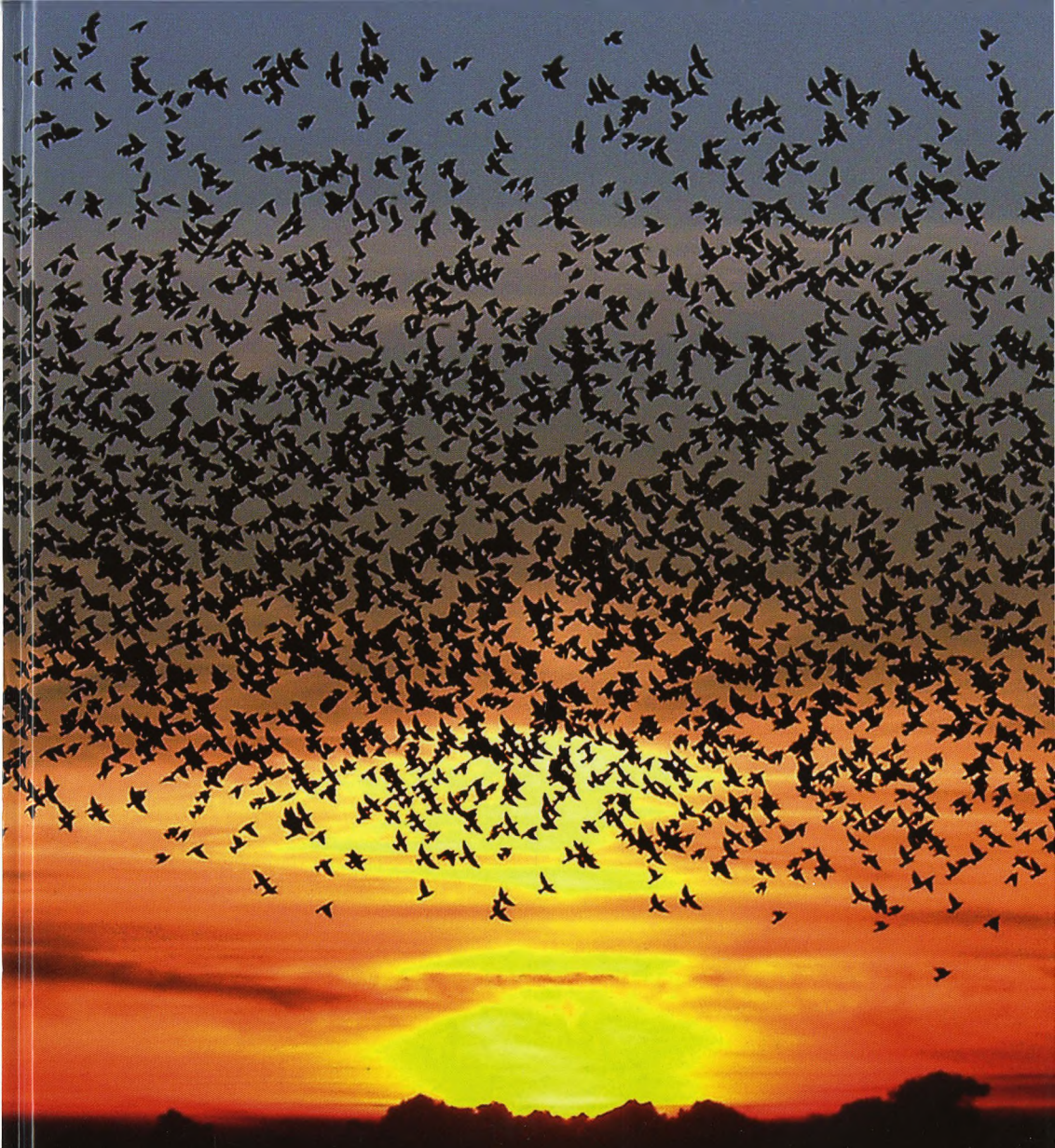
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

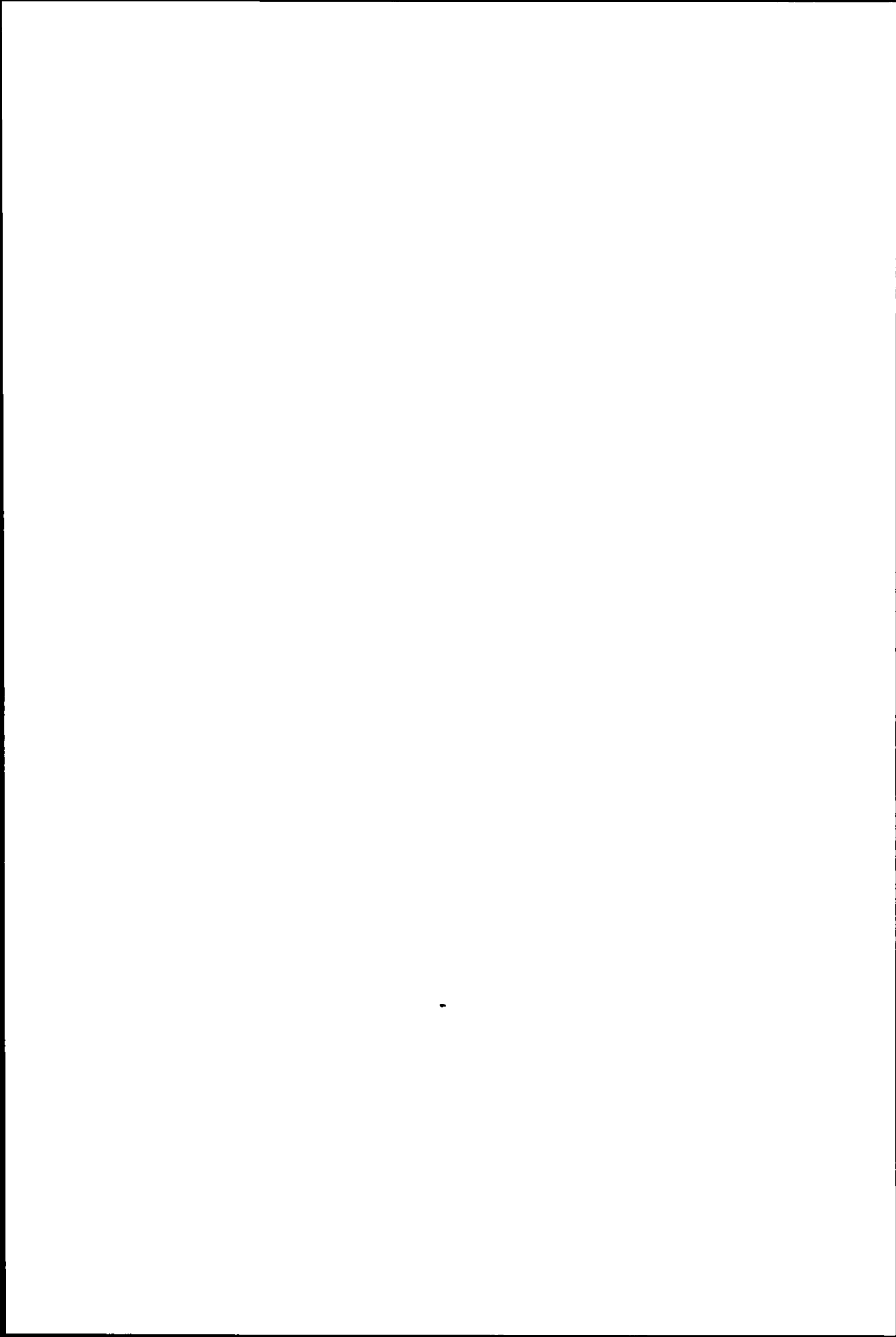
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

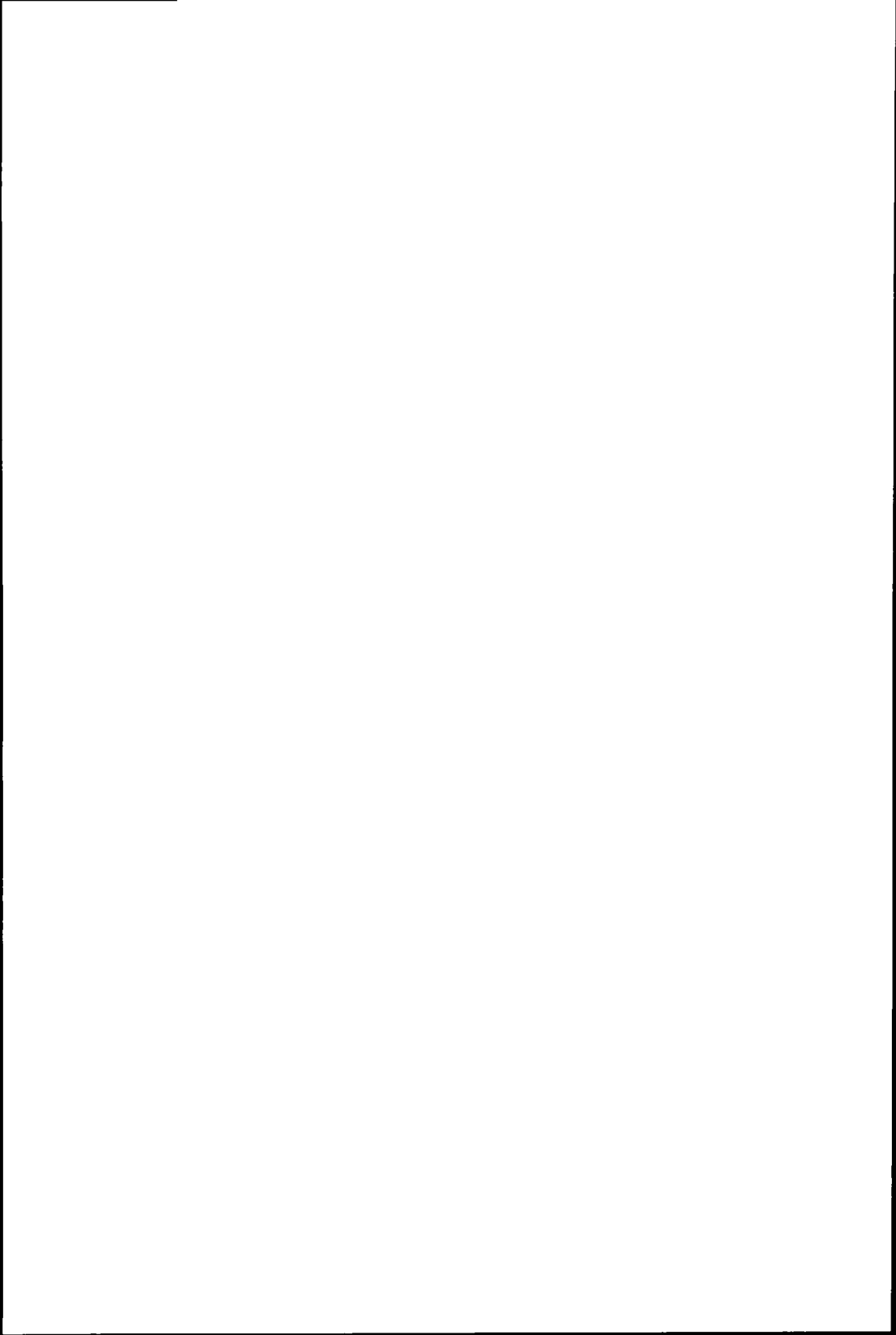
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

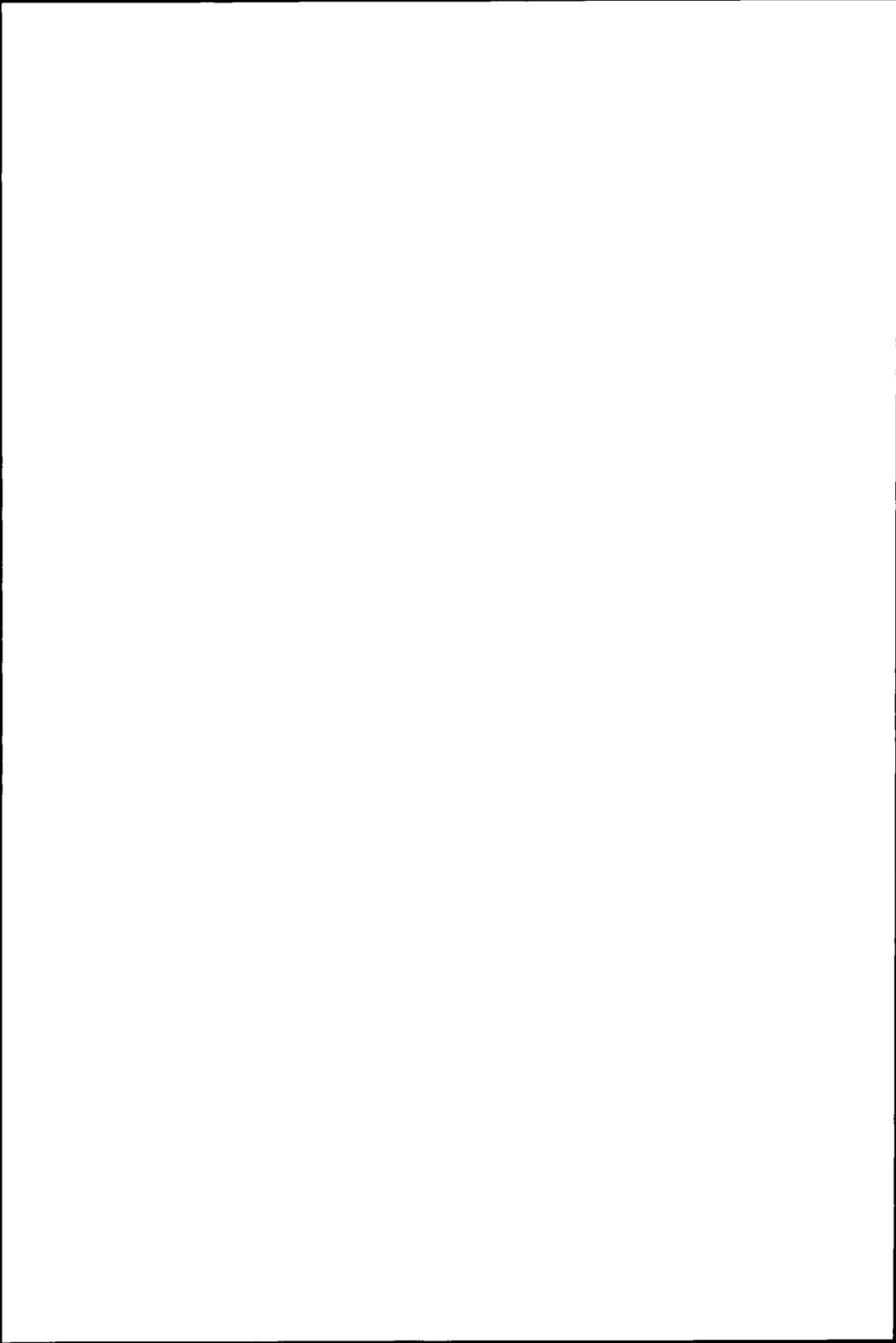
Sønderjyske
Årbøger
2011

Sønderjyske Årbøger
2011

Sønderjyske Årbøger *2011*

Redaktion:

Morten Andersen

Andrea Graw-Teebken

Mikkel Leth Jespersen

Hans-Ole Mørk

René Rasmussen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J. Schmidt A/S, Vojens
Bogbinder: Jysk Bogbind A/S, Holstebro
ISSN 0106-4452

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Sort sol over Tøndermarsken. Marskandskabet var en kilde til udtømmelig inspiration for Emil Nolde. Derfor gik han stærkt imod afvandingsplanerne i 1925, således som det fremgår af Søren Ellers artikel. Foto: Iver Gram, SORT SAFARI.

Forord

Det er sædvanen tro en blandet buket, vi kan præsentere med Sønderjyske Årbøger 2011. Syv meget forskellige artikler, der i tid strækker sig fra Lø Herred i 1635 til 1970'ernes Skærbæk.

Svend Jacobsen giver på grundlag af tingbøgerne et indblik i *Liv og død i Lø Herred i 1635*. Tingbøgernes brogede indhold af stort og småt tegner et unikt billede af almindelige menneskers hverdag i renæssancetidens Sønderjylland.

Lars N. Henningsens bidrag handler om en *Værdikamp på revolutionstiden*. Striden stod om en ny kirkeliturgi i Haderslev Provsti 1797-98. En folkelig protestbevægelse greb Sønderjylland, da regeringen i København havde indført en reform af gudstjenestens indretning. Det førte til sammenstød mellem befolkning, præster og embedsmænd.

Som de fleste andre unge sønderjyske mænd blev **Peder Rostgaard Evald** indkaldt til tysk krigstjeneste 1914-1918. Under Besættelsen holdt han foredrag om sine *Erindringer fra 1. Verdenskrig*. Manuskriptet gengives med forord om forfatteren af hans to døtre, Kirsten Rostgaard Petersen og Anna Rostgaard Rasmussen.

Mogens Rostgaard Nissens artikel handler om den tyske gesandt i København 1936-1942, *Cécil von Renthe-Fink og grænsespørgsmålet*. Renthe-Fink sad i en helt central position, da det dansk-tyske grænsespørgsmål blev allermest akut i 1940.

Mindretallet er også emnet for **Hans Schultz Hansens** artikel om *Kontaktudvalget for det Tyske Mindretal – oprettelsen og de første år 1965-1973*. Etableringen af kontaktudvalget mellem regering, parlament og mindretal er et konkret udtryk for afspændingen mellem flertal og mindretal siden 1950'erne.

Tøndermarsken blev afvandet i årene 1925-1933. Det store ingeniørprojekt indvandt megen ny landbrugsjord, men dette *Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed* fremkaldte også kritiske røster. Blandt dem var kunstmaleren Emil Nolde. **Søren Eller** redegør for det store afvandingsprojekt – og for Noldes mindre indgribende alternativ.

Sociologen og forfatteren **Henrik Dahls** *Skærbækminder* foregår i tidsrummet 1968-1978. Barndomsbyen Skærbæk er jævnlige dukket op i hans forfatterskab – og ikke altid for det gode.

Andrea Graw-Teebken, Hans-Ole Mørk og René Rasmussen udtræder med dette nummer af redaktionen. Vi takker for deres store indsats i de forgangne år.

Redaktionen

Indhold

Artikler

<i>Søren Eller</i> : »Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed«. Diskussionen om afvanding og naturfredning i Tøndermarsken 1925	9
<i>Peder Rostgaard Evald</i> : Evalds erindringer fra 1. Verdenskrig	45
<i>Svend Jacobsen</i> : Liv og død i Lø Herred i 1635	63
<i>Lars N. Henningsen</i> : Værdikamp på revolutionstiden. Striden om en ny kirkeliturgi i Haderslev Provsti 1797-98	85
<i>Mogens Rostgaard Nissen</i> : Cécil von Renthe-Fink og grænsespørgsmålet	129
<i>Hans Schultz Hansen</i> : Kontaktudvalget for det Tyske Mindretal – oprettelsen og de første år 1965-1973	161
<i>Henrik Dahl</i> : Skærbæk minder	191

Anmeldelser

Af kaptajn C.C. Fischers livserindringer (ved <i>Knud Madsen</i>)	213
Adriansen, Inge og Immo Doege: Dansk eller tysk? Agitation ved folkeafstemningerne i Slesvig 1920 (ved <i>H.E. Sørensen</i>)	215
Adriansen, Inge: Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder (ved <i>Jens Toftgaard</i>)	216
Arents, Ute og Silke Eisenschmidt: Die Gräber von Haithabu, Band 1-2 (Die Ausgrabungen in Haithabu, 15. Band) (ved <i>Bjørn Poulsen</i>)	219
Berg, Jens A: Fanget på Østfronten. Tvunget i tysk uniform (ved <i>Martin Bo Nørregård</i>)	221
Clausen, Kirsten H. og Torben A. Vestergaard (red.): Flensborgsten – om murstensformater, teglhandel og arkitektur (ved <i>Povl Leckband</i>)	223
Dragsbo, Peter (red.): Christian III og Dronning Dorotheas anetavler i Sønderborg Slotskirke (ved <i>Birgitte Bøggild Johannsen</i> og <i>Hugo Johannsen</i>)	225
Engelhardt, Juliane: Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	228
Fiebig, Eva Susanne og Jan Schlürmann (udg.): Handbuch zur nordelbischen Militärgeschichte. Heere und Kriege in Schleswig, Holstein, Lauenburg, Eutin und Lübeck, 1623-1863/67 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	229
Furdal, Kim og Jane Nissen: Postkort og byudvikling – Aabenraa på postkort 1890-1945 (ved <i>Britta Bargfeldt</i>)	231

Furdal, Kim m.fl. (red.): Velfærdstider og kulturarv – set fra Sønderjylland (ved <i>Morten Andersen</i>)	233
Hansen, Jürgen: Brandbekæmpelse på Broagerland – fra 1796 til 1980 – fra love og forordninger til praktisk brandbekæmpelse (ved <i>Kim Furdal</i>)	235
Hansen, Karin: Der Flecken Wyk auf der Insel Föhr. Ein Beitrag zur Geschichte der Bebauung des Fleckens und seiner Bewohner von 1700 bis 2000 (ved <i>Martin Rheinheimer</i>)	237
Henningesen, Lars N. (red.): Sydslesvigs danske historie (ved <i>Karen Gram-Skjoldager</i>)	238
Hünniger, Dominik: Die Viehseuche von 1744-52. Deutungen und Herrschaftspraxis in Krisenzeiten (ved <i>Carsten Porskrog Rasmussen</i>)	239
Jacobsen, Svend: Løgumkloster Birks tingbøger 1631-73. De bevarede årgange i uddrag (ved <i>Jørgen Mikkelsen</i>)	241
Larsen, Dennis: Fortrængt Grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45 (ved <i>Günter Weitling</i>)	242
Larsen, Lars Krantz, Jette Linaa, Johannes Hertz og Inger Lauridsen: Tønderhus – en købstadsborg i hertugdømmet Slesvig (ved <i>Karsten Merrald Sørensen</i>)	244
Leick, Vagn: Drengear i Grænselandet (ved <i>Knud Madsen</i>)	247
Mikkelsen, Lis: Bogens Højskole. »En god bogsamling i ethvert sønderjysk hjem« (ved <i>H.E. Sørensen</i>)	249
Sterum, Niels T.: Løgum – Kloster, slot og by. »Pionerer i ødemarken«, I-II (ved <i>Klaus-J. Lorenzen-Schmidt</i>)	250
Sønnichsen, Ole: På egne præmisser. Sydbanks historie 1970-2010 (ved <i>Morten Andersen</i>)	252
Forfatterliste	255
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	257
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	307
Historisk Samfund for Sønderjylland	307
Oversigt over årsskrifter og periodica	318
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, kredsudvalg og regnskab	328
Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland	334

»Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed«

Diskussionen om afvanding og naturfredning i
Tøndermarsken 1925

Af SØREN ELLER

Tøndermarsken blev afvandet i årene 1925-1933. Det store ingeniørprojekt indvandt megen ny landbrugsjord, og det var også meningen med projektet. Men selvom tiden kaldte på grundforbedring og tekniske fremskridt, så var der også andre, kritiske røster. Blandt dem var kunstmaleren Emil Nolde, der blev bakket stærkt op af Danmarks Naturfredningsforening. Søren Eller ser her på det store afvandingsprojekt – og på Noldes mindre indgribende alternativ.

De naturgeografiske udfordringer

Vadehavsområdet udgøres af hele kystområdet fra Ho Bugt nord for Esbjerg og sydpå over statsgrænsen til Tyskland og videre helt ned til Holland/Belgien. Så længe der har boet mennesker i området, har livsbetingelserne her omfattet risikoen for pludselig død og ødelæggelse, forårsaget af stormfloder og oversvømmelser. I disse lavtliggende marskegne har livsvilkårene været anderledes ekstreme end i de højere beliggende områder af Danmark.

For at forstå årsagerne til de helt specielle forhold er det nødvendigt at gå helt tilbage til sidste istids afslutning og kort se på, hvorledes de naturgeografiske udfordringer har udviklet sig frem til i dag.

Under sidste istid eksisterede Nordsøen ikke, som vi kender den i dag. Den var blot en mindre sø på det sted, hvor Nordsøen i dag er dybest.¹ Det skyldtes, at havniveauet overalt var meget lavere end i dag, fordi enorme mængder vand var bundet i de store ismasser rundt omkring på kloden. Hele Skandinavien – med undtagelse af det sydvestlige Jylland – var isdækket. Fra isranden løb smeltevandsfloder vestpå. Floderne aflejrede de tykke, sandede lag, vi i dag kender som hedesletter.

Da isen endeligt smeltede væk omkring 11.500 f.Kr., begyndte Danmark at vippe over en akse fra Ringkøbing i nordvest til Møn i sydøst. Befriet for isens dødvægt hævede det nordøstlige Danmark sig, mens det sydvestligste Danmark sænkede sig, og disse bevægelser foregår stadig. Den sker med en gennemsnitshastighed på $1\frac{1}{4}$ millimeter pr. år. Det lyder ikke af meget, men det er blevet til noget gennem årene: Regner man efter, så lå Tønder-området for 13.500 år siden knap 17 meter højere end i dag! I sagens natur har denne landsænkning forøget risikoen for oversvømmelse.

Hertil kommer tidevandet. Tidevand er som bekendt sol og månens tiltrækningskraft på oceanernes vandmasser. I Nordsøen kommer der to gange i døgnet en tidevandsbølge op mod Danmark fra sydvest. Højvandstidspunktet forskyder sig over tid, idet der er 12 timer og 25 minutter mellem to højvandstidspunkter. Forskellen mellem høj- og lavvande – kaldet tidevandsamplituden – er ved Vidåslusen under normale forhold på omkring 1,8 m.

Det sidste naturfænomen uden for menneskets indflydelsesmulighed er de hyppige storme fra vestlige retninger i Nordsøområdet. Det skyldes de vandrende lavtryk (cykloner), som kommer fra Caribien og op mod Island, hvor de ofte forstærkes, inden de når Nordvesteuropa.

Disse naturkræfter: Et stigende havniveau kombineret med en gradvis sænkning af landoverfladen, hyppige voldsomme storme fra vestlige retninger, der ofte forstærkes yderligere ved sammenfaldet med et højvande, udgør et effektivt, dynamisk værktøj. Det er disse massive ødelæggelseskræfter, der truer de lavtliggende marskegne i Vadehavsområdet; kræfter, som menneskene har været oppe imod, siden de slog sig ned i området efter sidste istid.

Stormflod og digebyggeri

De første skriftlige kilder om de særlige livsvilkår i Vadehavsområdet findes i romerske beretninger fra de første århundreder inden vor tidsregnings begyndelse. Grækeren Pytheas var på gennemrejse i år 325 f.Kr., og han beskrev tidevandsområderne i den sydlige Nordsø: »Verdens ende, hvor vand, is og luft blev til et«. Han har »set havets lunger, en pulserende bevægelse af havspejlet i regelmæssige rytmer op og ned«. Hans sammenligning er uovertruffen; et moderne luftfoto af en naturlig marskeng med foranliggende vadestrækninger, loer,

Johannes Mejers kort fra 1648 over Tønderbugten og Vidåens delta (udsnit). Tak til Anne Marie Overgaard.

prieler, render, løb og dyb, som man f.eks. kan se det på Skallingen, ligner til forveksling et snit gennem menneskets respirationsveje. Også romeren Plinius den ældre beskriver området på et felttog i år 47, hvor han bl.a. bemærker værftsbebyggelsen i området.² De første danske beskrivelser findes hos Saxo, der detaljeret skildrer marsk-områdernes livsvilkår og karaktertræk.

De første gode kort over området er fra omkring 1240. De kendes i kopi af kartografen Johannes Mejer fra omkring 1650. Johs. Mejers kort var forbavsende nøjagtige. Siden er der fremstillet flere gode og detaljerede kort over marskområderne: Andreas Hinrichsens kort over Rudbølområdet fra 1793 og Videnskabernes Selskabs kort over Tøndermarskområdet fra 1801. Ved at studere alle disse gamle beretninger og kort finder vi vidnesbyrd om mange detaljerede forhold og kan følge udviklingen i området gennem de sidste 700-800 år. Udviklingen i kortene viser, at der gennem århundrederne er tabt meget store, tidligere beboede områder længere mod vest; områder, der eta-

pevis er blevet erobret af havet. Et resultat af de kraftigste stormfloders katastrofale hærgen.

Gennem stormflodsberetninger fortælles om mange rædselsvækkende katastrofer.³ Her skal bare nævnes nogle få af de værste: 1362 (den anden »grote Mandranck« – den første var i 1162), hvor der – nok overdrevent – tales om op til 200.000 omkomne. 1634, hvor der sandsynligvis omkom 15.000 mennesker langs kysten. 1825, hvor den samme storm også var skyld i, at Agger Tange ved Limfjordens vestlige ende blev gennembrudt, ligesom den et døgn tid senere forårsagede store oversvømmelser på Lolland og Falster. Her medførte det vandlidende marker i årevis – og gentagne lokale udbrud af malaria i resten af 1800-tallet!⁴ Rejsbykatastrofen den 10. august 1923 kostede 19 mennesker livet.⁵ Det er sidste gang, der er registreret dødsfald i forbindelse med en stormflod på dansk område. Alle de omkomne var arbejdere, som var i færd med at anlægge det nye Rejsbydige. Nævnes skal også stormfloden den 3. januar 1976, hvor vandstanden nåede op på 4,92 m over D.N.N. (Dansk Normal Nul, havoverfladens gennemsnitlige niveau) – og hvor Tønders befolkning måtte evakueres. Denne stormflod førte til, at Folketinget i 1977 vedtog loven om Det Fremskudte Dige, hvis byggeri startede sidst i 1970'erne.

Den seneste stormflod indtraf den 3. december 1999, da den stærkeste registrerede orkan nogensinde ramte Danmark i området mellem Rømø og Mandø.⁶ På Rømø blev middelvindhastigheden (målt over ti min.) registreret til 38,1 m/s, og i vindstød helt op til 51,4 m/s. I Ribe målte vandstanden til mere end 5,12 m over D.N.N., men da ophørte måleren med at virke. Orkanen kulminerede ved 18.00-tiden, da der var ebbe. Havde stormen ramt området seks timer senere, ved midnatstid, så ville det have medført omfattende digebrud overalt på den sønderjyske vestkyst, fordi vandstanden i så tilfælde havde nået omkring 1,5 m højere op. Men heldet var med os; kun Juvrediget på Rømø blev gennembrudt, og uden at det medførte større skader.

Netop digebyggeri har gennem tiden været den bedste mulighed for at reducere skaderne fra de mange stormfloder. De første diger, der blev bygget, kaldes for sommerdiger. De kunne nemlig kun forhindre de normalt mindre sommeroversvømmelser. Men det var nødvendigt for at redde afgrøderne – ellers betød det sult den følgende vinter. I Tønderområdet opførtes allerede i 1436 digerne omkring Vidding Herreds Gamle Kog, der kom til at ligge som en stor ø i den vestligste del af Vidåens delta. Møgeltønder og Højer Koge blev beg-

ge inddiget ved opførelsen af Højer-Rudbøl-Lægan-Grelsbøldiget i 1556. Senere kom også Gammel Frederiks Kog og Rudbøl Kog til i perioden 1692-1715. Det tidligere havdige med Højer Sluse er opført i 1861, og under 1. Verdenskrig opførte russiske og franske krigsfanger i tysk fangenskab diget fra Ballum og nordpå til Astrup Banke. Efter Genforeningen i 1920 var det netop ved opførelsen af Rejsbydiget videre nordpå fra Astrup Banke til Ribediget, at katastrofen indtraf i 1923. Og senest blev Det Fremskudte Dige indviet i 1982. Det strækker sig fra Emmerlev Klev og sydpå til Hindenburgdæmningen ved Sild.

Tanker om Tøndermarskens afvanding – indtil 1920

Fra slutningen af 1800-tallet kendes mange smukke sort/hvide fotografier af oversvømmede enge tæt på Tønder by. Fælles for dem er, at de er optaget i vinterhalvåret, hvor de mange vandrende lavtryk fra vest altid har sendt store nedbørsmængder ned over det sønderjyske område. Herfra løber nedbøren og vinterens smeltevand via de store vestvendte vandløb ud mod Vadehavet for at ende i Nordsøen. Når stormene blev for voldsomme, lukkede Højer Sluse i 1861-diget for at undgå indtrængende havvand. Men herved blev de lavest beliggende engstrækninger i det flade marsklandskab ofte oversvømmet af det såkaldte bagvand, der nu ikke længere havde frit udløb. Det var ikke blot et problem for landbruget, at markerne stod under vand. Også datidens samfærdsel blev stærkt hæmmet, fordi hverken Vidåen eller de andre vandløb var beskyttet af sammenhængende ådiger.

Problemet havde været kendt så langt tilbage, nogen kunne huske. Men først i begyndelsen af det 20. århundrede var teknologien udviklet tilstrækkelig til, at det blev muligt at få styr på afvandingen. Sønderjylland var efter 1864 en del af det tyske rige. I den tyske tid foretog man enkelte mindre tilløb til at løse oversvømmelsesproblemerne i Tøndermarsken, men udbruddet af 1. Verdenskrig i 1914 satte en stopper for dette arbejde.

Det var ikke, fordi der manglede fantasifulde planer. Efter sigende gik en af dem ud på at udgrave en slags nordlig »Kielerkanal« (Nord-Ostsee-Kanal) fra bunden af Flensborg Fjord og mod vest via de nuværende grænsevandløb til udløb i Vadehavet ved Højer. En anden plan så dagens lys i 1920, da en P.I. Diederichsen foreslog at anlægge

Oversvømmede marker syd for den nuværende Kongevej i Tønder. Billedet er taget ca. fra Sønderlandevej nr. 1 omkring år 1900. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

en arealinddæmning, der indebar en stor dokhavn ud for Højer med en søfartskanal helt ind til Tønder by. Planen omfattede et nyt dige fra det gamle Højer Dige til Havneby på Rømø, hvor søfartskanalen skulle løbe gennem en ny kæmpesluse ud i Højer Dyb og videre ud i Nordsøen gennem Lister Dyb. Endelig skulle området mellem Rømø og fastlandet tørlægges ved anlæggelsen af endnu et nyt dige fra Rømos nordkyst over til Astrup Banke. På kortet med planen var der ikke tænkt særlige tanker om, hvorledes vandet fra Brede Å skulle komme videre ud i Nordsøen.

Selv i dag med en langt højere udviklet teknisk formåen ville sådanne fantasiplaner have været enormt omkostningstunge; vel i størrelsesordenen af flere Storebæltsbroer. Og teknisk ville det også være en udfordring i kæmpeformat. Endelig var det dengang som i dag nærmest totalt umuligt at finde politisk vilje til sådanne kostbare løsninger, da fordelene kun ville have interesse for et meget lille mindretal af befolkningen.

Forudsætningerne efter 1920

Ved Genforeningen i 1920 gav den nye politiske situation fornyet fokus og energi til de sønderjyske landsdele, der nu var en del af Dan-

Tønder set fra vandtårnet omkring 1920. I forgrunden Skibbroen. Byen er omgivet af oversvømmede arealer. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

mark. Velviljen fra den danske stat for at gøre noget for de »hjemvendte landsdele« var meget stor. I Folketing og Landsting var man meget positiv over for at udvikle områderne som en slags tak for sønderjydernes loyalitet over for Danmark. Og vel også for at sikre loyaliteten i fremtiden. Noget af det første, der blev igangsat, var færdiggørelsen af et sammenhængende sønderjysk havdige ud mod Vadehavet; herunder Rejsby-diget, hvor der som nævnt ovenfor omkom 19 digearbejdere ved stormfloden i august 1923.

I denne forbindelse er der nogle nødvendige forudsætninger for at forstå tiden i 1920'ernes Danmark, hvor beslutningen om Tøndermarskens afvanding blev truffet:

1. National eufori efter afstemningen i 1920. Nationalfølelsen var i højsædet, hvilket bl.a. afspejles i den for moderne øren noget svulstige retorik på valgplakaterne: »En røvet Datter, dybt begrædt, er kommet frelst tilbage«.
2. Det sønderjyske samfund var stærkt polariseret. Befolkningen havde måttet vælge side ved at bekende sig som enten dansksindet eller tysksindet. Der var ingen vej midtmellem.

3. Grænsedragningen gav anledning til en mærkbar administrationsændring. Alle de tidligere tyske embedsmænd blev udskiftet med nye danske. Heraf en hel del akademikere, som alle kom fra stillinger andre steder i kongeriget eller direkte fra landets eneste universitet i København.
4. Tønder bys tidligere opland blev stærkt reduceret. Tønder var med sin gamle status som købstad fra 1243 en oplandsby i det vestlige Slesvig med mange administrative funktioner. Den havde et handelsopland, der i syd grænsede op til oplandet for Husum. Nu blev hele Tønders sydlige opland skåret væk ved den ny grænsedragning.
5. Landbruget var dengang det klart dominerende erhverv ikke bare i det nye Tønder Amt, men i hele kongeriget. Det betød, at de store frugtbare marskarealer var politisk betydningsfulde for udviklingen af egnens erhvervsliv.
6. Efter afslutningen på 1. Verdenskrig var der over det meste af Europa en stærk tro på fremtiden, da krigens ragnarok endelig ophørte. Det førte bl.a. til oprettelsen af Folkeforbundet i 1919, som gav tro på, at staternes indbyrdes uenigheder for fremtiden kunne bilægges ved forhandlinger og ikke ved krig.
7. I begyndelsen af det 20. århundrede fremkom der et helt nyt natursyn: Naturen kunne tøjles ved hjælp af teknik og snilde og udnyttes til gavn for mennesket.

Både tiden og dens livsvilkår var dengang helt anderledes end i dag. Det er derfor nytteløst at kritisere den tids beslutninger med ens bedreviden eller et kontrafaktisk historiesyn; det ændrer alligevel ikke historiens gang. Derimod kan man til alle tider lære af fortidens fejltagelser!

Fire afvandingsprojekter for Vidådalen

Grænsedragningen i 1920 ændrede Tøndermarskens statsretlige tilhørsforhold. Men naturforholdene kender ingen grænser. Det var derfor nødvendigt med et dansk-tysk samarbejde. Noget af det første var en overenskomst vedrørende »Ordningen af Vandløbs- og Digeforhold ved den dansk-tyske Grænse«, en del af traktaten af 10. april 1922 mellem Danmark og Tyskland. Det er en meget detaljeret beskrivelse af bl.a. vedligeholdelsesbestemmelser og regulering af grænse-

vandløbene, som den dag i dag stadig findes frem ved de årlige fælles inspektioner af de vandløb, som udgør grænsen mellem de to stater.⁷

Samtidig nedsatte den danske stat en særlig »Afvandings- og Grundforbedringskommission for Tønder Amt vedrørende Ordningen af Afvandingsforholdene i Marsken ved Tønder samt i tilstødende Områder«. Der er ingen tvivl om, at Kommissionens medlemmer betragtede »Grundforbedringen« (dvs. forbedringen af landbrugsforholdene) som sit primære formål, og at nedsættelsen af oversvømmelsesrisikoen for Tønder by kom i anden række. Det ses bl.a. af den store indflydelse på kommissionsarbejdet, som landbruget fik gennem digelagene.

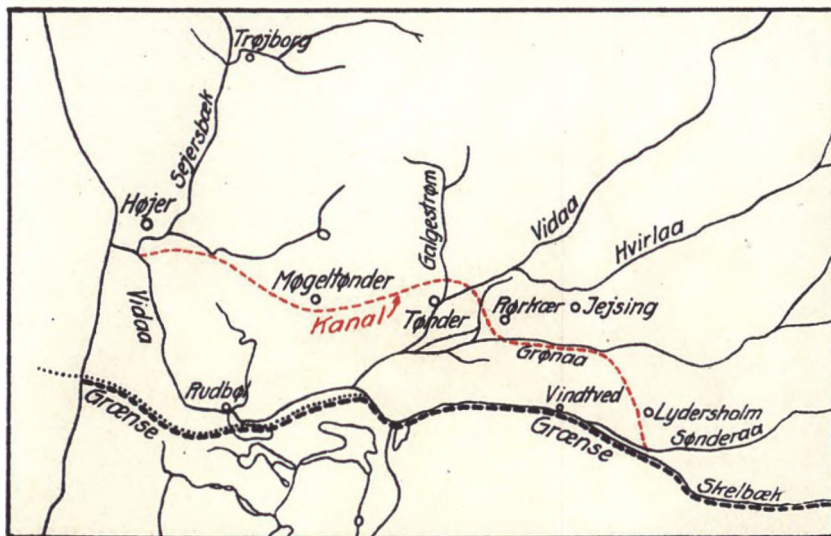
Formanden for Kommissionen blev Poul Chr. Stemann (1891-1966). Kommissionen barslede allerede den 29. marts 1922 med fire forslag til »Afvandingsprojekter for Vidådalen«.

Projekternes idémæssige ophavsmand var en yngre ingeniør fra Varde, Ulrik Pedersen (1885-1964). Han udviklede sig senere til en af de mest kontroversielle danske vandbygningsingeniører. Ud over Tøndermarskafvandingen fremkom han med idéer til afvandingen af mange andre danske områder. Det eneste andet større projekt fra hans hånd, der blev igangsat og gennemført, var inddæmningen af Kalvebod Strand på Vestamager i 1939, hvorved Amager fik sin karakteristiske pærefacon. At dette projekt overhovedet blev til noget, skyldtes i højere grad massearbejdsløshed og frygt for deraf følgende politisk uro i København end praktiske eller økonomiske grunde. Frygten lammede enhver kritik af visdommen i denne enorme investering i nyt land, hvis eneste anvendelse var at skaffe nye skydebaner til militæret.⁸ Ulrik Pedersen var i det hele taget en mand med store idéer. Et andet af hans storstilede projekter var en gigantisk dæmning mellem Ærø, Tåsinge og Langeland. Dette projekt, der ville have udtørret størstedelen af det sydfynske øhav, blev heldigvis aldrig til noget!

De fire projektforslag til afvandingen af Tøndermarsken kan kort opsummeres som følger:

1. **Projekt A.** En ny, stort anlagt kanal fra Sønderå ved Lydersholm og nord om Tønder by til Højer skulle overtage afstrømningen fra Sønderå, Grønå, øvre Vidå (Arnå og Hvirlå) og Galgestrøm. Her ved ville de ydre koge i Tøndermarskområdet modtage mindre overfladevand, som derved ville nedsætte risikoen for oversvøm-

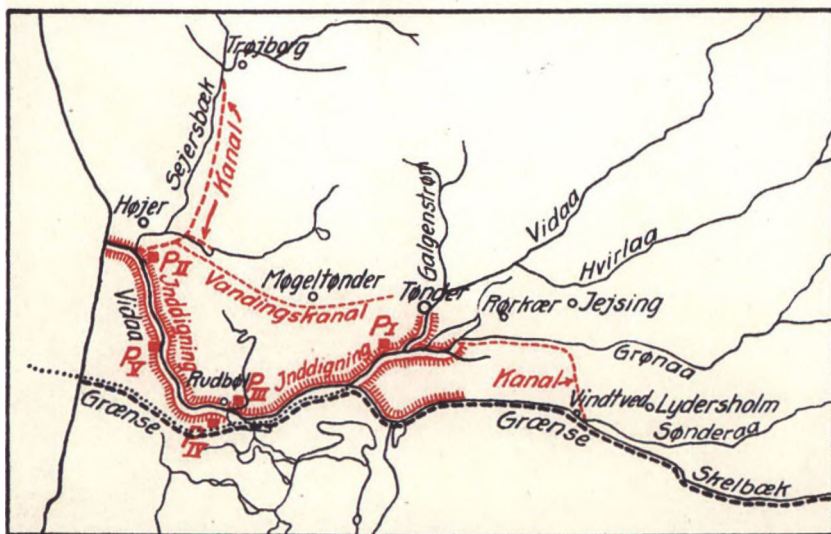
Projekt A.

Projekt A: Randkanal. Kort: Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1922.

- melser omkring Tønder by. Ulempen med projekt A var dog, at det i mindre grad end i de andre tre projekter ville tillade en rationel intensiv landbrugsudnyttelse af marsken, som følge af den utilstrækkelige sænkning af grundvandstanden.
2. **Projekt B.** Digebyggeri langs Vidåens nedre dele omtrent som i dag. En nyanlagt »afvandingskanal« skulle erstatte Lindskov Møllestrøm. Bygning af fem store pumpestationer: 1. Ca. ved Læg-An som i dag, 2. Ved nordsiden af Rudbøl Sø, 3. På sydsiden af Vidåens udløb fra Rudbøl Sø, 4. Ved Nørremølle som i dag, 5. Ved Højer, hvor Sejersbækken har udløb i Vidå, som i dag. – Derimod mangler den i dag eksisterende pumpestation nord for »Snur-Om-Diget« øst for Højer by. Ulempen ved projekt B var, at udgiften til elektricitet til pumpestationerne antoges at ville blive ret høj som følge af den store mængde elektricitet, det var nødvendigt at have til disposition i nødsituationer i forhold til forbruget under normale vilkår.

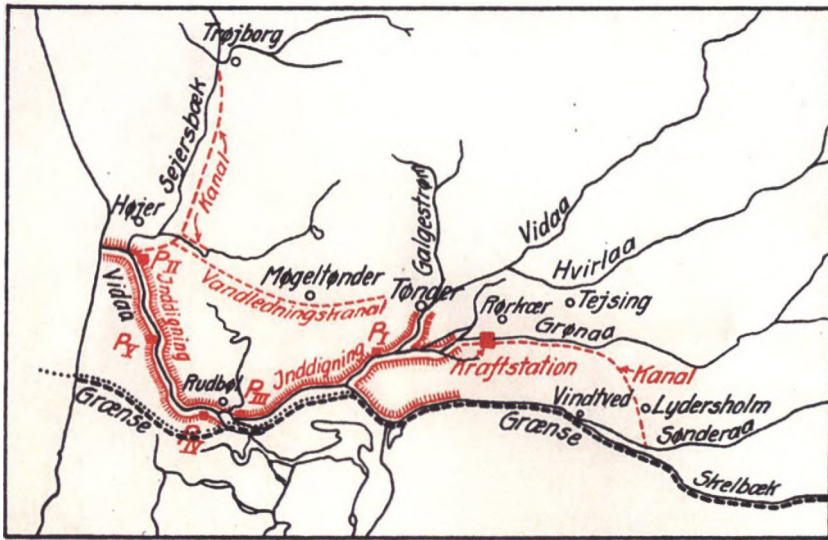
Projekt B.

Projekt B: Kanaler og inddigning. Kort: Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1922.

3. **Projekt C.** En ny kanal skulle anlægges fra Sønderå ved Lydersholm og via Grønå til en nyanlagt vandkraftstation SV for Rørkær. Her kunne der, ved at opstemme vandet til kote 4,0 m, beregningsmæssigt skabes en gennemsnitlig faldhøjde på 2,0 m til turbiner, der hver skulle yde 300 HK, hvilket ville være tilstrækkeligt til at kunne råde over nok strøm til pumpestationerne. Desuden de samme foreslåede diger og de fem pumpestationer, som i projekt B. El-produktionen fra vandkraftværket skulle anvendes til at holde pumpestationerne i gang, men under normale omstændigheder forventedes der at være et ikke ubetydeligt overskud af energi, der kunne sælges til de sønderjyske elektricitetsværker.
4. **Projekt D.** Projektet er, hvad diger og pumpestationer angår, identisk med projekt C, men den nye kanal skulle udgå fra Sønderå længere mod øst ved Rens, hvorfra den skulle passere øst om Burkal, krydse Grønå og løbe vestpå til sydvest for Jejsing Bjerg, hvor en ny vandkraftstation SØ for Rørkær, med et fald på mellem otte og 11 meter, skulle anlægges. Herved ville dannes to bassiner – et

Projekt C.

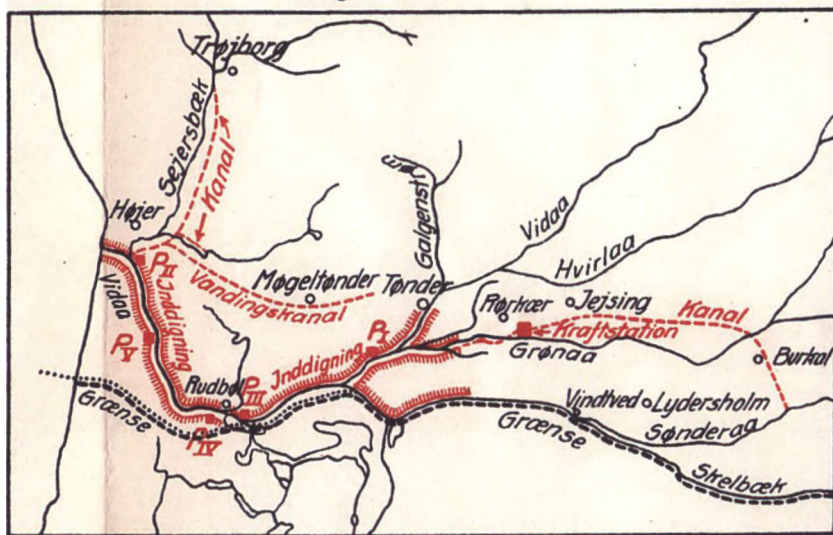

Projekt C: Kanaler, inddigning og kraftanlæg. Kort: Indstilling fra Afoandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1922.

mellem Rens og Burkal, og et omkring Grønå – begge med et flo-
demål i kote 11,0 m. Vandkraftstationen, der skulle være større end
den i projekt C, skulle indeholde en turbine på 400 HK og to turbi-
ner hver på 800 HK. Den gennemsnitlige faldhøjde var beregnet til
9,5 m. El-produktionen skulle ikke bare anvendes til pumpestatio-
nerne, men der skulle også kunne sælges en hel del strøm, så kraft-
stationen kunne indgå som et stabilt led i Sønderjyllands elektrici-
tetsforsyning. Driftsudgifterne til projekt D ville derved kunne hol-
des nede på et acceptabelt niveau.

Vandkraftanlæggene blev aldrig til noget. Men det var klart i tidens
ånd: Nogenlunde på samme tid blev Tange Værket anlagt på Gudenå
og Karlsgårde Værket på Grindsted/Varde Å. På sidstnævnte var in-
geniør Ulrik Pedersen ophavsmand og projektleder. El-forbruget i
Danmark var dengang i starten af 1920'erne langt mindre end i dag,
men det havde en klar lokal betydning for udviklingen, selv om det
var jævnstrømsanlæg, man byggede dengang. I dag er el-produk-

Projekt D.

Projekt D: Kanaler, inddigning og kraftanlæg. Kort: Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt, 1922.

tionen fra de to nævnte eksisterende vandkraftanlæg helt uden betydning, og den tid nærmer sig, hvor vandet til strømproduktionen igen skal anvendes til at forbedre naturforholdene i de to områder.

Kommissionen anbefalede projekt C eller D, men da anlægget af kraftværket i projekt C ville udelukke en etablering af projekt D, endte kommissionen med at foreslå projekt D. Uden at gå dybere ind i en diskussion af økonomien i de fire forslag var projekt D dog det klart dyreste anlæg at etablere med en anslået anlægsudgift på knap fem mio. kr. Hvis man derimod kun så på de efterfølgende driftsudgifter, så var projekt D (og projekt A) de billigste; begge med en årlig hektarudgift på 30,14 kr. – Digelaget var ikke enig med kommissionen, idet digelaget (med 80 stemmer mod otte) ønskede at projekt C blev gennemført.⁹

Lovmæssigt udviklede afvandings sagen sig ved, at der allerede den 11. marts 1924 i Folketinget blev fremlagt et forslag til Lov om Afvanding af Marsken ved Tønder. Det var en såkaldt bemyndigelseslov, som bemyndigede landbrugsministeren til »at der foretages

Foranstaltninger til Afvanding og Beskyttelse af Marsken ved Tønder med tilstødende lave Geestarealer samt af Sejersbækdalen, herunder anlæg af Havdige fra Højer til Emmerlev på indtil 7,0 m Højde over daglig Vande«.

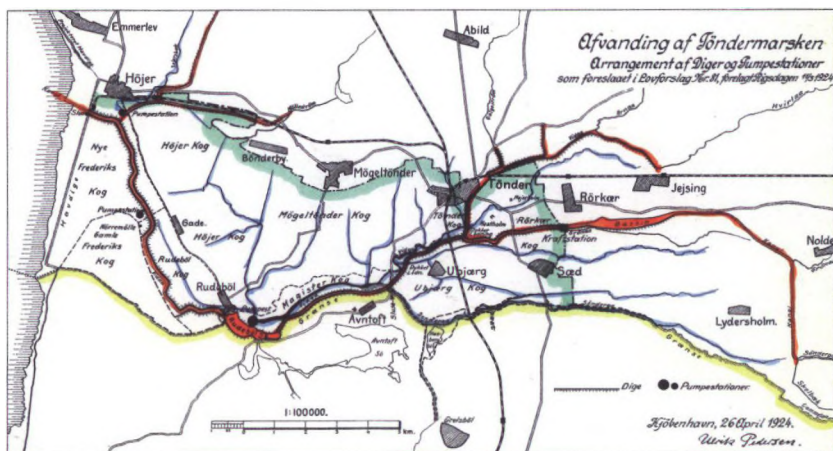
Landbrugsministeren var socialdemokraten Kristen Mortensen Bording (1876-1967) i Staunings første ministerium. Ministeren skulle efter forhandling med Ministeren for offentlige Arbejder også bestemme »det til Afvandingen nødvendige Kraftanlæg«. At man samtidig benyttede lejligheden til at anlægge et forhøjet havdige fra Højer by til Emmerlev Klev skyldtes, at der her kun lå et ældre dige på ca. fire meters højde. Økonomisk skulle staten betale to tredjedele af alle anlægsudgifterne. Med en enkel mindre ændring blev den endelige lov vedtaget af Rigsdagen den 18. april 1925.

Et femte forslag

Da Afvandingskommissionen og digelagene ikke kunne enes om et af de fire projekter, fremkom ingeniør Ulrik Pedersen med et femte forslag. Forslaget er dateret den 26. april 1924. Herpå er der dog kun vist tre pumpestationer: 1) Ved Rudbøl Søes nordside, 2) I Ny Frederiks Kog umiddelbart vest for Vidå og lige nord for diget til Gammel Frederiks Kog/Rudbøl Kog, samt 3) Højer Pumpestation, som den kendes i dag. Desuden var kraftstationen SV for Rørkær (den samme, som i projekt C) medtaget samt en kanal fra Sønderå øst om Lydersholm til Grønå lige vest for Nolde. Ingeniør Ulrik Pedersen havde jo erfaring med bygningen af vandkraftanlægget ved Karlsgårde på Varde/Grindsted Å; en erfaring, som han gerne ville benytte i Tøndermarsken. På plantegningen har han skrevet: »Afvandingen af Tøndermarsken. Arrangement af Diger og Pumpestationer, som foreslået i Lovforslag Nr. 81, forelagt Rigsdagen 11/3 1924.« Landbruget var meget usikker på, hvilket af de nu fem projektforslag, de skulle støtte. Men en grundforbedrende afvanding gik de ind for, hvis den gav dem mulighed for en forbedret markdrift.

Kritiske røster

Projekterne indebar voldsomme indgreb mod naturen. Det kaldte på kritik. Kritikken kom fra biologer og kunstnere. I *Sønderjysk Månedsskrift* 1925/26 protesterede professor Dr. C. Wesenberg-Lund i en lille

Ingeniør Ulrik Pedersens forslag fra 26. april 1924. Kort: Landsarkivet for Sønderjylland: Kommissionen ved Afvandingen af Tøndermarsken.

artikel med titlen: »En Henstilling til Overvejelse i Anledning af de store Afvandingsprojekter«. ¹⁰ Carl Wesenberg-Lund (1867-1955) var datidens fremmeste danske forsker på naturområdet. Han var specialist i ferskvandsfauna og havde på eget initiativ oprettet Ferskvandslaboratoriet ved Slotssøen i Hillerød, i dag en del af Københavns Universitet.

Han havde, skrev han, haft lejlighed til på samme dag sammen med deltagerne i et såkaldt »Hjemstavnskursus« at høre »to ypperlige foredrag, det ene var ingeniør Ulrik Pedersens meget instruktive foredrag om marskens afvanding, det andet hr. kunstmaler Erick Struckmanns smukke, stemningsbårne foredrag om naturfredning«. Sidstnævnte, Erick Struckmann (1875-1962), var formand for Foreningen for Naturfredning, der samme år (1925) skiftede navn til Danmarks Naturfredningsforening. Wesenberg-Lund opfattede de to indlægsholdere som repræsentanter for to ligeberettigede krav: Et om et større økonomisk udbytte af jordbruget, og et om over for vore efterkommere at bevare marsklandskabets æstetiske værdier.

Foredragene blev holdt ved Det tredje danske Hjemstavnskursus i Tønder fra den 2. til 8. august 1925. De er omtalt i referatform i *Tønder Bogen* fra 1926. Begge oplægsholdere var på programmet den 7. august. Ulrik Pedersen talte kl. 8.30 og Erick Struckmann kl. 10.30.

Ulrik Pedersens foredrag hed »Projekt i hovedtræk for afvandingen af Tønder-marsken. Beskrivelse og overslag m.m.« Referatet fylder ni sider. Han trak indledningsvis egnens forhistorie op, efterfulgt af en beskrivelse af Vidåens forløb gennem marsken med hensyn til længde og nedbørsareal samt af de ulemper, som befolkningen gennem tiden havde måttet døje med. Det er hans ovennævnte 5. forslag fra 26. april 1924, der beskrives indgående. Det har altså stadig været aktuelt i august 1925, og han nævner specifikt vandkraftanlægget SV for Rørkær. Han fortsatte med at beskrive Det interesserede Område og gik i detaljer med Afledning af geestvandet (afstrømningen fra hedesletterne og bakkeøerne), forholdene vedrørende Grænsevandløbet, samt Marskens afvanding og vandforsyning. Efter en kort beskrivelse af Havdiget Højer-Emmerlev fremkom han slutteligt med et Anlægsoverslag og et Driftoverslag. Hele hans indlæg er udformet meget teknisk og korrekt, hvilket næppe alle tilhørerne har fået fuld forståelse af.

Referatet af Erick Struckmanns indlæg er mere kortfattet. Til gengæld gik Struckmann på med krum hals og talte direkte til tilhørernes natursans og etik: »Hr. Struckmann talte til den frie danske natur, strandens, skovens, hedernes og dyreverdenens sag. Ingen kunne lukke hjertet i for den inderlige bøn om dog at være med til at værne disse kostbare klenodier imod tankeløs mishandling og imod den nye tids hensynsløse, materialistiske fremfærd. Tilhørernes stemning påvirkedes yderligere af de aldeles henrivende billeder fra danske landskaber, som i en rig mangfoldighed gled hen over lærredet, medens man intonerede de smukke velkendte sange, som danske digtere har sunget om Danmarks egne. Hr. Struckmann begyndte med at sige, at han ville tale om naturfredning i det gamle land med håb om at finde genklang hernede, hvor den danske natur er så smukt bevaret. Naturfredningstanken er opstået i de store lande og er så bleven optaget derhjemme, særlig af kunstnere og videnskabsmænd, men er nu ikke længere en udelukkende overklassebevægelse. Gennem hele folket går der en længsel efter naturens fredning. Foreningen Dansk Naturfredning har først i 1917 opnået at få oprettet et naturfredningsfond og arbejder siden med alle midler for at hindre, at det, der er kønt i dansk natur, forsvinder. Taleren sluttede med en appel til forsamlingen om at påvirke ungdommen, så den respekterer og værner om naturen. Professor Wesenberg-Lund udkastede i tilslutning til foredraget tanken om at frede et vestslesvigsk åløb«.

Wesenbergs-Lunds indlæg i *Sønderjysk Månedsskrift* bærer på samme måde som hos Struckmann et stærkt præg af skepsis over for den hurtige teknologiske udvikling, her kort efter »Den store Krig«, samtidig med en stor kærlighed og videnskabelig tilgang til naturens eventyrlige æstetiske værdier.

Wesenbergs-Lund sagde bl.a.: »Vel næppe nogetsteds i Danmark er kravet om såvel af speciel landøkonomisk som af bredere, nationale grunde gennem åreguleringer at opnå den størst mulige udnyttelse af jordens ydeevne mere berettiget end i vesterhavsegnens marskegne. På den anden side står det for os, der med friske øjne for første gang skuer udover tøndermarskens pragtfulde landskaber, at er der noget dansk landskab, som kan stå i fare for landskabelig set at blive ødelagt, da er det, netop i kraft af sin storslåede ensformighed, marsklands-kabet. (...). Når nu altså en gang den tid kommer, da åerne ikke længer slynger sig i naturlige bugter, men ligger rettet ud som lige linjer og usynlige for øjet skjuler sig nede bag høje diger, hvem kan da betvivle, at marsklands-kabet til den tid vil have tabt enormt, mest af alt hvis åerne samtidig skal udnyttes som afløb for marskbyer eller på anden vis. Navnlig i den sidste menneskealder er der landet over foregået en alvorlig forurening af vore ferske vande, af søerne såvel som af åerne. Landets stigende befolkningstal, dets industrialisering, kloakanlæggene særlig WC-systemet med utilstrækkelige septic tancs anlæg, samt landbrugets stigende krav om afvanding af sine enge (dermed søsænkning og åregulering) er hovedårsagerne.«

Og han fortsatte » De uigennemførlige krav om, at levefoden stadig skal ligge lige så høj som under krigen, medfører en stigende udnyttelse af naturen, som atter i form af naturødelæggelse i mangfoldige tilfælde vil give bagslag til kommende generationer. Kan hænde, at en noget fjernere fremtids marskbønder vil få dette at føle. – Man har nu og da strejft den tanke at få en å med sin ådal fredet. (...). Det spørgsmål, der derfor henstilles til marskegnens beboere, er dette, om man kan tænke sig, at de store afvandingsprojekter kan udføres således, at et åsystem eller dele af dette unddrages disse. Ud fra den opfattelse at en del af et lands nationalformue er bundet i dets natur-skønheder, at det netop er denne del, vor generation mere end nogen anden har ruttet med, og at der er grænser for, hvor store dele af kapitalen vi af hensyn til vore efterkommere har ret til at trække på, har man ret til at sige, at et fredeligt åløb ikke alene har en landskabelig og naturvidenskabelig, men i det lange løb også en økonomisk værdi.

På et punkt burde der med hensyn til marskåerne ganske særlig være anledning til at henlede opmærksomheden. Netop fordi faldet er så overmåde ringe, fordi de er så lave, og fordi deres strømhastighed er så ringe, har de mere end mas nok med at føre de partikler ud, naturen af sig selv påbyrder dem. Deres vegetation har ikke fjeldbækkenes og en del østjyske åers friske, grønne farve; den er gerne brunlig eller brunlig sort, forårsaget af de slammasser, strømmen ikke evner at medtage. Intet steds i landet vil en forurening have mere skæbnesvangre følger end her. Udnyttes vandkraften til bortfjernelsen af materiale fra kooperative institutioner (fællesmejerier med bølger af varmt skyllevand, der dræber åernes primære fauna og flora, svineslagterier etc.), institutioner der har haft en ødelæggende indflydelse på åløbene i den øvrige del af landet, vil resultatet her i marsken, hvis ikke ganske særlige forholdsregler tages, blive tifold værre end andre steder: Tønder bys indflydelse på Vidåen er næppe af det gode. – Jeg kan mulig have uret, men ud fra det kendskab, jeg har til marskdannelse og færdig marsk, står det for mig som zoolog, som om marskegnens landbrug, hvis alle vandmasser bastes og bindes, i løbet af nogle generationer må lægges fuldkomment om, og i det væsentlige blive lig med det øvrige lands.«

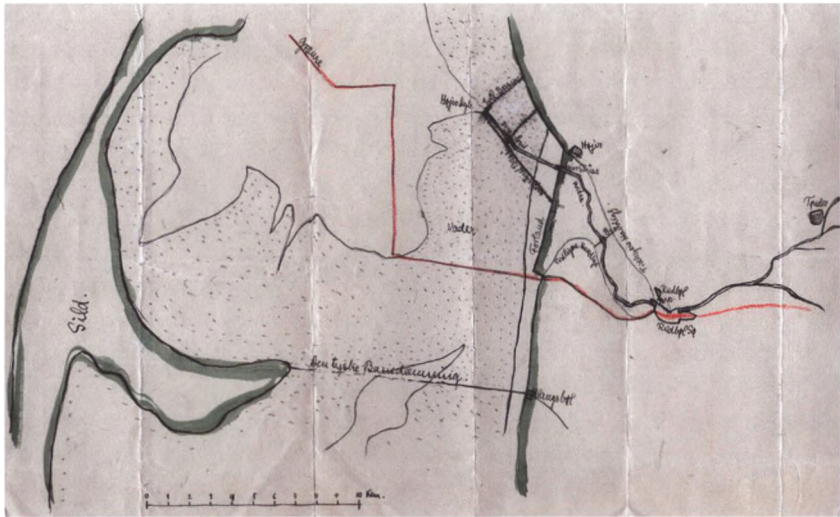
Efter disse (og flere) lange, meget fremsynede og videnskabeligt begrundede formuleringer kom han frem til sit egentlige budskab: Kunne man ikke nå frem til en forståelse for nødvendigheden af »at bevare bare nogen af de særegne og smukke slyngede åløb?«

Han og de øvrige deltagere i *Hjemstavnskurset* rejste – ifølge referatet – »nu bort med ønsket om, at der må findes en form, hvorunder de økonomiske og landskabelige krav må kunne forenes.«

Men han talte – desværre – for døde øren. Hverken landbruget, politikerne eller planlæggerne tog notits af hans bekymringer.

Emil Noldes forslag

Endnu en kritisk kommentar af afvandingsplanerne kom på banen i 1925. Tilmed en lokalkendt, der kunne tale med den vægt, en spirende kunstnerisk berømmelse gav. Det var maleren Emil Nolde. Han skrev i 1925 en række breve med forslag til et alternativt afvandingsprojekt, som sandsynligvis ville have haft en langt mindre naturøde-læggende virkning end det projekt, som endte med at blive vedtaget og gennemført i perioden 1925-1933.¹¹

Emil Noldes alternative, håndkolorerede forslag fra 1925. Kort: Landsarkivet for Sønderjylland, Kommissionen ved Afvandingen af Tøndermarsken.

Den dengang i Danmark ikke særligt kendte kunstmaler Emil Nolde (1867-1956) voksede op i naturen i Tøndermarsken. Han havde svært ved at forlige sig med det store afvandingsprojekts totale ændring af marsklandskaberne langs Vidåen. Han udarbejdede derfor et alternativt forslag, hvori de ydre marskområder stort set kunne efterlades urørte, idet risikoen for bagvandsoversvømmelser ville blive mindre ved at etablere et fremskudt dige uden for den daværende havsluse ved Højer. Her foreslog han at etablere et reservoir til oplagring af åvand i perioder, hvor en ny, ydre sluse var lukket. Noldes projektforslag fik stærk opbakning af Danmarks Naturfredningsforenings daværende formand, malerkollegaen Erick Struckmann.

Emil Nolde henvendte sig til de danske sønderjyders store, gamle fører fra udlændighedstiden, H.P. Hanssen, som på daværende tidspunkt var folketingsmand for partiet Venstre. Han har efter alt at dømme opsøgt H.P. Hanssen hjemme og forelagt ham sit forslag. I et brev den 8. juni 1925 fulgte han skriftligt op på sin tidligere mundtlige fremlæggelse. Brevet er vedlagt kortbilag i kunstnerens egen streg, hvorpå han med akvarelfarve har fremtrukket kystlinjerne.

Nolde udvikler i sit brev sin plan yderligere: »Nogle detaljeringer af planen sender jeg Dem hermed. Selvfølgelig vil jeg gerne høre fra

Dem, og hvis der gøres modsigelser erfare disse. Jeg har ikke hørt om den sidste passus i bemærkningerne, jeg sender Dem i dag, er optaget i tidligere planer, men jeg ved, at det ønskes meget, at bevanding kan forbindes med afvanding, og jeg synes, at dette spørgsmål i sammenhæng med hele planen bør løses. Så meget mere som omkostningerne ikke er af betydning.«

Idéen med Noldes projekt var et »afvandings-projekt: Udenfor Højer sluse skal et stykke forland *inddiges* tillige med et stykke vadeland, heraf skal vadlandet danne et bassin. – Der hvor vandet fra dette nye bassin løber ud i havet, må der bygges *en sluse* noget større end den ved Højer, og der kan anlægges et *pumpeværk*, som i enkelte tilfælde træder slusen til hjælp. Den nye tekniske opfindelse til udnyttelse af vindkraften kan måske her anvendes, så derved vinden som i stormtid forårsager vandets stigning tillige bliver drivkraften ved udpumpningen.«

Nu kommer Nolde ind på et gammelkendt problem, som altså også var aktuelt dengang: »Kalamiteten nu er, at *kanalen* udenfor Højer sluse *er tilsandet*, og at når denne (slusen) går op kan vandet indenfor straks løbe ud, mens resten langsomt trækker til fra den lange smalle strøm hen til Rudbølsø. Ved slusen synker vandet i ebbetiden $1/2 - 1\frac{1}{2}$ meter, derimod i Rudbølsø kun 5-15 cm. Bassinet udenfor Højer sluse bevirker, at denne også i flodtiden kan være åben. Vandet er således samlet i bassinet udenfor, og når ebbetiden kommer, kan hele ebbetiden løbe ud med fuld kraft, og derved holde det korte stykke kanal udenfor fri for tilsanding. *Bassinet kan danne havn for søfiskeri og småskibe*. – Ved vedholdende vestenvind eller ved storm tjener Højer sluse som reservesluse, og Rudbølsø, hvis vandstand ved den nye ordning bliver langt lavere, som reservebassin.«

Sidst i dette afsnit berørte Nolde økonomi og politik ved sit forslag: »Da [ulæseligt ord, forf.], derved at bassinet bygges (og) en del marskland inddiges, formindskes omkostningerne, og hele planens udførelse vil ikke nå op til de udgifter, som de hidtil projekterede afvandingsforslag. Et elektricitetsværk er ikke med indbefattet i dette afvandingsforslag, ligesom ikke i Hedeselskabets.«

Nolde har altså allerede på dette tidspunkt været orienteret om et sidste projektforslag, som Hedesselskabet i 1925 satte ingeniør Ulrik Pedersen til at udarbejde. Nolde fortsætter: »Det vil vist ikke være vanskeligt at kunne anvende vandkraften ved Jydevad Mølle hertil, eller også vandkraften i Tønder. – Ingen landejere vil ved denne plan

få noget jord ødelagt.« Noldes forslag illustreres enkelt og tydeligt i hans til brevet vedlagte kortskitse.

Nolde har desuden tænkt over de komplikationer, som allerede dengang også blev påpeget over for de fem tidligere fremlagte projektforslag. Han skriver: »Den vanskelighed, tilløbet af vandet fra Gudskog [Gotteskoog på den tyske side af den nye grænse, forf.], ved andre planers udførelse forårsager, falder her bort, da denne lille tilførsel til bassinet ingen rolle spiller. Der behøves intet at gøres derfor eller imod. Vandstanden i Vidåen og Rudbølsø vil i sommertiden blive meget lav, men kan ved den nuværende Højer sluses mere eller mindre lukning uden skade eller fare for oversvømmelse af de lave enge reguleres. – Hvis bassinet får den størrelse, som 7 km digelængde giver, falder udløbets forsendingsmulighed bort. Dets (bassinets) størrelse er derved også så betydeligt – ca. 6 km² – så måske ingen pumpningshjælp behøves, eller sikkert kun i meget korte tidsrum. Slusens størrelse behøver ikke at bestemmes efter vandmængdens udløb indefra, men kan være så stor som havnens bedrift fordrer. Igennem de hollandske sluser eller Brunsbüttelslusen går meget store handelsskibe. – Ved dæmningens (digets) bygning hæves (fjernes) en del vadesand bort, så den dybde selve havnen bruger, til dels derved frembringes.«

Igen tænkte Nolde på økonomien især for landmændene: »De to hjørner, bassinets udbygning i havet danner, vil ret hurtigt blive tilslikket, og det herved indvundne ny marskland vil lidt efter lidt kunne overtage dækningen af renterne af kosterne [omkostningerne, forf.] ved anlægget, så lodsejernes forpligtelser med rentebetaling ikke bliver for al tid, men falder efterhånden bort.«

Også vandforsyningen i Møgeltønder og Højer kunne forbedres med Noldes forslag: »For at afhjælpe mangelen på godt drikkevand til mennesker og dyr, som til alle tider, navnlig i tørre sommertider, har været stor i Møgeltønder og Højer Kog, kan man ved hjælp af en motor lede åvandet fra Lægan igennem markerne til Højer.«

Til slut rettede Noldes sin kritik af det på dette tidspunkt (juni 1925) anbefalede projekt (projekt D fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen). Han skriver: »Det bør være tilladt at ytre nogle tanker og rette nogle spørgsmål angående det allerede eksisterende afvandingsprojekt. Denne plan fordrer, at vandet tages fra et større terræn for at samles til drivkraft af et elektricitetsværk. Dette store areal, som derved berøves vandet, det så nødvendigt bruger til over-

risling af engene, til drikkevand for kvæget og fugtighed i markerne, formindskes stedvis til $\frac{1}{4}$ af sin værdi. Endvidere fordrer planen, at et jordareal ved Rørkær skal omdannes til et sandbassin (sandfang). Fra dette bassin skal vandet pumpes 5 meter op i den gravede kanal, som skal gå igennem lavmarkerne (engene) til Rudbølsø, derfra videre til Højer. Den uheldige virkning ved dette kanalløb er, at fra Lille Tønde til Rørkær på sydsiden, vil sivvandet [vand, der langsomt siver igennem jordlag og sandede diger, forf.] trænge igennem til langt ned i sletten. Fra Rørkær til Aventoft Mark vil det højt over jorden stående vand trænge igennem på hver side flere hundrede meter, og gøre landet surt og næsten udeligt. Hvor jordbunden er dybt klæg, f.eks. i Holland, siver vandet ikke igennem, men her, hvor jordbunden er stedvis sand, andre steder tynde klæg- og sandlag vekslende, er det ødelæggende at lægge vandet over landet. Et advarende eksempel kan ses på de sure marker langs det lille vandløb mellem Korntved og Tønder, hvor mølledammen samler vandet højere end det overliggende terræn. Har vi råd til i den grad at ødsle med jordbunden? Det må bemærkes, at i Trekanten Rens-Rørkær-Aventoft samles regn- og sivvandet til næsten stillestående vand.«

Noldes afsluttende argumentation viser i al sin enkelthed, at han tydeligvis til fulde har forstået den naturgeografiske grundregel, at vand har det med at løbe nedad og samles i lavninger. Dette kan kun forhindres ved anlæggelse af diger udført med fed klæg, som hindrer gennemsivning. Og dette vil fordyre etableringsomkostningerne betydeligt!

Planens vej gennem statsadministrationen

H.P. Hanssen lod Noldes henvendelse gå videre til Landbrugsministeriet, hvor det vakte nogen irritation. Men H.P. Hanssen havde understreget, at Noldes henvendelse ikke bare kunne ignoreres. Departementschef Holger Waage (1868-1937) skrev derfor den 30. juni 1925 til stiftamtmand, kammerherre Viggo Rothe Haarløv (1872-1941) i Haderslev og overdrog ham Noldes papirer: »H.P. Hanssen oplyste at Nolde er uddannet som kunstner i Tyskland, men dansk statsborger og gift med en dansk dame (søster til politimester Vilstrup i Gråsten). Han står efter H.P. Hanssens sigende med et ben i hver lejr, men H.P. Hanssen lagde åbenbart vægt på, at man behandlede ham med et vist hensyn. Jeg har derfor samtidig hermed skrevet til Nolde

og meddelt ham, at jeg har sendt papirerne til Dem som Kommissionsformand.«

Departementschefens personlige bemærkninger er sigende. Noldes angiveligt blakkede nationale sindelag diskvalificerer ham på forhånd i departementschefens øjne. Det var desuden ikke *meningen*, at afvandingsprojektet skulle ændres! Og selvom Noldes indvendinger viser teknisk indsigt, så var han kunstmaler, og ikke ingeniør. Det har heller ikke fremmet hans anseelse i departementschefens øjne. Kunstmalere forventedes heller ikke dengang at kunne udvikle unikke tekniske ideer.

Stiftamtmanden sendte den 10. juli 1925 Noldes projektforslag videre til formanden for Afvandingskommissionens Tekniske Udvalg, Th. Claudi Westh: »Hosfølgende sag angående det af kunstmaler Noldes udarbejdede projekt tillader jeg mig at fremsende til nærmere overvejelse i det tekniske udvalg, hvis betænkning om projektet imødeses.« Så megen alvor lagde man dog i Noldes forslag, at der skulle bruges krudt på at skyde det ned!

Thorvald Claudi Westh (1868-1955) var uddannet agronom, og han startede sin karriere med at blive ansat i Det Danske Hedeselskab som leder af en særlig »Mose- og Engafdeling«. I 1890'erne og i begyndelsen af det nye århundrede udvidede Westh sit domæne i Hedeselskabet til også at omfatte vandløbsregulering og mergling. Internt forsøgte Westh i selskabet – dog umiddelbart uden held – at fremme grundforbedringen på bekostning af plantningssagen. Da han ikke kunne komme igennem med sine tanker brød han ud af Hedeselskabet og dannede med radikal og socialdemokratisk støtte Statens Grundforbedringsvæsen, som han ledede fra 1918 til 1922, hvor han blev udpeget som formand for det Tekniske Udvalg i »Afvandings- og Grundforbedrings-kommissionen for Tønder Amt«. ¹²

Også Danmarks Naturfredningsforening bakkede op om Emil Noldes forslag. Foreningen havde betalt rådgivende ingeniør Sverre Malm (1885-1947), mangeårigt medlem af foreningens tekniske udvalg, for at vurdere forslaget. Det gjorde han i et brev den 16. september 1925. Efter at have taget forbehold for at Noldes forslag ikke er udarbejdet i detaljer, skriver han: »Hovedtanken i Noldes forslag, nemlig, at de nu eksisterende naturforhold i det væsentlige lades ubørøret af tekniske indgreb som nye dæmninger (å-diger) inde i land, åforlægninger, kraft og pumpestationer etc., og at der ved marsken kun sker den ændring, der følger af, at arealerne bliver mere tørre, er

umiddelbart tiltalende. Den ved Noldes forslag opnåede afvanding vil måske ikke blive fuldt så effektiv som efter projektet med udpumpning af vandet, på den anden side vil de dybest liggende arealer fremdeles kunne beholde sin nuværende karakter og egenskaber ubørte, men disse forhold må afvejes mod hinanden efter en nærmere undersøgelse, forinden dette bliver klarlagt, kan endeligt standpunkt ikke tages.«

Sverre Malm trak andre fordele frem. F.eks. at de hidtidige forslag (Kommissionens) ikke som Noldes forslag tog hensyn til forholdene uden for Højer Sluse. Her, nævner han, er marskdannelsen i fuld gang, og tyskerne er gået i gang med at bygge en dæmning til Sild (Hindenburgdæmningen), som vil lukke for vandgennemstrømningen mod syd, hvorved marskdannelsen vil accelerere endnu mere. Med Noldes forslag vil der derfor blive langt større muligheder for at foretage yderligere landvindinger i Vadehavet. Herved vil økonomien i Noldes projekt faktisk blive bedre end i de øvrige projektforslag.

Formand for Danmarks Naturfredningsforening, Erick Struckmann, sendte den 16. september Sverre Malms betænkning videre til stiftamtmand Haarløv. Han ledsagede betænkningen med følgende bemærkninger: »Naturfredningsforeningen tillader sig at henvende sig til den ærede kommission i anledning af afvandingen af marsken, idet det er vort håb at se denne betydningsfulde sag løst således, at afvandingen ikke gør større indgreb i marsklandskabets sjældne og særegne skønhed *end højst nødvendigt*. Vi har fra hr. kunstmaler Noldes modtaget henvendelse om støtte for et af ham udarbejdet forslag til afvanding af marsken. Vi mener, at hans forslag tager stort hensyn til de landskabelige forhold.«

Foreningen havde derfor betalt en ingeniør for at komme med faglige og tekniske udtalelser om projektet, »og denne udtaler i hoslagte skrivelse, at forslaget er egnet til nærmere undersøgelse, og at det vil gøre mindre indgreb i de landskabelige forhold end det foreliggende forslag. Da Naturfredningsforeningen efter nærmere drøftelse er af samme opfattelse, skal vi tillade os at henstille, at hr. Noldes forslag underkastes nærmere overvejelser af den ærede kommission.«

Naturfredningsforeningen beder derfor om tre ting, som alle fremgår af Sverre Malms brev:

»1) at kendelse i sagen udsættes, og at der indenfor en nærmere fastsat kort frist gives hr. Noldes lejlighed til at fremsætte sit forslag i ingeniørmæssig udarbejdet stand,

2) at der derefter gives Naturfredningsforeningen lejlighed til at gøre sig bekendt med de fremsendte forslag og evt. forhandling med kommissionen ligeledes inden for en nærmere fastsat frist, og

3) at kommissionen derefter optager de fremsatte forslag til drøftelse og kendelse.«

Også bestyrelsen for Digelaget for marsken ved Tønder fik den 30. september 1925 et brev, sandsynligvis fra ingeniør Sverre Malm, der gennemgik og blåstemplede Noldes projekt, både ud fra et teknisk-fagligt og ud fra et økonomisk synspunkt.

Endelig modtog Afvandingskommissionens Tekniske Udvalg en skrivelse, formentlig fra Sverre Malm. Skrivelsen er vedlagt som bilag til et møde i udvalget den 7. oktober 1925. Brevet er en teknisk og især økonomisk gennemgang af Noldes projekt inkl. et nyt kortbilag med et fremskudt dige i en blød kurve fra midt på det gamle Højer Dige (fra 1861) og til et godt stykke nord for Emmerlev Klev. I bilaget tydeliggøres, hvilke tekniske foranstaltninger, der vil blive nødvendige til gennemførelse af Noldes projekt. Der er dertil udført økonomiske beregninger, der viser en samlet etableringsudgift på 5,7 mio kr., hvorfra der så kan fratrækkes 2,5 mio kr. for salget af indvundne landarealer.

Planerne skydes ned

Formanden for Kommissionens Tekniske Udvalg, Th. Claudi Westh, skød i et brev til Kommissionen den 2. oktober 1925 planmæssigt Noldes alternative projekt ned. Én for én skydes de enkelte fordele ved Noldes projekt ned, og det skinner igennem, at projektet har været dødsdømt på forhånd. Som man kunne forvente, er Th. Claudi Wesths hovedsynspunkt på projektet, at det ikke er *oversvømmelsesrisikoen* fra bagvandet, der er projektets primære sigte, men derimod *grundforbedringsforholdene*; dvs. en forbedring af landbrugsmulighederne. Det fremgår klart af følgende afsnit: »Hr. Noldé går ud fra, at man så godt som alene ved hjælp fra sluser med tilhørende samle-bassin kan skaffe tilfredsstillende fugtighedsforhold i marsken, men han overser da det for Tønder marsk særlige og afgørende faktum, at hovedparten af arealerne er inddigede på et så tidligt tidspunkt i forhold til deres opvækst, at de er meget lavt beliggende; de er så lavt beliggende, at man kan slå fast, at det kun gennem kunstig hævnning af vandet er muligt at skabe grundlag for en virkeligt pålidelig og rationel landøkonomisk udnyttelse af arealerne, idet man selv gen-

Elektrisk pumpe på vej ind i Lægan Pumpestation. Ca. 1928/29. Foto: Tønder Lokallhistoriske Arkiv.

nem de bedst ordnede afledningsforhold – gode sluser, godt afløb uden for slusen og gode reservoirforhold – kun kan skabe forbedret afløb for overfladevandet, men altså ikke skabe grundlag for intensiv dyrkning eller beherskelighed over for tilstrømningerne og havets skiftende forhold.«

West fortsatte: »Men når dette er tilfældet, må den principielt rigtige vej være den at opsamle så meget af afløbsvandet fra geesten som muligt, inden det når ned til marsken, og da lede det ud til udløbet ved havet i en sådan højde, at det selv kan løbe ud, samt dernæst at fjerne vandet fra selv de lave marskarealer ved pumpeanlæg, der er kraftige nok til virkeligt at beherske udpumpningen inden for de grænser, som en rationel jordudbytelse kræver. ... De af hr. Noldes udkastede tanker løser kun den stillede opgave, såfremt det derunder nævnte pumpeanlæg er meget kraftigt, idet alt Vidåens vand jo føres til det foreslåede reservoir uden for den nuværende sluse og til tider i stor udstrækning skal pumpes ud. At hr. Noldes forslag ikke kan medføre en rationel ordening af den lave marsks afvanding, fremgår jo i øvrigt deraf, at store dele af reservoiret ligger højt i forhold til marsken; men dertil kommer, at en sådan plan vil

koste et beløb mellem 6 og 8 millioner at gennemføre. Den anden side af hr. Noldes betragtninger er at skabe en havn. Udvalget føler sig ikke kompetent til at udtale sig om værdien eller ønskeligheden af en beskyttet havn på dette sted, men vi mener, at det vil være dræbende for den foreliggende sag at bringe spørgsmålet om havnearnlæg frem nu, ikke mindst når man derved skal motivere en langt ringere landøkonomisk løsning med langt større Anlægssummer.

Over for enkeltheder i hr. Noldes betragtninger skal vi gøre enkelte bemærkninger:

Kanalen uden for Højer sluse er oprenset til et tilfredsstillende profil (ca. 3 m dyb), der tør ventes opretholdt. Inden for Højer sluse er i den nu foreliggende plan sørget for tilstrækkeligt reservoir til, at kogene ikke oversvømmes.

Det projekterede kraftanlæg ved Grøngården forudsætter, at der intet sted (eller måske på et areal på få ha) skabes hindringer for benyttelsen af vandet til overvanding eller fugtning af jord eller forsyning af dyrene.

Frygten for, at trykvand fra de inddigede vandløb skal gøre fortræd af betydning på den lavere liggende marsk er ubegrundet; vandingskanaler, der er anlagt landet over og overvejende på sandbund, gør kun fortræd af betydende omfang, hvor den lavere bunds afvanding er uigennemførlig eller forsømmes. Sådan er forholdet jo netop mellem Tønder og Korntved.

Vanskeligheder ved vandet fra Gudskog falder efter det foreliggende forslag bort.

Den plan, der af kommissionen forelås gennemført, hviler på fuld beherskelighed af afvanding og vandtilførsel for alle arealer i det interesserede område, og der bliver mulighed for, at forskellige områder kan ordne sig forskelligt; ingen af delene åbnes der mulighed for gennem de af hr. Noldes fremsatte tanker, og dette er hovedsagen.

Slutteligt skal udvalget bemærke, at vi ved vor nøje overvejelse af hr. Noldes tanker har fundet ting, som er kommet os til nytte, idet vi i skærpet grad har ladet det være os magtpåliggende, at den af udvalgets tilsigtede beherskelighed mht. afvanding og vandforsyning bliver gennemført for alle arealer og i fuld udstrækning, således at man overalt vil være i stand til at skaffe sig de vandstandsforhold, der er jorden mest tjenlig efter den brug, man til enhver tid vil gøre af den inden for det pågældende område.«

Skæbnen for Noldes ellers spændende forslag er, at det fremkom

Afvandingsarbejde ved Tønder i 1927. I baggrunden til venstre Tønder Hovedbaneanlæg og til højre Nyholm og vandtårnet. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

på et tidspunkt, hvor tiden slet ikke var moden til naturbevarende eller -beskyttende tiltag. Sådanne tanker blev først almindeligt accepteret i samfundet mere end et halvt århundrede senere. Men endnu består interesse modsætningen mellem på den ene side dansk landbrug, der ønsker råderet over al deres jord til dyrkningsformål, og på den anden side en befolkning, der i stigende grad efterspørger natur til rekreative formål, mens naturforskere og naturforeninger kræver naturområderne bedre beskyttet og helst udvidet til fordel for Danmarks biodiversitetsforpligtelser i EU.

Tidsånden var en anden i 1920'erne. Dengang kaldte man på inddragelse af mere og mere natur til landbrugsformål. Det ses af alle de dræningsprojekter og inddæmningsprojekter, som Staten senere oven i købet gav klækkelige tilskud til, og som blev gennemført helt frem til midten af 1960'erne. En del af forklaringen på dette var et stort datidigt befolkningsoverskud i landbrugsområderne og senere 1930'ernes krisetid med massearbejdsløshed; begge samfundsfænomener som man troede kunne afhjælpes ved at udvide landbrugsarealerne.

Den endelige afvisning af Noldes forslag blev meddelt Foreningen

for Naturfredning i en kladde til et brev dateret den 13. oktober 1925: »I anledning af den fra foreningen under 16. f.m. fremkomne henvendelse til støtte for en af hr. kunstmaler Emil Nolde til kommissionen indgivet plan for afvanding af marsken ved Tønder, tillader man sig at meddele, at kommissionen i dens d. 8. ds. afholdte møde har vedtaget at tiltræde den af kommissionens tekniske udvalg i aftryk vedlagte betænkning over planen, som således ikke er fundet egnet til gennemførelse. Man har herefter ikke fundet anledning til at fremkomme med yderligere udtalelser angående de af foreningen fremsatte bemærkninger, men man ville gerne gøre foreningen bekendt med den ved kommissionens egen foranstaltning udarbejdede afvandingsplan, for at foreningen kan få lejlighed [til] at gøre sine særlige synspunkter gældende over for enkeltheder i planen. Dette kunne f.eks. gøres ved et møde imellem repræsentanter for foreningen og for kommissionen. Da undertegnede formand opholder mig i København i dagene fra 22. til 26. ds., kunne mødet eventuelt arrangeres en af disse dage; jeg udbeder mig gerne underretning herom snarest belejligt.«

Det fremgår desværre ikke af de tilgængelige papirer, om det forelåede møde blev afholdt, og om hvad der i givet fald kom ud af dette. Men resultatet var, kancellisprog eller ej, ikke til at tage fejl af: Noldes projekt blev nu begravet for altid.

Noldes alternative projekt ville have beskyttet naturen mod mange af de store indgreb, der blev resultatet af beslutningen om afvanding af Tøndermarsken. I 1925 boede Emil Nolde på ejendommen »Uttenwarf« ca. tre km syd for Møgeltønder. Et vidunderligt ensomt beliggende sted ud mod Magisterkogens nordlige dige fra 1556. Stedet kaldes i dag for »Keldspold«. Emil Nolde selv blev dog allerede i 1927 så træt af de store naturødelæggende indgreb fra etableringen af det endelige projekt og den nonchalante måde, hans forslag var blevet afvist på, at han permanent flyttede til marsken ved Seebüll umiddelbart syd for grænsen. Her boede han resten af sit liv, og her ligger det fantastiske museum med hans unikke kunst. Først længe efter sin død i 1956 blev han anerkendt i Danmark som den fremragende kunstner, han var. Hvis Noldes projekt var blevet gennemført, ville Danmark ikke blot have haft en kunstner, men også et naturområde i verdensklasse.

Bagklogskabens klare lys gælder dog også i denne sag. Noldes idé var godt nok nyskabende, men helt så enkelt ville hans projekt ikke kunne have løst alle problemer. F.eks. er det åbenlyst, at oversvøm-

melsesproblematikken omkring Tønder by kun kunne løses med sammenhængende ådiger langs denne del af Vidå. Derimod kunne meget natur være blevet skånet, hvis ikke landbruget havde insisteret på det voldsomme afvandingsprojekt i de ydre koge af »grundforbedrende« årsager.

At Noldes tanker var helt rigtige, viser historien: Efter stormfloden i 1976 gik man i gang med at bygge Det Fremskudte Dige med et bagvandsreservoir (Saltvandssøen) og en ny havsluse (Vidåslusen). Projektet blev indviet i 1982 af Dronning Margrethe II. Man burde have hædret Emil Noldes navn ved at knytte det til denne løsning på oversvømmelsesrisikoen ved Tønder.

Det endelige afvandingsprojekt

Landbrugsministeren havde som tidligere nævnt fået bemyndigelse til at træffe beslutning om det endelige projekt. Der var i Kommissionen ikke enighed om, hvilke af Ulrik Pedersens nu fem forslag, der skulle gennemføres. Derfor udarbejdede Ulrik Pedersen hurtigt et endeligt projektforslag, der skulle tilfredsstille alle parter. Dette projektforslag nød fremme af ministeren og Afvandingskommissionen, og det blev gennemført som den virkelighed, vi kender i dag. Det omfatter den nye Vindtved Kanal mellem Sønderå ved statsgrænsen og til Grønå, 106 km ådiger og fire pumpestationer (+ en senere anlagt pumpestation i Tyskland ved Verlath, hvor Schmale løber ud i Rudbøl Sø), men ingen vandkraftværker, da denne investering frygtedes at ville fordyre anlægsomkostningerne unødigt. Derfor påbegyndte Kommissionen allerede i sommeren 1925 forhandlinger med Sønderjyllands Højspændingsværk om levering af strøm til de nødvendige pumpestationer.

Det skal om pumpestationerne i øvrigt nævnes, at arkitekten på de karakteristiske pumpestationer var H.C. Davidsen, der var godsinspektør på Schackenborg Gods.¹³ Det tekniske indhold i pumpestationerne var eksempelvis for den største pumpestation ved Læg-An: fire stk. pumper fra Gebrüder Stork og Co. i Hengelo i Holland. De var vertikale skruepumper med en løftehøjde på maksimalt 2,5 m, der maksimalt kunne løfte 1,2 m³/sekund = i alt ca. fem m³ pr. sekund. De blev drevet af fire autosynkrone 100 HK elektromotorer (380 V) fra Titan i København.

I efteråret 1925 fremkom Højspændingsværket med et sidste og

Arbejdssjak i færd med grøftegravning i marsken ca. 1925. Foto: Tønder Lokalhistoriske Arkiv.

økonomisk meget fordelagtigt tilbud på strøm, som Kommissionen enerådigt accepterede. Det medførte stor debat mellem lodsejerne i de forskellige digelag, men digelagenes repræsentanter i Kommissionen stemte alligevel for forslaget. – Den 10. november 1925 blev projektet »tilstillet de ærede Medlemmer af Digebestyrelsen. Ledsaget af en Redegørelse for de med Andelsselskabet Sønderjyllands Højspændingsværk førte Forhandlinger angående Strømlleveringen.«¹⁴ Efterfølgende, da beslutningen var truffet, blev der i mange digelag afholdt ordinære generalforsamlinger. Her protesterede medlemmerne flere steder over forløbet af forhandlingerne med Kommissionen ved at give personer, som var imod afvandingsbeslutningen, flertal i de nye bestyrelser.

Igangsættelsen af projektet skete umiddelbart herefter, og i de følgende år frem til begyndelsen af 1930'erne blev anlægsarbejdet udført under supervision af Det Danske Hedeselskab og med ingeniør Ulrik Pedersen som projektleder. Det blev en entreprenant tid, hvor de store arbejder med digebygning, kanalgravning og opførelsen af de fire pumpestationer i årevis fyldte det flade marsklandskab fra Lydersholm-området øst for Tønder og helt ud til havslusen ved Højer med

gravemaskiner, tipvognsbaner og hundredevis af arbejdere. Men denne ellers spændende historie ligger uden for denne artikels rammer.

Mellem landbrug og naturhensyn – 1925 til i dag

Med gennemførelsen af Tøndermarskafvandingen var hele Vidåsystemets store nedbørsområde på 1.404 km² (heraf 317 km² fra den tyske side af grænsen) kommet under kontrol. 327 km² af nedbørsområdet blev via pumpestationerne pumpet op i Vidå, så det kunne sendes ud gennem Højer Sluse (og efter 1982 også Vidåslusen). I Tøndermarskens koge var der etableret tæt kanalnet, der både kunne anvendes til afvanding og bevanding.

Da projektet var færdiggjort, blev de forventede gode tider for landbruget på de afvandede marskjorder ikke indfriet. De blev tværtimod erstattet af 1930'ernes krise med national protektionisme og stor arbejdsløshed. I 1938 blev den første Tøndermarsklovgivning gennemført, hvilket bl.a. i 1941 førte til udarbejdelsen af et særligt vandløbsregulativ for hele Tøndermarskområdet. Det fastlagde, hvorledes alle forhold i og omkring vandløbene fremover skulle efterleves. Landbrugets forhold i Danmark og den høje arbejdsløshed blev bedre under den tyske besættelse af Danmark 1940-1945. Flere store statsstøttede anlægsarbejder blev sat i gang (f.eks. dæmningen til Rømhø), og det gjaldt også afvandingsprojekter i vådområder mange steder i landet.

Lokalt kom der efterhånden gang i Tønders byudvikling via statens støtte til udviklingsområder, hvorved flere industrivirksomheder flyttede ind i et nyt industriområde umiddelbart syd for Tønders bykerne. Uden den gennemførte Tøndermarskafvanding ville firmaer som Brdr. Hartmann og B&W Energi næppe have valgt udflytning til Tønder.

Efter mange år, hvor hensynet til landbruget altid havde vejet tungest, kom der i 1970'erne igen fokus på naturbeskyttelse. Allerede i 1985 var der kommet en ny vandløbslov i Danmark, hvor naturhensyn helt usædvanligt fik 1. prioritet. Men i lovbekendtgørelsen blev det udtrykkeligt nævnt, at loven ikke gjaldt for Tøndermarskregulativet fra 1941. Der kom dog en ny »Lov om beskyttelse af de ydre koge i Tøndermarsken« den 3. december 1988. Heri blev der for første gang taget særlige hensyn til naturens vilkår og udvikling i området. Fra dette tidspunkt kom der fokus på muligheden for at få fuglelivet til-

Den genopståede Nørresø set fra vest ved udløbet til Vidå den 28. januar 2011. Bemærk Vidåens gamle forløb yderst til højre, samt Tønder bys skyline i baggrunden. En større mængde svaner holder til midt i søen. Foto: Søren Eller.

bage i marskområderne. Fuglebestanden var nemlig gået voldsomt tilbage fra 1970'erne, fordi landbruget var gået fra ekstensivt kvægbrug til mere intensivt agerbrug.

Men det skal ske gennem såkaldte frivillige ordninger. Det betyder, at der – selv mens disse linjer skrives – ses annoncer i Tønders lokalaviser, der forsøger at lokke landmændene i de ydre koge med arealtilskud for at få dem til at sikre gunstigere forhold for de ynglende og fouragerende fugle i de ydre koge. De ydre koge er selvfølgelig undervejs blevet beskyttet gennem EU-lovgivning ved først at blive udlagt som Ramsarområde (1977, beskyttelse af vådområder), derefter som EF-Fuglebeskyttelsesområde (1979) og sidst men ikke mindst Natura 2000-område, som er et netværk for alle beskyttede naturområder, med fælles retningslinjer og regler.

I forbindelse med den nye lov om Tøndermarsken i 1988 blev der nedsat et Rådgivende Udvalg for Tøndermarsken. Heri sidder repræsentanter for lodsejere, myndigheder (fra 2007 overgik Sønderjyllands

Amts myndighedsrolle til Tønder Kommune), landbrugsorganisationer samt forskellige interesseorganisationer (ngo'er) som f.eks. Dansk Ornitologisk Forening og Danmarks Naturfredningsforening. – Udvalget arbejder ud fra en devise om, at samtale fremmer forståelsen, men der er stadigvæk et godt stykke vej, før naturforholdene i Tøndermarsken igen kan give optimale vilkår for fuglelivet.

Endelig blev hele det danske vadehavsområde i 2010 indviet som Nationalpark Vadehavet, hvori Tøndermarskens ydre koge også indgår. Det var en delikat politisk balance, der blev fundet for at få afstukket nationalparkens afgrænsning. I byerne Varde, Esbjerg og Ribe roser man sig af, at befolkningen og turisterne kan gå fra bygrænsen og lige ud i nationalparken. Anderledes er det i Tønder by. Her ophører nationalparken ved broen over Vidå ved Læg-An ca. 3 km SV for byen.

Men der er faktisk gode muligheder for at knytte by og nationalpark tættere sammen: I 2009 blev der i forbindelse med det EU-støttede Projekt Snæbel genetableret en tidligere sø, Nørresø, umiddelbart sydvest for Tønder. Man flyttede simpelthen Vidås nordlige dige nogle hundrede meter mod nord, så der blev plads til et vidunderligt naturområde, som Vidå slynger sig gennem om sommeren, mens det oversvømmes i vinterhalvåret. Hele området fra Læg-An Pumpestation og østpå til landevejen mellem Tønder og Sæd indgår i projektområdet, som er opkøbt af Staten gennem Naturstyrelsen. Hele dette dejlige område indgår i Nationalpark Vadehavet. Og hvis man også inddrager området mellem digerne fra sammenløbet mellem Vidå/Grønå og op til Backmanns Vandmølle og Mølledammen i Tønder i nationalparken, så vil også Tønders befolkning og turister kunne gå fra bymidten og lige ud i nationalparken.

KILDER

Overenskomst vedrørende Ordningen af Vandløbs- og Dige forhold ved den danske Grænse. Uddrag af Traktat mellem Danmark og Tyskland af 10. April 1922. Indstilling fra Afvandings- og Grundforbedringskommissionen for Tønder Amt vedrørende Ordningen af Afvandingsforholdene i Marsken ved Tønder samt tilstødende Områder. 1922. Lovforslag nr. 81 af 11. marts 1924 og

efterfølgende »LOV (nr. 137-1925) om Afvanding af Marsken ved Tønder« vedtaget af Rigsdagen den 18. april 1925, p. 3 (Bemærkninger).

*Landsarkivet for Sønderjylland
Kommissionen vedr. afvanding af Tøndermarsken nr. 2010-6: Gruppeordnede sager B: Afvandingsplan med overslag m.m.*

LITTERATUR

- Elsemarie Dam-Jensen m.fl. (red.): *Det grænseløse landskab*. Tønder, 2008.
- Kjeld Hansen: *Det tabte land. Den store fortælling om magten over det danske landskab*. København, 2008.
- H. Lausten-Thomsen: *Tønder-Bogen: Det 3. danske Hjemstavnskursus afholdt i Tønder 2.-8. sept. 1925*. Indlæg af ingeniør Ulrik Pedersen: »Projekt i Hovedtræk for Afvandingen af Tønder-Marsken«, og indlæg af kunstmaler Erik Struckmann: »Dansk Naturfredning«.
- Niels Kingo Jacobsen: *Træk af Tøndermarskens naturgeografi med særligt henblik på morfogenesen*. København 1964.
- Niels Kingo Jacobsen: »Rejsbymarsken. Miljø, stormfloder og digebygning på en eksponeret vesterhavskyst« i *De Danske Vade og Marskundersøgelser, Rapport nr. 9*. København 1972, p. 9-11.
- Jens Larsen: »Myggestik. (Malaria i Danmark)« i *Tidsskriftet Skalk*, 1977, nr. 3.
- Kai Pedersen: *Det tabte land i vest*. 1990.
- Troels Rasmussen: *Den dansk-tyske traktat 1922*. Åbenrå, 1997.
- H. Wienberg Rasmussen: *Danmarks geologi*. Gjellerup 1966.
- Jesper Theilgård: *Det danske vejr*. København, 2006.
- H. Valentin: *Die Grenze der letzten Vereisung im Nordseeraum*. Hamburg 1955.
- Carl Wesenberg-Lund i »En henstilling til Overvejelse i Anledning af de store Afvandingsprojekter« i *Sønderjysk Månedsskrift*, 1925-1926.

NOTER

1. Valentin, 1955.
2. Jacobsen, 1964, s. 16-19.
3. Pedersen, 1990.
4. Larsen, 1977, s. 18.
5. Jacobsen, 1972, s. 9-11.
6. Theilgård, 2006, s. 358.
7. Rasmussen, 1997.
8. Hansen, 2008, s. 189.
9. Lovforslag nr. 81 af 11. marts 1924 og efterfølgende »LOV (nr. 137-1925) om Afvanding af Marsken ved Tønder« vedtaget af Rigsdagen den 18. april 1925, p. 3 (Bemærkninger).
10. *Sønderjysk Månedsskrift* 1925/26, s. 40ff.
11. Brevsamlingen blev jeg opmærksom på gennem en tidligere kollega i Sønderjyllands Amts Vandløbsafdeling, landinspektør Jørgen Nicolajsen. Under arbejdet med at restaurere be- og afvandingssystemet i Tøndermarskens ydre koge midt i 1990'erne dukkede forslaget op fra arkivet i amtets kælder på Jomfrustien i Tønder.
12. Hansen, 2008, s. 98.
13. Dam-Jensen, 2008, s. 62.
14. Kommissionen vedr. afvanding af Tøndermarsken nr. 2010-6: Gruppeordnede sager B: Afvandingsplan med overslag m.m. Projekt i Hovedtræk for Afvandingen af Tønder-Marsken. Det endelige projekt med følgebrev af 10. november 1925 til Digebestyrelsen.

Zusammenfassung

Zwischen 1925 und 1933 wurden die Marschen bei Tønder entwässert. Große Landwirtschaftsareale wurden dadurch gewonnen, was auch der Grund für das Projekt war. Obwohl die Zeit reif für eine Verbesserung der Böden und für technische Neuerungen war, gab es

auch kritische Stimmen. Einer der Kritiker war der Maler Emil Nolde, der starken Rückhalt bekam vom dänischen Naturschutzverband. Der Verfasser berichtet in dem vorliegenden Artikel von den Diskussionen, die dem großen Entwässerungsprojekt vorausgingen – und von Emil Noldes Alternative, bei der der Eingriff in die Natur weniger umfassend gewesen wäre. Noldes Vorschlag, der u.a. einen vorgezogenen Deich beinhaltete, wurde jedoch von den Behörden abgelehnt. Søren Ellers Fazit ist, dass diese Ablehnung aus heutiger Sicht zu bedauern sei.

Evalds erindringer fra 1. Verdenskrig

Af PEDER ROSTGAARD EVALD

Som de fleste andre unge sønderjyske mænd blev Peder Rostgaard Evald indkaldt til tysk krigstjeneste under 1. Verdenskrig. Under Besættelsen holdt han et foredrag i Starup skole om sine oplevelser i Vestpreussen, det nuværende Polen, i de allerførste dage af 1. Verdenskrig. Det er manuskriptet til dette foredrag, som er trykt med nutidig retskrivning i det følgende med forord om forfatteren fortalt af hans to døtre, Kirsten Rostgaard Petersen og Anna Rostgaard Rasmussen, i juli 2011. Artiklen er illustreret med postkort, som forfatteren sendte hjem under krigen. Billedteksterne er den hilsen, der står på den anden side af postkortene.

Forord

Peder Rostgaard Evald blev født på en gård i Bevtoft, dengang Nord-slesvig, den 24. juni 1891 som nr. fem i en søskendeflok på seks. Han gik naturligvis i tysk skole, men talte sønderjysk derhjemme. De nærmeste år efter skolegangen ved vi ikke noget om, men, som han selv skriver, var han på Bornholms Højskole 1911-12, senere var han på Askov højskole i 2 halvår, hvor blandt andet Th. Arnfred prægede ham meget. I 1922 giftede han sig med en sønderjysk pige, Kirstine Margrethe Petersen fra Jernhyt, og sammen fik de tre piger: Kathrine, født 1924, gift med Niels Finderup Nielsen, som var søn af den lærer Nielsen, som indledningsvis er omtalt i krigserindringerne, Anna, født 1926, og Kirsten, født 1929.

Vi havde trods beskedne kår en dejlig barndom med forældre, der syntes, vi skulle bruge alle vore evner, så vi fik alle lov at gå på Haderslev Katedralskole, hvor vi to yngste tog studentereksamen i henholdsvis 1945 og 1948. Selv gik far og mor aldrig i stå, men var virksomme og medlevende i det nære samfund, til de var helt op i 80-årsalderen.

Krigsoplevelserne blev til på opfordring af førstelærer Jakob Finderup Nielsen, Starup skole ved Haderslev. Han bad far fortælle om sine oplevelser som marinesoldat i 1. Verdenskrig (1914-18), da alle sønderjyske unge mænd blev indkaldt til at deltage i krigen, meget

Fotografi af forfatteren i tysk uniform.

mod deres vilje, på tysk side. Foredraget blev holdt i Starup skole for et aftenskolehold i 1943 eller 1944.

Far fortalte egentlig ikke os børn så meget om krigen; men indimellem fortalte han os lidt om, hvordan det var at være barn i Bevtoft under tysk herredømme. F.eks. fortalte han, hvordan han og hans kammerater skulle hilse på de tyske, ridende gendarmere ved at tage huen af, når de red forbi, og hvordan de, når de rendte deres vej – eller ikke hilste høfligt nok – fik en ordentlig overhaling! Han fortalte også om møder på kroen, hvor man sang forbudte danske sange (særlig yndet var: »Det haver så nyeligen regnet«), og om hvordan sådanne møder, hvis der var tyske embedsmænd i farvandet, pludselig for-

andredes til uskyldige »landbrugsfaglige« møder; det syntes vi var spændende!

Hele fars tilværelse bar præg af hans stærke tilknytning til Danmark.

En af de helt store begivenheder i hans og mors liv blev derfor også, da »Nordslesvig« i 1920 ved Genforeningen blev til »Sønderjylland«, takket være en kold afstemningsdag (den 10. februar), som senere blev fejret hvert år af D.S.K. (=Danksindede Sønderjyske Krigsdeltagere) og af os derhjemme. Da Danmark den 9. april 1940 blev besat af tyskerne, var det et hårdt slag for os alle, men denne gang havde sønderjyderne skæbnefællesskab med hele Danmark, det var den store forskel.

Fars ungdomsår blev præget af først to år lang militærtjeneste og så de efterfølgende fire krigsår, alt sammen i tvungen tysk uniform. Disse ungdomsår, følte han, blev »stjålet« fra ham. Efter sine to år på Askov Højskole blev han uddannet elektriker og endelig legetøjsfabrikant (i beskedent format).

I sin sparsomme fritid læste han meget og gerne. Hans interesser var mange. De strakte sig fra astronomi og Brandes' taler til historie, nordisk mytologi og rejsebeskrivelser. Han læste op for os af »Tæjlovnsjov«, muntre jyske historier, som vi husker den dag i dag. Interessen for at læse gav han videre til os piger, som han og mor, trods beskedne kår, gav chancen for at få den uddannelse, som de ikke selv fik. Vi mindes far som et retsindigt, videbegærligt og eftertænksomt menneske, som har forstået at få ting til at gro og skabe glæde og tryghed omkring sig, både i hjemmet og blandt naboer og venner i det nære samfund.

Peder Rostgaard Evald fortæller

I har vel nok hørt adskillige mennesker fortælle om oplevelser fra den sidste krig (1914-18), og det kunne for så vidt synes overflødigt, at jeg nu også fortæller jer lidt om mine oplevelser. Min hensigt var egentlig at fortælle jer lidt om Polens land og folk, men da mit kendskab hertil stammer fra krigsårene 14-18 er det jo næsten umuligt at fortælle noget, uden at krig og krigsbegivenheder kommer til at spille en betydelig rolle i det, man fortæller. Desuden har lærer Nielsen udtrykkeligt ønsket, at jeg også skulle fortælle krigsoplevelser, og jeg vil så begynde med dem. Det vil sige, at det egentlig snarere er for-

spillet til mine krigsoplevelser, jeg vil fortælle om, og jeg har valgt dette afsnit, dels fordi det står mere levende for mig i dag end senere oplevelser, dels fordi jeg er temmelig sikker på, at det ikke ligner andre krigshistorier, som I har hørt.

Jeg tror, det er sådan, at de fleste krigsdeltagere, når de skal fortælle om deres oplevelser, som regel kun prøver på at fremstille de ydre omstændigheder, men fortier den egentlige oplevelse, nemlig det indtryk den har gjort på dem selv, og de tanker, som begivenhederne vækker til live. Det bliver på den måde kun skallerne og ikke kernen, som tilhørerne får del i; dette forhold kan skyldes flere ting, men i de fleste tilfælde skyldes det vel nok en slags sjælelig blufærdighed, som gør sig gældende og måske også det, at man ikke ser sig i stand til at give sine tanker form og sammenhæng, sådan som man gerne ville. Desuden mangler jo for tilhørerne hele miljøet, alle de forhold, der betinger den indre oplevelse. Man fristes derfor til at vælge lette emner, hvortil ikke knyttes nogen særlig sjælelig oplevelse. Jeg vil da heller ikke gøre nogen undtagelse idet stykke, i alt fald ikke til at begynde med. Til slut skal jeg så prøve på at fortælle om en oplevelse, som jeg synes har betydet noget for mig.

Ved krigens udbrud i 1914 lå jeg som infanterist i fæstningen Thorn i provinsen Vestpreussen. Byen ligger ved Weichselfloden ikke langt fra den daværende russiske grænse. Man må jo huske på, at et selvstændigt land, som hed Polen, eksisterede ikke dengang; det havde ganske vist eksisteret før, men var blevet erobret og delt imellem de omliggende, store stater Rusland, Østrig og Tyskland, idet dog Rusland havde bemægtiget sig den centrale del af landet med hovedstaden Warschau eller Warszawa, som den hedder på polsk.

For ikke at skabe håbløs forvirring i min fortælling i aften vil jeg derfor blive nødt til at kalde den russisk besatte del af Polen for Rusland og den tysk besatte del for Tyskland. En stor del af provinsen Vestpreussen, byen Thorn indbefattet, var gammelt polsk område, men hørte altså nu under Tyskland ganske på samme måde som Sønderjylland dengang hørte under Tyskland. Thorn var en by på ca. 25-30.000 indbyggere, men med en meget stor garnison, der dels er fordelt i forterne rundt omkring byen. Et fort er en selvstændig, underjordisk forsvarsstilling. Byen var fra gammel tid omgivet af en meget solid ringmur, der dog ikke spillede nogen rolle i forsvarsmæssig henseende, men den kunne på sine steder se meget romantisk ud. Over Weichselfloden førte en kombineret færdsels- og jernbanebro ca.

Wroclawek d. 9/10 14

Kære Forældre! Sender jer her, et billede af motorbåden »Ilse«, som jeg nu sejler med. Det er fotograferet her hvor vi nu ligger. Jeg håber, at I kan kende mig derpå. Jeg står agter. Manden i forstævnen har en erobret kosaklænse i hånden og hans kasket på hovedet. Jeg har det ellers godt.

Mange kærlige hilsner fra eders hengivne Peder.

en km lang (for øvrigt er Thorn kendt verden over som fødeby for en berømt videnskabsmand: Nicolaus Kopernikus (1473-1543)).

Allerede omkring 25. juli blev alle garnisonerne langs den russiske grænse mobiliserede. Vi fik vore gamle farvestrålende uniformer byttet med de nye feltgrå, fik skarpe patroner udleveret og bajonetterne slebet osv., og der udfoldede sig et liv og en travlhed i byen som i en myretue. Mange nye småkommandoer blev dannet, og deriblandt et patruljekommando på Weichselfloden. Det kommando, jeg tilhørte, skulle stille tre mand, og jeg blev den ene af dem. Kommandoet førte navnet »Weichselflotte« og bestod af en lille hvidmalet regeringsdamper, som hed »Ente«, og tre motorbåde. Hele kommandoet, der førtes af en løjtnant, bestod af 36 mand af næsten alle våbenarter. Fartøjerne, der til at begynde med havde civilt betjeningsmandskab, viste sig snart at være meget dårligt egnet til formålet, særlig fordi de gik for dybt i vandet. De tre af dem var tjenestebåde fra floder og kanaler inde i Tyskland, hvor farvandet er reguleret, så der altid er en nogenlunde dyb sejlrende. De var også gode nok, så længe vi holdt

Onsdag d. 22/9 1914

Kære far og mor!

Jeg vil bare meddele jer, at jeg har det godt. Jeg har for en 8 dage siden modtaget dit brev fra 22/8, kære mor – og siger mange tak derfor. Ja, lad os stole på Gud, og når man tænker på ham, så er det slet ikke svært selv i den vildeste kamptummel, så behøver man jo ikke at frygte døden og fjendens kugler.

I håbet om et glad gensyn de bedste hilsner fra eders hengivne søn Peder.

os inden for Tysklands grænser, men meningen var jo netop, at vi skulle sejle ind på russisk område, hvor floden ikke er reguleret, og tilmed på den årstid, hvor vandstanden er lavest. Godt var det altså ikke, men det skulle jo gå, og så gik det, som det kunne. Dette forhold var ganske vist skyld i, at over fem procent af den oprindelige besætning efter knap en måneds forløb satte livet til, men det er en historie for sig, som jeg ikke skal komme ind på i aften.

Mine to kompagnikammerater og jeg kom om bord på damperen. Meningen med os infanterister var, at vi skulle sættes i land på dertil egnede steder af flodbredden og så gå patrulje ind i landet.

Fra Thorn var der kun ca. otte km med floden til den russiske grænse. Jeg antager, at det har været den 29. juli, at vi for første gang sejlede op ad floden til grænsen. Det viste sig snart, at russerne havde trukket sig tilbage fra grænsen i vort afsnit, og så kunne vi naturligvis ikke dy os for at sejle over grænsen, selvom der endnu ikke var erklæret krig. Der gik et par dage på den måde, uden at der hændte noget særligt. En gang imellem så vi russiske kavalleripatruljer på afstand, men uden at det kom til sammenstød. Da vi den 1. august hen imod aften var for hjemadgående efter en tur på en snes kilometer ind på russisk territorium, råbte en tysk toldembedsmand os an ved grænsen og fortalte, at Tyskland havde erklæret Rusland krig. Det forekom os lidt komisk, eftersom vi syntes, at vi allerede i flere dage havde været i krig med Rusland. Den dybe alvor i denne tidende var næppe nok nogen af os unge mennesker i stand til at fatte. Vi forstod jo nok, at det kunne komme til at gælde livet for os selv, men vi kunne ikke fatte omfanget af al den elendighed, dette blev indledningen til.

Vi sejlede så til Thorn og tog kul ind for næste morgen på ny at tage ud på togt. Denne gang gik det op ad en lille biflod på russisk territorium til en lille by, som hed Czishoczineck. Bådene blev forankret, der blev sat vagtposter ud, og resten af besætningen drog i fuld krigsmaling med løjtnanten i spidsen op gennem byens gade (der var kun én) og svingede til sidst igennem en stor træport ind på en åben plads foran en meget pompøs bygning. Det viste sig at være et stort kurhotel. Terrassen foran huset var fuldt af mennesker, og et orkester spillede. Men jeg skal love for, at idyllen hurtigt blev afbrudt, så snart vi viste os, løjtnanten med revolver i hånd og vi andre i hælene på ham. Musikken standsede brat, som den var blevet hugget over, og alle kurgæsterne for op og forsvandt så hurtigt, som om selve den Onde var dukket op midt iblandt dem. Et øjeblik efter var der ikke et menneske at se. Et par patruljer blev sendt ud for at undersøge den nærmeste omegn, og et par vagter blev sat ud. Alle vi andre gik op på terrassen og satte os til rette. Nu skulle vi have varm mad, sagde løjtnanten. Det havde vi ikke fået i adskillige dage. Værten blev kaldt ud, og da flere af de tyske soldater talte polsk, voldte det ingen vanskeligheder at forklare ham, hvad vi ville. Vi fik så maden og betalte med en lap papir, som skulle kunne indløses med penge på kommandanturet i Thorn.

Nu blev truppen delt i flere afdelinger. Det største hold, deriblandt jeg, blev sendt hen på et saltværk, som lå i nærheden. Jordbunden her var saltholdig, og vandet blev ved render ledet hen over høje risgærder. Renderne var utætte i bunden og vandet sivede ud over risgærderne og fordampede i solvarmen. Saltet blev så tilbage på risene. Det så pragtfuldt ud i solskinnet med de mange skinnende hvide risgærder, der så ud, som var de overpudret med sne.

En pram, som lå på floden ved saltværket halvvejs lastet med salt, blev beslaglagt og i løbet af eftermiddagen lastet færdig og bugseret ned til damperen for at tages på slæb.

Det var imidlertid blevet aften og temmelig mørkt af en augustaften at være, men alle patruljer var ikke vendt tilbage endnu. Så blev der sendt nye patruljer ud for at finde dem, forsynet med signalpistoler til at skyde farvede lyskugler op i luften med, og derved vejlede vore formentlig vildfarne kammerater. Det blev en ret eventyrlig færd i den stille sommernat. Fra damperen blev der med visse mellemrum skudt gule lyskugler til vejrs, for at vi kunne finde retning tilbage. Vi skød med grønne kugler, og ovre til venstre for os skød man med rødt. Vi sparede ikke på krudtet. For det første var det jo et ganske flot fyrværkeri med disse lyskugler, og for det andet længtes vi alle efter vor soveplads om bord, selvom det kun var en kold jernplade med et uldtæppe over os og tornystret som hovedpude. Mange tanker gik gennem mit hoved den aften, mens vi stavrede af sted i det fuldstændig ukendte terræn med sandsletter og krat og vandløb og atter sand. Den lune sommernat, lyssignalerne, hundenes tuden og gøen fra husene i byen, alt forekom mig så uvirkeligt og fantastisk.

Mest dog måske det, at jeg, den fredelige bondekarl fra den lille landsby i Sønderjylland, nu pludselig var ved at blive hvirvlet ind i verdensbegivenhedernes malstrøm. Og nu skulle til at gå på menneskejagt, fordi tyskerne havde gjort sig til herrer i mit hjemland.

Jeg tænkte på, hvordan det mon nu så ud derhjemme. Jeg vidste, at begge mine brødre nu øjeblikkelig ville blive indkaldt til krigstjeneste.

Endelig, noget over midnat, var vi igen samlet ved bådene, der blev kastet los, og langsomt, ganske langsomt, for ikke at løbe på grund gik det ned ad strømmen. Så endelig skulle vi få lov at sove, troede vi da, men vi måtte tro om igen.

En patruljefart i mørke, langt foran forpostlinjerne, er aldrig spændende. Man er både jæger og vildt på samme tid. Særlig spændende var det på en så lille flod som denne. Der kan lure farer overalt. Det

er meget vanskeligt at manøvrere mellem sandbankerne, særlig når man sejler med strømmen. Der skal en gammel, øvet flodskipper til at gennemføre en sådan sejlads med held. Jeg havde dengang ikke megen forstand på flodsejlads, men jeg tager min hat af for den skipper, som den nat førte os velbeholdne ud på Weichsel. Ingen kan se, hvor der ligger store sten eller gamle træstammer, som kan ødelægge fartøjerne. Heller ikke kunne vi vide, hvilke farer der lurede inde på flodbredden, særlig hvor der var skovklædt, eller bag den næste omdrejning af floden. Lyssignalerne fra før kunne jo meget let have tilkaldt fjendtlige afdelinger, som nu kunne angribe os fra et baghold. I mørket, og uden plads til at manøvrere på, ville vi have været så godt som værgeløse. Desuden frembød vi jo altid et forholdsvis tydeligt mål på floden, mens vi ikke kunne se fjenden inde på bredden. Men heldigvis forløb hele turen fredeligt. Jeg kan ikke lade være at sammenligne en sådan tur med en opdagelsesrejse ind i et fuldstændigt ukendt land, som f.eks. Livingstones og Stanleys første rejser i Afrika. Forholdene må i mange henseender, om ikke alle, have været de samme. Floderne har jo altid været indfaldsvejene i et ukendt land. Weichselfloden havde jo også for 1000 år siden været de nordiske vikingers indfaldsvej i Polen. Deres dragesnekker havde pløjet de samme bølger, som nu vore fartøjer. Og hvor meget var menneskeheden så gået frem i de 1000 år? Hvor stor var forskellen mellem før og nu? En forskel i teknik ganske vist, jo men var det stort mere! Ligesom de kom vi med ufred. Vort formål var ikke væsensforskelligt fra deres, og med hensyn til brutalitet tror jeg, at vi til tider kunne stå mål med dem. Vel er mangt og meget forandret på flodens bredder siden dengang, men floden er den samme. En ældgammel gubbe, der nu som for tusindvis af år siden støt går sin gang og øver sit værk og følger den lov, som engang er givet for den.

Nå, men for at komme tilbage til mit emne, vi kom jo da endelig ud på Weichsel og satte kursen nedad mod Thorn.

Hele eftermiddagen havde vi hørt en dump torden i nordøstlig retning. Ikke til at tage fejl af, det var artilleriild. Ved mørkets frembrud var det stilnet af, og vi havde allerede halvvejs glemt det. Da vi kom ud på Weichsel, så vi lyskasterne fra Thorn i virksomhed, og da vi var en tre-fire kilometer fra byen, mødte vi en anden damper, som gjorde vagttjeneste på floden. Den gav signal til at standse, og så fik vi forklaringen på skydningen. Kommandanturet i Thorn havde fået melding om, at to fjendtlige kompagnier havde besat landsbyen Zlot-

teri ved Drewensfloden tæt ved den russiske grænse, men på tysk område. Fæstningsartilleriet havde beskudt byen om eftermiddagen, og nu var der ordre til os om at undersøge sagen nærmere. Der var altså ikke andet at gøre end at forankre bådene igen. Drewensfloden var ikke dyb nok til, at vi kunne sejle derind. Den fremmede damper overtog vores første krigsbytte: prammen med salt. Vi blev kommanderet i land, sværmede ud i skyttekæde, og så gik det langsomt og så stille som muligt fremad imod landsbyen, mens lyskastere inde fra fæstningen belyste terrænet foran os. Jeg vil indrømme, at vi var noget spændte. Nu skulle det jo gå løs. Om et øjeblik ville vi stå over for en formodentlig stærk overlegen, fjendtlig styrke, og vi var ikke i stand til at smutte væk i en fart, som vi kunne det med bådene på floden. Vi var snart tæt på byen og stadig ikke den mindste lyd fra den kant. Det var mystisk. Ikke engang hundegøen hørtes der. Vi måtte videre frem, ind imellem husene, ind på landsbygaden. Stadig ikke en sjæl at se eller høre. Byen var som uddød. Hist og her granathuller, og et par huse var brændt. Det var jo lutter træhuse, som hurtigt brændte ned. Vi blev i hast delt i flere grupper, som skulle undersøge husene. Der var heller ingen i husene. Min trup kom ind i værts- huset midt i byen. En rev en tændstik. Det var skænkestue og tillige købmandsforretning, kunne man se. Over disken hang en række pølser ned fra loftet. Tændstikken gik ud, og det tog lidt tid, inden en ny blev tændt. Billedet var stadig det samme, undtagen pølserne. De var sporløst forsvundet. Vi var efterhånden blevet klar over, at byen var fuldstændig forladt af indbyggerne. Og samledes igen på gaden. Et sted havde man dog fundet et par gamle mennesker i en kælder. Der havde ingen russere været i byen, men da beskydningen begyndte, var alle indbyggerne flygtet med undtagelse af disse to gamle, som ikke kunne.

Så kunne vi jo søge tilbage til vore både igen. Men løjtnanten var i meget dårligt humør. Han havde givet en af underofficererne ordre til at medtage signalpistoler på ekspeditionen. Om ordren var blevet misforstået eller glemt, ved jeg ikke, men der kom ingen signalpistoler med, og nu kunne man ikke give det aftalte signal ind til fæstningen. Løjtnanten svor på, at vi skulle ingen ro få foreløbig, og man kan ikke nægte, at han holdt ord. Så snart vi nåede bådene, blev »Anni«, den mindste og hurtigste, sendt af sted med melding om udfaldet af rekognosceringen. Løjtnanten ville straks op ad floden igen, men kaptajnen på damperen påstod, at vi manglede kul, og så måtte vi

Torsdag d. 18/8 14

Kære far og mor!

Jeg har i dag igen lidt tid til at skrive. Vi har arbejdet hele natten og har nu formiddagen fri. Jeg har det stadig godt. Vi er nu stationeret her i Wroclawek. Kjestine skrev, at Jørgen var i engelsk fangenskab [Jørgen var Peders storebror og gift med Kjestine. Jørgen tilbragte det meste af 1. Verdenskrig i den engelske fangelejr og kom ligesom Peder velbeholden hjem igen]. Jeg håber og tror at det ikke er så slemt der, i hvert fald ikke som i det russiske. Jeg tror altid på, at Vorherre fører os til det bedste.

Nu en hjertelig hilsen fra eders hengivne Peder.

alligevel ind til Thorn. Da vi lidt uden for byen passerede et af forterne, blev vi pludselig beskudt af infanterister på fortet, selvom vi tydeligt nok førte det tyske flag. Vi søgte selvfølgelig dækning, så godt vi kunne, men der var ikke meget at dække sig bag. Damperen var til dette formål den mest umulige, man kunne tænke sig. Alligevel skete der ingen større skade, beskydningen varede et par minutter, og jeg nævner det kun for at illustrere den nervøsitet, som havde grebet de fleste i disse første krigsdage.

Vi fik taget vores kul ind, og så gik det igen op ad floden. Under farten plejede vi, foruden de almindelige vagtposter, at have en mand i forstavnen på hvert fartøj, som skulle holde udgik efter miner. Russerne kunne jo lade dem drive med strømmen ned imod os. Det var store, runde kugler, som flød lige i vandoverfladen. I fuldstændigt stille vejr kunne de slet ikke ses, men så snart det blæste lidt, blev de af og til synlige i den krusede vandoverflade. Den morgen blev vi

klar over, at chefen stadig var i dårligt humør, for der blev sat dobbelte vagter og mineposter. Nå, men dagen gik uden særlige oplevelser. Vi ankrede op for natten ud for en lille købstad ca. 20-25 km inde i Rusland. Vi ankrede altid op midt i floden for en sikkerheds skyld, men nogen sikkerhed var der ganske vist ikke ved det heller. Med de par mand, vi var, ville vi kunne overrumples i mørket i en håndvevning. Nå, foreløbig gik det jo da godt. Jeg havde vagt den nat fra tolv til to. Engang hørte jeg hestetrampen på byens gader, og en bil hørtes også. Jeg gik så ned i kahytten og meldte sagen til løjtnanten. Han sov naturligvis og modtog min melding højst unådigt. Jeg skulle ikke vække ham for enhver småting. Han brugte ganske vist et kraftigere udtryk, men det var i hvert fald meningen, og så vendte han sig om på den anden side. Nå, der skete da heller ikke mere. Om morgenen hørte vi, at der havde været en trop russisk militær for at hente rekutter. Om morgenen fik vi så våben osv. Det var det sædvanlige optog, løjtnanten i spidsen, og vi andre i halen på ham. På tilbagevejen hændte der pludselig noget: en beruset mand kom ravende ud fra en kælderbeværtning og stilede med udbredte arme lige imod løjtnanten, som han øjensynlig ville omfavne. Det må her indskydes, at det er skik og brug der i landet, at man byder sine venner velkommen med et favntag. Hvad manden sagde, husker jeg ikke, men han talte tysk, og man forstod, at han var glad over, at hans landsmænd nu kom til landet. Løjtnanten råbte »holdt« så højt, som det sig hør og bør for en tysk officer, men da manden ikke standsede, skød han ham ned med to revolverskud, og så spadserede vi videre og lod polakkerne om at tage sig af manden, der, som vi senere hørte, var død.

Vi gik så om bord og sejlede videre op ad floden til en større by Wtoclaweck, som ligger ca. 40 km fra grænsen. Vi stødte ikke på militær undervejs, men her ved byen lå en hel række floddampere og pramme. Her var altså noget for os at beslaglægge, og tilmed overraskede vi på én af damperne to russiske officerer, som blev taget til fange. Det blev en hel eskadre, som næste dags morgen lagde til ved kajen i Thorn. Seks erobrede dampere og nogle fuldtlastede pramme, og så medbragte vi oven i købet de to første krigsfanger, som blev taget under den krig. Det kunne jo ikke blive til mindre end rosende omtale i dagsbefalingerne for hele vort armekorps. Massefremstillingen af jernkors var ikke begyndt endnu, ellers havde vi jo nok fået en slat af dem i tilgift.

Det var lige vand på løjtnantens mølle. Nu fik vi da endelig lidt fritid, og vi var ikke længe om at komme op i byen og få et solidt måltid varm mad. Joseph Ribazci's spisekælder kendte vi alle. Der fik man et godt måltid for 30 penning. Det kunne da ikke være billigere (i danske penge var det dengang ca. 25 øre). Joseph Ribazci – Joseph lyder jo jødisk, men Ribazci er afgjort polsk (på dansk ville manden hedde Fisker). Men prøv at skælde manden ud for jøde eller polak, det gør du i alt fald ikke mere end én gang. Nej, manden er tysker, endda med et meget militært tilsnit. Rank holdning, kraftigt Schnurbart osv., med andre ord: gammel militær. Det kniber med at få plads i lokalet, der er stopfuldt af soldater, som hele byen er det i disse dage. Der spises og drikkes øl i lange baner. Jo mere øl der drikkes, des sikrere er man på, at det kun er et øjeblikks sag at slå Tysklands fjender. Inden jul er vi hjemme igen. Tyskland bliver så stærkt, så stærkt, og Rusland og England bliver så små, at man knap kan øjne dem. Ja, kunne man have klaret det med at drikke øl, havde krigen været vundet den aften.

Næste morgen er vi igen parat til at sejle op ad floden. Klokkeren fem bliver vi purret ud. Så ned ad landgangen og et stykke hen, hvor man bekvemt kan komme til at vaske sig ved flodbredden. Men hvad er nu det? Der ligger fuldt af fisk langs hele flodbredden, mest småfisk. Nogle er døde, resten halvdøde, det er meget mystisk. Der bliver ingen morgenvask denne gang. Vi farer hen på damperen og beretter om fænomenet. Øjeblikkelig bliver der sendt beretning om foreteelsen til kommandanturet, og inden en time er det bekendtgjort over hele byen, at vandet er forgiftet af russerne. Ingen må bruge vandet, hverken til vask eller andet.

Nå, men sejle i vandet måtte vi da, og vi sejlede så gådens opklaring i møde. Da vi kom på den russiske side af grænsen, lagde vi mærke til, at folk som sædvanlig både vaskede og hentede vand til husholdningsbrug. Ja, nu bagefter er jeg endda ikke sikker på, at de ikke forsynede sig særlig rigeligt med vand den dag. Vandet kunne altså ikke være forgiftet, og alligevel var der også her fuldt af døde og halvdøde småfisk. Endelig, da vi nåede Wtoclaweck, blev gåden opklaret. Aftenen forud havde der været et militært kommando i byen for at ødelægge de ting, tyskerne evt. kunne have brug for. Blandt andet havde de på en stor spritfabrik åbnet for indholdet af to vældige spritbeholdere og ladet det løbe ud i Weichsel. Det må uægtelig have været stærke sager, eftersom Thorn lå ca. 50 km derfra, og

3/4 16

Kære Kjestine

Jeg rejser på torsdag over til Warszawa. Hvor jeg senere kommer hen, ved jeg endnu ikke. Min adresse er altså igen »Weichelflotille Warschau«. Jeg har det ellers stadig godt og håber, at det også er tilfældet med jer derhjemme. Hils far og mor og vær selv hjertelig hilset.

Peder

en flod på en lille km's bredde er dog en ganske antagelig slat vand at blande med. En af mine kammerater påstod i den anledning, at krig var det mest meningsløse af alt. Her havde han sejlet rundt i en kæmpemæssig toddy hele dagen uden så meget som at smage på den. Det kunne da aldrig have passeret ham i fredstid.

Dette røverliv på floden fortsatte nu i en ti-tolv dage omtrent på samme måde. En for mandskabet meget kærkommen afveksling var det dog, da vor berømmelige damper »Ente« en skønne dag løb på en sten og fik et stort hul i bunden, så den foreløbig var ubrugelig. Som dens afløser fik vi så en gammel fragtdamper, som hed »Fortuna«. Den var langt bedre egnet til formålet. Det var en hjuldamper, som kun gik 70-80 cm dybt, men det bedste ved den var, at her var plads til mandskabet i det store lastrum, og her kunne skaffes plads til en kabys, hvor der kunne koges mad til hele besætningen. På »Ente« havde vi måttet opholde os på dækket hele døgnet rundt. Skibets indre var optaget af den meget store chefskahyt, maskinrummet og et lille snævert folkelukaf, der lige kunne rumme skibets civile besætning. Desuden blev »Fortuna« forsynet med en solid skansebe-

klædning udfyldt med sand og forsynet med skydeskår foroven, så nu havde vi nogen dækning i tilfælde af angreb.

Vi var efterhånden blevet mere og mere forvovne, for ikke at sige frække. Et par gange havde vi været i Plock, en større by ca. 80 km inde i Rusland og lige så langt foran vore egne forposter, der stod ved grænsen. Af den russiske garnison i Plock var godt et halvt hundrede mand blevet tilbage, men når de så os komme op ad floden, tog de flugten (formodentlig har de troet, at vi var langt talrigere, end vi var), og lod os gå frit i land i byen. Ja, byens brandvæsen måtte endog køre nogle af os fire km ud ad vejen til Warschau, hvor vi sprængte en bro. Våben og andet blev beslaglagt, og en gammel tysker, som sad i fængslet, blev befriet og taget med. Han så for resten meget skummel ud, men hvad han havde forbrudt, ved jeg ikke, og hvor han senere blev af heller ikke. Nå, tredje gang vi ville til Plock, nåede vi kun halvvejs, så blev vi for første gang angrebet af russerne, og hermed var det forbi med vores »spillen herre« på floden. Vi måtte stadig trække os længere tilbage, indtil vi den 27. august led et så afgjort nederlag, at kun meget få af os slap derfra med livet. *Og så begyndte først den egentlige krig.*

Til slut en lille oplevelse, som først i det fjerde krigsår fik en sandhed til at gå op for mig, eller i hvert fald til at stå klart for mig; den nemlig, at man aldrig skal adlyde andre blindt, men at man til enhver tid er ansvarlig for sin *egen* samvittighed.

Jeg var i 1917-18 stationeret i en lille landsby ved floden Jegszczuna, en biflod til Bolz, som er biflod til Narev, som igen er den største biflod til Weichsel. Jeg var stationens leder, og mandskabet bestod af en syv-otte mand. Vi var nu langt bag ved fronten, og vor opgave var at virke som flodpoliti. Dertil hørte at kontrollere al færdsel på og ved floden, der ikke måtte overskrides uden legitimation. Hensigten hermed var at forhindre spioner, flygtede krigsfanger, smuglere osv. i at nå fra Tyskland til Rusland eller omvendt, idet man nu betragtede det erobrede område som hørende til Tyskland. Egnen var sumpet og ret utilgængelig, uden landeveje, som biler kunne færdes på, og floden, som egentlig kun var en stor å, kunne ikke besejles af de almindelige motorbådstyper. Vi blev derfor meget lidt kontrolleret af vore overordnede, og følgelig benyttede vi hovedsagelig tiden til jagt og fiskeri. Alle fiskefartøjer i vort distrikt var samlet ved en station, og ingen fisker måtte færdes på floden uden militær ledsagelse. For at opnå denne ledsagelse må fiskeren som regel aflevere halvdelen af

fangsten til os. Jeg vil ikke påstå, at denne fordeling var retfærdig, eftersom fiskeren jo var fagmanden og desuden måtte lægge både båd og redskaber til, men nogen assistance havde han jo da som regel også af den soldat, som var med. Jeg for mit vedkommende blev meget interesseret i fiskeri og var meget ofte på fisketur. En dag efter en sådan tur et godt stykke ned ad floden blev fiskeren og jeg enige om at fortsætte på samme måde den næste dag, og for at spare arbejdet med at stage båden op imod strømmen til stationen, skjulte vi båden på flodbredden og gik til fods tilbage. Det begyndte at skumre, og vi gik og sludrede på polsk, som jeg med tiden havde fået lært en del af. På hjemvejen skulle vi passere tæt forbi en række birketræer, som længere borte endte i et krat. Ved udkanten af trærækken stod en mand, som åbenbart ventede på os. Det var en smuk, stille sommeraften, og manden har jo kunnet høre vore stemmer i temmelig stor afstand. Men der stod et par buske mellem os og manden, så vi kunne ikke se hinanden rigtig tydeligt til at begynde med. Først da vi havde passeret buskene, blev jeg rigtig opmærksom på manden, og han har sikkert også først nu set, at jeg gik med et gevær i rem over skulderen og deraf sluttet, at han måtte have en tysk soldat for sig. Han tog et par sidelæns spring ind imod træerne og satte af sted langs med rækken. Jeg havde imidlertid, som det sad mig som gammel soldat i blodet, fået revet geværet fra skulderen og gjorde skudklar og råbte mit »Halt!«, idet jeg dog straks var klar over, at det var en undvegen russisk krigsfange, jeg havde for mig. Min instruks lød selvfølgelig på at skyde manden ned, så snart han ikke standsede ved tilråb. Alligevel skød jeg et skræmmeskud over hovedet på ham, men uden virkning, jeg skød endnu et skræmmeskud, men med samme resultat. Manden bare løb i ret linje bort fra mig, og hans brede ryg med den hvide proviantpose frembød for mig det bedst mulige mål at skyde efter. Hvad jeg i det øjeblik tænkte, ved jeg ikke. Måske tænkte jeg slet ikke, adlød blot mekanisk min instruks. Jeg tog sigte midt på den brede ryg med den hvide pose og trykkede af. Og så skete det mærkelige. Jeg vidste, at jeg havde fem patroner i bøssen, men der lød intet skud, bare et lille klik. Patronen var af en eller anden grund ikke gået af, noget som jeg i min seksårige tjenestetid ikke har oplevet hverken før eller siden, og som mangan soldat aldrig har oplevet. Det kan jo, trods sin sjældenhed, skyldes en meget naturlig og tilfældig ting. Men omstændighederne gør, at jeg netop ikke kan få mig selv til at tro på tilfældigheden. Jeg ved ikke, om jeg sagde:

19/12 16

En rigtig glædelig jul, kære far og mor. Det blev altså ikke denne gang endnu, at vi fik lov til at fejre jul derhjemme. Rigtig mange tak for de mange pakker med hønsekød, smør osv.

Mange hilsner fra eders Peder

»gud ske lov«, da jeg tog geværet fra skulderen, men jeg mente det i hvert fald. Jeg var øjeblikkelig klar over, at jeg havde været i begreb med at begå et drab for ikke at sige et mord. Én ting er at skyde på en modstander, der står over for én med våben i hånd, en anden at skyde en våbenløs mand ned bagfra, bare fordi han prøver at komme ud af elendigheden og vinde sin frihed. Hvis jeg havde gjort det, er jeg sikker på, at jeg ville have angret det resten af mit liv. Det blev jeg nu forskånet for. En russisk digter siger om en mand i en lignende situation: »Dette blev hans straffedom, fordi han stred med fremmed vilje og samvittighed«. Det var jo netop dette, jeg havde gjort. Jeg havde i det afgørende øjeblik ikke lyttet til min egen samvittighed, men ladet mine foresattes bud træde i stedet for, altså ladet deres samvittighed være afgørende for mine handlinger. Det er det, jeg forstår ved blind lydighed. Det er blandt andet også det, som mange mennesker gør under den nuværende krig, og som engang, når rusen er forbi, vil hævne sig bittert på dem selv. Men ikke blot i krig, også i det daglige liv, og ikke mindst i vor tid gælder det: Lad aldrig andres samvittighed og vilje være afgørende for dine handlinger. Brug din egen! Du

har fået den for det samme. Og måske nok den største gave, du har fået, en af de ting, der adskiller mennesket fra dyret.

Nu vil jeg ikke dermed sige, at det er den eneste gang, jeg har gjort mig skyldig i den forseelse, det er det langt fra. Men det var ved den lejlighed, jeg opdagede hvori fejlen bestod. Når vi kalder os kristne mennesker, kan der jo kun være én, som vi skylder absolut lydighed. Vi kan nok være lydige imod andre mennesker, bevares vel! Men kun med det forbehold, at vi ikke støder an imod Guds lov.

Nu er der måske nogen af jer unge mennesker, der synes, at det må da egentlig være spændende at være med i krig og opleve en hel del, særlig når det ikke går værre end i min fortælling i aften. Lad mig dertil sige, at det som regel går værre. Og lad mig også gøre opmærksom på, at der i en krig ikke blot er en fare for den legemlige sundhed, men også for den sjælelige sundhed, særlig for ganske unge mennesker. I den forbindelse kunne jeg have lyst til at fortælle om en lille samtale, jeg havde med en mand kort efter krigen.

Jeg var, kort efter min hjemkomst i 1919, en lille tur på Bornholm og besøgte højskolen derovre, som jeg havde været på i 1911-12. Højskoleforstanderen præsenterede mig for en pastor Møller, som var en meget kendt missionspræst derovre, og fortalte, at jeg havde været med i krigen. »Har De virkelig været med hele tiden?«, sagde pastor Møller.« Det må da have været forfærdeligt.« Åh, jeg er jo sluppet godt fra det«, sagde jeg. »Er De nu også det?«, sagde han, og så blev jeg tavs, det spørgsmål kunne jeg alligevel ikke svare på lige med det samme. Men jeg fik en vis respekt for pastor Møller, at han sådan lige straks kunne stille mig det spørgsmål, som jeg burde have stillet mig selv for længe siden.

Zusammenfassung

Wie die meisten anderen Männer aus Sønderjylland, wurde Peder Rostgaard Evald im 1. Weltkrieg für den deutschen Kriegsdienst einberufen. Während der deutschen Besatzung 1940-45 hielt er in der Schule in Starup einen Vortrag über seine Erlebnisse der allerersten Kriegstage des 1. Weltkriegs in Westpreußen, dem heutigen Polen. Das hier wiedergegebene Manuskript des Vortrages wurde von seinen Töchtern Kirsten Rostgaard Pedersen und Anna Rostgaard Rasmussen im Juli 2011 mit einem Vorwort versehen.

Liv og død i Lø Herred i 1635

Af SVEND JACOBSEN

Når man vil undersøge almindelige menneskers hverdag i renæssancetidens Sønderjylland, findes der næppe bedre kilder end de bevarede tingbøger. De har et broget indhold af stort og småt, som menigmand ønskede en retslig afgørelse af, og som man gerne ville have et stykke papir på. Med udgangspunkt i en konkret sønderjysk tingbog fortæller forfatteren, hvordan livet blev levet – og i visse tilfælde afsluttet – i 1635.

1600-tallets tingbøger kan let give det indtryk, at datidens mennesker aldrig var alene; uanset om noget skete eller blev sagt ude på marken eller inde i husene, havde der tilsyneladende altid været nogen til stede. Når en sag blev rejst på tinge, kunne de tilstedeværende så indkaldes, og i tingbøgerne læser vi deres vidneudsagn. Vi får at se, hvordan en arvesag eller en ejendomsoverdragelse slutter med, at man giver hinanden hånden og takker for god afregning, og så er sagen afgjort. Vi får at se, hvordan et ægteskab ofte er en benhård forretning mellem to familier med nøjagtige aftaler om medgift, og hvordan denne skal betales.

Tingbogen fra 1635 for Lø Herred i det vestlige Sønderjylland er ingen undtagelse, tværtimod.¹ Ud over et væld af eksempler på ovenstående indeholder bogen beretninger om virkelig dramatiske begivenheder. Den fortæller om eftervirkningerne af den kolossale stormflod i efteråret 1634 og om tilfælde af manddrab, hvor straffen blev klaret ved bødebetalning ved familiens hjælp. Alene disse to forhold gør denne tingbog særlig interessant, og det må betragtes som utrolig heldigt, at den er blevet bevaret. Den nærmeste tidligere tingbog, der findes, er fra 1623, og den nærmeste senere er fra 1649.

Rent fysisk fremtræder bogen som en lille, uanselig sag i oktavformat, som er utrolig velbevaret, dog ikke i den oprindelige indbinding. Ingen sider mangler, og kun den første og ganske enkelte af de bageste sider er en anelse beskadigede. Bogen synes at have været fugtskadedt, men det har ikke haft betydning for læseligheden.

Lø Herred

Allerede i Kong Valdemars jordebog nævnes Lø Herred («Løghæheret») som tilhørende Ellum Syssel. Herredets udstrækning har varieret gennem tiderne, f.eks. omfattede det oprindeligt det område, der senere blev til Løgumkloster Birk.²

I 1635 omfattede herredet sognene Visby, Brede, Døstrup, Mjolden og Randerup samt de to Trøjborg'ske gårde i Kringelum i Ballum Sogn. Også den enlige, nu forsvundne gård Bysted i Ballum Enge synes ifølge tingbogen at høre til Lø Herred.³

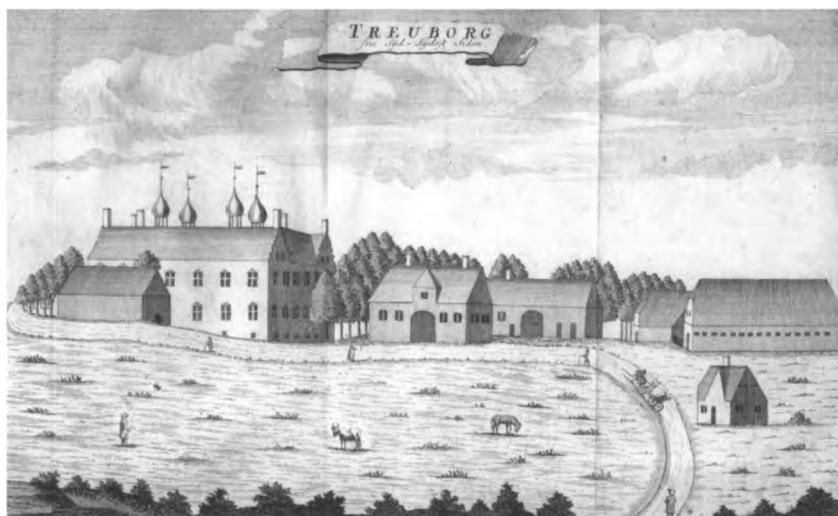
Administrativt var forholdene mindst lige så komplicerede som i mange andre områder af hertugdømmet Slesvig. Herredet var hovedsageligt kongerigsk og skulle følge dansk lovgivning, men en del hørte til Løgumkloster Amt og skulle derfor følge slesvigsk lovgivning på visse områder (beskatning, skifte- og pantevæsen m.m.). Fire af sognene (Visby, Døstrup, Mjolden og Randerup) var blandt de såkaldte enklavesogne, som hørte under Ribe Stift, mens Brede Sogn hørte til Slesvig Stift, hvorfor slesvigsk lovgivning gjaldt i dette sogn på f.eks. fattigvæsenets område.⁴

Herredet sorterede i 1635 under Trøjborg Gods, som Peter Rantzau i 1579 havde overtaget med samme højhed og rettighed som kronen med »herredsting, herredstings ret, strøm, jus patronatus og i andre måder«.⁵ Ikke alle gårde i de ovenfor nævnte fem sogne hørte under Trøjborg, en del var som nævnt ovenfor under Løgumkloster Amt, men samtlige indbyggere i sognene var tingpligtige til Lø Herred.

Herredstinget

Det retshistoriske begreb ting kan defineres som en forsamling af befolkningen inden for et vist område til offentlig rådslagning og afgørelse af retssager. Begrebet har herhjemme eksisteret siden middelalderen og har relativt tidligt været lagt i forholdsvis faste rammer, f.eks. at tinget skulle afholdes på bestemte tidspunkter og på et bestemt sted.

Almindeligvis afholdtes der ting en gang om ugen på en bestemt ugedag, som varierede efter lokale sædvaner. I Lø Herred afholdt man ting om lørdagen. Den første tingdag i et nyt år var speciel og havde ofte et specielt navn, f.eks. snapsting eller drik/drukking. Her mødte en lang række mænd op og indstævnedes de, der skyldte dem

Trøjborg set fra syd-sydøst. Slottet har ikke set helt sådan ud i 1635, idet Frederik von Buchwald ombyggede det i barokstil i 1742. J.G. Schmidts stik fra 1769 i Pontoppidans Danske Atlas, Tomus VII, København 1781. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

penge. I Lø Herred i 1635 holdtes første ting den 10. januar og det sidste den 28. november. På samtlige lørdage inden for denne tidsramme på nær den 28. marts foregik der et eller andet.

Oprindeligt afholdtes tinget i fri luft inden for et område afgrænset af store sten. Oven på stenene lå nogle brædder, »tingstokkene«, og på disse sad, formentlig på bestemte fastlagte pladser, herredsfogeden, tingskriveren, tinghørerne og eventuelle øvrighedspersoner. Uden for tingstokkene kunne så alle andre af herredets beboere stå, og disse kunne så træde »inden tinge«, når de skulle udtale sig eller på anden måde deltage i sagerne. I løbet af 1500- og 1600-årene flyttede man flere og flere af tingstederne indendørs, og i mange tilfælde blev der bygget specielle tinghuse. Den væsentligste grund til dette var vel, at der blev mere og mere papir involveret i forhandlingerne, dels i form af breve, der skulle fremlægges, dels i form af tingbøger, man var begyndt at føre – se nedenfor. I Lø Herred i 1635 holdt man tinget udendørs, idet der den 14. november blev skrevet i tingbogen: »Denne dag holdtes ting i Brede Kro på grund af uvej, at man ikke kunne være ude«. ⁶

Det er uklart, præcis hvor tingstedet har ligget. Forskellige trykte

kilder mener, at det har ligget i Bredebro ikke så langt fra Brede Kirke.⁷

I 1551 blev det påbudt alle tingskrivere i kongeriget at føre en protokol over begivenhederne på tinge og indføre domme, skøder, tingsvidner o.l. i disse, og dermed startede rækkerne af tingbøger ved landets herreds- og birketing. I byerne var påbudet kommet allerede i 1521.⁸ De er dog ikke bevaret fra denne tid, men tidligst fra anden halvdel af 1500-tallet.⁹ I Lø Herred er den ældste bevarede tingbog fra 1607, derefter findes de fra 1619, 1621-23, 1635, 1649, 1682 og 1697-1700.

Det var et broget persongalleri, der optrådte på herredstinget, og som vi derfor møder i tingbøgerne. Det kunne være fyrstelige embedsmænd, godsejerens repræsentanter, præster, gårdmænd og husmænd, håndværkere, købmandssvende, tjenestefolk og mange andre. Alle aldre var repræsenterede, såvel unge mænd, der havde været oppe at slås, som gamle folk, der »kunne mindes i 50 år«, at et stykke eng havde hørt til en bestemt gård.

Også kvinderne i datidens samfund optrådte, måske hyppigere end man skulle tro, men de kunne sagtens være indkrævere af gæld, og skældsordene sad lige så løst i munden på dem som på mændene.

Der kunne være mange grunde til, at der som regel mødte mange mennesker frem på herredstinget. En del personer var indkaldt som part i sagerne, nogle skulle vidne («vinde» i tingbøgernes sprog), nogle havde et budskab, der skulle meddeles, og atter andre ville have et stykke papir med hjem (et »tingsvidne«), som dokumenterede et eller andet.

Derudover optrådte en række personer regelmæssigt på herredstingets scene i bestemte funktioner, som kort skal præsenteres.

Den centrale figur på tinge var herredsfogeden. Han var leder af tinget og styrede de begivenheder, der fandt sted dér. Oprindeligt var det hans opgave at varetage kongens interesser, men i løbet af 1400- og 1500-årene fik de udbygget deres kompetence til også at måtte dømme i nogle typer af mindre sager, og denne kompetence udvidedes efterhånden ganske betydeligt. I alvorligere sager skulle fogeden dog alliere sig med f.eks. sandemænd eller ransnævninge eller andre til lejligheden nedsatte nævn, inden han afsagde dom.

Herredsfogeden blev udnævnt af lensmanden som den nærmeste overordnede i juridisk henseende, hvilket i dette tilfælde betød herremanden på Trøjborg. Det krævede ikke nogen speciel uddannelse at

blive udnævnt. De fleste fogeder i 1600-tallet var lokale gårdmænd, og den vigtigste kvalifikation var vel, at vedkommende havde et godt kendskab til lokalområdet og dets beboere samt en stærk social position, så han kunne udvise den rette autoritet under forhandlingerne på tinge.

Herredsfogeden i Lø Herred i 1635 hed Hans Pedersen. Han havde en helgård i Randerup,¹⁰ og var tredje generation af herredsfogeder fra en slægt, hvis medlemmer i øvrigt ikke altid holdt sig på den rigtige side af loven! – herom senere. Der tales i den retshistoriske litteratur jævnligt om, at der var mange uduelige fogeder, som hverken kunne læse eller skrive.¹¹ Det har dog næppe været tilfældet med Hans Pedersen, idet det var ganske almindeligt i de sønderjyske storbondeslægter, at man kunne læse, skrive og regne. 1635-tingbogen giver ikke noget indtryk af Hans Pedersen som person, og der er i bogen kun indskrevet ganske få domme, som han har afsagt.

Hvis én af parterne var utilfreds med herredsfogedens afgørelse, kunne sagen ankes, og i så fald skulle det på grund af Lø Herreds status af kongerigsk enklave ske til Landstinget i Viborg. Det er tilsyneladende ikke sket i 1635.¹²

Hvis herredsfogeden selv var part i sagen, skulle han vige sædet, og én af sandemændene (se nedenfor) tog over som »tingholder«. Heller ikke dette indtraf i 1635.

Tingskriveren var betegnelsen for den mand, der førte tingbogen. Han var selvfølgelig også en væsentlig person, ikke mindst for os, der skal læse, hvad han skrev. Man kan overveje, hvordan han i praksis har ført tingbogen, om han har skrevet en kladde først, mens han overværede tingforhandlingerne, eller har skrevet direkte ind. For 1635-tingbogens vedkommende hælder jeg mest til det første, da bogen gennemgående er nydeligt skrevet uden ret mange rettelser, overstrengninger og tilføjelser.¹³

Tingskriveren i Lø Herred var også skriver på Trøjborg og var som sådan ansvarlig for at føre godsets regnskab, dermed også registrene over afgifter (landgilde, fæsteafgifter) og bøder m.m. Han hed i 1635 Mathias Nielsen og boede i Bredebro. Han optræder jævnligt på tinge som herskabets repræsentant. Han fremtræder i tingbogen med en meget personlig, markant skrift, som er nydelig og forholdsvis let læselig, når man har vænnet sig til hans specielle kruseduller på nogle af bogstaverne. Det virker, som om han er blevet mere sjusket i løbet af året, ikke skriftmæssigt, men der bliver flere delvis blanke sider,

hvor han mangler at skrive noget ind; sager er ikke blevet afsluttet, domme ikke indskrevet o.l.

Der var forskellige andre personer, der var tilknyttet herredstingets forretninger med konkrete opgaver. Disse skal kort nævnes.

Ifølge Jyske Lov skulle der i hvert herred være otte sandemænd, som i grovere sager skulle afgive en udtalelse som grundlag for dommen, og de kunne i visse tilfælde erstatte herredsfogeden – se ovenfor. De blev udnævnt på livstid blandt de mest ansete gårdmænd, og hvervet gik ofte i arv. I 1635 nævnes de ved navn på den første tingdag, men optræder ellers slet ikke i tingbogen.

I forbindelse med røveri- og tyverisager var det ikke sandemændene, men de såkaldte ransnævninge, der var meddommere. Der var otte af dem, udvalgt blandt gårdmændene på den første tingdag, og de valgtes for et år ad gangen. I 1635-tingbogen står deres navne, men ellers optræder de slet ikke.

Tinghørerne var otte mænd, der om fornødent skulle bevidne, hvad der var foregået på tinge, og som skulle være medudstedere af tingsvidner. De udnævntes blandt gårdmændene for hver enkelt tingdag, formentlig af herredsfogeden. Kaldtes også for »stokkemænd«, da de havde deres pladser på tingstokkene.

Derudover kunne herredsfogeden udnævne en gruppe af mænd til at udføre en konkret opgave. Tingbogen giver således eksempler på, at der kunne udnævnes fire eller seks mænd til syn på jord, vurderinger af bohave eller af skader på bygninger, sædekorn o.l. Til at forlige et par stridende mænd udnævntes to eller fire mænd. Endelig er der et eksempel på, at hele 24 mænd valgtes til at give en mand et vidnesbyrd – se senere.

Endelig optræder der hver tingdag en række varselsmænd. I Lø Herred havde man åbenbart den praksis, at folk skulle indstævnes til tinge ved, at to mænd mødte op et stykke tid i forvejen på den indstævnedes bopæl og på vegne af sagsøgeren gav vedkommende varsel om at møde på tinge en bestemt dag. Det kunne være slægtninge af sagsøgeren, men man har også indtryk af, at der i landsbyerne ofte var enkelte mænd, der specielt blev foretrukket som varselsmænd.

Stormfloden

Natten mellem den 11. og 12. oktober 1634 indtraf en virkelig naturkatastrofe; en enorm flodbølge skyllede ind over hele Vadehavet og

anrettede omfattende skader. Værst gik det ud over et område syd for den nuværende dansk-tyske grænse ved øen Nordstrand. Her lå en relativt stor ø, Strand, med over 8000 indbyggere i 26 sogne. Størstedelen af øen blev havets bytte ved stormfloden, godt 6000 af indbyggerne døde, og alle 26 kirker blev ødelagt. Kun tre af disse blev senere genopført på de nuværende øer Nordstrand og Pelworm.¹⁴

Men også mange andre steder forvoldte floden store ødelæggelser. Helt op til Ribe kunne den mærkes. Velkendt for besøgende i byen er Stormflodssøjlen på Skibbroen, hvor den øverste ring flere meter oppe markerer vandstanden i 1634, og i Domkirken angiver et mærke på væggen, hvor højt vandet stod.

I Lø Herred var det tydeligvis landsbyerne ved de store engdrag omkring Brede Å, der led mest ved katastrofen, som kunne mærkes op til ti km inde i landet. Mjolden, Forballum, Randerup, Lunde, Apterterp, Døstrup og Vollum blev hårdt ramt, og lige uden for herredet, i Skærbæk Sogn, blev den lille landsby Misthusum næsten helt ud-slettet.¹⁵

En kolossal mængde af bygninger blev ødelagt, og tusindvis af mennesker og husdyr druknede. Tabstallene for Lø Herred er følgende:¹⁶

Mennesker: Brede Sogn: 15 druknede, alle i Apterterp.

Døstrup Sogn: 19 druknede.

Mjolden Sogn: 57 druknede.

Randerup Sogn: 23 druknede.

Visby Sogn synes ikke at være blevet ramt af stormfloden.

Dyr (hele herredet): 148 heste, 614 stk. hornkvæg, 443 får, 277 svin og 108 gæs.¹⁷

Når man kender stormflodens virkninger så godt i Lø Herred, skyldes det netop, at vi har bevaret tingbogen fra 1635, hvor alle skaderne og tabene er gjort minutløst op. Processen startede tirsdag den 3. marts, hvor en række udpegede mænd begyndte rundgangen til de forskellige landsbyer for at besigtige ødelæggelserne og vurdere tabene efter denne »Guds forfærdelige syndflod«, som den kaldes i tingbogen. Alle vidneudsagnene fremlægges så på herredstinget den følgende lørdag den 7. marts.¹⁸

Man kan undre sig over, hvorfor opgørelserne over ødelæggelserne først begynder næsten fem måneder efter katastrofen. Måske har man

Stormflodssøjlen på Skibbroen i Ribe, som vi kan se den i dag. Det øverste jernbånd på søjlen markerer vandstandens højde ved stormfloden i oktober 1634. Privat foto.

blot ladet det hele hvile i vinterperioden. Som det fremgår nedenfor, startede man dog på visse sager affødt af stormfloden tidligere på året, og hvad man eventuelt har gjort i 1634, ved vi ikke – tingbogen er ikke bevaret. Det eneste, vi har fra dagene lige efter, er et brev dateret 16. oktober fra tingskriveren Mathias Nielsen til Fru Anne Rantzau på Trøjborg, hvori han orienterer hende om ulykken.¹⁹ Han skriver, at over 100 mennesker er druknet på de Trøjborg'ske gårde,

og det passer jo meget godt med opgørelsen ovenfor. »Gott har gestraffet«, indleder han en af sine sætninger, og det var den almindelige opfattelse, at stormfloden var Guds straf over vadehavsegnens syndige mennesker, hvor især indbyggerne på øen Strand var berygtede for deres ukristelige liv.²⁰

Der er skrevet om denne stormflod to gange tidligere i disse årbøger. Præsten M.H.Nielsen skrev for 110 år siden en meget stor og grundig afhandling om alt, hvad han kunne finde frem om floden med talrige tingbogscitater,²¹ og H. E. Sørensen fortalte om og gengav for et par år siden en øjenvidneskildring af ulykken.²²

»Hvor de det finde kan«

Ud over de meget voldsomme konsekvenser for mennesker, dyr og bygninger kan vi i tingbogen fra 1635 finde en lang række andre følger virkninger af stormfloden, som i adskillige tilfælde også gav anledning til behandling på herredstinget, men som ikke er nævnt i litteraturen om stormfloden. Nogle eksempler på sådanne følger virkninger skal omtales.

Vi må gå ud fra, at de efterlevende på de mange ødelagte gårde selv har bygget disse op igen, men der var selvfølgelig et problem med de gårde, hvor alle beboerne var druknet. Ikke mindst herskabet på Trøjborg, som ejede størsteparten af gårdene, var naturligvis interesseret i også at få disse ejendomme genopbygget ved hjælp af nye fæstere. Derfor møder ridefogeden Mathias Andersen op på herredstinget den 4. april og tilbyder fem gårde, om hvilke det siges, at »der er aldeles intet efterbeholden af disse«.²³ Det drejer sig om Niels Mikselsens gård i Apterp, Peder Lauridsens gård i Lunde og tre gårde i Mjolden: Niels Pedersens, Hans Pedersens og Laurids Skrædders. Fælles for disse gårde er desuden, at de afdøde efterlader en del gæld, og derfor går tilbuddet også på, at en af kreditorerne frit nu og i al fremtid kan fæste en af gårdene. Det bliver dog understreget, at Fru Anne Rantzau skal have sine afgifter, »hvad de hende med ret pligtig er«; om de øvrige kreditorer så også kan få deres tilgodehavende, må den nye fæster selv klare, »eftersom de derom kan forenes«.²⁴ Ud over at blive forkyndt på tinget, blev tilbuddet også læst fra prædikestolene i egnens kirker, også i flere kirker uden for herredet: Skærbæk, Brøns, Ballum, Skast, Hjerpsted, Emmerlev, ja, selv i Tønder, alle vegne, hvor der var folk, som havde penge til gode hos de afdøde bønder.

Det var ikke ligefrem sådan, at folk stod i kø den 4. april for at fæste og opbygge de ødelagte gårde. Det siges rent ud, at »ingen her var i dag, som slig gårde ville annamme«. ²⁵ Det eneste positive, Fru Anne Rantzau fik ud af det, var, at en gruppe på syv mænd med sognepræsten Hr. Peder i Mjolden i spidsen næste onsdag ville mødes i Skærbæk, og dér ville de »forskaffe hende en nøjagtig mand på Niels Pedersens gård i Mjolden«. ²⁶ Dette synes også at være lykkedes, for næste tingdag, den 11. april, møder Jens Andersen i Gjesing i Skærbæk Sogn og er ikke uvillig til at ville fæste gården. Han vil dog ikke have den, »uden hvis han kunne fange med gode«. ²⁷ Hvad der præcis menes med det, er uklart, og tingbogen kommer ikke nærmere ind på sagen, men formentlig har han stillet nogle krav om visse fordele for at ville overtage gården.

Mere fortæller tingbogen ikke om de øde gårde, der skal bygges op. Som nævnt tidligere er der mange sager, hvis afslutning aldrig bliver nævnt. Men de bevarede fæsteregistre for Trøjborg Gods kan i dette tilfælde være et supplement, omend disse registre er noget uoverskuelige og sjusket ført. ²⁸ Det synes dog, som om tre af de ovenfor nævnte fem gårde er blevet genfæstet i 1635, og Jens Andersen er faktisk én af de nye fæstere. Han siges dog her at være fra Hjemsted, en af nabolandsbyerne til Gjesing i Skærbæk Sogn, men det skal man næppe tillægge den store betydning.

En anden gruppe af sager, der opstod i kølvandet på stormfloden, drejede sig om det vraggoods af forskellig slags, der har flydt rundt i vandet, og som mange har set deres snit til at tage til sig. Således havde Niels Strøms døtre, Anne og Karen, fundet to gamle trøjer og to gamle skørter. ²⁹ De bliver anklaget af Anders Knudsen i Brede, som åbenbart vidste noget om, hvem tøjet faktisk tilhørte, og han kan føre et vidne, som så, at pigerne samlede det op. Den halve side i tingbogen, hvor sagens behandling skulle være noteret, står dog tom, så vi får ikke mere at vide. ³⁰

På tilsvarende måde har en tjenestepige, Maren Jepsdatter, dagen efter uvejret fundet et skrin på Døstrup Fæled, og hun står selv på tinge den 18. juli og bekender, at hun fandt det, og at det var tomt. ³¹ Hun forklarer så, hvordan hun sammen med sin husbonds søn, Laurids Thomsen, og Anders Christensen i Mjolden, som også var til stede, havde taget skrinet op på en vogn, som Laurids Thomsen kørte, og kommer så med en omstændelig redegørelse for, hvor det sidenhen var havnet.

Da sagen bliver taget op igen den 8. august, er det springende punkt, om skrinet havde været tomt eller ej.³² Anders Christensen er indkaldt som vidne, og han bekræfter forløbet og har også hørt Laurids Thomsen sige til Maren Jepsdatter, at hun måske kunne beholde skrinet, men ellers skal han ikke have noget i klemme, for han betyder, at han ikke har set, om skrinet var åbent eller lukket, og om der var noget i det, så han heller ikke. Det sidste kan godt undre, når han faktisk var med til at løfte det op på vognen! Også Laurids Thomsen bliver afhørt og han sværger på, at da han fik skrinet op på vognen, »da var der slet aldeles intet udi, så sandt ham Gud skal hjælpe«. ³³ Der bliver udstedt de sædvanlige tingsvidner på, hvem der har sagt hvad, men derefter bliver heller ikke denne sag nævnt yderligere.

Også de formentlig ret få overlevende kreaturer havnede naturligvis alle mulige steder og fristede finderne til at beholde dem. »Et brunstjernet øg med en snip på næsen og fire hvide fødder« reddede åbenbart livet i Niels Pedersens gård i Mjolden, som ellers blev totalt ødelagt, og hvor alle mennesker døde. Øget havnede hos Peder Thomsen i Mjolden, som så sidenhen solgte det til Mikkell Nielsen i Ballum-Østerende.³⁴ Sagen rejses den 12. september af præsten, Hr. Peder Pedersen i Mjolden, der som vidne fører Peder Hansen Rømmes i Forballum, der for fire år siden solgte den ovenfor beskrevne hest til Niels Pedersen, som »havde haft den i sin hånd og hævde og brugt det samme altid indtil den Guds forfærdelige flod kom«. ³⁵ Når det er præsten, der rejser sagen, er det, fordi han er bror til Niels Pedersen og vel derfor én af arvingerne, når nu hele dennes familie er døde; i hvert fald skal han udrede en sum penge, som broderen skyldte, og da sagen tages op den 26. september, kræver han derfor et beløb hos Peder Thomsen.³⁶ Sagen nævnes ikke yderligere, så mon ikke Peder Thomsen har betalt præsten, hvad han fik for øget.

En sag, der strakte sig gennem det meste af året, drejede sig om Jeb Frensesen og hustru Kirsten i Lunde, som begge var omkommet i stormfloden, og som åbenbart skyldte en del penge væk, da ulykken indtraf. Om deres gård siges det i tingbogen, at alt er væk undtagen et stykke lade, og alle folk er druknet.³⁷ Sagen blev rejst i januar af Jesper Andersen, som havde tjent hos Jeb Frensesen, og som havde 27 rigsdaler til gode af sin løn, og som yderligere havde lånt sin husbond 18 rigsdaler. Den 24. januar afsiges den foreløbige («uendelige») dom, at arvingerne skal betale ham inden 15 dage »efter kgl. Mayestæts forordning eller lyde udsætning af sit redeste gods«. ³⁸ Det sid-

ste svarer til det, der i naboretsdistriktet Løgumkloster Birk kaldtes, at der skulle »udvurderes« noget af skyldnerens gods som betaling i stedet for rede penge.

Ugen efter møder Jesper Andersen selv op på tinget og sværger »ved sin sjæl og salighed«, at Jeb Frensesen skyldte ham de nævnte beløb, og han medbringer et par af de overlevende gårdmænd fra Lunde, Anders Andersen og Laurids Moritsen, som vidner. De siger bl.a., at Jesper Andersen har tjent hos Jeb Frensesen i otte år, og at denne skylder ham »en stor part af sin fortjente løn«. ³⁹

Den 14. februar møder nye personer op i sagen. Det viser sig, at Jeb Frensesen har to sønner, født uden for ægteskab, Mads Jebsen i Løgumkloster og Hans Jebsen, tjenende i Gærup, som han den 18. juni 1632 havde tinglyst i den forstand, at de skulle arve 50 Mark lybsk efter hans død. De to mænd fremlægger et tingsvidne, som dokumenterer dette, og mener endvidere, at når det drejer sig om børnegods, så bør de have deres betaling af »deres salig faders restegods« forud for andre gældnere. Det giver herredsfogeden dem medhold i og dømmer, at de skal have deres part af godset, »hvor de det finde kan«, ⁴⁰ og det må vel siges at være en relevant tilføjelse, når hans gods er gået helt tabt under stormfloden.

Men så nemt går det ikke. I løbet af de næste par måneder melder også kirkeværgen for Randerup Kirke, Knud Nielsen i Lunde, sig og siger, at Jeb Frensesen skyldte for 26 rigsdaler i tiendekorn, og endvidere herskabet på Trøjborg, repræsenteret ved ridefogden Mathias Andersen i Borrig, som anfører, at Jeb Frensesen skyldte landgilde. Den 4. april var alle de involverede parter mødt op på tinge og her afsiger herredsfogeden så den endelige dom: ⁴¹ De tidligere uendelige domme kendes ugyldige, da der nu efter »denne skadelige syndflod befindes mere gæld end gods«, og han ved »ikke anderledes derpå at sige eller dømme« end, at først og fremmest skal kirken have sin betaling og dernæst herskabet på Trøjborg. Først derefter kommer så de to uægteskabelige sønner ind i billedet. Den stakkels Jesper Andersen, der har arbejdet i otte år uden at få ret meget af sin løn, kommer endnu længere nede i rækken. Herredsfogeden har sine tvivl om, hvor meget der kan realiseres, idet han slutter med at sige, at gældnerne skal have deres betaling, »så vidt som samme hans gods kan tilstrække i hvor som helst de det finde og udspørge kan må de søge deraf deres betaling«. ⁴²

På en eller anden måde lykkes det alligevel at få skrabet noget

sammen af boet til kreditorerne. Skriveren Mathias Nielsen i Bredebro førte på Trøjborgs vegne regnskab med de enkelte boopgørelser, og han kunne den 25. juli få tingsvidne på, at nu havde Knud Nielsen på Randerup Kirkes vegne samt Mads og Hans Jebsen fået deres parter af boet.⁴³ Og endelig kunne så Jesper Andersen den 24. oktober sværge på, at han nu havde modtaget to rigsdaler af det, Jeb Frendesen skyldte ham⁴⁴ – unægtelig en beskeden procentdel af den oprindelige gæld. Om han nogensinde fik resten, får vi ikke at vide.

Forholdet mellem bønderne og herskabet

I 1635 ejedes herregården Trøjborg af Anne Rantzau, »Fru Anne«, som én af bønderne kalder hende et sted. Hun var enke efter Godske Rantzau, som døde i 1616. Denne mand og hans forgænger, farbroderen Peter Rantzau, var ikke vellidte af bønderne på grund af deres krav om hoveri, og der udbrød flere gange i deres tid oprør fra bøndernes side. I 1611 blev der indgået et forlig, hvorefter det meste af hoveriet blev afløst af en pengeafgift. Dette forlig blev bekræftet af Fru Anne i 1627, så i hendes tid som ejer, som varede lige til hendes død i 1650, var forholdet tilsyneladende ret fredeligt.⁴⁵

Hun lader dog til ud fra det, vi kan få at vide fra tingbogen, at have været en striks dame, som ubønhørligt forlangte sine afgifter uden hensyn til undersåtternes personlige og økonomiske forhold, hvad vi allerede har set et par eksempler på ovenfor.

Den 31. januar er Anders Christensen i Randerup blevet indstævnet til tinget. Han er tiltalt af fruén for 18 rigsdaler for Hans Termansens hustrus gods (hun er vistnok hans svigermor) og for seks rigsdaler i fæsteafgift. Anders Christensen træder frem og indrømmer sin gæld, men »han havde intet nu at betale med, Guds vejr og vand havde borttaget ham alt det, han havde«. ⁴⁶ Herredsfogeden afsiger derefter dom med den karakteristiske indledning, som brugtes ved alle domsafsigelser: »Med flere ord og tale dem derom imellem var, da efter tiltale, gensvar og den sags lejlighed«, og fordi en udskrift af Trøjborgs register viser, at Anders Christensen i 1634 har fæstet Hans Termansens hus i Randerup for seks rigsdaler og desuden har lovet fruén 18 rigsdaler, som Hans Termansen skyldte hende, og som også skulle være betalt i 1634, og som Anders Christensen heller ikke benægter, så »efter slig forberørt lejlighed ved jeg ikke andet derpå at

sige eller dømme« end, at Anders Christensen skal betale, hvad han skylder inden 15 dage.⁴⁷

Det kunne han selvfølgelig ikke, og den 21. februar opsiger han alt, hvad han havde fæstet af hende, »det må hun selv påtage og annamme«,⁴⁸ og den 7. marts bliver han så »fordelt« af Fru Anne Rantzau, d.v.s. han bliver dømt for ikke at overholde sine forpligtelser.⁴⁹ Hvad der videre sker, melder tingbogen ikke noget om.

Den 28. februar var fire mænd udnævnt af herredsfogeden til at møde i Morten Hierresens gård i Hybjerg i Mjolden Sogn. Han havde ikke kunnet betale ti rigsdaler, han skyldte fruén på Trøjborg, så derfor skal de fire mænd nu »udvurdere« noget af hans bohøve, som svarer til det skyldige beløb. Mændene vælger et brunt øg, som Anne Rantzau så må beholde, medmindre han i sidste øjeblik betaler sin gæld.⁵⁰

Det virker meget hårdt i betragtning af, at Morten Hierresen blev hårdt ramt af stormfloden; foruden adskillige køer, okser, svin og får mistede han også seks øg og heste; nu måtte han så af med endnu et øg. Megen medlidenhed med stormflodens ofre kan man ikke sige, at Fru Anne Rantzau har haft.

Personligt mødte hun ikke op på herredstinget, men lod sig repræsentere af sine embedsmænd, ridefogeden Mathias Andersen i Borrig og skriveren Mathias Nielsen i Bredebro.

Mandebod

I middelalderen var det en privatsag, hvis en mand slog en anden ihjel – det måtte drabsmanden og hans slægt selv afklare med den dræbtes slægt, og regulære slægtsfejder fandt jævnligt sted. Efterhånden blandede lovgivningen sig mere og mere i det, og på Christian IV's tid straffedes forsætligt manddrab med døden. Hvis det kunne bevises, at drabet skete ved et ulykkestilfælde eller i nødværge, slap manddræberen med at betale en bod (»mandebod«) til den dræbtes familie. Ifølge ældre dansk lovgivning var drabsmandens slægt forpligtet til at bidrage til betalingen af denne bod, men efterhånden gik man væk fra dette, og med Danske Lov i 1683 blev det fastslået, at drabsmanden alene skulle udrede boden.⁵¹ I Lø Herred i 1635 er der to eksempler på betaling af en sådan bod med bistand af slægten.

Den 13. juni møder 14 mænd op på herredstinget og bevidner og bekender, at de onsdagen før, den 10. juni, sammen med en lang række andre mænd havde været til et »frændestævne« i Døstrup hos Hans

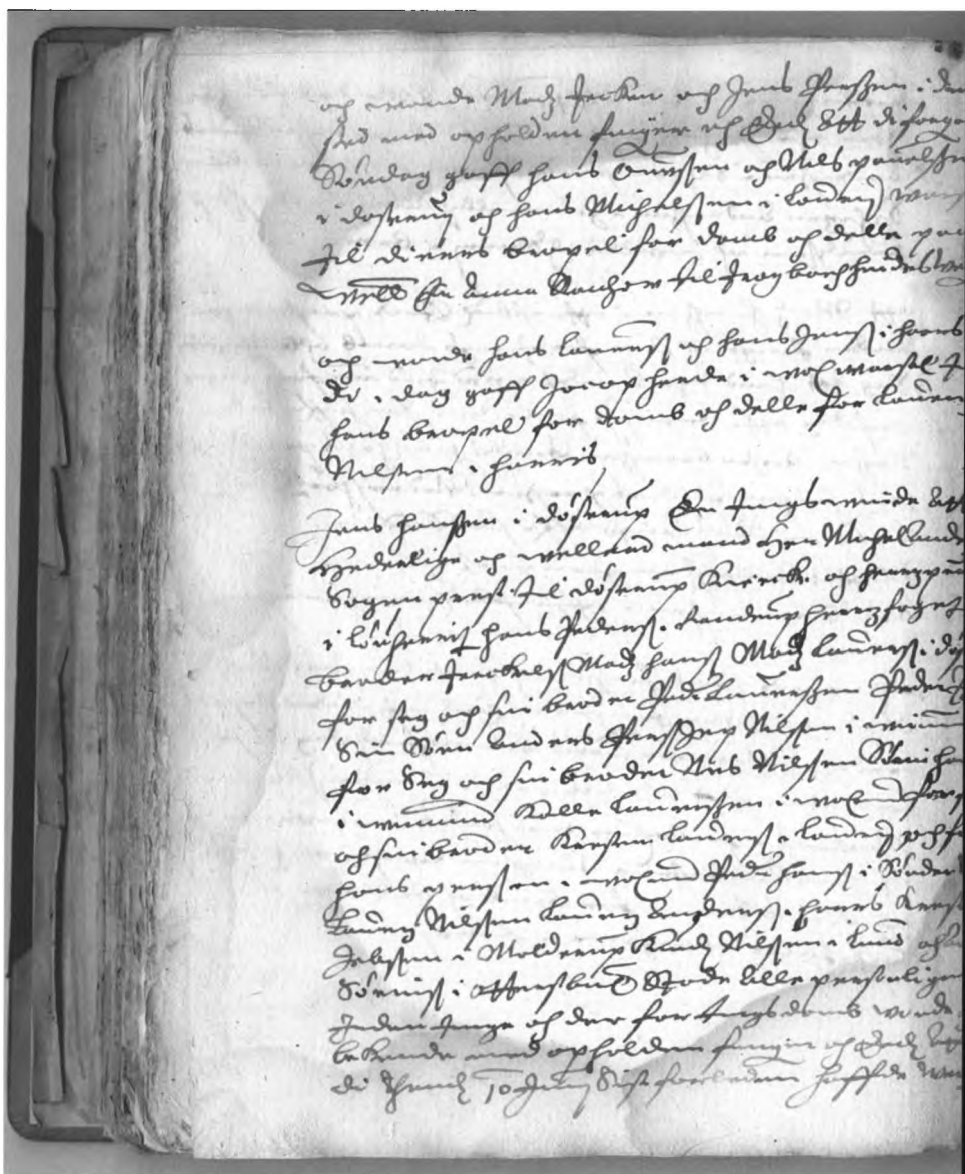
Jensens søn, Jens Hansen. Alle de forsamlede bevilger og lover hver for sig, at de ville »bøde og godvilligen udlægge med deres frænde Jens Hansen i Døstrup hvert søskendebarn 2 rigsdaler, trediemand 1 rigsdaler og fjerdemand $\frac{1}{2}$ rigsdaler til hjælp til den ulykke og manddrab, som han desværre gjort haver«. ⁵² I alt nævnes navnene på 66 mænd, som altså alle sammen enten selv er slægtninge af Jens Hansen eller repræsenterer en slægtning af ham. Det ses, at man gik langt ud i sidelinjerne for at indkalde frænder, en »trediemand« er en halvfætter/-kusine og en »fjerdemand« en kvartfætter/-kusine, d.v.s. en person, man har et par tipoldeforældre fælles med. ⁵³ At forsøge at finde ud af, hvordan slægt- eller svogerskabet er mellem de 66 mænd, må siges at være umuligt, idet man ville skulle tilbage til 1400-tallet for at finde en fælles stamfar. En komplikation er det også, at de 66 mænd ikke har været samtlige slægtninge, idet de 14 oprindeligt fremmødte blot siger, at der var »mange ud af vores fælles frænder« mødt op.

Det har næppe været populært hos alle at skulle bidrage til en sådan bøde, som en i mange tilfælde uhyre fjern slægtning skulle betale, og adskillige har faktisk heller ikke gjort det! Den 7. november anklager Jens Hansen på tinge 27 af sine slægtninge for ikke at have opfyldt deres forpligtelser. ⁵⁴ Derefter melder tingbogen ikke yderligere i sagen.

Som sagt tidligere forekommer der endnu en sag af samme slags i 1635: Den 17. november var der frændestævne hos Tyge Pedersen i Randerup, som også har foretaget et »ulykkeligt manddrab«. Her var 48 frænder samlet, som vedtog, at søskendebørn skulle betale tre rigsdaler, og så tredje- og fjerdemændene gradueret derefter som før. ⁵⁵

De frænder, der boede uden for Lø Herred, skulle selvfølgelig også deltage i betalingen af boden, men kunne ikke indstævnes til Lø Herredsting i tilfælde af manglende betaling. Derfor møder Tyge Pedersen op på Løgumkloster Birketing den 7. marts 1636 og spørger en række mænd, hvis navne han læser op, om det ikke er rigtigt, at de er befrændet med ham, ellers må de sige til. ⁵⁶ Når han har fået tingsvidne på det, kan han senere sagsøge dem ved birketinget for manglende betaling.

Som et appendix til den sidste sag kan man tilføje, at det ikke var første gang, Tyge Pedersen var i konflikt med loven. Ifølge bøderegistrene for Trøjborg har han i 1631 besøvet Hans Niensens steddatter i Harris, og det gør han igen i 1634! Det må siges at være noget af en overraskelse, når man nu i regnskaberne kan konstatere, at han er bror til herredsfogeden Hans Pedersen, som »aftinger« for ham. ⁵⁷ De

Side 171 og 172 i tingbogen, som indeholder begyndelsen af sagen om Jens Hansens begåede manddrab med beskrivelsen af frændestævnet i Døstrup. Sagen starter midt på siden til venstre: »Jens Hansen i Døstrup en tingsvinde att hederlig og vellærd mand Her Michel Andersen i Døstrup ...«, derefter navnene på alle de af frænderne, der var mødt på tinge den dag. Fjerde linje fra neden: »... stode alle personlig inden

to brødres søster, Maren Pedersdatter, figurerer også i tingbogen, idet hun med broderen Tyge som lavværgе den 27. juni »sigtede, sagede og beskyldte Hans Lauridsen i Randerup for hendes sandskyldige barnefar at være både for Gud og Verden«⁵⁸ – ikke just nogen dydig herredsfogedslægt!

Desværre kan vi intetsteds se de nærmere omstændighederne omkring de to »ulykkelige« drab, og vi ved heller ikke, hvem der var blevet dræbt! – det melder hverken tingbøgerne eller Trøjborgs registre noget om. Men vi ved, at der skal udredes to pengebeløb: mandeboden til den dræbtes frænder og en bøde til herskabet.⁵⁹

En mand af ære

Æresbegrebet var meget vigtigt i datidens samfund, og derfor blev der ved de forskellige retsinstanser ofte brugt megen tid og mange kræfter på at afklare, om en udtalelse var ærekrænkende eller ej. Omvendt var det væsentligt for en person at kunne bevise, at vedkommende var »en mand af ære«.⁶⁰ I 1635-tingbogen findes et enkelt eksempel på en af de situationer, hvor en mand ønsker et tingsvidne på, at han er en respektabel mand, der altid har opført sig ordentligt, og vi kan konstatere, at det var en meget omstændelig og kompliceret proces.

Den 27. juni møder Niels Nielsen Skrædder, borger i Tønder, op på herredstinget og spørger »menige herredsmænd, hvad dennem i Guds sandhed var vitterligt om hans herkomst og liv og levnedsholdelse imidlertid han havde været her udi Lø Herred«.⁶¹ Det sidste handler om hans barndom og ungdom, idet han er født i Randerup. Niels Nielsen beder om, at hvis nogen vil beskylde ham eller hans forældre eller søskende for noget, så skal de stå frem og sige det.

Ingen af de »menige herredsmænd« har noget at sige, men det er ikke tilstrækkeligt. Herredsfogeden udvælger et nævn bestående af ikke mindre end 24 »lovfaste dannemænd«, og det beskrives omstændeligt, hvordan disse først går ud og forhandler og derefter kommer ind igen, d.v.s. inden for tingstokkene, og sværger på, at Niels Nielsen i sin barndom og i al den tid, han har været her i herredet, har »skikket og forholdet sig i al hans levned og omgængelse som en ærlig, oprigtig ungkarl«.⁶² De 24 mænd bevidner også, at hans forældre, som begge er født i Randerup, og hans søskende altid har opført sig »ærligt, christeligt og gudfrygtigt«, ja, vi får endda at vide, at hans

mor, inden hun blev gift, var en »ærlig, ægte og uberygtet pige«. Derefter får han så sit tingsvidne.⁶³

Hvorfor han ville have dette tingsvidne, får vi ikke at vide. Det mest sandsynlige er, at han er kommet i vanskeligheder i Tønder, er blevet anklaget eller beskyldt for noget, så han har haft brug for at kunne bevise, at han er en ærlig mand.

En skrap madamme

Den 29. august blev en dramatisk episode, som var foregået den 20. august, rullet op på Lø Herredsting: Knud Pedersen i Forballum mødte op med to mænd, Niels Nielsen og Hans Mortensen fra samme landsby, som bevidnede, at de for ni dage siden havde været med Knud Pedersen i Kringelum for at opsøge Kirsten Hansdatter på hendes faders gård. Anledningen til besøget var lidt speciel, idet han »tilbød hende minde for den beliggelse, som han hende gjort har«, og han ville efter fire uvildige dannemænds samtykke »give og betale hende«. Men Kirsten Hansdatter var ikke til sinds at tilgive ham, men svarer, at hun vil »ingen minde tage af ham, hun ville have hans liv af ham«. Derefter slår hun Knud Pedersen over armen med en tøjrekølle og smider en trefork ud ad døren efter ham.⁶⁴

Dagen efter møder så Jeb Mortensen og Anders Rasmussen op på gården i Kringelum for at indstævne Kirsten Hansdatter og hendes værge, broderen Anders Hansen, til Lø Herredsting. Men Kirsten har igen fat i tøjrekøllen og slår Jeb Mortensen over benet med den og kaster så sten efter Anders Rasmussen.⁶⁵

Det, der jo nok nu kan undre os i vore dage, er, at det faktisk er meningen, at Knud Pedersen og Kirsten Hansdatter skal giftes! – og indstævningen til tinge handler hverken om »beliggelsen« eller overfaldet med tøjrekøllen, men om den medgift, Kirsten skal have med. Den 5. september møder broderen Anders Hansen og tilbyder Knud Pedersen 400 Mark lybsk som søsterens medgift, som han lover vil blive betalt over fire terminer, desuden giver han hende kiste og sengetøj med.⁶⁶ Derefter fremlægger Knud Pedersen sit skriftlige svar, gående ud på, at medgiften straks skal forelægges, og så vil han gerne gardere sig mod at få tæsk af sin kone fremover, idet han forlanger, at hendes far skal »stille mig nøjagtig visse og borgen for slag og hug i fremtiden, som hans fornævnte datter allerede begyndt har«. Hvis faderen kan garantere ham det, vil han tage tilbuddet »udi god be-

tænkelse«, men kan han ikke det, »da mener jeg, at slig tilbud ikkun at være løs snak og tale«, og at der så ikke bør udstedes tingsvidne på aftalen.⁶⁷ Som så ofte før slutter sagen her, og vi får ikke at vide, om de faktisk bliver gift, eller hvad der ellers sker.

Som det også er tilfældet i andre sager, giver Trøjborgs bøde- og fæsteregistre lidt supplerende oplysninger. Det viser sig således, at »beliggelsen« allerede fandt sted i 1631, altså fire år før den refererede hændelse.⁶⁸ I 1635 fæster han så en af de ødelagte gårde i Forballum efter afdøde Peder Christensen,⁶⁹ og ved den lejlighed har han vel skullet finde sig en kone. Det er dog mest sandsynligt, at der allerede har foreligget en aftale mellem hans og Kirsten Hansdatters familier.⁷⁰ Kirsten optræder ikke mere i kilderne, men Knud Pedersen nævnes et par gange i den følgende tingbog fra 1649 som tingshører, og videre i Trøjborgs jordebøger endnu i 1676. Gården var da en af de største i Forballum, idet han ud over den halvgård, han overtog efter Peder Christensen, i 1639 også fæstede sin fars halvgård.⁷¹

Afslutning

Ovenstående er kun et lille udpluk af de mangfoldige sager, der blev behandlet på herredstinget i året 1635. Det er med en vis fascination, man gennemlæser denne lille uanselige bog på 285 tætskrevne sider, for mange af de optrædende personer træder næsten lyslevende frem for én. Der er intet, man hellere ville, end at følge dem videre de næste år og se, hvad der sker med dem, men det kan man desværre ikke, for den næste bevarede tingbog er som tidligere nævnt først fra 1649. Nogle af personerne nævnes selvfølgelig stadigvæk, men gennemgående er det dog næste generation, der optræder. Men et utroligt tidsbillede bliver oprullet for læseren, relationerne mellem alle disse almindelige mennesker, på godt og ondt, i liv og død, for næsten 400 år siden.

FORKORTELSER

DSH: Russell, Aage (red.): Danske Slotte og Herregårde, 2. udg., Kbh. 1963-68.
SÅrb: Sønderjyske Årbøger.

Tb: Tingbogen fra 1635.
TG: Trøjborg Godsarkiv.

LITTERATUR

Appel, Hans H.: *Tinget, magten og æren*, Odense 1999.

Hvidtfeldt, Johan (red.): *Håndbog for danske lokalhistorikere*, Kbh. 1952-56.

Jacobsen, Svend: *Løgumkloster Birks tingbøger 1631-73*, Aabenraa 2009.

Jørgensen, Poul Johs.: *Dansk retshistorie*, 6. opl., Kbh. 1974.

Kroman, Erik (udg.): *Ribe Rådstuedom-bøger 1527-1576 og 1580-1599*, Kbh. 1974.

Russell, Aage (red.): *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., Kbh. 1963-68.

Schlaber, Gerret L.: *Administrative tilhørsforhold mellem Ejderen og Kongeåen indtil 2007* Flensborg 2007.

Sørensen, H.E.: *Vadehavet – marsk og mennesker*, Skærbæk 1995.

Trap, J.P.: *Danmark*, 5. udg., Kbh. 1958-72.

NOTER

1. Tingbogen findes på Landsarkivet for Sønderjylland, retsbetjentarkiv Lø Herred m.m., nr. 2336.
2. Trap, bd. 25, s. 601.
3. Schlaber anfører, at stedet hørte til Ballum Birk, men det er næppe rigtigt. I hvert fald optræder fæsteren Niels Simonsen i Bysted både som sagsøger, indstævnet og tinghører adskillige gange i Lø Herreds tingbøger fra 1619 og frem.
4. Trap, bd. 25, under de enkelte sogne.
5. *DSH*, bd. 16, s. 47.
6. Tb, s. 267.
7. Trap, bd. 25, s. 602. Schlaber, s. 350.
8. Christian IIs landslov dette år. Hvidtfeldt, s. 485.
9. Fra Ribe købstad er der dog bevaret rådstueprotokoller fra 1527, som for de allerældstes vedkommende også fungerer som bytingbøger med referater af sagerne m.m. Kroman.
10. TG, Fæsteregister 1618: Hans Pedersen fæster sin far Peder Tygesens gård.
11. Appel, s. 550. Hvidtfeldt, s. 270.
12. Man var dog ikke altid tilfreds med Hans Pedersens afgørelser. Både i 1636 og 1637 bliver nogle af hans domme anket til Landstinget, i begge tilfælde drejer det sig om arvesager. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg Landstings dombøger, de nævnte år.
13. I tingbogen fra 1621 er en del af de bageste sider tilsyneladende brugt til at skrive kladde, idet nogle af de beskrevne sager er de samme som i den »rigtige« tekst, men skrevet meget sjusket og streget over, formentlig når skriveren har renskrevet sagen.
14. Sørensen, s. 72f og 77ff.
15. Sørensen, s. 47.
16. *SÅrb.* 1901, s. 76, 77, 85 og 89.
17. *SÅrb.* 1901, s. 90.
18. Tb, s. 87ff.
19. TG, pakke nr. 68: Forskelligt: Sager vedr. Stormfloder.
20. *SÅrb.* 1900, s. 267f.
21. *SÅrb.* 1900, s. 253-292, og 1901, s. 57-103.
22. *SÅrb.* 2009, s. 129-140.
23. Tb, s. 131.
24. Samme side.
25. Tb, s. 132.
26. Samme side.
27. Tb, s. 143.
28. Det ser ud til, at umiddelbart efter stormfloden har man i fæsteregistret noteret alle de døde fæstere med en enslydende påtegning, f.eks. »Niels Michelsen tho Apterp ist gestorben und hefft ein halbe Gueth, schall wederumme gefestet«, fulgt af en tom plads, der så i nogle tilfælde er blevet udfyldt med navne på nye fæstere og deres afgifter. Mange steder er den tomme plads ikke blevet udfyldt, men ved at følge jordebøgerne i årene efter 1634 ser det ud til, at alle gårde og huse efterhånden fik nye fæstere. TG, fæsteregistre og jordebøger 1634ff.
29. Tb, s. 123.
30. Tb, s. 144.
31. Tb, s. 196.
32. Tb, s. 209.
33. Samme side.

34. Tb, s. 230.
 35. Tb, s. 229.
 36. Tb, s. 239.
 37. Tb, s. 88.
 38. Tb, s. 28.
 39. Tb, s. 37.
 40. Tb, s. 52.
 41. Tb, s. 134.
 42. Samme side.
 43. Tb, s. 201f.
 44. Tb, s. 260.
 45. *DSH*, bd. 16, s. 50f.
 46. Tb, s. 39.
 47. Samme side.
 48. Tb, s. 76.
 49. Tb, s. 110.
 50. Tb, s. 81f.
 51. Om mandebod og slægtens forpligtelse til at bidrage til denne, se Jørgensen, s. 220ff.
 52. Tb, s. 171f.
 53. Jyske Lov satte regler for, hvilke slægtninge der skulle bidrage til mandeboden, og satte slægtskabsgrænsen ved fjerdemænd (kvartfætre eller næstnæstsøskendebørn). Jørgensen, s. 221.
 54. Tb, s. 266.
 55. Tb, s. 278f.
 56. Jacobsen, s. 141.
 57. TG, Bøderegister 1635. At Hans Pedersen aftinger for sin bror, betyder, at han forhandler med herskabet på Trøjborg om størrelsen af den bøde, der skal betales.
 58. Tb, s. 189.
 59. Her slap herredsfogedens bror Tyge Pedersen med 30 rigsdaler, mens Jens Hansen skulle betale 62 rigsdaler, en umiddelbart uforståelig forskel, men måske har det været en fordel for Tyge, at han har haft herredsfogeden til at aftinge for sig. TG, Bøderegister 1635.
 60. Om ærekrænkelser og eksempler på de komplicerede afgørelser af, om der forekom noget sådant, se Appel, s. 525ff.
 61. Tb, s. 181.
 62. Tb, s. 182.
 63. Tb, s. 182f.
 64. Tb, s. 222f.
 65. Tb, s. 223.
 66. Tb, s. 226.
 67. Tb, s. 226f.
 68. TG, Bøderegister dette år.
 69. TG, Fæsteregister dette år.
 70. Hans Andersen i Kringelum og sønnen Anders Hansen synes at have været ret ivrige for at få afsat datteren/søsteren, og måske kan de have brugt den gamle beliggelsessag som pression over for Knud Pedersen, som så omvendt ved sin første henvendelse på gården i Kringelum måske har forsøgt at købe sig fri fra et ægteskab, han ikke ønskede at indgå.
 71. TG, Fæsteregister dette år.

Zusammenfassung

Thingbücher aus dem 17. Jahrhundert sind eine hervorragende Quelle, wenn man sich einen Eindruck von den großen und kleinen Themen, mit denen sich das Thing beschäftigte, verschaffen will. Aus Lø Herred im westlichen Sønderjylland wurde ein Thingbuch aus dem Jahre 1635 vollständig bewahrt, eine Besonderheit, da das Buch eine detaillierte Beschreibung der Zerstörungen und Verluste nach der Sturmflut im Oktober 1634 beinhaltet. Der vorliegende Artikel berichtet von den Konsequenzen der Sturmflut, nicht ausschließlich in Bezug auf die konkreten Verluste sondern auch den generellen wirtschaftlichen Folgen. Der Artikel berichtet außerdem von einer Reihe weiterer interessanter Sachverläufe, denen sich die Rechtsinstanz in diesem Jahr widmete. So beispielsweise zwei Mordfällen sowie einigen Beispielen dafür, wie sich das Verhältnis zwischen Bauern und Obrigkeit gestaltete.

Værdikamp på revolutionstiden

Striden om en ny kirkeliturgi i Haderslev Provsti
1797-98

Af LARS N. HENNINGSEN

En folkelig protestbevægelse greb Sønderjylland sidst i 1790'erne. Anledningen var en reform af gudstjenestens indretning. Regeringen i København blev så bekymret over uroen, at den tillod noget ganske usædvanligt: De enkelte menigheder fik lov til at holde sogneafstemninger for eller imod nyordningen. Det førte til sammenstød mellem befolkning, præster og embedsmænd og til det første eksempel på en bred folkelig petitionsbevægelse, som kendes i Sønderjyllands historie. I artiklen oprulles forløbet på Haderslev-egnen. Den stedlige amtmand Møsting blev sat på en vanskelig opgave. Hvordan skulle han kunne repræsentere en kongelig magtfuldkommenhed, når den enevældige konge overlod det til folket at afgøre sagerne med fri afstemning?

Ved nytårstide 1798 blev en »oplyst« gudstjenestereform lanceret i alle kirker mellem Kongeåen og Elben. Næppe var det sket, før forskellige samfundsgrupper lå i strid om reformen. Det gjaldt i begge de to hertugdømmer Slesvig og Holsten. Her vil vi holde os til Haderslev-egnen.

Bønderne protesterede mod det nye, og præsterne var foragede. »Opviglere agiterer for den gamle gudstjenesteordning. I 17 år har jeg virket for at udrydde fordomme, men jeg måtte give op,« skrev pastor Claudi i Åstrup i 1799. »Jeg har måttet følge nabosognene og opgive reformen, men nogle overtroiske sædvaner har jeg dog kunnet afskaffe,« lød det fra pastor Lautrup i Tyrstrup. »Pøbelen af alle stænder aner ikke den uvidenhed, den stikker i, de træges og stupides og folkebedragernes trøst frygter og hader enhver forbedring. Der er mange, som finder en interesse i, at alt bliver ved det gamle og sædvanen, og det af bigot fastholden ved det tilvante, af mangel på kendskab til det bedre. Af egennyttig, herskesyg egoisme er de fjender af det sande og bedre,« udtalte pastor J. Chr. Jessen i Stenderup om sin menighed. I Ødis mente pastor Magnus Gottlieb Chemnitz, at hans

menighed repræsenterede »den for alle rå og udannede mennesker særegne afvisning af enhver så velgørende fornyelse i kirke- og skolesager.«¹

Amtmand Møsting i Haderslev var lige så opbragt. Han så protesterne som anstiftet af »ondsindede personer«, »bandeførere«, »opviglere«, »urolige hoveder«, som såede tvedragtens sæd og forledte den rolige befolkning til misnøje.

Landboerne på deres side påstod, at det nye var et angreb på den rene lutherske lære, udtænkt af de lokale gejstlige og amtmanden. De protesterede og klagede direkte til kongen i København.

Konfrontationen strakte sig over hele året 1798. Den har bemærkelsesværdige ingredienser: Øvrigheden prøvede at påvirke stemningen ved at uddele trykte »propagandapjecer« i landbefolkningen. Det er vist første gang, noget sådant blev forsøgt. Landboerne samledes til by- og sognemøder, holdt lokale afstemninger og sendte andragender til øvrigheden underskrevet af et flertal af beboerne. En så bred demokratisk bevægelse, formuleret nedefra af landboerne selv, kendes ikke tidligere på vore kanter. Herfra kan trækkes en linje til senere tiders politiske petitionsbevægelser og til vor tids demokratiske samfund. Der er derfor god grund til at se nærmere på konflikten, her afgrænset til dens forløb i Haderslev Provsti.²

En oplyst kirkereform

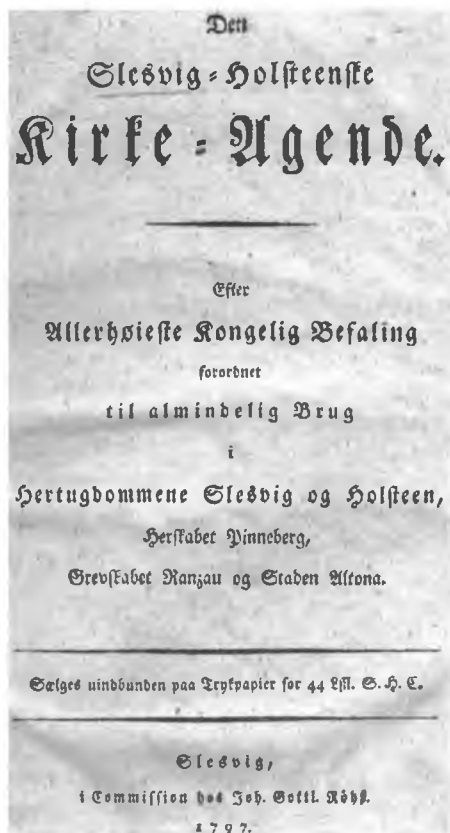
Slesvig sidst i 1700-årene gik for at være en oplyst provins. »Folk ser ud, som om de har åbent øje for forbedringer, de er hverken stivnet i uvidenhed eller knuget af slaveriets usselhed. Jeg blev behageligt overrasket ved at fornemme en sådan opløstrende velstand i denne del af Tyskland. Ja, jeg er overbevist om, at den almindelige oplysning i høj grad gør fremskridt i dette land. Sandelig, Kongen af Danmarks tyske besiddelse, Holsten [her menes Slesvig (LH)], syntes mig at være langt fremme for nogen del, jeg havde set, af kongeriget ...«; sådan vurderede den engelske forfatterinde og pioner for kvindebevægelsen Mary Wollstonecraft Sønderjylland efter et besøg kort før 1796.³

Oplysningen havde fat i præsterne. I mange år havde de savnet en alment gældende ritualbog, som angav, hvordan gudstjenesten skulle forløbe. De forskrifter, som fandtes, var af ældre dato og tog ikke hensyn til smag og ideer sidst i 1700-årene⁴. Fra 1780'erne tog nogle

præster på egen hånd initiativ til småændringer for at gøre gudstjenesten mere »tidssvarende« og fjerne uforståelige eller gammeldags elementer. Pastor Oest i Nykirke i Angel har berettet om, hvordan præster i Angel foretog gradvise »moderniseringer«. Omkring 1790 stod skriftestolene i hans og nabosognenes kirker ubenyttede, fordi præsterne ikke længere holdt privat skriftemål med syndsforladelse og håndspålæggelse. I stedet blev kommende altergæster lørdagen før altergang samlet til en forberedelsestale, såkaldt alment skriftemål. Flere af præsterne indførte et mere varieret salmevalg end før, og de blev mere tilbageholdende med at slå korsets tegn.⁵ Sådanne lokale initiativer medvirkede til at skabe betydelige forskelle på gudstjenesten fra kirke til kirke.

Fra 1773 var begge hertugdømmer Slesvig og Holsten samlet under kongen. Nu tog kirkeledelsen i København fat på at få gjort gudstjenesten mere ensartet. I 1794 fik den nytiltrådte generalsuperintendent (biskop) J.G.C. Adler til opgave at udtænke en moderniseret gudstjenesteordning. Adler havde en tekst færdig i sommeren 1796, og den 18. november blev den godkendt i statens øverste myndighed, statsrådet. Den 2. december tilgik der overkonsistorierne i hertugdømmerne et reskript om, at den nye agende var godkendt som norm for alle kirker.⁶

Adlers »Slesvig-Holstenske Kirke-Agende« var et barn af oplysningstiden. Gudstjenesten blev mere afvekslende og mangfoldig. Den fjernede uforståelige og mystiske ord og vendinger, der kunne fremme overtro og ikke passede til tidens smag og dannelse.⁷ Hidtil blev der ofte sunget op til fem og altid de samme salmer ved gudstjenesten; menigheden kunne dem udenad. Fremover skulle der kun synges to salmer ved en gudstjeneste, og de skulle passe til søndagens prædikentema. Bønner, evangelier eller epistler skulle ikke længere messes eller synges for alteret, de skulle læses op. Præsten skulle ikke stå så meget vendt mod alteret, men henvende sig direkte til menigheden. De tilvante tekstrækker blev ændret, og der skulle prædikes over både evangelier og epistler. Benyttelsen af fadervor blev begrænset. Bønnen skulle ikke bedes både før og efter prædiken og måske endnu en gang sidst i gudstjenesten, men kun én gang, efter prædiken. Præsten kunne vælge moderne omskrivninger af bønnen i stedet for formuleringen i Det nye Testamente. Privatskriftemål med syndsbe kendelse og præstens håndspålæggelse og absolution skulle erstattes af et »almindeligt skriftemål«, dvs. en skriftetale og forberedelse

Generalsuperintendent Adlers kirke-ritual eller agende udkom 1797 i både tysk og dansk udgave. Den var afslutningen på et forarbejde gennem mange år og skulle skabe ensartethed i kirkeskikkene og omformulere de ældre alterbøger til et tidssvarende sprog.

forud for nadveren. Denne skulle holdes sjældnere end før, hver sjette eller tolvte søndag eller forår og efterår et par søndage efter hinanden. Der blev givet nye formularer til brug ved de forskellige kirkelige handlinger, dåb, konfirmation, vielse osv. Den mosaiske eller aronitiske velsignelse⁸ blev anset for uforståelig og anbefalet ændret til et velsignelsesønske. At slå korsets tegn skulle ophøre – det var et levn fra katolsk tid.

I april 1797 var ritualbogen trykt og blev udsendt til de tysksprogede menigheder. Pastor Peter Prahll i Vedsted oversatte teksten til dansk til brug for de dansksprogede menigheder. I oktober 1797 blev denne danske udgave fordelt til præsterne. Lovgiveren var sig bevidst, at en så radikal omlægning af den tilvante gudstjeneste kunne fremkalde modstand. Derfor skulle præsterne ikke anprise det nye

Deß til fundet Brænderiet for min under
 Nærhed. Deß end for sin Færdige med
 Grænsen Nærheden, for som for Lægen
 Deß alle de brænder 48 Brænderne her, be-
 færdige af Brænderne og Brænderne, og Brænderne
 den 22de July 1797.

Nominer Brænder-
 Brænderne og Brænderne
 Brænderne og Brænderne
 Brænderne og Brænderne
 Brænderne og Brænderne

And 25 Jul 1798
 Nærhed

Hver præst skulle have et eksemplar af den nye agende, indkøbt på kirkekassens regning. Her ses regnskabsbilaget fra Nørre Haksted i Sydslesvig for udgiften til bogkøbet. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

udtrykkeligt fra prædikestolen. De skulle blot tage det nye i brug i al stilhed, så ubemærket som muligt. Gudstjenesten efter de nye regler skulle begynde 1. januar 1798. For at foregribe problemer fik sognefolkene lov til at få udført kirkelige handlinger, som angik dem selv, dåb og vielse, efter de gammelkendte formularer. Det almene skriftemål skulle indføres, men derudover skulle det stadig være muligt at skrifte privat; benyttelsen af de nye tekstrækker skulle forberedes gradvist.⁹

Også før havde ændringer i kirkelivet fremkaldt protester fra en konservativt indstillet landbefolkning. Det fik to moderne indstillede præster, Jacob Boysen i Gl. Haderslev og Peter Prahll i Vedsted, til at forfatte et lille folkeligt skrift med titlen *Et Ord til Lægfolk*. Forbilledet var en tysksproget pjeces forfattet af pastor Ohlshausen i Oldesloe, og målet var at modvirke »fordomme og utilfredshed«. Pjecen var tiltænkt landbefolkningen, som skulle gøres begribeligt, at deres skepsis var ubegrundet. Biskoppen og amtmand Møsting i Haderslev var helt med på ideen, og i november 1797 fik hvert sogn i Haderslev Provsti pålæg om at indkøbe 50 eksemplarer af pjecen på kirkekassens regning og lade dem uddele gratis i deres sogne.

Pjecen Et Ord til Lægfolk (1797) var udarbejdet af sognepræsterne Prael i Vedsted og Boysen i Gammel Haderslev. Den skulle påvirke sognefolkene til at tage godt mod den nye liturgi. Hvert sogn fik efter amtmand Møstings beslutning tilsendt 50 stk. til gratis uddeling. Men det gav bagslag. Bønderne var skeptiske og lagde mærke til, at pjecen ikke udtrykkeligt fremstod som kongens vilje. De opfattede pjecen som et privatinitiativ af præster, amtmand og provst og protesterede flere steder ved at levere pjecerne tilbage til præsten eller amtmanden.

Uro i Nordfrisland

Alt var således lagt til rette for, at den nye gudstjenesteordning kunne tages i brug ved nytår 1798. Men næppe var de første gudstjenester på den nye måde gennemført, før modstanden viste sig. Det begyndte på Sydslesvigs vestkyst.¹⁰ Folk påstod, at der var tale om »en ny religion«. I juli 1797 var Adler på visitats på Hallig Nordmarsch og fik en klage fra alle beboerne. De ønskede, at der ikke blev rørt ved dåb og nadver, skriftemål, evangelier, epistler og fadervor. Velsignelsen skulle fortsat forkyndes fra prædikestolen. Alle familiefædre i Witzwort og Ulvesbøl Sogne i Ejdersted klagede skriftligt over, at fadervor var forvansket, at indstiftelsesordene i nadveren var borte, at Kristus nu blot var lærer og ikke den, der gav frelse til evigt liv. De ville beholde Luthers katekismus. Luthers lære om retfærdiggørelse ved tro alene var trængt ud af kirken, påstod de. »Hvem er det som giver præsterne deres løn? Hvem giver dem husly? Er det ikke os i sognet? Så har vi vel også ret til at kræve, at præsterne ikke optræder som folkeforførere,« skrev de selvbevidste Ejdersted-bønder.

I Langenhorn udtalte menigheden sig ved visitatsen i juli mod agenden, og i oktober udtalte sognets officialer på vegne af 387 indbyggere, at der var meget anstødeligt i det ny ritual. I det lille Okholm Sogn ved kysten syd for Tønder sendte sognefolkene den 16. november 1797 deres fire sogneforstandere til præsten for at kræve den rene Lutherlære genindført. Der blev brugt store ord: præsten forvanskede bibelen, forførte ungdommen, han var en falsk profet og løgner. Det var så grove sager, at amtmanden i Bredsted et par dage efter holdt forhør over de fire og fængslede den højtråbende ordfører. Det fandt Okholm-folkene sig ikke i. 50 mand stærk mødte op i Bredsted for at befri den fængslede. I selve Bredsted indsamlede de såkaldte tolv-mænd (en slags sognebestyrelse) i juli 1797 stemmer om holdningen til agenden, amtmand Blücher idømte dem bøder, og de klagede til Tyske Kancelli.¹¹

Urorygter når Haderslev

Rygter om de mange uroligheder nåede Haderslev-området i efter-sommeren 1797. Meldingerne vakte »megen sensation blandt menig-mand såvel i købstæderne som især på landet på grund af urigtige begreber om dens [agendens] indhold, » skrev pastor Boysen i Gl. Haderslev til amtmand Møsting 4. oktober 1797.¹² I Tyrstrup Herred begyndte sognemændene at holde forsamlinger og tale om, hvordan de kunne hindre, at kirkeagenden blev indført. Særlig foruroligede det reformvennerne, at pastor Niels Mygind i Stepping-Frørup var kendt som afgjort modstander af nytænkningen. Siden 1777 var han sognenes afholdte præst, han var herrnhutisk sindet og modstander af reformen. Stepping-Frørup kunne udvikle sig til arnested for protest. Uddelingen af pjecen *Et Ord til Lægfolk* gjorde det ikke bedre. Folk var skeptiske, fordi skiftet ikke fremstod som en kongelig befaling, og de snakkede om, at der var tale om en forvanskning af den gammelkendte religion. Det var nok ikke kongen, men kun præsterne og amtmanden, som stod bag, mente de.

I Haderslev følte amtmand Møsting som statens overøvrighed ansvaret for, at nyordningen ville køre glat. I kirkevisitatoriet, den lokale kirkeledelse af amtmand og provst, var han den dominerende kraft, og han kunne slet ikke forstå, at lovgiveren havde valgt nærmest at smugle nyordningen ind ad bagdøren i stedet for at bekendtgøre den klart og tydeligt som kongelig befaling. Bønderne ville kun acceptere

Johan Sigismund v. Møsting på højden af sin karriere, malet af C.A. Lorenzen i 1815, da han var blevet elefantridder og beklædte stillinger som finansminister og chef for Rentekammeret og medlem af Gehejmestatsrådet. Med stejl selvstændighed forsvarede Møsting i disse år den bureaukratiske danske enevældes sag. Det samme kan man sige om hans optræden under liturgistriden i Haderslev Amt 1797-98. Maleri i Altonaer Museum i Hamborg.

ændringen, hvis den blev publiceret tydeligt og det som kongens udtrykkelige vilje. Da Møsting meddelte nyordningen til præsterne i et cirkulære af 30. oktober, gav han derfor lovgiverens ord en lille drejning. De skulle ganske vist foretage indførelsen uden postyr og forudgående bekendtgørelse eller anprisning fra prædikestolen, men kunne dog anprise det nye lejlighedsvist. Efter 1. januar 1798 *skulle* den fælles gudstjeneste foregå efter agendens forskrift.¹³ For en kongelig embedsmand som Møsting stod nyordningen ikke til drøftelse. Amtmanden betonedede de ord i reskriptet, som talte om en fuldstændig og ubegrænset indførelse.

Kancellichef Cay Reventlow spænder ben

Man skulle have ventet, at centraladministrationen i København ville gøre alt for at lette arbejdet for den lokale administration. Men lige det modsatte skete. Indtil sommeren 1797 stod Tyske Kancelli bag reformen. Den 21. juni 1797 døde imidlertid Tyske Kancellis chef A.P. Bernstorff. Han havde været en af agendeprojektets støtter. Efterfølger på posten som leder af hertugdømmernes øverste centralmyndighed og dermed også kirkeforvaltningen blev svigersønnen Cay Reventlow. Han og hans kreds så skeptisk på oplysningstankerne. Broderen Fritz Reventlows gods Emkendorf i Holsten var samlingssted for alle modstandere af de moderne kirkelige strømninger.¹⁴ Emkendorf-folkene var hverken overraskede eller skuffede, da der fra sommeren 1797 kom protester mod den nye liturgi fra sogne i Holsten og fra Ejdersted-sognene Katharinenheerd, Witzwort, Ording, Osterherwer og Tetenbüll og fra Langenhorn og Bredsted på Sydslesvigs vestkyst. Det bekræftede deres modvilje. Reventlow tiltrådte embedet som chef for kancelliet 5. juli 1797, og dermed fik agendemodstanderne Tyske Kancelli som base. Reventlows tiltræden dannede skel i agendesagen. Bagefter opdelte Adler ligefrem sit arkiv i sager før og efter det famøse chefskifte.¹⁵

I en sag som angik folkets religion, kunne der ikke anvendes tvang, den ville kun fremkalde modstand, og man måtte hellere gå forsigtigt frem, mente Reventlow.¹⁶ Straks efter sin tiltræden lod han kancelliets førstemand, konferensråd Kristian Ludvig Schütz, udfærdige et reskript af 8. december 1797 til overkonsistorierne i Slesvig og Glückstadt, dvs. den øverste lokale kirkeforvaltning i hertugdømmerne. Mange præster, hed det i reskriptet, var gået for hurtigt frem; hvor

Cay Reventlow (1753-1834), chef for Tyske Kancelli 1797-1802. Ligesom broderen Fritz på godset Emkendorf var Cay modstander af tidens rationalisme. Hans tøvende og uklare kurs over for menighedsprotesterne 1797-98 bærer en stor del af ansvaret for, at den folkelige bevægelse greb om sig og fik et så overraskende forløb. Portræt af F. Gröger på Altenhof.

befolkningen viste modstand, skulle indførelsen af agenden derfor udsættes; præsterne blev *forpligtet* til at spørge de enkelte i menigheden, om de ønskede de gamle formularer anvendt ved dåb og vielse; de gamle tekster kunne om ønsket stadig oplæses. Det eneste, som blev fastholdt, var, at de nye foreskrevne tekster fra 1. januar 1798

skulle danne grundlag for præsternes prædiken.¹⁷ Præsterne blev gjort ansvarlige for, at ro og orden blev opretholdt. Regeringen ville have ro og rådede til at vise lydighed over for befolkningens sindelag og modstand. Den faste tone fra kongen var afløst af uklare signaler.

De nye regler stod ikke i en egentlig forordning til alt folket, men var gemt i et reskript til kirkeadministrationen. Rygtevis nåede de nye signaler dog hurtigt ud til folk, også i Haderslev-området. De forstod det sådan, at agenden helt var ophævet, og det virkede nærmest som benzin på en ulmende ild.

For de lokale embedsmænd, som havde fået til opdrag at gennemføre nyordningen, var dette højst problematisk. Adler undlod ikke at gøre sin højfornemme chef Cay Reventlow opmærksom på, at sogneprotesterne i hans øjne ikke var udtryk for religiøsitet, men for stiv-sind. Biskoppen frygtede, at regeringens mildhed ville blive tolket som svaghed og få de modvillige til at fremture, skrev han til Reventlow 27. december 1797.¹⁸

I Haderslev talte Møsting langt mere uforblømt. Han fandt reskriptet »fatalt« og spurgte kritisk, om det mon var udsendt for bevidst at skabe anarki. Hvem kunne dog have forfattet noget sådant? »Aldrig havde jeg ventet at opleve en sådan angstfuld svaghed [fra regeringen] i roens land«, klagede han i et brev til generalsuperintendenten. Først overvejede han helt at henlægge reskriptet i sin skuffe. Men da dets ordlyd rygtedes ad uofficielle kanaler, og bønderne opfattede det som udtryk for, at agenden var ophævet, måtte han gå mere offensivt til værks. Den 12. januar 1798 udgik derfor fra amtshuset et cirkulære til præsterne, hvor Møsting meddelte decemberreskriptet på sin egen måde. Hvor agenden allerede var taget i anvendelse, var der ingen vej tilbage, her skulle reskriptet ikke gælde og agenden stå ved magt, skrev han til sine præster. Han var sig bevidst, at han her gav det kongelige reskript en drejning, men det ville han tage med – for det gjaldt om at redde agenden.¹⁹

Jels Sogn protesterer

Alt imens var uroen i fremmarch. Befolkningen tog den dulgte lance-ring af nyordningen som udtryk for, at det nok var præsternes påfund, og de valgte at protestere. Det begyndte i Jels i Gram Herred. Her havde sognepræsten, den oplysningsbegeistrede Johannes Bjørnsen, Møstings og Adlers meningsfælle²⁰, taget nyordningen i brug

straks 1. januar. Men så kom rygten, at agenden var ophævet. Sognemændene holdt møder, og den 10. januar afleverede to deputerede fra landsbyen Grønnebæk et bønsskrift til præsten med 39 underskrifter mod agenden. Den 13. januar færdiggjorde også Jels-folkene en skrivelse underskrevet af 18 »og mange flere som ikke ere antegnede«. De bad om at måtte beholde den gamle kirkeskik. Pastor Bjørnsen reagerede afvisende, for her prøvede folk i menigheden at gøre sig til herre over deres præst. I Bjørnsens øjne var der tale om overtroiske folk, om en enfoldig og ondskabsfuld koalition af »tomme, formørkede og stive hoveder, som var mod alt nyt« og som var vakt af rygterne sydfra og af snak om, at pastor Mygind i Stepping offentligt havde talt mod nyordningen. Ophavsmændene i Jels var i præstens øjne »de mest elendige og dårlige fyre som Nis Dam, Mads Skomager, Mathias Holt eller Urmager«. I Grønnebæk »skal to trættekære kvinder på ondskabsfuld måde næsten have tvunget hele hoben af enfoldighedssmørere til at bombardere mig,« klagede Bjørnsen til amtmanden.

Møsting gav straks reformpræsten sin fulde opbakning. Han og hans kolleger skulle ikke lade sig afskrække, om nødvendigt ville han selv komme ud »og afgøre sagen med den forsamlede menighed«, skrev han tilbage. Til Jels udfærdigede han et brev på dansk, »for at enhver desto bedre kunne forstå samme«. Det var Møsting ukært, skrev han, at erfare bylaugets genstridige fremfærd. Kun folk, der var ufornuftige eller enfoldige eller med slette hensigter, kunne være mod det nye. Amtmanden gentog, at den almindelige gudstjeneste og prædiken *skulle* følge agenden og de nyforeskrevne tekster. Dog kunne den enkelte vælge de gamle formularer til de kirkehandlinger, som angik ham personligt.²¹

Brevet skulle forelægges de forsamlede sognefolk, og mødet blev henlagt til den loyale sognefoged Jep Jessen hus af frygt for, at et møde i værtshuset skulle føre til »uorden og grovhed«. Men ved mødetidspunktet den 30. januar kl. 6 var stuen hos sognefogeden næsten tom, »de urolige« havde samlet sig i værtshuset for at planlægge en henvendelse til kongen. Efter nogen tid lykkedes det at få »det stivsindede pak« (starrköpfige Gesindel) til at komme, og præsten oplæste amtmandens budskab. Han forsøgte at overbevise om det fortrinlige i det nye, og det fik nogle til at udtale, at de vist hellere måtte opgive tanken om at indsende ansøgninger mod nyordningen.

Sådan gik det dog ikke. »Komplottet« forlod nemlig sognefogedens hus noget før de øvrige og gik hen til værtshuset for at drøfte videre.

Her blev besluttet at se tiden an. Der var nemlig netop indløbet rygter om, at sognefogederne i Tyrstrup Herred havde en større protestaktion under forberedelse. Det var nok klogt at afvente udviklingen dér.²²

Det herrnhutiske Stepping-Frørup

Her skifter scenen til Tyrstrup Herred. Stepping-Frørup med den uforfærdede agende-modstander Niels Mygind blev arnestedet for videre protest. Her var den ny liturgi højest i brug de første tre søndage efter nytår. Så forsamlede de to sogne sig og bad om, at den gamle kirkeskik blev genindført. Rygtet om, at agenden skulle være ophævet, har sikkert medvirket. I alt fald blev 30-35 af de udleverede pjecer *Et Ord til Lægfolk* leveret retur fra menigheden, og et par sognemænd tog ind til provsten i Haderslev for at bede om at blive forskånet for agenden. Selv opsøgte Mygind den 24. januar provst Strodtmann og oplyste, at alle i sognet var mod agenden, og han fralagde sig ethvert ansvar for dens indførelse.

Da Møsting blev orienteret, reagerede han med det helt skarpe skyts mod præsten. Det gjaldt om at standse den genstridige, ellers kunne han sætte en kædereaktion i gang. Den 26. januar sendte amtmanden derfor en bandbulle til Stepping-præsten: »Sognet er enigt om ikke at ville det, som kongen vil. ... Det er en sammenrotning, som De, Pastor Mygind, står i spidsen for!« Præsten svigtede den lovlydighed, som det herrnhutiske Christiansfeld ellers var kendt for. Kongens befaling var, påstod Møsting, at gudstjenesten som helhed *skulle* indrettes efter agenden; friheden gjaldt kun den enkeltes valg af formularer og evt. oplæsning af de gammelkendte tekster. »Kan jeg ikke udrette noget med det gode, så vil jeg vide at bringe kongens vilje til udførelse med tvang og på passende måde at tugte genstridigheden mod øvrighedsbefalinger,« advarede Møsting. Parerede præsten ikke ordre, skulle han førstkommande mandag indfinde sig hos Møsting og forklare sig.²³ I første omgang fik Møsting sin vilje. Mygind bøjede sig og benyttede de følgende tre eller fire søndage den nye liturgi ved gudstjenesterne.²⁴

Kongen tillader protestafstemninger

Ved udgangen af januar var reformen allerede på manges læber. Da kom endnu et udspil fra København, som satte yderligere gang i pro-

I 1752 fik Frørup kirke en ny altertavle skåret af den lokale snedker Jochum Nielsen. Midterbilledet flankeres af to flade søjler (pilastre), som begge nederst har et fremstående fodstykke (postament) med et englehoved øverst og et spejlmonogram nederst. Spejlmonogrammet her viser bogstaverne H I K for hr. Jørgen Kastrup, sognepræst i Stepping-Frørup 1738-77. Kastrup var pietist af herrnhutisk indstilling. I hans tid blev der indrettet en mødesal i præstegården, og pastoratet blev et slags center for herrnhutisk arbejde i Nordslesvig. I 1770 fik Kastrup en ligesindet hjælper, da Niels Mygind blev udnævnt til adjunkt. Kirkeinteressen var stor i Stepping-Frørup menigheder i det meste af 1700-tallet. Kastrup tiltrådte embedet efter, at en deputation fra sognet havde taget den lange rejse til København for at give ham en varm anbefaling. Hændelserne under agendestriden i 1798 var således varslet af en levende kirkelig interesse i de foregående år. Foto: Martin Bo Nørregård.

cessen. Kancellichef Cay Reventlow var foruroliget over den voksende uro og var utilfreds med de præster, som var gået for hurtigt frem. Derfor lod han den 26. januar udsende endnu et regelsæt. Målet var at berolige gemytterne, og denne gang var der tale om et patent, altså et kongeligt åbent brev beregnet til oplæsning fra prædikestolene.²⁵ Patentet var en æggedans. På den ene side blev fastslået, at agenden var udtryk for sand evangelisk kristendom: Nyordningen indeholdt intet andet end Jesu hellige religion, og kongen forsikrede menigheder, som benyttede den nye orden, om sin velvilje og støtte. På den anden side var der tale om en samvittighedssag, og regeringen ønskede ikke at lægge nogen under tvang. Ønskede en menighed at fastholde den hidtidige gudstjenesteform, var det derfor muligt. Der kunne holdes afstemning for og imod det nye. Ønskede kun en del af husfædrene at fastholde det gamle, kunne der veksles mellem gammel og ny liturgi. Hvis nogen misbrugte friheden og optrådte »opviglende« eller tillod sig noget upassende mod præsten eller forstyrrede den offentlige gudstjeneste, ville det blive straffet strengt med indsættelse i nærmeste fæstning.

To uger efter udsendtes endnu et reskript, som imødekom kritikerne: Fadervor skulle bedes »med Kristi ord«, og den mosaiske velsignelse kunne fortsat benyttes, hvor menigheden ønskede det.²⁶ Generelt skulle der råde samvittighedsfrihed, tvang skulle ikke anvendes i spørgsmål om religion. Kongen lagde nærmest afgørelserne ud til befolkningen for at få ro.

Det overraskende tilbageslag var som et slag ansigtet på vore to hovedaktører. Adler var dybt utilfreds med den eftergivenesshed, der lå i at prisgive de nye tekster og tillade afstemningerne.²⁷ Møsting sagde det endnu mere tydeligt. Ubarmhjertigt afklædte han lovgiverens »elendige angst«:

»Oh, gid dog Himlen ville forbarme sig over dette makværk, som aldrig burde have haft plads mellem landets forordninger. I begyndelsen af dette pyntelige patent optræder landsherren som moralist, i midten overfalder han af angst, til sidst bliver han så vred, at han først ønsker straffe, så undersøgelser. Her kan man dog sige med al ret: Oh, gid dog himlen vil forbarme sig over dette makværk [Unding] af et patent. Denne ene bestemmelse er tilstrækkelig til at berøve lovene den nødvendige agtelse og de udførende embedsmand al deres autoritet. Patentet lægger grunden til et anarki, som måske ikke kan afhjælpes i et halvt århundrede, det slår døren op på vid gab for

Jacob Georg Christian Adler (1756-1834), generalsuperintendent for Slesvig fra 1792 til 1834 og fra 1806 samtidig for Holsten. Litografi af M. Mendel, 1828. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

urostiftere. Min kære Ven! Rescriptet var slemt, men patentet 10 gange værre. Jeg er fast besluttet på ikke at publicere det her. Kommer der klage derover, så vil jeg sige, at jeg har forstået det sådan, at det kun er møntet på de steder, hvor agenden ikke har kunnet indføres, og at en publicering her, hvor alt går sin gang, kun ville have skabt uro. Får jeg en tilrettevisning, så vil jeg sluge den pille,« skrev han til Adler.²⁸ Borgmesteren i Haderslev by, Niels Sørensen, var på samme linje og skrev til Møsting: »Jo mere jeg tænker over det nye patent, jo mere uforklarligt bliver det mig, hvordan man har kunnet gøre noget, som er så uhensigtsmæssigt og inkonsekvent.«²⁹ Helt oppe i statsrådet var kronprinsens svoger, hertug Frederik Christian af Augustenborg, på samme hold. Anslaget mod den nye kirkeorden var et udtryk for ortodoksi og for ængstelighedens og vankelmodets onde ånd, skrev han til sin søster.³⁰

De kongelige embedsmænd, Møsting og borgmesteren, følte sig svigtet. I deres øjne manglede de nye kongelige forordninger totalt klarhed og konsekvens. Hvordan kunne de bevare en ophøjet autoritet over for befolkningen under sådanne betingelser? Uofficielt enedes biskop og amtmand om at tolke patentet og dets ord om adgang til afstemning sådan, at det kun gjaldt, hvor der havde vist sig uro. Hvor

agenden allerede *var* indført, kunne der ikke være nogen vej tilbage, og her kunne afstemninger ikke komme på tale. Der skulle ikke være nogen fortrydelsesret.³¹ Amtmand og generalsuperintendent stod sammen om en stille omgåelse af statsledelsens bestemmelser.

Genstridige sognefogeder

Da »afstemningspatentet« blev kendt, kom protestvognen for alvor op i fart. Sidst i januar 1798 blev pastor Petersen i Fjelstrup opsøgt af repræsentanter fra byerne Fjelstrup og Sillerup, som bad om, at han bevarede den gamle kirkeskik.³² Præsten fik dem snakket fra det, men kort efter gik herredets sognefogeder i fælles aktion. Den 8. februar, gentaget den 13. februar, blev patentet offentliggjort i avisen *Altonaischer Mercur* og læst af de mest fremmelige blandt bønderne. Folk forstod det sådan, at regeringen ikke ville anvende tvang, at den respekterede samvittighedsfriheden, og at sognene kunne tilkendegive deres mening ved at holde afstemning. Kongen var på menighedernes side mod amtmanden inde i Haderslev!

Avisbekendtgørelsen gav de utilfredse rygstød. Den 4. februar havde Jørgen Roy i Knud, sognefoged for Fjelstrup Sogn, udsendt en cirkulæreskrivelse³³ til sine kolleger i Tyrstrup Sønder Herred, dvs. i Bjerning, Tyrstrup, Hjerndrup, Stepping og Frørup Sogne: »Vores Sogns Interessenter har adskillig bedet mig at tale med andre Sognefogder i Herredet om Religionens nye Forfatninger, hvorledes samme for nærværende og i den tilkommende Tiid kunde ansees, eller om et Forsøg til Kongen imod dette paa den beste Maade skulle anvendes. Jeg talte forleden Dag med nogle Sognefogder i Nør Herredet, som ønskede det samme, Peter Iwersen i Weistruproy circulerer til de øvrige Sognefogder i Herredet.« Skrivelserne indkaldte til at møde i værtshuset i Christiansfeld lørdag den 17. februar kl. 10 for solidarisk at drøfte sagen. Hver sognefoged skulle forinden gøre sig bekendt med, hvorledes hans sognefæller »med det nærværende er fornoyet; for det øvrige ombedes enhver dette circulaire og denne Samling at holde hemmelig.« Kollegaen Peter Iversen i Vejstrup indkaldte tilsvarende sognefogederne i Ødis, Vonsild, Bjert, Dalby, Stenderup, Hejls, Taps og Aller.³⁴

Hemmeligheden holdt ikke. I Ødis fik degnen nys om papiret, skaffede sig en afskrift og gik til sin sognepræst, M.G. Chemnitz. Foruroliget lod han lørdag den 9. februar papiret gå med ilbud til amtman-

København, vom 3 Februar.

Ein aus der Königl. Deutschen Kanzley unterm 26ten Januar erlassenes Patent über den Gebrauch der neuen Schleswig-Holsteinischen Kirchen-Agende, stellt es den Gemeinden frey, die bisherige alte Liturgie, wenn sie solche lieber, als die neue Kirchenagende wünschen und solches auf eine anständige und geschmackige Art zu erkennen geben, beyzubehalten. Bey Copulationen und Kindertaufen kann ein jeder, der es wünscht, den Gebrauch des alten Formulars von dem Prediger verlangen.

Nach einer Königl. Resolution vom 24ten Januar ist die Bestrafung des antichristlichen Beschlusses in Dänemark und Norwegen aufgehoben worden.

Den 8. februar 1798 blev et uddrag af 26. januar-patentet bekendtgjort i bladet Altonaischer Mercurius. Det korte uddrag fremhævede, at menighederne nu havde frihed til at vælge mellem gammel og ny liturgi, blot de fremkom med deres ønsker på en anstændig og lovmæssig måde. Stik mod lovgiverens ønske pustede denne udmelding imidlertid sådan til uroen, at det blev fundet nødvendigt at gengive patentet i fuld udstrækning i bladets udgave fra 13. februar. En sådan gentagelse var ganske usædvanlig.

den. Præsten bad om, at hans rolle som meddeler ikke blev røbet, »idet denne sag ellers let vil kunne give mig mange ubehageligheder«.

I amtshuset følte Møsting sig alvorligt udfordret på sin autoritet. Sognefogedernes embedsed foreskrev, at de skulle være deres arvekonge tro, vise lydighed over for amtmanden som deres foresatte,

Haderslev Stifamt, Møstings residens i amtmandsårene 1789-1804. Husets herre var en meget selvstændig embedsmand. I amtshuset gennemførtes de mange forhør med utilfredse amtsbeboere under liturgistriden. Provst Strodtmann blev stort set holdt udenfor. Enten blev han slet ikke inddraget, eller han fik blot en sag forelagt til kommentarløs underskrift. Det klagede han over i 1802 – og generalsuperintendenten gav ham ret. Foto omkring 1920 i Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

straks udføre ordrer fra amtets betjente, sørge for at forordninger blev bekendtgjort og indberette alt, som stred derimod til amtet, kort sagt fremme kongens og undersåtternes bedste.³⁵ Det havde sognefogederne handlet imod, mente Møsting, og ufortøvet sendte han ilbud til samtlige 15 sognefogeder: Det originale circulære-brev skulle straks indsendes til ham »med en Expres«, og de to initiativtagere blev stævnet til at møde på amtshuset den følgende dag, søndag den 10. februar.

Straks de ankom til amtshuset blev de to gårdmænd suspenderet fra deres embeder, og Møsting gav husfoged Peter Brekling ordre om at udnævne midlertidige sognefogeder i deres sted. Det blev gårdejer Erik Hansen i Grønninghoved i stedet for Peter Iversen, og Søren Madsen i Knud i stedet for Jørgen Roy.³⁶ Om mandagen fik samtlige Tyrstrup Herreds sognefogeder brev fra amtmanden, at de to kolleger var suspenderede, at det planlagte møde og alle lignende møder var ulovlige, og de blev kraftigt bebrejdet, at de ikke havde røbet planen. Ethvert lignende møde skulle de forhindre. Møsting henviste til et patent af 11. september 1795, som forbød al sammenløben og »opvig-

len«, for hvilket der var fastsat streng straf.³⁷ For en sikkerheds skyld udgik også cirkulære til Haderslev og Gram Herreder, som blev advaret mod at afholde nogen form for forsamlinger vedr. kirkeagenden.

Peter Iversen og Jørgen Roy affandt sig ikke med suspensionen. Inden søndag den 10. februar var til ende, havde de udformet en klageskrivelse til Tyske Kancelli i København. De forklarede, hvordan sognefolkene forud havde bedt dem om at indkalde til forsamlinger for at få kirkeordningen standset. De havde indkaldt til mødet, men det var sket for at tale sagen til ro, påstod de. Brevet afgik sammen med et andragende undertegnet af 77 sogneboere fra Fjelstrup menighed til kancelliet om at blive fri for agenden. »Som vi kan læse af Aviserne saa skal dette også være Deres Kgl. Majestæts Vilje,« sluttede anmodningen håbefuldt.³⁸ Pastor Prætorius i Vejstrup kunne fortælle, at Peter Iversen holdt en forsamling i sit hus dagen efter afsættelsen.³⁹

Amtmand i kamp for sin autoritet

Heller ikke Møsting forholdt sig i ro. Han indberettede episoden til sin umiddelbare overordnede, Overretten i Slesvig, og bad om, at suspensionen af de to sognefogeder blev stadfæstet, at de blev afskediget og blev idømt fire ugers fæstnings- eller fængselsstraf. Men i Overretten rådede nu den milde kurs, som senest var kommet til udtryk i patentet af 26. januar. Overretten vurderede, at sognefogederne havde handlet ud af »misforstået religiøsitet, vrang forestillinger og forstandsfejl«. Der kunne ikke fares hårdt frem, og man underkendte suspensionen. Amtmanden skulle kun tildele de to sognefogeder en irettesættelse, men i øvrigt lade dem fortsætte i deres embeder.⁴⁰

Den kongelige amtmand blev oprørt, »men så let lader jeg mig ikke affærdige«, skrev han til Adler.⁴¹ Foreløbig undlod han at bringe afgørelsen videre til amtets befolkning og valgte at tale sine overordnede imod. Sagen var intrikat, for reelt havde Tyske Kancelli nu næsten taget afstand fra agenden. Møsting var derfor nødt til at belægge sine ord og nedtone agende-aspektet. Han skrev til Overretten og Tyske Kancelli i København og redegjorde for, at sagen drejede sig om hans autoritet som amtmand. Mødeindkaldelsen var et åbent brud på det førnævnte patent fra 1795, som forbød uautoriserede sogneforsamlinger. Der var tale om en kim til opstand og tumult, om ulovlig indblanding i andre sognes anliggender, om udbredelse af »oprørsånd

ved den påtænkte fællesforbindelse af et helt herred for at nå et mål«. Der måtte råde gensidig tillid mellem amtmand og sognefogeder, skrev han i sin indsigelse. Som amtmand måtte han kunne forlade sig på sognefogederne, og de skulle være afhængige af ham. Overrettens benådning af de to ville få sognefogederne til at vise foragt og ligegyldighed over for amtmandens befalinger, og undersåtterne ville i stedet vise slavisk frygt over for sognefogederne som almægtige væsener. »Når man ved, hvor lidt en irettesættelse virker på bønder, så vil man forstå, at disse bondefogeder vil tage let på den irettesættelse, jeg skal give dem. I skænkestuer og bondeforsamlinger vil de triumfere over, at suspensionen er ophævet, og de vil give udtryk for, at deres hele optræden har mødt betydeligt bifald, og det vil ødelægge min indflydelse på mine forretninger og indbyggerne. Det kan især ventes af sognefoged Peter Iversen, som er kendt som en slet, men også en så snu mand, at man meget sjældent kan overbevise ham om hans slette streger.« Sine foresattes afgørelse kunne Møsting ikke ændre, men i det mindste ønskede han at måtte blive forskånet for enhver kontakt med de to formastelige. Han bad Tyske Kancelli om, at den ønskede 'afskedigelse' blev effektueret i form af 'fritagelse for embedet'.⁴²

I privatbreve søgte Møsting at påvirke først sin umiddelbare foresatte, chefen for Overretten i Slesvig, kansler Friedrich von Bardenfleth, og derefter den allerhøjeste chef, direktøren for Tyske Kancelli, statsminister og greve Cay Reventlow.⁴³ Amtmanden kunne simpelt hen ikke leve med den kompromittering, som lå i genindsættelse af sognefogederne.

Den besværlige sag blev drøftet intensivt i både Overretten i Slesvig og Tyske Kancelli i København. Her endte kollegiet med at konkludere, at det trods alt ville være uheldigt at vise for stor eftergivenhed. Møsting blev støttet i, at de to sognefogeder havde været forpligtet til at forhindre og anmelde offentlige forsamlinger, som kunne skabe uro og tumultariske sammenløb og egentlig var hjemfaldne til afskedigelse på gråt papir og fængselsstraf. Men man valgte et kompromis. Suspensionen blev godkendt, men sognefogederne skulle ikke »afskediges« og straffes, som de havde fortjent, derimod blot afgå fra embedet. For at styrke Møstings position skulle afgørelsen formuleres sådan, at formildelsen skyldtes Møstings eget forslag! I sandhed en salomonisk afgørelse. Christian 7. gav sin underskrift, og afgørelsen blev kundgjort ved reskript af 31. maj.⁴⁴

<p style="text-align: center;">Mæd Overkomme af Villigheit, Menigheds Len over Høsthaende Fri villyge Sammenkomme til Kjøns indvendige godsam overfall og til et nyt Alter dækket</p>			
1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4
5	5	5	5
6	6	6	6
7	7	7	7
8	8	8	8
9	9	9	9
10	10	10	10
11	11	11	11
12	12	12	12
13	13	13	13
14	14	14	14
15	15	15	15
16	16	16	16
17	17	17	17
18	18	18	18
19	19	19	19
20	20	20	20
21	21	21	21
22	22	22	22
23	23	23	23
24	24	24	24
25	25	25	25
26	26	26	26
27	27	27	27
28	28	28	28
29	29	29	29
30	30	30	30
31	31	31	31
32	32	32	32
33	33	33	33
34	34	34	34
35	35	35	35
36	36	36	36
37	37	37	37
38	38	38	38
39	39	39	39
40	40	40	40
41	41	41	41
42	42	42	42
43	43	43	43
44	44	44	44
45	45	45	45
46	46	46	46
47	47	47	47
48	48	48	48
49	49	49	49
50	50	50	50
51	51	51	51
52	52	52	52
53	53	53	53
54	54	54	54
55	55	55	55
56	56	56	56
57	57	57	57
58	58	58	58
59	59	59	59
60	60	60	60
61	61	61	61
62	62	62	62
63	63	63	63
64	64	64	64
65	65	65	65
66	66	66	66
67	67	67	67
68	68	68	68
69	69	69	69
70	70	70	70
71	71	71	71
72	72	72	72
73	73	73	73
74	74	74	74
75	75	75	75
76	76	76	76
77	77	77	77
78	78	78	78
79	79	79	79
80	80	80	80
81	81	81	81
82	82	82	82
83	83	83	83
84	84	84	84
85	85	85	85
86	86	86	86
87	87	87	87
88	88	88	88
89	89	89	89
90	90	90	90
91	91	91	91
92	92	92	92
93	93	93	93
94	94	94	94
95	95	95	95
96	96	96	96
97	97	97	97
98	98	98	98
99	99	99	99
100	100	100	100

Til Løbs- Aages og hans adelmodige
 Hver Hjemmeværende Hustru
 og hvar hustru i alle de Brede af Orming
 og Dødelige i alle de Brede

Det er ikke svært at forestille sig Møstings ansigtsudtryk. Den 11. juni stod Peter Iversen og Jørgen Roy skoleret på amtskontoret og påhørte kongens resolution: Den lovstridige mødeindkaldelse havde fortjent en regulær afskedigelse (Entsetzung) og en passende fængselsstraf. Men alene på grund af amtets/Møstings ansøgning blev de benådet til kun at blive fritaget fra embedet (Dienstentlassung) og befriet for den fortjente fængselsstraf. Sagsomkostningerne skulle de betale.⁴⁵

Det tog nu ikke modet fra de afskedigede, de havde stadig opbakning i deres sogne. I Vejstrup førte Peter Iversen pennen, da 72 sogneboere 5. maj undertegnede en ansøgning om at beholde den gamle agenda. I Fjelstrup indgav menigheden fornyede ansøgninger den 21. maj og 9. september, den sidste med 108 navne. Den afskedigede sognefoged spillede sikkert en rolle her. I alt fald søgte sognepræsten Daniel Petersen bort fra sognet med den begrundelse, at han »på grund af en sognefogeds afskedigelse har måttet tåle mange ubehageligheder«. I 1800 blev han præst i Bov.⁴⁶

Kaotisk afstemningsbølge

Møstings delvise sejr over de to sognefogeder hindrede ikke, at konfrontationen gik videre. Stepping-eksemplet og 26. januar-afstemningspatentet gav bønderne blod på tanden. Sogn efter sogn formulerede indsigelser mod det nye.

135 medlemmer af Vedsted menighed er opført på denne tavle fra 1797, som endnu hænger i kirken. Den er minde om deres bidrag til en nymaling af kirkens indre. Året efter var en lang række af de samme mennesker at finde blandt de 69 fra sognet, som egenhændigt undertegnede en protest mod den nye kirkeliturgi. Aftægtsmand Iver Pedersen fra Over Jerstal, som agiterede mod agenden i februar 1798 og sørgede for afsendelse af andragenderne til København i april og juni, ses i anden kolonne på tavlen sidst under Over Jerstal. Ottemand og smed Gert Johansen, som i marts 1798 siges at være hovedmanden i protesten, ses i anden kolonne som nr. 2 under Arnitlund. Skrædder Christian Rasmussen Børlum i Vejøl, som personligt rejste til København i november 1798 med klagerne fra Vedsted og Hammelev, ses i tredje kolonne under Vejøl. Øverst og nederst på tavlen læses: »Aaret 1797 gjorde Efterstaaende af Wittstedt Menigheds Lemmer hosstaaende frivillige Sømmenskund til Kirkens indvendige Malning overalt og til et nyt Alterklædes Anskaffelse« ...

*»Til Eders Roes og Ære I ædelmodige
Her denne Skrift skal staae
Saa længe indtil dette Brædt aaf Orme
Opædt nedfalde maae.«*

Foto: Martin Bo Nørregård.

Pastor Peter Prahll i Vedsted Sogn var nok den mest fremtrædende af alle agendevernerne. Han var ikke bare forfatter af oplysningspjecen *Et Ord til Lægfolk*. Året efter udgav han to småskrifter om kritiserede punkter i reformen, Morten Luther: *Omdømme og Betænkninger over sømmelige Forbedringer i Kirkeskikkene, samlede og oversatte for Almu- en, og ledsagede med nogle Anmærkninger, samt En kort og sandfærdig Historie om Bondemanden Kristen Jensen Ehregott, om hans Maade at bede paa og især om hvorledes han bad sit Fader Vor. Sammenskrevet til Eksempel og Opmuntring for dem, der ønske at kunne bede paa en forstandig, Gud behagelig og dem selv og Andre nyttig Maade*.⁴⁷ Pastor Prahll ønskede den bredest mulige anvendelse af den nye liturgi, men det var hans menighed ikke enig i. Aftægtsmand Iver Pedersen fra Over Jerstal førte ordet. Den 10. februar samlede han en del af helligdagsfogederne i Slukefter kro, og da mange fra sognet var i Haderslev fastelavnsmandag den 19. februar, havde han også fat i mange dér. En sandemand fra sognet opsøgte Møsting, men amtmanden gjorde, hvad han kunne for at få ham fra modstanden.⁴⁸

I Oksenvad holdt befolkningen møde mod agenden i degnehuset den 24. februar. Skrædder Christopher Nielsen Timm fra Mølby, som havde været aktiv allerede i Jels-uroen i januar, påstod, at de små oplysnings skrifter om agenden var »fabelbøger«, som man ikke kunne lære noget godt af. Da pastor Bjørnsen tilfældigt tiltalte ham med »du«, replicerede skrædderen, at det skulle præsten ikke gøre, for de havde ikke passet svin sammen, og Timm havde lige så megen ret til at tiltale præsten med du. Han udlod sig med masser af ytringer mod øvrigheden og betvivlede, at kongen ville have agenden indført. Det var noget, præsterne havde fundet på. Øvrigheden behøvede man ikke frygte, den ville gøre, som folk ville, og havde ikke mod til at gøre alvor af sine trusler. »Hvordan skal vi præster holde den trodsige og egensindige pøbel inden dens skranker?« sluttede pastor Bjørnsen sin indberetning til Møsting om mødet.⁴⁹

Det lugtede næsten af oprør. Møsting stævnedes Timm til forhør i amtshuset og idømte ham en bøde på 10 rdl. for at have drevet skrædderi uden koncession og forbød ham håndteringen fremover. Det bragte den fattige mand i så stor nød, at sognepræsten syntes, han var nødt til at gå i forbøn for ham.⁵⁰ Til påske og pinse beskar »bandeførerne« i Jels Sogn præstens offer til næsten en tredjedel.⁵¹

Maugstrup og Sommersted Sogne var de næste i rækken af protestanter. I Sommersted blev pjecen *Et Ord til Lægfolk* uddelt, og agen-

den taget i brug 1. januar. Men efter 4-5 søndage var modstanden vakt. En lørdag eftermiddag samledes menigheden i skolehuset, tilkaldte den oplysningsvenlige pastor Roloffsen og bad om at blive fri for den nye liturgi. De uddelte eksemplarer af *Et Ord til Lægfolk* blev leveret tilbage med ordene: »Dér har De det letsindige og syndige skrift, som aldrig mere skal læses eller lægges på hjerte hverken af gamle eller unge,« og samtidig blev der talt om, at man ønskede sig en Guds mand som pastor Mygind i Stepping som præst. Roloffsen prøvede at berolige og forklare fornyelserne.⁵² Den 12. februar 1798 ansøgte Sommersted-folkene sammen med menigheden i Maugstrup amtmand og provst om at overtale deres to sognepræster til at vende tilbage til gammel skik. Ønsket »er ikke vor allernådigste konges landets faderlige vilje imod«, anførte de og tilføjede, at de ved et nej »ellers se os nødtvungne at søge højere steder, da vi uden de hårdeste tvangsmidler ikke underkaster os den nye.«⁵³

Det bragte øjeblikkeligt Møsting i affekt: Ansøgningen viste, at folk fra *to* sogne, som ikke udgjorde ét pastorat, havde stukket hovederne sammen, og det var ulovligt ifølge oprørspatentet fra 1795, ganske uanset agendereskripterens ord om hensyntagen til folks samvittighed og ret til at ytre sig ved afstemning. Tilmed røbede ordvalget, at ansøgningen var ført i pennen af en uden for sognet. Møsting opsporede, at det var en gæstgiver Hans Bertelsen i Haderslev, og bad straks magistraten forhøre Bertelsen om ophavsmændene.

Sommersted-boerne enedes nu om en separat henvendelse. Den 16. februar blev der samlet 90 underskrifter for den gamle agende på en ny ansøgning. Møsting indkaldte nogle af folkene til forhør. De lagde ikke skjul på deres syn på amtet: Peter Lauritzen fra Sommersted sagde, at man ville indsende ansøgning direkte til kongen, for på amtskontoret fik de kun »riebesser«⁵⁴, og det bare var forgæves, når de bad om en resolution. Den anden i forhøret, David Willatzen fra Kastvrå, optrådte rasende og trodsig, syntes Møsting. På spørgsmålet, hvad han hed, svarede han »et sær Navn« – og blev kun med besvær bragt til at røbe sit navn. Tilmed erklærede han, at selv kongen ikke havde magt til at befale sine undersætter noget om kirkeskikken.⁵⁵

Maugstrupperne frafaldt i første omgang deres ansøgning, men i maj kom de igen, nu med 77 underskrifter. De tilbageholdt dele af deres pinseoffer til præsten og sendte en repræsentant til Tyske Kancelli i København for at tale deres sag.

I 1797 blev altertavlen i Frørup genopmalet, og ved den lejlighed blev de daværende kirkelige myndighedspersoners navne malet i guldbogstaver øverst på fløjene. Den gamle provst Joachim Cretschmer og hans energiske medvisitator amtmand Møsting, talsmand for en fast og oplyst statsmagt og en moderne liturgi, deler brædt med den uforfærdede pietistisk-herrnhutiske agendemodstander Niels Mygind. Som sognepræst snoede han sig uden om amtmandens direktiver og saboterede den nye liturgi godt støttet af sin menighed. Foto: Martin Bo Nørregård.

Sogneafstemninger

Januar-februar var den kaotiske protests tid. Da nyheden om 26. januar-patentet for alvor kom ud, og da nogle præster fra marts måned valgte at læse det op fra prædikestolen, fik menighederne mere fast grund under fødderne. De havde nu kongens ord for, at husfædrene kunne stemme om, hvorvidt de ønskede gammel eller ny ordning, »kun skal deres tilkendegivelser på lovmæssig og sømmelig måde bringes frem for øvrigheden, som underretter præsten og bestemmer hans optræden.« Menighed efter menighed benyttede sig af muligheden. Der blev indsamlet underskrifter for at bevare den gamle kirkeskik, og papirerne blev sendt til amtet med bøn om, at den nye agende blev opgivet:

Stevelt d 22 Martz
Aar 1798.

Da det er vorres forlangne Samtlig
af os Underskrevne, baade Gaardmande
Landbolde og Indester, efter som det er vor
allernaadigste Konges Villie, at vi maae
bruge den gamle Kirke Skik, lige som vi
forhen har haft, alt saa forlanges vi at giøre
Raadspæning der om, at det strax maae blive
brugt som of.

Herman Petersen Knud Madsen
Jacob Ennerodt
Pauk Rantzén
Ludv Christianen
Paul Frederiksen
Pauk Clausen
Anders Holten
Nielsen Jørgen
Jens Lauritzen
Lars Jørgen
Jens Jørgen
Lars Nielsen
Jørgen Holten
Nils Jørgen
Nils Christian
Lars Jørgen
Lars Nielsen
Ole Jørgen

Protest fra Stevelt i Øsby Sogn. Mellem marts og maj 1798 protesterede alle sogne i Haderslev Herred bortset fra Gl. Haderslev og Vonsbæk mod den nye liturgi. De fleste påberåbte sig kongens patent af 26. januar. I Stevelt talte beboerne meget selubevidst den 22. marts 1798: »Da det er vorres forlangne samtlig af os underskrevne, baade gaardmænd, landbolde og indester, efter som det er vor allernaadigste kongens villie, at vi maae bruge den gamle kirke skik, lige som vi forhen har havt, alt saa forlanger vi at giøre ansøgning derom, at det strax maae blive brugt hos os ...«.

Underskriftlister til amt og provst til fordel for gammel kirkeskik

- 16/2 1798 **Sommersted** samtlige indvånere, 90 navne (heraf to kvinder)
- 4/3 1798 **Stepping** pastor Mygind på alle sognemænds vegne bortset fra en til to
- 11/3 1798 **Frørup** pastor Mygind på alle sognemænds vegne bortset fra en
- 25/3 1798 **Starup-Grarup** samtlige indvånere, 118 navne
- 26/3 1798 **Øsby** samtlige indvånere, 172 navne (heraf ni kvinder)
- 28/3 1798 **Ødis** for alle i sognet bortset fra 7, 89 navne (heraf en enke)
- 4/4 1798 **Stenderup** 62 navne
- 11/4 1798 **Jels** 75 navne (heraf en enke)
- 5/4 1798 **Bjert** størstedelen af husfædrene, 88 navne
- efter 10/4 1798 **Halk** samtlige i menigheden, 98 navne (heraf en enke)
- 21/4 1798 **Sdr. Vilstrup** alle i sognet, 125 navne (heraf fire enker)
- 21/4 1798 **Vonsild-Dalby** sognerepræsentanter for alle, Dalby 13, Vonsild 10 navne
- 27/4 1798 **Oksenvad** otte fuldmægtige for et enstemmigt sogn
- 28/4 1798 **Hejls** 55 navne
- 5/5 1798 **Vejstrup** skrevet af tidl. sognefoged Peter Iversen, 72 navne (heraf syv enker, tre med ført hånd)
- 7/5 1798 **Skodborg** for hele sognet, 77 navne (heraf en enke)
- 7/5 1798 **Maugstrup** næsten alle husfædre, 77 navne
Bragt til København af budbringer
- 15/5 1798 **Hammelev** enigt sogn, 91 navne (heraf tre enker)
- 21/5 1798 **Moltrup-Bjerning** seks fuldmægtige for begge menigheder
- 21/5 1798 **Fjelstrup** fem af kirkeværger og 12-mænd for alle

Samtl. Indvaanere ^{hævede} forsaigt
 og den gamle Kirke ^{til} sig og
 best behagelig som vi ønsker at
 Continuer
 Foragme Dinaerne paa Navn ^{for} Sætem ^{for} Kirkefor
 Peter Nielsen og saa videre
 Claus Mathiasen
 Palle Lauritzen
 Nicolai Christensen
 Jørgen Hansen

Nogle protester var skrevet på små papirlapper. Den udaterede liste fra øen Årø er fra 22.-23. marts 1798 og lyder: »Samtl. indvaanere er fornøiet og den gamle kirkeskik er os best behagelig som vi ønsker at continuere ...«.

6/9 1798 Åstrup	sognepræst til amtmænd: et flertal ønsker gl. agende
9/9 1798 Fjelstrup	gentaget anmodning for alle i sognet, 108 navne
u. dato Taps	samtlig indbyggere, 60 navne

Ansøgerne henviste til lovens ord og kongens vilje: »Da Guds Ord lærer os at være Kongen og Hans Befalingsmænd lydige, saa har vi ogsaa tiet stille og benyttet os af den nye Kirkeorden saa got vi har kundet; men da vi hører at Kongen er saa naadig og stiller det i Meenighedernes frie Villie, om de vil bruge det nye eller det gamle, naar de derom for den vedkommende Øvrighed giver deres Mening

paa en anstændig Maade til kende; saa ønsker vi eenstemmig i begge Sogne det Gamle,« hed det i henvendelsen fra Vonsild-Dalby 21. april 1798.

Afstemningerne omfattede husfædre. Enkelte enker og nogle få andre kvinder optræder også på listerne, og det var ikke kun gårdejere, som kom til orde. Bredden i afstemningerne blev fremhævet gang på gang, f.eks. i Ødis: »Samtlige underskrevne af Ødis Sogn, både store og små«, eller i Stevelt i Øsby Sogn: »Både gårdmænd, landbolere og indester«. Alle lister var vendt mod agenden, kun i ét tilfælde (Sdr. Vilstrup) rummede papirerne oprindeligt en kolonne til folk, som ville sige ja til den nye agende, men den forblev uudfyldt.

Præsternes reaktion

Hvordan tog præsterne mod tilkendegivelserne? Nogle præster var realister og anbefalede amtet at vise imødekommenhed; de ville have ro og frygtede for deres indtægter: »Det går dog i længden ikke med det nye,« mente Peter Feddersen i Vonsild-Dalby. »Og hvilken tung luft er der ikke i kirken for præsten, når han ser og føler misfornøjelse fra alles ansigter!! Jeg ønsker at tilbringe de resterende få dage af mit liv i fred med mine tilhørere og så vidt muligt også at være dem til nytte; misfornøjede hjerter er også lukkede hjerter. Nådige Herre, læg nu ikke hindringer i vejen for mit embede og tag besindigt mod dette,« skrev han anbefalende til Møsting.⁵⁶ Kollegaen Matthias Gottlieb Chemnitz i Ødis var af samme mening. Alle hans sognebørn var for det gamle, og »hans egen lykke i denne verden afhang meget af stemningen i menigheden,« skrev han til sin amtmand.⁵⁷

Andre præster følte sig højt hævet over den uvidende menighed. I Stenderup underskrev 66 husfædre i sognet et andragende til støtte for den gamle orden. Få dage inden mente deres præst, J. Chr. Jessen, at det kun var få, som var imod det nye, og de var folk uden en ren, forbedret smag og indsigt i religionssager, eller de var uinteresserede eller dumdristige »raisonneurs«, som spottede alt nyt. Dem lyttede han ikke til, men frygtede dog, at det kongelige patent skulle lede de usikre på afveje.⁵⁸ Det fik han jo ret i.

Kløften mellem præst og menighed var ofte dyb. I Hejls undertegnede 55 husfædre den 28. april 1798 en bønsskrivelse til amtmand og provst om at måtte få den gamle kirkeskik igen. Da det ikke fik nogen følger, og da menigheden så klagede på et grandemøde i præstegår-

den 28. december, fik de til svar, at den sag måtte de diskutere med amtet. Den 29. december sendte Hejls-folkene så for anden gang en protest til amtmand og provst. De anførte, at kongens forordning overlod valget til menighedens frie vilje – men præsten lyttede ikke til dem og ville tvinge dem. Ej heller det nyttede. For tredje gang klagede de så den 21. januar 1799 til amtmand og provst, og nu føjede de en trussel til: »Får vi ikke endnu i dag en afgørelse fra Deres højvelbårenheder, at vi forskånes for den nye kirkeagende, og at det helt og fuldt skal blive på gammel fod, så må vi allerunderdanigst vende os til tronen for at udvirke en sådan allerhøjeste resolution.«

Hejls-præsten berettede, at der var højrestet modstand. Der blev truet med uro, hvis ønskerne ikke blev fulgt, og de utilfredse ville søge altergang i andre kirker. »Vores præst skal tage sig i agt,« sagde skrædder Nis Hansen, »at det ikke går ham sådan i Hejls som engang en præst i Vejstrup, som blev dræbt i kirken i tårnvinduet«. Præsten indberettede, at da folkene var samlet til sneskovling, steg uroen til rasende højde, og efter masser af brændevin blev aftalt, at man ikke skulle betale noget til præst og degn. Præsten var forarget, for her kom folket og ville fortælle ham, hvad han skulle forkynde som kirstendom.⁵⁹

Møstings reaktion

Inde i Haderslev var især amtmanden og mere afdæmpet provsten helt på linje med de præster, som forsvarede agenden. Møstings klare mål var at redde agenden. Efter hans vurdering havde alle menigheder bortset fra Stepping-Frørup ved nytår 1798 taget nyordningen til sig uden protest. Det kunne der ikke ændres ved, og januar-patentets tilladelse til afstemning gjaldt derfor efter hans tolkning ikke her. Når nyordningen én gang var indført, var det ikke muligt at gå tilbage. Den enkelte i menighederne havde fri adgang til at vælge de gamle formularer for sine egne kirkelige handlinger, og gamle tekster kunne bruges sideløbende med de nye, men den fælles gudstjeneste som sådan skulle følge agendens forskrift, hvor denne én gang var indført. Afstemninger kunne ikke komme på tale, og blev de alligevel foretaget, kunne de negligeres, mente Møsting. Underskriftlisterne kunne han slet ikke tillægge værdi. De indeholdt »tilføjede (nachgeschriebene), åbenbart falske navne«, mente han og reagerede derfor ikke på de mange lister. »Jeg har valgt den holdning, ikke at give de klagende

Adolf Heinrich Strodtmann, førstepræst og provst i Haderslev 1798-1839. Kirkehistorikere har ofte fremhævet, at Strodtmann var en rationalist og oplysningsmand, hvis støtte til den moderne liturgi var medvirkende til striden med det konservative kirkefolk i provstiet. En udpræget oplysningsven som pastor Prahll i Vedsted var nu ikke imponeret af Strodtmanns indsats. I et brev til Adler skrev Prahll 1799, at det ene og alene skyldtes den »brave, standhaftige og uforfærdede amtmand Møsting, at den stakkels kirkeagende ikke er endnu rent forjaget og fredlyst hos os«. Andre kilder bekræfter, at Strodtmann stod helt i skyggen af amtmanden. Oliemaleri i Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev.

nogen resolution, men at holde dem hen,« skrev han åbenhjertigt til Adler.⁶⁰ Han håbede, at folk ville miste interessen for sagen, når forårets og sommerens markarbejde gav dem andet at bestille.

Afstemninger var fordærlige, mente Møsting. Han redegjorde for sit synspunkt til Tyske Kancelli den 23. marts 1798: »Ved en afstemning vil der altid komme delte meninger og derfor opstå flere slags gudstjenester. Der vil i hver menighed opstå to religiøse partier, som vil leve i erklæret afsondring og modvilje mod hinanden. Det vil ødelægge den fælles opbyggelse, målet for den fælles gudstjeneste. End ikke den enkeltes sande mening vil komme frem ved en afstemning. En stor del af landboerne, i det mindste i dette provsti, har slet ingen selvstændig mening, men befinder sig i en intellektuel og moralsk umyndighed. Når bortses fra deres personlige forretninger, tænker og handler de kun sådan, som de ledes af andre. Den sunde menneskeforstand får dem ganske vist meget ofte til at erkende det bedre som bedre; men kommer der en partistifter, som buldrer, skælder ud og truer på disse folks måde, så lader de sagen være god og siger ja til det, han byder på, for at få fred eller af frygt.« I alle tilfælde kunne en afstemnings resultat ikke gælde evigt, for menigheden ændrede sig jo hele tiden.⁶¹

Når Møsting saboterede afstemningerne, var han på kollisionskurs med Tyske Kancelli. Derfor fandt han det nødvendigt at skaffe sig støtte i de højeste kredse. Han skrev til hertug Frederik Christian af Augustenborg, som sad i statsrådet og gennem sin hustru Louise Augusta var svoger til kronprinsen, og her mødte han forståelse. Hertugen gav ham ret i, at intet var mere skadeligt end disse afstemninger, som Cay Reventlow havde legaliseret. De fostrede egenrådighed og opsætsighed hos menigmand, og de svækkede øvrighedens autoritet. De førte til absurditeter, og den skiftende brug af gammel og ny liturgi fremkaldte sekterisk ånd og religionssplittelse i adskillige menigheder. Kronprins Frederik var enig og gav over for Cay Reventlow udtryk for, at man havde båret sig forkert ad, og at der skulle ske ændringer.⁶² Så vidt vides, rokkede det dog ikke stemningen i kancelliet.

Appel direkte til kongen

Fra Møsting fik sognefolkene, som nævnt, ikke svar, når de kom med deres andragender. De vidste, at deres afstemningslister blot blev lagt i arkivskabet i amtshuset. Derfor skrev de selvbevidste folk direkte til kongen. Det gjorde:

17/3 1798 Aller	samtliges beboere, 73 navne
4/4 1798 Hoptrup	ti sogneforstandere for 175 navne (10 ville ikke underskrive)
af 10/4 1798 Vedsted	tre befuldmægtigede på vegne af samtlige, mere end 70; ca. 20 har ikke villet stemme
16/6 1798 Vedsted	to befuldmægtigede gentager ansøgning 10/4
23/5 1798 Moltrup-Bjerning	seks fuldmægtige for begge sogne undtagen nogle få
16/11 1798 Hammelev	samtliges sognefæller, 91 navne (som 15/5 1798) (heraf fire kvinder/enker), overbragt til Kbh. af skrædder Christian Rasmussen Börling fra Vejblø
19/11 1798 Vedsted	gentager to tidligere ansøgninger, 69 navne (en kun forbogstaver), overbragt til Kbh. af skrædder Christian Rasmussen Börling fra Vejblø

Skrivelserne blev sendt til Tyske Kancelli i Den røde Bygning på Slots-
holmen. Her gik de ind i det kringlede statsmaskineri. De blev sendt
videre til Overkonsistoriet i Slesvig, og herfra videre til Møsting og
hans provst, som hver gang blev bedt om at foretage en undersøgelse,
så en endelig afgørelse kunne træffes og meddeles ansøgerne fra kon-
gen. Som regel strandede papirerne blot, når de nåede til amtshuset.
Vedsted-ansøgningen kan tjene som eksempel. Deres sognepræst Pe-
ter Prahll havde ikke været til sinds at opgive agenden, og det fik
menigheden til at klage til kongen den 10. april. Da det ikke førte til
svar, skrev de igen. For en gangs skyld reagerede amtmanden, sam-
men med provsten. Den 28. september 1798 modtog klagerne et nej:
Agenden var blevet indført i sognet først på året, ansøgningen var
ikke enstemmig, og den »svarede ikke til den sande mening i patent-
tet,« hed det i afslaget.⁶³ Det fremkaldte endnu en klage den 19. no-
vember til kongen, og denne gang sluttede Hammelev Sogn sig til.
For at være sikre på svar sendte de denne gang brevet til København
med en personlig budbringer. Landskrædder Christian Rasmussen
Börling fra Vejvøl rejste med klagerne fra Vedsted og Hammelev og
overrakte dem personligt i kancelliet og bad om svar. Det fik han
nu ikke, kun det mundtlige tilsagn, at afsenderne ville få svar fra
Overkonsistoriet eller amtet. Igen gav Møsting sig god tid, da han fik
klagen til udtalelse. Den 2. januar 1799 rykkede skrædderen amtet for
svar.⁶⁴ I april havde pastor Prahll ikke hørt noget om et resultat på
klagen. Så han holdt sin gudstjeneste som hidtil, ganske uanset me-
nighedens protest.⁶⁵

Møsting nærrede en dyb skepsis over for disse folkelige kræfter.
Det kom f.eks. frem i kontroversen med Maugstrup-folkene. Her var
konflikten endt med, at sognefolkene tilbageholdt en del af pinseoffe-
ret til præsten. De sendte en lokal skrædder til kancelliet med klage
over den nye agende, og han blev modtaget af konferensråd Kristian
Ludvig Schütz. De to fik en længere snak. »Deres gesandt var en
meget beskeden og godmodig mand. Min tiltale gjorde sådant ind-
tryk på ham, at han udgød varme tårer,« skrev den høje embedsmand
til Møsting. Det ville slet ikke være kommet til konflikt, hvis præsten
havde vist sig mindre stivsindet og mere havde fulgt regeringens fa-
derlige besindighed, hvis mål var at stille stormen ved uden tvang at
forene nyt og gammelt, mente Schütz. Stemmesamlingen kunne ikke
standsnes, og desuden ville den ikke gøre skade. Det gjaldt om at op-
retholde roen. Sådan var tonen i kancelliet.

Møsting var helt uenig. Han fandt Schütz dybt naiv og gav Maugstrupskrædderen et helt andet skudsmål: Schütz var ført bag lyset, manden var et elendigt og slet menneske, som ikke var den viste godhed værd. Skrædderen var kendt for at besøge de lokale kroer, hvor han fortalte, at amtmand og provst ville blive draget til ansvar, at de ville blive tvunget til at indføre den gamle orden, at den nye agenda ikke var regeringens og kongens værk, kun udtænkt af amtmanden. Hvis slige historier blev udbredt, ville det forlede andre sogne til at sende lignende deputerede til København. Det kunne give departementet nok at gøre, hvis man var så venlig som over for manden fra Maugstrup. Men hvis de lokale kværunter drog til København, ville Møsting jo blive fri for at skulle føre lange samtaler med den slags folk lokalt, tilføjede han ironisk. Om regeringens besindighed («Gleichmütigkeit») ville bringe nytte eller skade, det ville tiden vise, sluttede Møsting. I øvrigt kunne Schütz roligt overlade klagesagerne til Møsting, for han kendte præster og folk bedre end de høje herrer i København.⁶⁶

Et år efter

Hvad kom der ud af menighedernes afstemninger og protester? I september 1799 var generalsuperintendenten på visitats i Haderslev Provsti. Agendens forfatter drog fra sogn til sogn for at påhøre præstens prædiken, lade børnene overhøre og i øvrigt tilse kirken, skolen og fattigvæsenet og deres økonomi. Hver præst afleverede en beretning om de ændringer, som var forekommet i kirke- og skolevæsenet siden sidst.⁶⁷

Samstemmende berettede præsterne, at de havde taget nyordningen i brug ved nytår 1798 som foreskrevet, og i almindelighed havde menighederne forholdt sig rolige de første søndage. Fra marts havde de dog meldt sig med indvendinger. De havde hørt, at andre sogne protesterede med godt resultat, og at det kongelige patent gav dem ret til at holde afstemning, og de krævede fornyelserne lagt på hylde. Herefter havde de fleste præster valgt at komme ansøgerne i møde for at undgå uro og måske også for at slippe for problemer med offerbetalingen. I 1799 var stillingen, at gudstjenesten de fleste steder var vendt tilbage til det gammelkendte, dog havde nogle præster reddet enkelte markante fornyelser fra det nye ritual; bønner og tekster blev kun undtagelsesvist messet, fadervor blev kun bedt én

gang, efter prædiken, salmevalget var mere varieret end før, og det private skriftemål var afløst af almindeligt skriftemål som forberedelse til altergang. Ganske få præster havde kunnet fastholde den ny liturgi næsten helt.

I Vedsted, hvor menigheden havde protesteret så markant, berettede oplysningspræsten Peter Prah, at han kun afveg fra det nye ritual, hvor det udtrykkeligt blev forlangt. Ved skriftemål benyttede han dog endnu håndspålæggelse, og han havde været nødt til at supplere de nye prædikentekster med oplæsning af de gammelkendte evangelietekster. Adlers nye salmebog vovede han ikke at tage i brug. »Jeg frygter, at hvis jeg begynder med det før naboerne, så bliver gemytterne urolige, og den nu undertrykte partiånd vil komme til live igen og blæse alarm.« Den vedholdende præst havde haft held til at dreje sin menighed efter sine ønsker. En sådan mand fik biskoppens ros. Efter visitatsen i 1802 skrev Adler om Prah: »Præsten har gjort sig meget fortjent for oplysningen i denne menighed. Ikke blot den nye agende, også den nye sangbog er indført helt og fuldt.«⁶⁸

Gudstjenesten var med andre ord ikke blevet reformeret helt efter agendens ord, men ganske meget var dog blevet smuglet ind og blev fastholdt, sådan som moderne tænkende præster havde ønsket det.

Facit og perspektiv

Striden i Haderslev Amt om en ny gudstjenesteorden blev en episode, men den var del af en større helhed. Uroen greb de fleste egne af Sønderjylland. I Ensted Sogn f.eks. opstod en sådan uoverensstemmelse mellem pastor Freuchen og befolkningen, at præsten valgte at gå på pension.⁶⁹ Da præsten i Bov benyttede de nye tekster, fik to kirkeværger sognefolkene til at nægte præsten offer, de blev fængslet, og 100 bønder protesterede ved at møde op på amtshuset i Flensborg.⁷⁰ Fra Broager rejste to deputerede til København med et bøn-skrift underskrevet af 350 personer, og det kom til gentagne tumulter i Sønderborg amtshus.⁷¹ I Angel så det først ud, som om mange sogne accepterede nyordningen, men i 1798 blev modstanden almindelig udbredt, og ligesom i Tyrstrup Herred lagde sognerepræsentanter fra flere sogne fællesråd op mod agenden. Når det gjaldt landboreformer og økonomi, var Angel-bønderne med på reformer, men kirkeligt var de konservative.⁷² I gestsognene var modstanden så udbredt, at præ-

Da Møsting i 1804 blev forfremmet til præsident for Tyske Kancelli i København, hertugdømmernes øverste civile myndighed, købte han et fornemt byhus i Smallegade på Frederiksberg som sommerbolig. Huset var opført i 1800 med forbillede i den berømte arkitekt C.F. Harsdorffs hus på Kongens Nytorv, som fra 1795 dannede mønstre for mange fornemme byhuse i hovedstaden. Et relief af gudinden Flora pryder trekantfrontonen over murfremspringet i midten med de fire joniske pilastre. Møsting og hans frue benyttede huset helt til statsministerens død i 1843. Huset blev nedrevet i 1959, men er i dag genopført på Andebakkestien på Frederiksberg. Foto: Martin Bo Nørregård.

sterne i bedste fald ikke nåede længere end til at ændre dele af gudstjenesten.

»Spørgsmålet om årsagerne til, at denne eller hin menighed eller deres forstandere erklærer sig mod de nye kirkelige indretninger for tjener den mest omhyggelige undersøgelse og overvejelse,« skrev biskop Adler i sit brev til Cay Reventlow den 27. december 1797, og det gælder også i dag. Hvor langt gik det kirkelige engagement? Befolkningen hang ved de gammelkendte tekster og salmer, ved velsignelsen og fadervor og ved privat skriftemål med syndsforladelse og altergang.⁷³ »Man berøver os Guds rene ord, præsten følger ikke længere Luthers ord om frelsen ved troen alene, fornyelsen fjerner os fra Luther og Apostlene,« lød det fra mange menigheder, som følte sig skræmt af ændringer af det tilvante i kirken. Men det kræver en langt større undersøgelse end denne at afklare, hvor dybt de rent kirkelige

Møstings og hans hustrus gravsted på Frederiksberg gamle kirkegård dækkes af en ganske enkel gravsten. Under den økonomiske krise efter Englandskrigen havde Møsting stået for en stram sparepolitik. Gennem 60 år var han statens flittige embedsmand, og han bevarede sin politiske indflydelse så længe, Frederik 6. levede. Foto: Martin Bo Nørregård.

overvejelser stak hos de protesterende. Tillagde befolkningen blot de kendte ord magisk kraft, eller stak der væsentligt mere i protesten?

Efter alt at dømme havde initiativerne rod i befolkningen selv, det ene sogn inspirerede det andet. Reventlow-kredsen stod bag en enkelt pjece vendt mod agenden, men der er ikke fundet tegn på, at dette direkte har påvirket befolkningen. Afgørende har derimod været, at regeringen fra december 1798 viste en usædvanlig vankelmodighed. Hvornår tidligere havde regeringen forkyndt, at samvittighedsfriheden skulle være styrende princip, og hvornår før havde befolkningen haft mulighed for at ytre sig gennem afstemning om et samfundsanliggende? Befolkningen benyttede sig af den uventede ventil, så snart den blev åbnet, og det vendte op og ned på forholdet mellem undersætter og myndigheder.

En samvittighedsfuld embedsmand som Møsting kom i en helt usædvanlig situation. Det var hans opgave at sikre fasthed, ro og orden. Efter hans opfattelse var en stor del af landboerne ganske uselvstændige. De levede i intellektuel og moralsk umyndighed. I sager ud over de daglige gøremål tænkte og handlede de kun, som de blev ledt af andre. Øvrigheden måtte sørge for, at »ondsindede folk og uroskabere« ikke fik chance for at trænge sig ind på de fornuf-tige landboere. Afstemninger ville blot føre til opsplitting i partier,

ville skabe uenighed og ville aldrig kunne afdække landboernes sande mening, fordi de i en sådan situation ikke var i stand til at tænke selvstændigt, men blev forledt af de ondsindede opviglere, som trængte ind på dem.

Regeringens ulyksalige vankelmod berøvede embedsmændene rygstødet i en fast lovgivning. Da amtmand Blücher i Bredsted valgte at fængsle en af Okholm-kritikerne, blev han underkendt af administrationen. Da amtmand Møsting ønskede en respektindgydende straf over et par sognefogeder, som havde indkaldt deres kolleger fra et helt herred til fællesmøde, blev han nærmest saboteret af sine overordnede. Da han i maj 1798 forsøgte at redde agenden ved at foreslå kancelliet at udstede en kongelig kancellibekendtgørelse direkte til amtsbefolkningen om, at gudstjenesten som sådan skulle følge nyordningen, men den enkelte i øvrigt frit kunne vælge de gamle ordninger for kirkelige handlinger angående sig selv, fik han ikke noget svar. Det følte han som totalt uholdbart, han så sin autoritet skadet af regeringens optræden. Han fulgte i stedet sin private politik for at omgå regeringens principløshed.

Den tyske forsker Hans Beyer mente, at regeringens mærkelige vankelmodighed i 1797-98 fik følger langt ned i tiden. Den rystede landbefolkningens tillid til kongen og viste grænserne for kongens magt, den styrkede befolkningens selvbevidsthed. Da så statsbanerotten kom til i 1813, fik loyaliteten i den ellers konservative og statsloyale slesvigske befolkning endnu et stød. Det blev baggrunden for, at store dele af landbefolkningen i 1840'erne blev modtagelige for det statsopløsende slesvig-holstenske røre.⁷⁴ Tesen er interessant, men kan næppe stå for en nærmere prøvelse.

Andre ingredienser i agendestriden peger imidlertid uden tvivl fremad. Også tidligere havde menigheder vidst at fremføre deres mening helt op til kancelliet i København.⁷⁵ Alligevel er 1797-98-episoden første eksempel på, at et bredt flertal af landbefolkningen afholdt møder og afstemninger og tilkendegav en mening om et fællesanliggende, som rakte ud over de normale landsbyanliggender. Med ganske få undtagelser kunne landboerne læse og selv sætte deres autograf på bønskrifterne, de førende folk fulgte med i aviser og nyhedskilder, nogle var i stand til at gå i dialog med deres præster om kirkelige forhold. Proceduren med landsbymøder og bønskrifter og afstemning blev indledt på lokalt initiativ, det var ikke en idé, som kom udefra. Da januarpatentet 1798 overraskende sanktionerede den-

ne form for tilkendegivelse, blev midlet taget i anvendelse over en bred front. Sognefolkene var ikke umælede undersåtter. De optrådte selvbevidst og selvstændigt og affandt sig ikke uden videre i et afslag. De lod sig ikke affærdige af deres lokale øvrighed. De viste potentiale som statsborgere.

Afstemningerne i agendesagen pegede fremad. Valg til offentlige forsamlinger og udbredte indsamlinger af underskrifter om offentlige spørgsmål kendes ellers først fra 1830'erne, da stænderforsamlinger og de sprogligt-nationale spørgsmål kom på dagsordenen.⁷⁶ Agendestriden viser, at forudsætningerne for en senere tids demokratiske tilkendegivelser var til stede allerede i 1790'erne.

FORKORTELSER

Chron. Samml.	Chronologische Sammlung der ... Königlichen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogtümer Schleswig und Holstein ...
LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig
LAÅB	Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa
Prov. Ber.	Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte
Sø M	Sønderjysk Månedsskrift
Sjy Årb	Sønderjyske Årbøger

NOTER

1. Visitatsberetninger 1799, LAÅB Generalsuperintendenten 1, Visitation Haderslev bilag E, G, H og KK.
2. Ældre litteratur om agendestriden er anført i F. Witt: *Quellen und Bearbeitungen der schleswig-holsteinischen Kirchengeschichte*, 2. udg. Kiel 1913 s. 249-253. Derefter bl.a. H. Hejselbjerg Paulsen: »Oplysningstiden i Hertugdømmerne« II-IV, *Sjy Årb* 1934 og 1935; Hans Beyer: »Die Geestbauern und Adlers Kirchenagende 1797-1800« i *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest* 1955, s. 23-31; samme: »Landvolk und Geistlichkeit Angeln im Kampf um die Adlersche Agende« i *Jahrbuch des Angler Heimatvereins* 1955, s. 88-110, og samme: »Eckernfördes Landvolk im Kampf um den »alten Glauben« (1797/1800)« i *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde* 1954, s. 7-16; Günter Weitling: *Fra Ansgar til Kaftan*, 2005, s. 254-261. Hovedkilden til artiklen her er amtmand Møstings papirer om striden, LAÅB Haderslev Amt 1427. De benyttes her for første gang.
3. *Sø M* 1983 s. 110.
4. Regler forelå bl.a. i Kirkeordningen 1542, i Peder Palladius' danske alterbog, i Paul Walther: *Kercken Handböckchen*, 1635, i Adam Olearius: *Kirchenbuch*, 1665 og i *Glücksburgisches kleineres Altar-Buch*, 1714, se *Schleswig-Holsteinische Kirchen-Geschichte* Bd. 5, 1989 s. 39f og Hejselbjerg Paulsen, *Sjy Årb* 1934, s. 139-146.
5. Nicolaus Oest: »Ueber Kirchenagenden« i *Prov. Ber.* 1794, Heft 2, s. 193-207.
6. *Chron. Samml.* 1796 nr. 81, 2/12 1796. Konfirmationspatent er trykt i agendegivelsen *Den Slesvig-holstenske Kirke-Agende*, 1797.
7. Ændringerne er beskrevet i [Peter Prahl og Jacob Boysen]: *Et Ord til Lægfolk*, 1797 og af Hejselbjerg Paulsen, *Sjy Årb* 1934 s. 164-170.

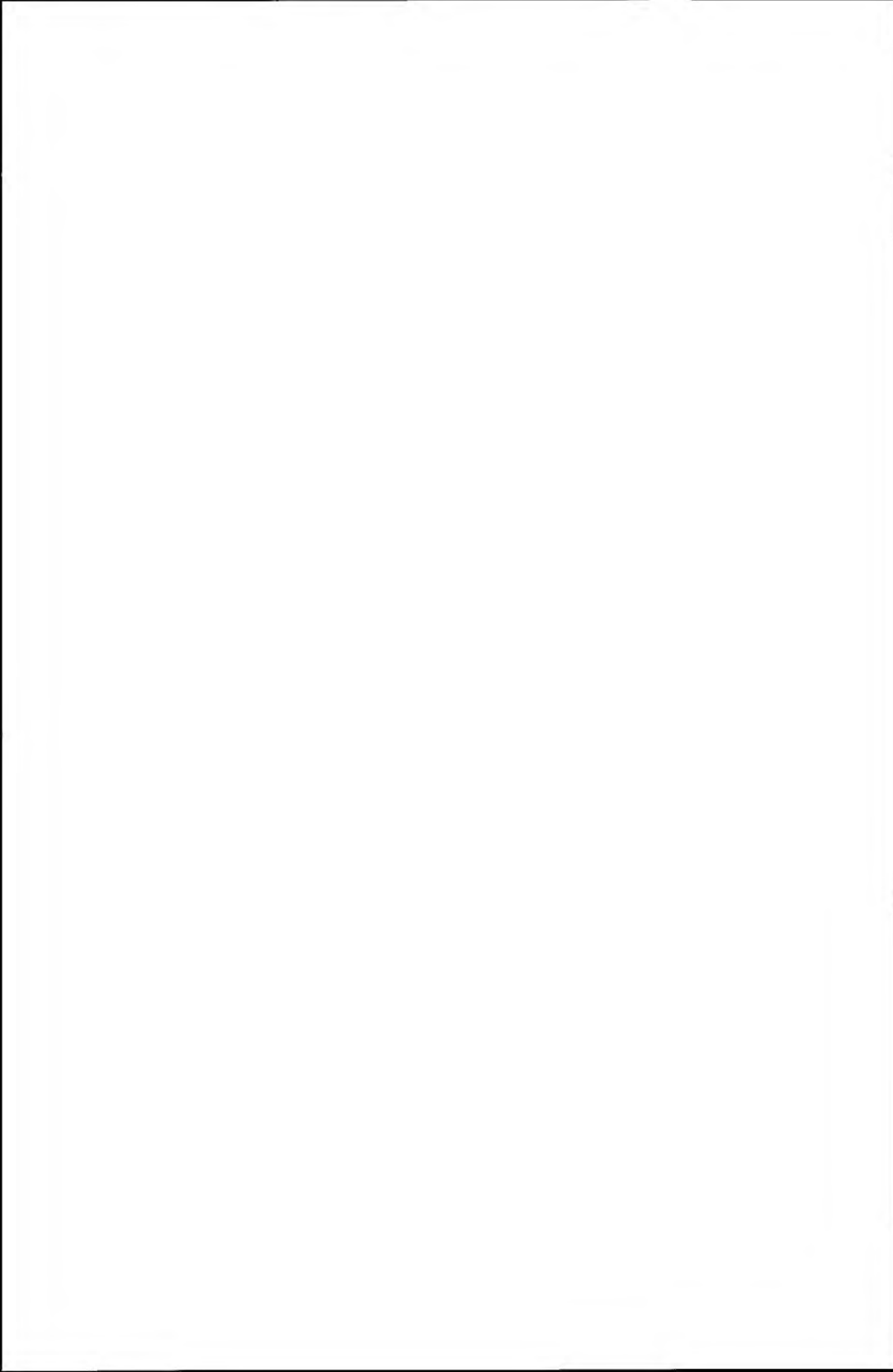
8. 4. Mos. 6, 24-26: Herren velsigne dig og bevare dig, Herren lade sit ansigt lyse over dig og være dig nådig, Herren løfte sit åsyn på dig og give dig fred!
9. Reskript 2/12 1796, *Chron. Samml.* 1796 nr. 81.
10. LASH Abt. 18 nr. 46b, 46d, Abt. 65.2 nr. 8085.
11. Hejselbjerg Paulsen 1934, s. 182. LASH Abt. 65.2 nr. 8085.
12. Boysen til Møsting 4/10 1797, LAÅB Haderslev Amt 1427.
13. LAÅB Haderslev Amt 1427, cirkulære 30/10 1797. LASH Abt. 18 nr. 18a II, s. 276, Møsting til Adler 8/11 1797.
14. Se om Emkendorf-kredsen Otto Brandt: *Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts*, 1927/reprint 1981 s. 202-209. Om Cay Reventlow: Louis Bobé (udg.): *Reventlowske papirer* bd. III (1896) s. 232 og 360.
15. LASH Abt. 18 nr. 18a I-II.
16. Reventlow til Adler 12/12 1797, LASH Abt. 18 nr. 18a II.
17. Reskript 8/12 1797, *Chron. Samml.* 1797 nr. 70.
18. Adler til Reventlow 27/12 1797, LASH Abt. 18 nr. 18a II.
19. LASH Abt. 18 nr. 18a II, s. 335/346 Møsting til Adler 24/1 og 31/1 1798 og Møsting-cirkulærer 14/1 og 29/1 1798 i LAÅB Haderslev Amt 1427.
20. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, 1968, s. 284f, 288, 290f.
21. Møsting til Bjørnsen, udat. koncept (24/1 1798?), LAÅB Haderslev Amt 1427.
22. Bjørnsen til Møsting 31/1 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
23. Møsting til Mygind, udat. koncept [26/1 1798], LAÅB Haderslev Amt 1427.
24. LAÅB Gen. Sup 1, gen. Vis. Had. 1799, bilag M, Mygind-beretning 19/9 1799.
25. Patent 26/1 1798, *Chron. Samml.* 1798 nr. 6.
26. Reskript 16/2 1798, Weitling, 2005, 261.
27. Adler til Møsting 2/2 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
28. LASH Abt. 18 nr. 18a II Møsting til Adler 12/2 1798. Jf. Hans Hejselbjerg Paulsen 1934, 189.
29. Niels Sørensen til Møsting 13/2 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
30. Brev fra hertug Frederik Christian til søsteren 1798, se: Hans Schulz (udg.): *Briefwechsel des Herzogs Friedrich Christian zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg mit König Friedrich VI von Dänemark*, 1908, s. 91.
31. Adler til Møsting 2/2 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
32. Petersen til Møsting 26/3 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
33. LAÅB Haderslev Amt 1427.
34. Cirkulære 4/2 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
35. Se f.eks. bestalling for Peter Iversens efterfølger, Erik Hansen i Grønninghoved 1798, LAÅB Haderslev Østre Husfogderi 6.
36. LAÅB Haderslev Østre Husfogderi 6.
37. Patent 11/9 1795, *Chron. Samml.* 1795 nr. 46.
38. Skrivelser P. Iversen og Jørgen Roy samt Fjelstrup menighed til Ty. Kanc. 10/2 1798, LASH Abt. 65.2 nr. 8085, jf. Hejselbjerg Paulsen 1934, *Sjy Årb* s. 193.
39. LASH Abt. 65.2 nr. 8085 Bilag 2 til Overretsskrivelse 11/4 1798.
40. Reskript 23/2 1798, LASH Abt. 65.2 nr. 8085.
41. Møsting til Adler 4/3 1798, LASH Abt. 18 nr. 18a II s. 391.
42. Møsting til Ty. Kanc. 3/3 og 21/3 1798, LASH Abt. 65.2 nr. 8085.
43. Møsting til Bardenfleth 4/3 1798, til Cay Reventlow 31/3 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427 (koncept) og LASH Abt. 65.2 nr. 8085.
44. Forestilling 27/4 1798, LASH Abt. 65.2 nr. 8085.
45. Protokolekstrakt 11/6 1798, LAÅB Haderslev østre husfogderi 6. Omkostningerne var ikke andet end »kørepeng« til ilbudene i februar, 8 rdl. 21skl.
46. Hejselbjerg Paulsen *Sjy Årb* 1934 s. 195.
47. *Danske provinstryk 1482-1830*. En bibliografi udarbejdet af Grethe Larsen, 1989, HA 303 og Ha 307.

48. Peter Prahl til Møsting 8/3 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
49. Bjørnsen til Møsting 1/3 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
50. Forhørsprotokol 10/3 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
51. Bjørnsen til Møsting 30/8 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
52. Visitatsberetning 1799, LAÅB Generalsuperintendenten 1, visitation Haderslev 1799 bilag N.
53. Maugstrup-Sommersted til kirkevisitatorer 12/2 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
54. Formentlig dialektudtryk (»tomme ord«?)
55. Protokol 18/2 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
56. Feddersen til Møsting 22/4 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
57. Chemnitz 28/3 1798 til Møsting, LAÅB Haderslev Amt 1427.
58. J.Chr. Jessen til amtmænd 11/3 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
59. Hejls-skrivelser 28/4 og 29/12 1798, 21/1 og 24/2 1799, LAÅB Haderslev Amt 1427.
60. Møsting til Adler 21/3 1798 LASH Abt. 18 nr. 18a II s. 411.
61. Møsting til Tyske Kancelli 23/3 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
62. Hans Schulz (udg.): *Briefwechsel des Herzogs Friedrich Christian zu Schleswig - Holstein - Sonderburg - Augusten - burg mit König Friedrich VI von Dänemark*, 1908, s. 90f.
63. Kirkevisitatorer 28/9 1798 til Prahl, LAÅB Vedsted præstearkiv 60 Bd 4 II 5.
64. Børllum til Møsting 2/1 1799, LAÅB Haderslev Amt 1427.
65. Prahl til Adler 18/4 1799, LASH Abt 18 nr. 18a II s. 545.
66. Breve Schütz til Møsting 10/7 1798 og Møsting til Schütz 21/7 1798, LAÅB Haderslev Amt 1427.
67. Visitatsberetninger Haderslev 1799, LAÅB Gen. sup. 1.
68. Visitatsberetning Haderslev 1802, LAÅB Gen sup 1.
69. Lars N. Henningsen: *Ensted sogns historie*, 1987, s. 125; Hejselbjerg Paulsen *Sjy Årb* 1934, s. 204.
70. *Schleswig-Holsteinische Chronik* 1799, Nr. 4, s. 180-182.
71. Hejselbjerg Paulsen, *Sjy Årb* 1934, s. 196-202.
72. Hans Beyer: »Landvolk und Geistlichkeit Angelns im Kampf um die Adlersche Agende i *Jahrbuch Angelns* 1955, s. 88-107.
73. Således tolket af G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, 1968, s. 298f.
74. Se Hans Beyer-artiklerne nævnt note 2.
75. Se f.eks. deputation fra Stepping til København for at få J. C. Kastrup til sognepræst 1738, *Dansk præste- og sognehistorie* X, A, 1977-85, s. 264.
76. Se Hans Schultz Hansen: *Hjemmetyskheden i Nordlesvig 1840-1867*, bind 1-2, 2005, s. 58 og 369 (petitioner).

Zusammenfassung

Im Jahr 1797 wurde eine neue Kirchenordnung, eine so genannte Agende, herausgegeben zum Gebrauch in sämtlichen Kirchen in Schleswig und Holstein. Die kirchliche Neuordnung war Ausdruck aufklärerischen Gedankenguts und brach mit alten Traditionen, allerdings protestierten so viele Gemeinden, dass die Deutsche Kanzlei in Kopenhagen unter der Führung ihres neuen Chefs Cay Reventlow dazu überging, einzelnen Gemeinden ein gewisses Mitbestimmungsrecht bei der Einführung des neuen Rechts zu gewährleisten. Der vorliegende Artikel untersucht den Verlauf in der Probstei Haderslev.

Eine selbstbewusste Bauernschaft stand dem autoritären Amtmann J.S. Møsting gegenüber. Dieser versuchte bewusst, die – in seinen Augen – staatschädigende Kapitulation der deutschen Kanzlei vor den Unruhestiftern in der regionalen Bevölkerung zu sabotieren. Eine Gemeindemehrheit wagte es, sowohl gegen Møsting als auch gegen die Pastoren aufzubegehren. Es wurden Unterschriften gesammelt und Deputationen direkt an die Kanzlei in Kopenhagen geschickt. Dem Amtmann fiel eine Aufrechterhaltung der Autorität des Staates schwer. Der Verlauf zeigt einen staatlichen Verwaltungsapparat, der unter gewaltigem Druck steht, und eine Lokalbevölkerung, die selbstbewusst ihre eigenen Interessen vertritt. Der Streit im Gebiet Haderslev 1797-98 ist Teil einer größeren Protestbewegung und kann als Vorläufer für die frühdemokratischen Prozesse ab den 1840er Jahren gesehen werden.

Cécil von Renthe-Fink og grænsespørgsmålet

Af MOGENS ROSTGAARD NISSEN

I slutningen af juni 1936 ankom Cécil von Renthe-Fink til København som ny tysk gesandt i Danmark. Det fik betydning for det dansk-tyske forhold generelt, og det fik en særlig betydning for det tyske mindretal i Sønderjylland og dets ønske om en grænseændring.¹ Forfatteren fortæller i denne artikel om Cécil von Renthe-Finks forhold til det tyske mindretal og til grænsespørgsmålet i tiden som tysk gesandt i Danmark før og under Besættelsen.

Cécil von Renthe-Fink var en tysk diplomat af den gamle skole. Da han kom til Danmark, havde han været tilknyttet den tyske udenrigstjeneste i omkring 25 år, og han var meget præget af Weimar-republikkens udenrigs- og sikkerhedspolitik. Han havde gennem årene opbygget et meget stort netværk inden for Auswärtiges Amt (AA)² – det tyske udenrigsministerium – og han havde rigtig gode kontakter til ledelsen i ministeriet. Det fik betydning for Renthe-Fink både før, under og efter den tyske besættelse af Danmark.

I denne artikel er fokus rettet mod Cécil von Renthe-Finks forhold til det tyske mindretal og grænsespørgsmålet i den periode, hvor han var gesandt³ i Danmark. Det vil sige i perioden fra sommeren 1936 til september 1942, hvor han blev kaldt tilbage til Berlin i forbindelse med den såkaldte »Telegramkrise«. Det er således i højere grad en artikel om gesandten, gesandtskabet og AA, end det er en artikel om det tyske mindretal. Der argumenteres for, at mindretallet og især grænsespørgsmålet var et irritationsmoment for ham i hele perioden, fordi det kunne give problemer i forhold til hans og AA's interesser i Danmark. Interesser, der inden den tyske besættelse af Danmark primært var rettet mod at skabe gode forbindelser mellem Tyskland og Danmark og mellem Tyskland og de øvrige nordiske lande. Under Besættelsen var det især et spørgsmål om at bevare ro og orden i Danmark. Hovedvægten er lagt på perioden op til Besættelsen og den første periode under Besættelsen, mens de seneste par år, hvor han var gesandt i Danmark, stort set er fraværende, idet grænsespørgsmålet spillede en meget lille rolle i den periode. Fokus er rettet mod

Den tyske gesandt Cécil von Renthe-Fink (th.) og den tyske general Himer foran Det tyske Gesandtskab på Kastelsvej i København kort tid efter Besættelsen den 9. april 1940. Renthe-Fink fik først kendskab til det tyske angreb på Danmark den 8. april 1940 om aftenen. Generalmajor Himer var dagen før blevet præsenteret for ham som en embedsmand fra Luftfartsministeriet. Foto: Frihedsmuseet.

grænsespørgsmålet, mens øvrige forhold vedrørende mindretallet er forbigået.

I artiklen argumenteres der ud fra en opfattelse af, at Renthe-Fink overordnet fulgte de politiske anvisninger fra AA, men at han havde et vist spillerum at udfylde. Det gjorde sig især gældende i den første periode efter det tyske angreb på Danmark den 9. april 1940. Der var ingen tysk masterplan for, hvordan det besatte Danmark skulle styres. Det gav Renthe-Fink store muligheder for at påvirke udformningen af besættelsespolitikken i Danmark, hvilket han forstod at udnytte. Man kan derfor ikke betragte ham som en grå tysk embedsmand, der neutralt fulgte anvisningerne ovenfra. Han deltog i høj grad i det politiske spil i Danmark før og under Besættelsen. Både i forhold til danske politikere og myndigheder og i forhold til forskellige tyske myndigheder i Berlin og i Danmark.

I artiklen benyttes primært Renthe-Finks personlige arkivalier fra henholdsvis AA, Berlin og Bundesarchiv, Koblenz.⁴ I det politiske ar-

kiv i AA er der desuden benyttet arkivalier om »Nordschleswig« i årene 1935-40.⁵ Desuden benyttes beretningen fra Den parlamentariske Kommission i bind XIV, ligesom de trykte arkivalier herfra anvendes. I Bundesarchiv ligger der et udkast til Renthe-Finks erindringer, som i et vist omfang benyttes i denne artikel. Han gik i gang med at skrive erindringerne i 1951-52 – først som håndskrevne udkast, der senere op gennem 1950'erne blev nedskrevet på maskine. Desværre havde han en håndskrift, det ikke har været muligt at tyde, hvorfor det kun er de maskinskrevne tekster, der er anvendt. Han har selv oplyst, at han blev opfordret til at skrive sine erindringer af AA, og at formålet fra starten var, at de skulle udgives. Derfor må man læse dem med meget kritiske briller, fordi de flere steder fremtræder som Renthe-Finks forsøg på at påvirke sit politiske eftermæle. Desuden er der blandt disse arkivalier korrespondance og materiale vedrørende diverse afhøringer af ham i årene efter krigen, da han sad interneret i Danmark.

Der er gennem årene skrevet en del om Renthe-Fink, og han kan dårligt betegnes som overset inden for dansk historieforskning. Men det har udelukkende været som en del af andre undersøgelser, at han er blevet inddraget. Der er således ikke tidligere skrevet egentlige biografier om ham, ligesom der ikke er foretaget undersøgelser, der er baseret på hans beslutninger og handlinger. Det gælder også med hensyn til hans forhold til det tyske mindretal. Der er i litteraturen om det tyske mindretal i 1930'erne og under Besættelsen en tendens til, at det ikke særligt præcise udtryk »Berlin« bliver brugt om beslutninger og pålæg, der kom ovenfra fra den tyske regering. Dermed sondres der ikke mellem de interesser, som forskellige politiske aktører i det nazistiske hierarki havde i forhold til Nordslesvig og grænse spørgsmålet. Det er således sjældent, at Renthe-Finks interesser og strategier er blevet vurderet i denne sammenhæng.

Det er især anden generation af besættelsestidshistorikere, der har beskæftiget sig med Renthe-Fink. Henrik Nissen har i sin afhandling fra 1973 vurderet Renthe-Finks forhold til den danske samlingsregering i 1940, herunder især hans betydning i forhold til de politiske kriser i løbet af det første besættelsesår. Dermed vurderes hans betydning for udviklingen af det dansk-tyske samarbejde i den indledende fase af Besættelsen.⁶ I Henning Poulsens afhandling fra 1970 var fokus rettet mod Renthe-Fink og gesandtskabets kontakter til de danske nazister og yderliggående højrekredse.⁷ Det er også Poulsen, der har

skrevet den korte biografi om Renthe-Fink i Gads leksikon *Hvem var hvem 1940-1945*. Poulsen ser ham som det tyske udenrigsministeriums forlængede arm i Danmark, der grundlæggende fulgte de instruktioner, han fik fra Berlin.

Ud over de to er der naturligvis mange andre historikere, der har forholdt sig til Renthe-Finks rolle i forbindelse med det tyske angreb på Danmark den 9. april 1940. Desuden har den israelske historiker, Leni Yahil, vurderet Renthe-Finks betydning for de danske jøder under Besættelsen.⁸ Hun har en tendens til at overtage hans egen udlægning af, at han havde været de danske jøders beskytter. Senest har den tyske historiker, Corinna Frantz, skrevet en kort biografi til *Neue Deutsche Biographie*, hvor perioden i Danmark som gesandt og rigsbeholdmægtiget ironisk nok fylder meget lidt i forhold til tiden før og efter.⁹ Derimod er Renthe-Fink stort set ikke behandlet i den store udredning om AA og det tyske diplomati i den nazistiske periode, men flere af hans nære kolleger er blevet undersøgt med meget kritiske briller.¹⁰

Cécil von Renthe-Fink – perioden inden han kom til Danmark

Cécil von Renthe Fink blev født i 1885 i Breslau i det nuværende Polen.¹¹ Begge forældre tilhørte den preussiske adel, og hans familie havde gennem flere generationer tilhørt overklassen. I 1917 giftede han sig med den højadelige Gräfin Christa von Vitzthum, der i 1946 oplyste, at familien Renthe-Fink havde mistet syv store familieejendomme med tilhørende kunstsamlinger i Sachsen og Schlesien, fordi disse områder kom til at høre under Polen.¹² Han gik på det elitære kostgymnasium Klosterschule Rossleben ved Leipzig, inden han begyndte at læse jura og nationaløkonomi ved universiteterne i München, Berlin og Geneve. I 1906 blev han dr. jur. ved universitetet i Jena med en afhandling om omsætteligheden af aktier i bjergværker ifølge den preussiske bjergværkslov.¹³ Han var i årene 1907-09 tilknyttet den tyske koloni i Tsingtau/Quingdao i Kina, inden han i 1911 afsluttede det retsvidenskabelige studium med »2. juristischer Prüfung«.

Renthe-Fink blev fastansat ved udenrigstjenesten i juni 1913, hvor han blev tilknyttet gesandtskabet i Konstantinopel. I løbet af 1. Verdenskrig var han rundt om gesandtskabet i Bukarest, inden han i foråret 1919 kom til Bern, hvor han var under fredsforhandlingerne.

Renthe-Fink og Stauning i samtale ved et møde i Dansk-Tysk Forening den 13. januar 1941. Fotograf: K. Lund Hansen, Politiken. Copyright: Nationalmuseet. Renthe-Fink havde gode kontakter til den danske regering, især til P. Munch og Stauning. Det fik stor betydning i månederne efter den tyske besættelse, hvor grundlaget for samarbejdspolitikken blev skabt. Foto: Frihedsmuseet.

Han har formentlig ikke spillet nogen stor rolle, men blev dog benyttet som et sendebud til AA i Berlin. I februar 1921 blev han overført til gesandtskabet i Paris, hvor han blev udnævnt til Legationsrat. Han var således på blot otte år avanceret til at blive en højtstående diplomat ved et af de vigtigste tyske gesandtskaber overhovedet.¹⁴

I løbet af de næste år var Renthe-Fink meget direkte involveret i internationalt politisk samarbejde. I juli 1923 blev han udnævnt til generalsekretær i Elben-kommissionen, der var en institution, der skulle sikre den internationale sejlads på Elben. Som en del af Versailles-traktatens bestemmelser blev det besluttet, at de tyske floder skulle være åbne for international sejlads, og Renthe-Fink kom således i meget direkte kontakt med diplomater fra andre lande.¹⁵ Kort efter at Tyskland blev medlem af Folkeforbundet, blev han fra begyndelsen af januar 1927 tilknyttet forbundets politiske sekretariat i Geneve. Folkeforbundet var en international institution, som blev etableret efter

afslutningen af 1. Verdenskrig som en vigtig del af fredsbestemmelserne. Formålet var at sikre fred og frihed gennem internationalt samarbejde. Tyskland blev først medlem af forbundet i efteråret 1926 og forlod det igen i oktober 1933 efter den nazistiske magtovertagelse. Renthe-Fink arbejdede således i det politiske sekretariat i hele den periode, hvor Tyskland var tilknyttet Folkeforbundet. I løbet af disse år var hans øverste chef den britiske generalsekretær, Eric Drummond, og han kom til at indgå i et nært samarbejde med embedsmænd fra de øvrige medlemsstater. Han kom således også til at arbejde sammen med danske embedsmænd, blandt andet Frans Hvass, der var chef for den politisk-juridiske afdeling i Udenrigsministeriet 1941-45.¹⁶

Da Renthe-Fink i slutningen af 1933 vendte tilbage til AA i Berlin, kom han til at arbejde i den politiske afdeling, som havde med Vest- og Sydøsteuropa – men ikke Skandinavien – at gøre.¹⁷ Det er uvist, hvad han beskæftigede sig med i løbet af de følgende par år, men af kildematerialet fremgår det, at han havde en ledende stilling.

Inden Renthe-Fink kom til Danmark, havde han således arbejdet i internationale organisationer i omkring ti år. Der er flere indikationer af, at denne baggrund prægede ham og hans syn på internationalt samarbejde. I løbet af 1950'erne var han tilknyttet Hochschule für Politische Wissenschaften i München, hvor han ad flere omgange gennemførte kurset »Internationale Organisation«. Heri indgik hans egne erfaringer meget tydeligt, og om formålet med Elben-kommisionen forklarede han, at det primært drejede sig om at finde en retfærdig ordning for både Tyskland og Tjekkoslovakiet. Han forklarede, at det for ham havde været svært at vinde de øvrige landes tillid, men at han havde forsøgt at føre en upartisk linje, fordi »... kun på basis af tillid og agtelse er virkelig internationalt samarbejde muligt. På den måde var også de tyske interesser bedst tjent«.¹⁸ Han var også overstrømmende positiv over for den udenrigspolitiske linje, som Gustav Stresemann havde ført som tysk udenrigsminister i årene 1924-1929. Stresemann var nationalliberal politiker, og i 1926 modtog han sammen med den franske udenrigsminister, Aristide Briand, Nobels Fredspris. Det skete, fordi de med underskrivelsen af Locarno-aftalen i 1925 forsøgte at få afklaret de tysk-franske grænseproblemer og skabe varig fred mellem de to lande. Stresemann forsøgte via internationalt samarbejde at få fjernet en række af fredsforholdene i Versailles-traktaten, som han var stærkt kritisk overfor. Stresemanns uden-

rigspolitiske linje var ikke ubetinget populær i Tyskland i samtiden, men Renthe-Finks udlægning var meget positiv; »Selv om der ustandseligt var tilbageslag, var det beundringsværdigt, hvordan Stresemann aldrig opgav håbet om en europæisk forståelse. Det viste, hvor svært det er at vinde befolkningen for en politik om samarbejde, når der må bringes ofre for at opnå det. [...] Sandheden skal bruge tid for, at offentligheden og folket vil erkende den. Den, som vil gennemføre international politik, må regne med dette.«¹⁹

Man skal naturligvis tage højde for, at Renthe-Fink kom med disse synspunkter længe efter krigens afslutning, men meget tyder på, at han faktisk havde den samme holdning før krigen. Han var medlem af Stresemanns Deutsche Volkspartei i årene 1924-1926 og meldte sig tilsyneladende ud i forbindelse med, at han flyttede til Geneve.²⁰ Partiet lagde med Stresemann i spidsen stor vægt på de tyske fordele ved diplomati og internationalt samarbejde, og der er god grund til at tro, at det var hovedårsagen til, at Renthe-Fink blev medlem.²¹ Desuden fortalte hans nære kollega i årene 1933-1936 – Emil von Rintelen – at Renthe-Fink gentagne gange i den periode havde givet udtryk for, at man skulle arbejde for at holde den tyske udenrigspolitik fri for nazistisk indflydelse, således at »... det fredelige revisionsarbejde kunne blive fortsat«.²²

Gesandt i Danmark

I et brev dateret den 9. juni 1936, der var underskrevet af Hitler, blev Renthe-Fink udnævnt til gesandt i Danmark. På det tidspunkt havde udnævnelsen været undervejs i et stykke tid. Hitlers sekretær, Martin Bormann, oplyste allerede den 8. april, at Renthe-Fink var én blandt flere, der blev udnævnt til gesandt, og den 7. maj blev han stillet i udsigt, at han ville blive sendt til København.²³ Han kom så at sige til København på afbud. Lederen af AA's personaleafdeling, Werner von Grünau, var blevet udpeget til gesandt-posten, men inden han nåede at komme til Danmark, blev han tvunget til at træde ud af udenrigstjenesten, da han angiveligt modarbejdede nazistpartiet.²⁴ I stedet var det altså Renthe-Fink, der blev sendt. Han forklarede selv sin udnævnelse med, at han kendte den danske udenrigsminister, Peter Munch, fra sit arbejde i Folkeforbundet, og på grund af Munchs fremtrædende placering her, »... mente man i det tyske udenrigsministerium, at det var af betydning, at den tyske gesandt i Danmark var

kendt med Folkeforbundets virksomhed ...«. Rintelen har begrundet udnævnelsen med, at det var statssekretæren i AA, Bernhard Wilhelm von Bülow, der pressede på for at få sendt diplomaten Renthe-Fink til Danmark for at forhindre, at en mere nazistisk indstillet mand blev udnævnt.²⁵

Han anså selv udnævnelsen som et springbræt til inden for nogle få år at få en mere betydningsfuld post.²⁶ Den udlægning forekommer sandsynlig, idet flere af hans forgængere i København havde brugt posten til at komme videre i systemet. Han forklarede også, at posten i København blev opfattet som rolig, på trods af »... en vis politisk betydning på grund af det sønderjyske spørgsmål«. ²⁷ Da han var udnævnt blev han indkaldt til »... audiens hos Hitler ...«, hvor han skulle fortælle om sine planer i forhold til Danmark. Han er kommet med to udlægninger af, hvad der skete på dette møde, som grundlæggende stemmer overens.²⁸ Han understregede, at han ikke havde modtaget direkte instruktioner fra Hitler, men at Føreren omvendt havde demonstreret viden om og interesse for forholdene i Danmark. Renthe-Fink havde ifølge den ene udlægning lagt ud med at forklare, at han ønskede at fremme et godt forhold mellem Danmark og Tyskland, og »... at han anså det tyske mindretalsproblem i Sønderjylland for at være sekundært i forhold til fremme af godt naboforhold ...«. Han erklærede dog samtidig, at han ville »... understøtte den tyske folkegruppe«. ²⁹ Da han forklarede om mødet til Bjørn Svensson, var forløbet lidt anderledes, idet »... jeg havde forberedt mig på at holde et lille foredrag om forholdet til Danmark, men det blev Hitler, der gav sig til at holde foredrag for mig, så det var vanskeligt at komme til orde«. ³⁰ Hitler skulle have givet udtryk for, at der i forbindelse med grænseflytningen i 1920 var »... Begået ligrøveri ... », men »... det tyske mindretal var forholdsvis lille [...] og det vilde aldrig kunne give anledning til en krig, hvor mange måtte falde«. ³¹ Hitler skulle desuden have understreget, at et forbedret forhold mellem Danmark og Tyskland også ville komme det tyske mindretal til gode. På den måde bakkede Hitler op bag Renthe-Finks politiske linje om, at det »... både økonomisk, politisk og militært var af betydning at få et godt forhold til Danmark ...«. ³²

Skal man tro på disse udlægninger, så anså Hitler allerede i sommeren 1936 det tyske mindretal som så beskedent, at kravet om en grænserrevision var underordnet andre, langt vigtigere interesser om at skabe gode relationer til Danmark. Henrik Becker-Christensen har

meget præcist noteret, at skiftende tyske regeringer – herunder regeringerne efter Hitlers magtovertagelse i 1933 – nok havde accepteret 1920-grænsen som de facto eksisterende, men at man ikke anerkendte det grundlag, som den hvilede på.³³ Det var i høj grad den holdning, Hitler gav udtryk for under mødet med Renthe-Fink. Man skal naturligvis tage højde for, at Renthe-Finks redegørelser er skrevet lang tid efter, at mødet fandt sted, og det er tydeligt, at han havde læst referatet af forhøret i 1946, inden han udtalte sig til Svensson 12 år senere. Alligevel er der grund til at tillægge hans udlægning stor værdi, fordi det var tydeligt, at Hitlers udmeldinger på mødet var helt afgørende for hans position i Danmark i de følgende år. Desuden havde han ingen åbenlys interesse i at udlægge Hitlers ønsker på denne måde, hvis det var usandt.

Mindretallet – et potentielt problem

Der er ikke noget som tyder på, at Renthe-Fink nærrede specielt varme følelser over for mindretallet, og fra den første dag i København var han meget fokuseret på det problem, som grænsespørgsmålet kunne skabe. Henrik Skov Kristensen har meget betegnende afsluttet sin artikel om Jens Møller med at konstatere, at loyalitetskonflikten var større mellem Hitler-Tyskland og de tysksindede i Sønderjylland, end den var mellem mindretallet og Danmark.³⁴ Altså en præcisering af, at det officielle Tyskland i Hitler-tiden ikke på noget tidspunkt bakkede op bag mindretallets altoverskyggende krav om en grænserevision. Set fra gesandstens skrivebord havde han således den store fordel, at der var fuld opbakning i AA og i sidste instans hos Hitler selv til at pacificere mindretallets politiske ledelse. Forenklet sagt kan hans holdning nærmest koges ned til, at hvis han havde haft magiske evner, ville han formentlig have tryllet det tyske mindretal og grænseproblemet væk. Men da det ikke var muligt, var den næstbedste løsning at lægge et massivt pres på mindretallets ledelse.

Da han ankom til Danmark var han tydeligvis bekymret for de problemer, som lokale nazistiske ledere i Slesvig-Holsten kunne skabe. Her havde mænd som den nazistiske grænsetalsmand, pastor Johannes Peperkorn, og formanden for *Schleswig-Holsteiner Bund*, dr. Wilhelm Sievers, allerede i foråret 1933 under den såkaldte »Påskeblæst« skabt stor frygt i Danmark med nogle meget bombastiske krav om en grænseændring. Det fik den direkte betydning, at mindretallets

parti – Schleswigscher Wählerverein – med lederen, pastor Johannes Schmidt, i spidsen, krævede et opgør med »diktatet« fra Versailles, og at en ny afgørelse skulle genskabe »... Nordslesvigs gamle forbindelse med Slesvig-Holsten og derigennem med Riget«. ³⁵ Selv om der de følgende år var skabt nogenlunde ro igen, så var noget af det første Renthe-Fink foretog sig som gesandt at besøge overpræsidenten i provinsen Slesvig-Holsten, Gauleiter Hinrich Lohse. ³⁶ Hinrich Lohse var en meget vigtig politisk skikkelse lige syd for grænsen, og det var vigtigt hurtigst muligt at få gjort det klart for Lohse og hans nazistiske venner i Slesvig-Holsten, at de skulle holde sig i ro og undlade at puste til mindretallets krav om grænserevision. I de følgende år inden den tyske besættelse af Danmark blev gesandtskabet og gesandten løbende orienteret om, hvad der skete i Sydslesvig, og især hvad der skete i forhold til det danske mindretal.

I februar 1937 blev der foretaget nogle indledende sonderinger mellem den danske statsminister, Thorvald Stauning, og Renthe-Fink om at etablere en dansk-tysk venskabs- eller ikke-angrebspagt. Det var angiveligt Stauning, der den 6. februar kom med et uformelt forslag om, at Danmark og Tyskland indgik en sådan aftale. Ideen var, at Danmark skulle afstå fra at indgå forsvarsalliancer med de øvrige nordiske lande eller med Storbritannien, mens Tyskland til gengæld skulle anerkende 1920-grænsen. ³⁷ Renthe-Fink syntes godt om ideen og sendte spørgsmålet videre til AA, hvor man grublede over det i nogle dage. Ernst von Weizsäcker – der kort efter blev udnævnt til ministerialdirektør og året efter til statssekretær i AA – svarede den 18. februar i et brev til Renthe-Fink, at han selv og udenrigsminister Konstantin von Neurath nøje havde overvejet forslaget. Weizsäcker anerkendte, at en aftale kunne være relevant »... i tilfælde af en europæisk konflikt ...«, men »... sådanne forhandlinger [om en ikke-angrebspagt, MRN] vil næsten automatisk medføre en diskussion af grænsespørgsmålet. Grænsespørgsmålet er afklaret og ikke for nærværende til diskussion«. I Bjørn Svenssons udkast til kronikken i Politiken i november 1958 er Renthe-Fink citeret for at have udtalt, at »... det tyske mindretals klager og Berlins utilfredshed med den danske regerings holdning i det hele taget gjorde, at tidspunktet ikke var inde til en sådan løsning ...«, men af visse grunde har han overstreget denne passus, så den ikke kom med i artiklen. ³⁸ Tommelfingeren blev altså vendt ned til Staunings og Renthe-Finks forslag, men gesandten har formentlig sagtens kunnet leve med det, idet han i hvert fald fik

bekræftet, at grænseespørgsmålet i 1937 var uaktuelt. Samtidig kunne den tyske regerings uldne holdning til grænseespørgsmålet fortsat bruges til at holde en politisk klemme på den danske regering.

Han sendte en meget udførlig indberetning til AA i november 1937 vedrørende en tjenesterejse til Nordslesvig i dagene 18.-24. oktober. Rapporten er formentlig skrevet af ham selv, idet den er fundet i hans personlige arkivalier i Bundesarchiv, og da en sådan rejse må betegnes som en naturlig del af hans arbejde.³⁹ Det er en interessant pointe, at rapporten rent faktisk omtaler den tyske folkegruppe i Sønderjylland som et mindretal, og retorisk blev der altså ikke foregøglet noget andet. Rapportens indhold er interessant, fordi den både var stærkt kritisk over for mindretallets ledelse, og fordi den meget utvetydigt konstaterede, at danskheden i Nordslesvig var blevet styrket betydeligt siden 1920. Baggrunden for det var, at de danske myndigheder havde ført en meget aktiv politik for at gøre Nordslesvig til en integreret del af Danmark – altså at få ændret området fra at være Nordslesvig til at blive Sønderjylland. Vej- og jernbanenettet var blevet udbygget markant. Handel og økonomi i byerne var blevet udviklet og rettet mod nord. De tyndtbefolkede områder var blevet befolket, blandt andet ved at tyskejede domænegårde var blevet udstykket og solgt til dansksindede husmænd, ligesom landbruget var blevet omlagt og effektiviseret efter dansk mønster. Samlet havde det medført, at »... en stor del af de såkaldt »blakkede« [...] endegyldigt er gået over i den danske lejr«. Denne udvikling hang også stærkt sammen med stridighederne inden for mindretallet, og i rapporten blev det forudsagt, at denne stadige svækkelse af tyskheden ville fortsætte i årene fremover. Hvis der blandt læserne i ledelsen af AA måtte have været enkelte, som i forvejen havde en opfattelse af, at tyskheden var i fremvækst i Nordslesvig, så må rapporten mildt sagt have trukket tæppet væk under den vildfarelse.

Som rapporten antyder, havde Renthe-Fink et noget fjernt forhold til mindretallets ledelse. Hans forgænger – Herbert von Richthofen – havde tilsyneladende en god kontakt til den politiske leder, pastor Johannes Schmidt. Schmidt søgte kontakt med den nye gesandt kort efter ankomsten til København for at de to kunne lære hinanden at kende.⁴⁰ Men der er ikke noget, der tyder på, at de to kom på fortrolig fod med hinanden – måske nærmest tværtimod. Den 4. maj 1937 holdt Schmidt et indlæg i Folketinget i forbindelse med finanslovsdebatten, og et par uger senere kommenterede Renthe-Fink talen i

Johannes Schmidt var præst i Vodder og frem til valget i 1939 det tyske mindretals repræsentant i Folketinget. Han var nationalkonservativ og bakkede helt op bag kravet om en grænserevision. Hans forhold til Renthe-Fink blev aldrig særlig godt. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

en indberetning til AA. Schmidt benyttede finanslovsdebatterne til at komme med sine hovedkrav, mens de indlæg, han havde på andre tidspunkter af året, mere havde karakter af at være specifikke krav og ønsker i forbindelse med konkrete lovforslag. Under sin tale i 1937

havde han to hovedpunkter: Det første var et krav om øget selvforvaltning til mindretallet, og det bar mest præg af, at den danske stat helt skulle blande sig uden om forhold, der vedrørte det tyske mindretal. Det andet var et markant indlæg i forhold til »Jordspørgsmålet«, hvor han anførte, at dansksindede løbende siden 1920 havde overtaget jord, der tidligere havde været ejet af tysksindede landmænd. Her kom han med et konkret eksempel om »... den unge Pørksen, Løjt Sogn ...«, der havde måttet afstå slægtsgården, som havde været i familiens eje i 400 år. I forhold til forskellige taler, som hans efterfølger, Jens Møller, stod for, var denne tale i og for sig nogenlunde afdæmpet, selv om Schmidt løbende henviste til »... de ulykker, som fulgte med Versailles-traktaten ...«. Men retorikken fik Renthe-Fink til at kritisere indholdet i sin indberetning til AA. Han noterede, at det var muligt, at Schmidt selv mente, at han med sin tale ville få den danske regering til at ændre politik, »... men jeg er mindre optimistisk og tror, at besværlighederne og modstanden på den danske side bliver betydeligt større, end Pastor Schmidt-Vodder forestiller sig«. ⁴¹

Året efter holdt Schmidt en ny tale i Folketinget, der var noget skarpere i tonefaldet. ⁴² Han startede med at aflire de normale krav om øget selvstændighed og større retfærdighed i forhold til jordfordelingen, inden han kom til hovedpunktet, der var et krav om en grænserevision. Talen blev holdt kort efter, at tyske tropper i marts 1938 var marcheret ind i Østrig i forbindelse med »Anschluss«, og det er i det lys, at udtalelserne skal forstås. Selv om Schmidt understregede, at hans udmeldinger ikke skulle opfattes truende, så var det præcis sådan, at de blev modtaget. Han udtalte sig meget direkte i forhold til uretfærdighederne i Versailles-traktaten, og han mente, at man fra dansk side alt for doktrinært og snævert havde afvist alle forslag til en grænserevision. I forlængelse heraf lagde han op til, at de øvrige skandinaviske lande kunne tænkes at se anderledes på dette spørgsmål, end man gjorde i Danmark. Schmidts tale fik kort efter den danske udenrigsminister til at gå på talerstolen, hvor han meget utvetydigt gjorde klart, at 1920-grænsen var så retfærdig, som den kunne være, og at der var fuld opbakning bag dette synspunkt blandt de øvrige nordiske lande.

Få dage efter sendte Renthe-Fink en fortrolig indberetning til AA, der kort og godt var benævnt »Nordschleswig-Frage«. ⁴³ Heri kom han med nogle meget klare pointer om den tyske politik i forhold til

Danmark og grænsespørgsmålet. Han startede med at konstatere, at den politik, der hidtil var ført, hvor man fra tysk side søgte at skabe gode og venlige forbindelser til Skandinavien og Danmark, kunne give indtryk af, »... at Tyskland i praksis ville affinde sig med Versailles grænseforbindelsen ...«. Ja, den kunne måske endda ligefrem antyde, at en egentlig tysk anerkendelse af grænsen var nært forestående. Men i lyset af det tyske indtog i Østrig var mindretallets ledelse begyndt at lægge pres på grænsen, hvilket især var blevet udtrykt i Schmidts tale i Folketinget en uges tid tidligere. Den udvikling advarede Renthe-Fink stærkt imod, og han afsluttede med at konstatere: »Så længe at tidspunktet for en løsning af Nordslesvig-spørgsmålet endnu ikke er kommet for Tyskland, er det særlig vigtigt, at den tyske aktivitet i grænseområdet styres, så den lokale udvikling ikke starter spørgsmålet, inden det er politisk ønskværdigt.«

Kort efter modtog Renthe-Fink en forespørgsel fra lederen af Skandinavien-afdelingen i AA, Werner von Grundherr, der mildt sagt fik alarmklokkerne til at ringe.⁴⁴ Grundherr oplyste, at han havde haft besøg af den danske statsborger Louis von Kohl, der blandt andet var en god bekendt af den nyligt afgåede udenrigsminister, Konstantin von Neurath. Kohl havde angiveligt gode kontakter til den danske rigspolitichef, Eigil Thune Jacobsen, der igen skulle have god kontakt til og indflydelse på den danske statsminister, Thorvald Stauning.⁴⁵ På mødet havde Kohl givet udtryk for, at Stauning var indstillet på at justere forløbet af grænsen, således at der i områder med tysk flertal i 1920 skulle være en ny afstemning, hvorefter disse områder eventuelt skulle tilknyttes Tyskland. Til gengæld skulle Tyskland anerkende grænsen og garantere Danmarks integritet. Kohl mente ikke, at Stauning stod alene med dette ønske, idet justitsminister K.K. Steincke og den tidligere – og senere – udenrigsminister Erik Scavenius angiveligt bakkede op. Til gengæld var den nuværende udenrigsminister, Peter Munch, stærkt imod en sådan løsning. Grundherr afsluttede med at oplyse, at Kohl havde gjort et godt indtryk på ham, og at han selv var modtagelig over for Kohls forslag om at tage til København og søge kontakt med de benævnte danskere. Forinden ville Grundherr dog lige høre, hvad Renthe-Fink syntes om ideen.

I sit svar til Grundherr den 3. juni 1938 forklarede Renthe-Fink kort og præcist, hvorfor Kohls forslag var helt ude i hampen.⁴⁶ Stauning var utvivlsomt stærkt interesseret i at få løst grænsespørgsmålet en gang for alle, men han var også en dreven realpolitiker. En afståelse

af territoriale områder var »... et nationalt spørgsmål af allerhøjeste rang for Danmark ...«. Samtidig ville det medføre en endnu stærkere opfattelse af, at det danske mindretal i Tyskland blev undertrykt. Renthe-Fink troede ikke på, at Stauning var indstillet på at indgå en sådan aftale, men selv om det skulle være tilfældet, så vidste han godt, at det ville være politisk selvmord. Ikke blot ville han blive stærkt kritiseret af oppositionen, men også hos udenrigsministeren og internt i Socialdemokratiet ville der være stor modstand. At Kohl havde en god kontakt til Thune Jacobsen troede han på, men at Thune Jacobsen havde nogen større indflydelse på Stauning, betvivlede han stærkt. Derfor troede gesandten ikke to sekunder på, at der kunne indgås en sådan aftale med den danske statsminister.

Renthe-Fink afsluttede indberetningen med at rakke Kohl ned. Fra dansk side opfattede man ham som meget suspekt, og hvis man i AA virkelig ønskede at tage kontakt til Stauning for at lave en endelig aftale om grænsespørgsmålet, ville der efter gesandtens opfattelse være mange andre, der var langt bedre egnede til at gøre det. Selv om det ikke udtrykkes direkte, er der næppe tvivl om, at han tænkte på sig selv som den, der egnede sig bedst.

1939 – et sprængfarligt år

1939 var et år, hvor der skete mange ting, der havde betydning for det dansk-tyske forhold generelt og specifikt for grænsespørgsmålet og det tyske mindretal. Der var valg til Folketinget den 3. april 1939, som fik meget stor betydning for forholdet mellem dansk- og tysksindede i Sønderjylland. Der blev underskrevet en dansk-tysk ikke-angrebspagt den 31. maj, som også havde en direkte betydning for grænsespørgsmålet. Endelig brød 2. Verdenskrig ud den 1. september ved det tyske angreb på Polen, og det fik mindretallets grænseaspirationer til at blusse op.

Folketingsvalget i 1939 beskrives ofte som »den anden folkeafstemning«, fordi fronterne mellem dansk og tysk i Sønderjylland blev trukket meget hårdt op. Betydningen af valget er grundigt og godt belyst af især Hans Schultz Hansen og Sven Tägil, hvorfor det forbigås her. Det er dog væsentligt at understrege, at valget kom på et tidspunkt efter, at mindretallet gennem flere år havde været splittet mellem forskellige nazistiske grupper. Det betød, at Johannes Schmidt – der nærmest må betragtes som nationalkonservativ – blev

indvalgt i Folketinget i 1935. I løbet af de følgende år blev mindretallets forskellige organisationer ensrettet efter tysk-nazistisk mønster, og fra 1938 sad Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-Partei Nord-schleswig – NSDAP-N – på den politiske magt. Derfor kunne partiet med føreren Jens Møller i spidsen gå samlet og helhjetet ind i valgkampen under parolerne »Führer macht uns frei!« og »Wir wollen heim ins Reich!«⁴⁷

Det har desværre ikke været muligt at finde udsagn om, hvordan Renthe-Fink stillede sig til denne meget aggressive retorik, som Slesvigsk Parti – der var mindretallets parti, og som blev styret af NSDAP-N – førte under valgkampen. Således kommenterede han overhovedet ikke valget i udkastet til sine erindringer. Man skal dog ikke være nogen stærk analytisk begavelse for at regne ud, at valgkampen og de stærke nationale spændinger kom meget på tværs af hans og AAs interesser. Omvendt er det meget tænkeligt, at han på forhånd forudså valgets resultat, der var pauvert for Slesvigsk Parti. I hvert fald kan stemmeandelen på 15,9% vanskeligt opfattes som andet end en fiasko, uanset at der var tale om en beskedent fremgang på 0,3%-point i forhold til valget i 1935. Alle sejl blev sat til for at opnå en markant højere stemmeandel, og så fusede det hele alligevel ud, selv om Jens Møller dog blev valgt til Folketinget. Tägil har argumenteret for, at valgresultatet overbeviste Hitler om, at det tyske mindretal i Danmark var så beskedent, at det skulle underordnes andre interesser.⁴⁸ Det er absolut meget tænkeligt, at Hitler ved valget blev bekræftet i sin opfattelse. Men som der er argumenteret for ovenfor, så virker det overvejende sandsynligt, at valget i højere grad medførte en bekræftelse end en holdningsændring hos Føreren.

Inden Jens Møller havde mulighed for at sige noget fra Folketingets talerstol, blev han indkaldt til et møde i Berlin hos Grundherr.⁴⁹ Det er usikkert, hvornår dette møde nøjagtigt fandt sted, men det har været inden den 11. maj, hvor Folketinget mødtes første gang efter valget. Det er også uvist, hvorfor Møller skulle helt til Berlin og tale med Grundherr, når det både ville have været lettere og mere naturligt, hvis han havde mødt Renthe-Fink i København. En nærliggende forklaring kan være, at Møller og Renthe-Fink ikke havde noget fortroligt forhold til hinanden, og at man derfor vurderede, at det ville virke stærkere, hvis Møller fra starten fik udstukket rammerne for, hvad han måtte og ikke måtte sige direkte fra ledelsen af AA.

Der er den interessante detalje ved mødet, at Gustav Meissner del-

12. März 1938

Oesterreich kehrt heim ins Reich!

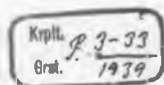
September 1938

Sudetenland kehrt heim ins Reich!

März 1939

Böhmen und werden deutsches
Mähren Protectorat!

März 1939

M e m e l kehrt heim ins Reich!3. April 1939**Nordschleswig**stimmt für**Slesvigsk Parti!**

Denne løbeseddel illustrerer meget tydeligt, hvorfor folketingsvalget den 3. april 1939 ofte betegnes som »den anden afstemning«. Slesvigsk Parti lagde et meget stort pres på for at få befolkningen i landsdelen til at stemme sig hjem til Riget. Med 15,9 % af stemmerne blev valget dog en fuser for Slesvigsk Parti og en tydelig illustration af, at det tyske mindretal i Sønderjylland netop var et lille mindretal. (Landsarkivet for Sønderjylland)

tog. Meissner var presseattaché ved gesandtskabet i København fra den 1. september 1939 til marts 1943, men hans vigtigste opgave i den periode var i virkeligheden at fungere som kontakttled mellem gesandtskabet og de danske nazister. Meissner var født og opvokset i Sønderjylland og havde i 1935 påkaldt sig AA's vrede i forbindelse med, at han havde udgivet en bog om Nordslesvig, hvor han på pseudovidenskabelig vis forsøgte at argumentere for, at området historisk og kulturelt var forbundet med Tyskland. Skal man tro Renthe-Finks og Georg Duckwitzs⁵⁰ udlægninger af Meissners ageren i København under krigen, så var han både illoyal og inkompetent, idet han gik bagom ryggen på gesandten i sine forsøg på at få indsat en nazistisk regering i Danmark.⁵¹ Men i maj 1939 var Meissner fortsat tilknyttet Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi), der var en pronazistisk myndighed, der varetog kontakten til tyske folkegrupper i forskellige lande, herunder det tyske mindretal i Danmark. At han og hans chef, SS-Obergruppenführer Werner Lorenz, deltog i mødet var desuden et meget klart signal til Møller om, at han ikke kunne hente hjælp her i sine bestræbelser på at få flyttet grænsen.⁵²

Under mødet fik Møller klart at vide, at han helt skulle afholde sig fra at komme ind på grænsespørgsmålet i sin tale i Folketinget. Derefter forklarede Møller, at man var nødt til at byde folkegruppen noget for at undgå, at den blev splittet. Og dette »noget« var et tilsagn om økonomisk støtte fra den tyske regering til mindretallet i Nordslesvig.

Mødet i AA med Jens Møller fandt sted samtidig med, at forhandlingerne om en dansk-tysk ikke-angrebspagt var gået i gang.⁵³ Hitler kom i en radiotale den 28. april med et tilbud til nabolandene om at indgå sådanne aftaler med Tyskland, og frem til underskrivelsen den 31. maj foregik der en lang række forhandlinger mellem de to landes udenrigsministerier. Set fra AA's side var det afgørende, at Danmark gik med på ideen, og Renthe-Finks indsats var konstant at presse på over for Munch og den danske regering for at få dem til at indgå aftalen.⁵⁴ Alt tyder på, at han og AA opfattede Hitlers udspil som et tilbud, den danske regering ikke kunne afslå. Sådan blev det da også opfattet af Munch og regeringen, der valgte at acceptere udspillet, selv om de øvrige nordiske lande til slut takkede nej. Derfor var AA og Renthe-Fink mildt sagt ikke interesseret i, at Jens Møller på nogen måde skulle bringe aftalen i fare ved at komme med truende udtalelser om grænsespørgsmålet.

På mindretallets årlige Knivsbjerg-møde, der blev afholdt den 25. juni 1939, kunne Jens Møller dog ikke holde sig tilbage længere. Han udtalte blandt andet, at »På spørgsmålet om denne grænse er retfærdig, om den er draget på grundlag af selvbestemmelsesretten, eller om den skal bestå i al evighed, kan vi kun svare: Nej, nej aldrig«. Renthe-Finks reaktion kom prompte. Otto Lachmann fra det tyske konsulat i Aabenraa blev sendt af sted med instruktioner om, at Møller fremover helt skulle holde mund om grænsen. Ikke blot i Folketinget, men også i alle andre sammenhænge.⁵⁵

Ved krigens udbrud lykkedes det for alvor Møller at påkalde sig AA's og Renthe-Finks vrede. Allerede den 1. september 1939 skrev han et opråb i *Nordschleswigsche Zeitung*, hvor han proklamerede, at »Det tyske folks kamp er ogsaa vor kamp ...« og at »Overfor den tyske og danske offentlighed bekender vi på ny vor ubrødelige solidaritet med folk, Fører og Rige«. ⁵⁶ Så var bægeret fuldt, og der kom en kraftig reprimande fra AA og VoMi, der via Renthe-Fink blev givet videre til konsulatet i Aabenraa, som blev beordret til at give Møller en overhaling.⁵⁷ Ganske vist havde Møller ikke skrevet noget om den dansk-tyske grænse, men han lagde ud med at tale om »Versailles-uretten«, hvilket i sig selv virkede stærkt alarmerende på danskerne. I telegrammet fra AA den 2. september blev det gjort klart, at der skulle lægges maksimalt pres på Jens Møller for at få ham til offentligt at understrege nordslesvigernes loyalitet over for den danske regering. VoMi satte trumf på ved at konstatere, at hvis ikke Møller efterlevede dette krav, så måtte han »... træde tilbage og ikke mere vil blive anerkendt af det tyske rige som folkegruppiefører ...«.

I sin indberetning til AA den 14. september beskrev Renthe-Fink det videre forløb for, hvad der var gjort for at genoprette roen. Indsatsen kan bedst betegnes som aktiv »damage control«; dels over for den uvorne Møller for at forhindre, at han fortsatte sine problematiske udmeldinger, og dels over for den danske udenrigsminister, hvor det blev forklaret, at Møller stod alene. Det lykkedes rent faktisk – angiveligt efter at formanden for *Schleswigsche Zeitung*, Ernst Schröder, havde lagt stort pres på – at få Møller til at opfordre mindretallet til at »... forholde sig loyalt overfor den danske stat ...« på et pressemøde i Tinglev den 10. september. Desuden havde gesandten »... naturligvis ført Krigen over i Fjendens Lejr ...« under et møde med Munch ved at komme med kraftig kritik af især *Nationaltidendes* angreb på Møller og det tyske mindretal. Renthe-Fink og Munch havde en fælles inte-

resse i, at de danske aviser nedtonede de nationale spændinger i Sønderjylland, men hans indberetning til Berlin bærer et tydeligt præg af en stor forståelse for den danske uro over Møllers udmeldinger.

I en tale den 6. oktober 1939 udtalte Hitler, at »... Tyskland ikke over for Danmark havde draget nogen konsekvens af de udskillelser af tysk område, som var foretaget i Versailles-traktaten, men tværtimod havde etableret et loyalt og venskabeligt samarbejde«. ⁵⁸ I forlængelse heraf udtalte han, at de europæiske mindretal måtte være indstillet på omflytninger for at fjerne »... en del af det europæiske konfliktstof«. Talen skabte nogen røre i grænselandet, hvor blandt andet danske aviser begyndte at spekulere i, at det tyske mindretal skulle flyttes til Tyskland. AA var den 30. november ude med en melding om, at det var en stor misforståelse, idet der ingen planer var om at flytte den tyske befolkningsgruppe i Danmark, og Jens Møller understregede det samme i *Schleswigsche Zeitung*.

Besættelsen af Danmark

Danmark blev som bekendt besat af tyske tropper den 9. april 1940, og det er næsten lige så velkendt, at tropperne mange steder i Sønderjylland blev mødt af jublende mennesker, der tilhørte det tyske mindretal. Hos mindretallet førte Besættelsen til omgående forventninger om, at en flytning af grænsen var nært forestående, og igen gik Jens Møller forrest i kampagnen. Men endnu en gang prellede mindretallets ønsker fuldstændig af på Renthe-Fink og AA. Hvor gesandstens interesser indtil den tyske besættelse havde været at skabe gode forbindelser til Danmark og de øvrige nordiske lande, så havde han under Besættelsen en stærk interesse i at bevare ro og orden i Danmark. Derfor var mindretallets angreb på 1920-grænsen mildt sagt ikke velset, fordi det kunne skabe stor uro i Danmark.

Danmark var et udpræget særtilfælde blandt alle tyskbesatte lande i Europa, og grundlaget for det blev skabt i de tidlige morgentimer den 9. april. Betydningen af, at den danske regering nødtvunget valgte at indstille kampene et par timer efter det tyske angreb og at acceptere det tyske tilbud om ikke at ville antaste Danmarks territoriale og politiske integritet, kan dårligt overdrives. Norge fik tilbudt de samme muligheder, men valgte at takke nej og fortsætte kampene. Noget lignende gjorde sig gældende en måneds tid senere, da tyske

Jens Møller var afgørende for, at det tyske mindretals bakkede op bag det nazistiske parti NSDAP-N. Han var kendt for sine storladne taler og for sin kraftige retorik imod 1920-grænsen og uretten fra Versailles. Derfor beordrede Renthe-Fink og det tyske udenrigsministerium flere gange Møller til at holde mund om grænsespørgsmålet. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

tropper angreb Holland og Belgien, men hvor regeringerne valgte at forkaste de tyske tilbud. Danmark var med andre ord det eneste besatte land, der valgte at acceptere de tyske tilsagn. Det er uden diskussion en hovedårsag til, at den tyske besættelse af Danmark udviklede sig meget anderledes end besættelsen af andre lande. Henrik Skov Kristensen har argumenteret for, at der blandt de besluttende danske ministre var et meget stort fokus på, at tilsagnet om »national integritet« var et direkte signal om, at 1920-grænsen lå fast, og at dette var afgørende for beslutningen om at acceptere de tyske krav og indstille kampene.⁵⁹ Argumentet er i væsentlig grad baseret på forsvarsminister Alsing Andersens beretning om, hvad der skete på regeringsmødet om morgenen den 9. april.⁶⁰ Som Skov Kristensen anfører, så havde suverænitetstilsagnet utvivlsomt stor betydning, selv om Alsing Andersens beretning bærer tydeligt præg af efterrationalisering og af, at han kort efter befrielsen havde behov for at forklare og forsvare sig. Omvendt tyder alt på, at regeringen, kongen og de militære chefer i nok så høj grad tænkte på at beskytte Danmark og den danske befolkning mod at lide større overlast, end det allerede var sket ved det tyske angreb. Det bringer alligevel det centrale spørgsmål i spil: Hvad nu hvis den danske regering i lighed med den norske, hollandske og belgiske regering havde afvist de tyske tilbud? Det kan der naturligvis ikke gives noget sikkert svar på, men man må forestille sig, at forskellige tyske myndigheder var blevet sendt til Danmark for at styre landet. Man må også formode, at AA's og Ren-the-Finks rolle i Danmark ville have været udspillet, og at en tysk rigskommissær var blevet indsat i stedet, hvilket skete med Terboven i Norge og Seyss-Inquart i Holland. Det ville utvivlsomt have medført en besættelsespolitik i Danmark i stil med den, der blev gennemført i Norge og Holland. Det er også overvejende sandsynligt, at der i Danmark var blevet indsat en nazistisk marionetregering i stil med Quisling-regeringen i Norge. I forhold til grænsen er det nærliggende at antage, at den var blevet flyttet tilbage til den gamle Kongeå-grænse, idet Hitler og ledelsen i det nazistiske regime som nævnt aldrig havde accepteret 1920-grænsen. Men det er langt fra sikkert, idet Frits Clausen og de danske nazister var meget kraftigt imod en grænseflytning, og derfor ville spørgsmålet fortsat have været problematisk for den tyske regering, hvis DNSAP havde overtaget regeringsmagten i Danmark.

Nu gik det, som det gik, og det er af beskeden relevans at fortsætte

med en sådan hvad-nu-hvis-diskussion. For Renthe-Fink var det afgørende, at man fra tysk side undlod at blande sig i de indre politiske anliggender i Danmark. Det skyldtes en lang række politiske interesser, hvor han blev bakket op af ledelsen i AA, men det skyldtes også hans diplomatiske baggrund og hans syn på betydningen af internationalt samarbejde. Når Danmark var blevet garanteret politisk uafhængighed, var det ikke noget, der blot kunne tilsidesættes med et pennestrøg.

Allerede den 9. april drøftede SS-Obergruppenführer Werner Lorenz og Oberführer Berends VoMi's holdning til »det nordslesvigske spørgsmål«. ⁶¹ Her var holdningen meget klar i forhold til det tyske mindretal i almindelighed og grænsespørgsmålet i særdeleshed; med den tilsikrede territoriale ukrænkelighed lå grænsen fast, og ytringer af Jens Møller om grænsespørgsmålet måtte »...ubetinget undgås«. Mindretallet skulle have en »... korrekt opførsel over for de danske myndigheder«, og provokationer og triumfskrigeri måtte ikke finde sted. Renthe-Fink blev formentlig underrettet om VoMi's holdning, der faldt i meget direkte forlængelse af hans egen og AA's opfattelse. I et brev dateret den 21. april 1940 til den »... 31. højere kommando, København...« påpegede Renthe-Fink, at han havde meddelt det tyske mindretals ledelse, at »i anledning af de tyske troppers besættelse af Danmark er der tilsikret landet territorial integritet. Grænsespørgsmålet må derfor ikke diskuteres fra folkegruppens side«. ⁶² Klarere kunne det dårligt udtrykkes, og det blev samtidig meddelt mindretallet, at forholdet til de danske myndigheder bestandigt skulle være korrekt, og at man ikke måtte optræde danskfjendtligt.

Det fik dog ikke Jens Møller til at falde til ro. På et møde i Tinglev den 16. juni 1940 skulle han angiveligt have meddelt, at selv om det var forbudt at flage med hagekors, så ville det efter den 28. juni være muligt at flage alt det, man ville. ⁶³ Det var med til at puste til en uro i landsdelen, der allerede var startet nogen tid forinden. Først var der en forventning hos mindretallet om, at grænsen ville blive flyttet den 15. juni i forbindelse med 20-årsdagen for Genforeningen. Da det ikke skete, skabte Møller et nyt rygte om, at Føreren den 28. juni – i forbindelse med Versailles-dagen – ville indlemme Nordslesvig i det tyske rige. Rygtet var så kraftigt, at der den 25. juni var et møde mellem Stauning, Munch og Renthe-Fink om dette emne. Skal man tro de samtidige beretninger, så var den 28. juni en kæmpe skuffelse for det tyske mindretal, og det var en alvorlig begyndelse for Jens Møller og for mindretalsledelsen generelt.

Jens Møller og NSDAP-N's ageren i perioden op til og i ugerne efter Besættelsen virker ikke til at have bekymret Renthe-Fink ret meget. I hvert fald får man det indtryk, når man læser udskriften fra den 19. maj 1946, hvor han blev afhørt om dette emne.⁶⁴ Han kunne dårligt huske, hvad der var sket i juni 1940. Kun at Jens Møller havde været med til at skabe uro om grænsen, og at han selv flere gange havde kaldt ham til orden. Der er god grund til at formode, at Renthe-Fink oplevede grænseuroen som irriterende og generende, men at han omvendt ikke anså mindretallets ageren som nogen større trussel, fordi han havde fuld opbakning hos AA til at afvise mindretallets grænsekrav. Omvendt virker det noget påfaldende, at han under afhøringen næsten ikke kunne huske, hvad der var foregået i grænselandet i løbet af de første besættelsesuger. Det er også forunderligt, at han i udkastet til sine erindringer overhovedet ikke berørte mindretallets gøren og laden op til og under Besættelsen. Det kan dårligt opfattes på anden måde, end at han ikke oplevede trykket herfra som særlig truende i forhold til alle andre forhold, som pressede sig på umiddelbart efter det tyske angreb.

Det falder uden for emnet for denne artikel at komme nærmere ind på Renthe-Finks situation i de første uger af Besættelsen, men det må noteres, at han var under et massivt pres fra mange sider.⁶⁵ Som påpeget i indledningen var der ingen masterplan for, hvordan Danmark skulle styres efter, at Besættelsen var gennemført. Det åbnede for, at Renthe-Fink kunne sætte et stort fingeraftryk på det dansk-tyske samarbejde, som blev udviklet i de første besættelses måneder.

Det danske nazistparti, DNSAP, og partiets fører Frits Clausen, var på forunderlig vis NSDAP-N's største modstander og konkurrent. Clausen ville på ingen måde acceptere en grænseændring til ugunst for Danmark, idet han i hvert fald i sin egen optik var dansknational.⁶⁶ Dermed var de to nazistpartier – der begge havde sit tyngdepunkt i Sønderjylland – i konflikt med hinanden. DNSAP vejrede morgenluft efter, at Danmark var blevet besat, og forsøgte at finde støtte hos gesandtskabet til at presse samlingsregeringen ud og selv overtage regeringsmagten. Meissner havde opbakning hos den tyske udenrigsminister Ribbentrop til at støtte de danske nazister, men i sidste instans ikke til at presse en nazistisk magtovertagelse igennem. Der blev således fra Besættelsens start givet betydelig økonomisk støtte til DNSAP, mens den politiske støtte var mere halvhjertet.

Renthe-Fink har ikke nævnt det i sine erindringer eller andre ste-

Begeistrede hjemmetyskere modtager tyske tropper ved Nørreport i Åbenrå den 9. april 1940. Det tyske mindretals jublende modtagelse af de indtrængende tyske tropper den 9. april 1940 kom meget på tværs af Renthe-Finks og Auswärtiges Amts interesser. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

der, men det forekommer meget sandsynligt, at han i virkeligheden var godt tilfreds med, at Jens Møller og Frits Clausen og deres respektive nazistpartier bekæmpede hinanden. Derved havde han ryggen fri til – på den ene side – at støtte det tyske mindretals forskellige institutioner samtidig med, at gesandtskabet på den anden side kunne sende penge til det danske nazistparti. Hvis han omvendt havde vredet halsen om enten på Jens Møller eller på Frits Clausen – som det havde været tilfældet, hvis der blev givet efter for en grænseændring, eller hvis der blev indsat en nazistisk kontrolleret regering i Danmark – ville det have medført stor utilfredshed hos forskellige centrale tyske myndigheder i Berlin. Derfor passede det formentlig gesandten ganske fint, at de to førere bekæmpede hinanden så hårdt, da han derfor kunne spille dem ud imod hinanden. Det bør dog samtidig understreges, at Renthe-Fink havde fuld opbakning i AA hos Weizsäcker og Grundherr til at modarbejde en Frits Clausen-regering og til at forhindre et angreb på den dansk-tyske grænse.

Der er dog en enkelt tilkendegivelse af, at Renthe-Fink faktisk be-

nyttede denne enten-eller argumentation. På et møde med Ribbentrop den 18. december 1940 blev »... det nordslesvigske spørgsmål ...« drøftet, og udenrigsministeren skulle have afsluttet mødet med at sige, at »... det synes udmærket at lade problemet hvile ...«. ⁶⁷ Men det er væsentligt at gøre sig klart, at mødet var meget vigtigt i forbindelse med den såkaldte nytårskrise, der forløb hen over årsskiftet 1940-41. ⁶⁸ Renthe-Fink var i Berlin for at sikre rygdækning bag sin politik over for den danske regering. Den konservative politiker, John Christmas Møller havde gennem længere tid været en politisk belastning med sine kritiske udtalelser om Tyskland. Desuden mente gesandten, at den danske regering drev klapjagt på de danske nazister efter, at omkring 250 nazister havde fået prygl af politiet under det såkaldte »spadeslag« i Haderslev den 8. december. Derfor søgte han opbakning hos Ribbentrop til at tvinge Christmas Møller ud af dansk politik og til at presse på for en regeringsomdannelse, som skulle være mere positivt stemt over for DNSAP og Tyskland. Omvendt var han meget lidt interesseret i, at der blev indsat en Frits Clausen-regering. På mødet den 18. december deltog Martin Luther fra det pronazistiske *Dienststelle Ribbentrop* i AA, som via Meissner ved gesandtskabet i København arbejdede for en nazistisk magtovertagelse i Danmark. Ifølge et svar til den israelske historiker Leni Yahill i 1962 var Luther på mødet den 18. december kommet med nogle meget utvetydige kommentarer til Ribbentrop om forholdet til DNSAP, som var klart imod Renthe-Finks ønsker, idet »... efter hans mening [Luthers, MRN] var de danske nationalsocialister nu tilstrækkeligt skolet og måtte straks bringes til magten. Han viste sig uenig med mig på dette punkt. Jeg var ikke så lidt opbragt over dette lumske overfald [...] Jeg var overbevist om, at en magtovertagelse ville være overilet og føre til kaos i Danmark, som måtte være utænkelig. ...«. ⁶⁹ Det er under disse omstændigheder, at det tilsyneladende tjente Renthe-Finks interesser at spille grænseskortet ved at sætte en nazistisk magtovertagelse i direkte sammenhæng med det tyske mindretal i Sønderjylland.

Grænsespørgsmålet fortonede sig mere i løbet af besættelsesperioden, hvilket man får et godt indtryk af ved at læse Henrik Skov Kristensens biografi om Jens Møller. ⁷⁰ Der var en række planer i spil for, hvordan Danmark skulle indlemmes i et fremtidigt Stortyskland, når krigen var vundet. I disse højtflyvende »Storrumsplaner« var der ikke plads til småting som en flytning af den dansk-tyske grænse, ligesom der ikke var opbakning til Møllers forsøg på at styrke det tyske min-

dretal. På den måde kan det konstateres, at den tyske besættelse af Danmark i realiteten i løbet af kort tid førte til en reel afvikling af mindretallets krav om en grænserevision. Dermed bortfaldt grænsespørgsmålet hurtigt med at være en trussel for Renthe-Fink, mens Frits Clausen og de danske nazister omvendt kom til at udgøre en langt mere akut trussel for hans og AA's interesser i Danmark.

Sammenfatning

Grænsen var det helt store spørgsmål for Renthe-Fink og det tyske gesandtskab i Danmark i årene op til Besættelsen. Det illustreres udmærket af et brev, han den 30. november 1937 sendte til Herbert Hugo Hensel, der netop var blevet udnævnt til Gesandtschaftsrat i København.⁷¹ Her forklarede han, at selv om København ikke var verdens centrum, så var der store tyske interesser i Østersø-området. Han forklarede også, at det generelt var et fredeligt sted, men at »... Nordslesvig-spørgsmålet medfører en meget stor belastning«. Nordslesvig og grænsen var den helt store udfordring og i takt med, at det nazistiske Tyskland indtog områder rundt om i Europa, som ifølge Versailles-traktaten var blevet frataget Tyskland efter 1. Verdenskrig, voksede også forventningen til en flytning af grænsen mellem Danmark og Tyskland. Men Renthe-Fink havde fuld opbakning opad i AA og i sidste instans hos Hitler selv til, at han og gesandtskabet løbende kunne afværge angrebene på grænsen fra ledelsen af det tyske mindretal og fra lokale nazistiske ledere i Slesvig-Holsten. Omvendt kunne han ikke være helt sikker på, at grænsen lå fast, idet han havde hørt Hitler udtale sig stærkt kritisk over for den måde, hvorpå grænsen i 1920 var blevet skabt.

Det tyske overfald på Danmark den 9. april 1940 fik stor betydning for Renthe-Fink og det tyske mindretals krav om en grænserevision. Angrebet blev fulgt af store forventninger hos mindretallet, og for den danske befolkning i Sønderjylland virkede situationen meget alarmerende. Men den tyske besættelse af Danmark medførte ironisk nok, at grænsespørgsmålet helt blev taget af bordet. Hovedopgaven for gesandten var at bevare ro og orden i Danmark, og usikkerhed om grænsen var nærmest det sidste, han og andre tyske myndigheder i Danmark ønskede. Samtidig var Frits Clausen og de danske nazister pludselig blevet en politisk faktor, som Renthe-Fink måtte forholde sig til, hvad de mildt sagt ikke havde været inden Besættelsen. Han

havde et noget problematisk forhold til både Frits Clausen og til mindretallets nazistiske leder, Jens Møller. Derfor passede det Renthe-Fink fint, at der var et nærmest hadsk forhold mellem de to naziførelere, fordi de på den måde kunne spilles ud imod hinanden.

Firkantet sagt ændrede spørgsmålet om grænsen sig fra at være et stort potentielt problem for gesandten inden Besættelsen til at blive et uaktuelt spørgsmål under Besættelsen, der samtidig kunne bruges til at nedtone truslen fra Fritz Clausen og de danske nazister.

LITTERATUR

- Becker-Christensen, Henrik (1995): »Det tyske mindretal og grænserevisionskravet i mellemkrigstiden« i Becker-Christensen (red.): *Grænsen i 75 år*, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, s. 65-78.
- Becker-Christensen, Henrik (1998): »»Nordschleswig Erwache!!!« Det tyske mindretal og nazismen 1933« i *Sønderjyske årbøger 1998*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa, s. 161-204.
- Becker-Christensen, Henrik (2003): »NSDAPN – og Slesvigsk Parti. Det tyske mindretals politiske virke under besættelsen« i Lund, Joachim (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, Gyldendal, København, s. 328-345.
- Bohn, Robert (2001): »Introduktion II: Nationalsocialismen i Slesvig-Holsten og Danmark – En oversigt« i Bohn m.fl. (red.): *Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945*, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, s. 42-58.
- Conze, Eckart, Frei, Norbert, Hayes, Peter og Zimmermann, Mosche (2010): *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und der Bundesrepublik*, Blessing, München.
- Hansen, Hans Schultz (2001): »Mindretal og flertal i Nordslesvig omkring 1940« i Bohn m.fl. (red.): *Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945*, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, s. 122-141.
- Helstrup, Søren (2000): *Truslen mod Danmark. Regeringen og de militære chefers trusselsopfattelse 1938-40*, Museum Tusulanum Press, København.
- Jespersen, Knud J.V. (2007): *RYTTERKONGEN. Et portræt af Christian 10.*, Gyldendal, København.
- Kirchhoff, Hans m.fl. (red.) (2005): *Hvem var hvem 1940-1945*, Gad, København.
- Klatt, Martin (2001): »Det danske mindretal i Sydslesvig – infiltreret af kommunister?« i Bohn m.fl. (red.): *Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945*, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, s. 102-121.
- Kristensen, Henrik Skov (1995): »Grænsen og besættelsen« i Becker-Christensen (red.): *Grænsen i 75 år*, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, s. 79-109.
- Kristensen, Henrik Skov (2003): »Den 9. april 1940 og grænseflytningsrygterne« i Schultz Hansen m.fl. (red.): *Sønderjylland under krig og besættelsen 1940-1945*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa, s. 11-33.
- Kristensen, Henrik Skov (2007): »Mellem Hitler og hjemstavn. Folkegrupperfører Jens Møller« i Lauridsen (red.): *Over strengen – under besættelsen*, Gyldendal, København, s. 582-608.
- Kühl, Jørgen (2001): »Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945. En oversigt« i Bohn m.fl. (red.): *Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945*, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, s. 59-101.
- Lauridsen, John T. (2002): *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter*, Gyldendal, København.

- Lidegaard, Bo (2003): *Overleveren 1914-1945. Dansk udenrigspolitisk historie 4*, Gyldendal, København.
- Lidegaard, Bo (2005): *Kampen om Danmark 1933-1945*. Gyldendal, København.
- Lubowitz, Frank (2003): »Det tyske mindretal« i Schultz Hansen m.fl. (red.): *Sønderjylland under krig og besættelsen 1940-1945*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa, s. 57-76.
- Lubowitz, Frank (2005): »Mindretallet 1920-1945«, i Kühl (red.): *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning*, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, s. 101-123.
- Meissner, Gustav (1935): *Grenzland Nordschleswig. Ein Wanderbuch*, Flensburg.
- Munch, Peter (1966): *Erindringer 1933-1939. Paa Vej mod Krigen*, Nyt Nordisk Forlag, København.
- Nissen, Henrik S. (1973): *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*, Gyldendal, København.
- Noack, Johan Peter (1974): *Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen*, Munksgaard, København.
- Poulsen, Henrik (1970): *Besættelsesmagten og de danske nazister. De politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*, Gyldendal, København.
- Tägil, Sven (1970): *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-1970*, Lund Studies in International History, Stockholm.
- Yahil, Leni (1967): *Et Demokrati på Prøve. Jøderne i Danmark under Besættelsen*, Gyldendal, København.

NOTER

- Denne artikel er blevet til i forbindelse med afslutningen en mere omfattende biografi om Renthe-Fink, der bliver bragt i antologien *Hitlers mænd i Danmark*, der formentlig udkommer i efteråret 2012. Det er planen, at jeg i løbet af de næste år skriver en samlet biografi om Renthe-Fink, som bliver udgivet i bogform.
- Herefter benævnt AA i artiklen.
- I perioden 9. april 1940 til slutningen af september 1942 var han egentlig *Rigsbefuldmægtiget*, men i denne artikel benyttes gesandt-titlen.
- AA: Pers. Akten, Nr. 12.079, 12.080 og 12.081, Cécil von Renthe-Fink og BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192.
- AA: Politische Archiv: Kopenhagen 78-82: Nordschleswig.
- Henrik S. Nissen (1973): *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samlingspolitikken*. Gyldendal.
- Henning Poulsen (1970): *Besættelsesmagten og de danske nazister. De politiske forhold mellem tyske myndigheder og nazistiske kredse i Danmark 1940-43*, Gyldendal.
- Leni Yahil (1967): *Et Demokrati på Prøve. Jøderne i Danmark under Besættelsen*. Gyldendal.
- <http://daten.digitalen-sammlung.de/0001/bsb00016339/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00016339&seite=454>
- Contze m.fl. (2010). Det gælder især Weizsäcker, Grundherr og Rintelen.
- Denne afsnit er baseret på AA: Pers. Akten, Nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, band 1. Mai 1913-31. April 1937 samt Frantz (2003). Breslau hedder i dag Wrocław.
- BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 9. Brev fra oktober 1946 fra Christa von Renthe-Fink til Lord Robert Cecil.
- Afhandlingen har titlen »Die Ver-

- kehrsfähigkeit des Kux im preussischen Bergrecht*«.
14. AA: Pers. Akten, Nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, band 1. Mai 1913-31. April 1937.
 15. Der henvises til Jakobec (2006) for en grundig undersøgelse af Elbenkommissionens arbejde.
 16. BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 25 og AA: Pers. Akten, nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, Band 1.
 17. Den parlamentariske Kommissionen (herefter PK), bind II, bilag 1 vedr. en politiafhøring af Renthe-Fink den 23. juli 1946.
 18. BArch: Nachlass N-1192. Cécil von Renthe-Fink, Band Nr. 25. Min oversættelse af forelæsningsnoter til kurset »Internationale Organisation«.
 19. BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 25. Min oversættelse af forelæsningsnoter til kurset »Internationale Organisation«.
 20. Franz (2003).
 21. For en grundig gennemgang af *Deutsche Volkspartei*, læs fx Ludwig Richter (2002): *Die Deutsche Volkspartei 1918-1933* og vedrørende overgangen fra Weimar-republikken til den nazistiske udenrigs- og sikkerhedspolitik f.eks. kapitel 4 i Eric Kurlander (2009): *Living with Hitler. Liberal Democrats in the Third Reich*.
 22. BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 7. Min oversættelse af Eidestättliche Erklärung – tro-og-love-erklæring – dateret 24. juli 1948, der er skrevet af Rintelen. Det er naturligvis meget vanskeligt kildemateriale at arbejde med, idet en lang række embedsmænd tilknyttet AA og andre ministerier skrev om hinanden i forbindelse med opgøret efter krigen. von Rintelen var blandt andet tilknyttet Udenrigsminister Joachim von Ribbentrops personlige stab i perioden 1941-1943.
 23. AA: Pers. Akten, nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, Band 1. Mai 1913-31. April 1937.
 24. PK, Bind II, bilag nr. 1 s. 5. Afhøring af Renthe-Fink den 23. juli 1946 og Conze m.fl. (2010), s. 97-98.
 25. BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 7. Eidestättliche Erklärung – tro-og-love-erklæring – dateret 24. juli 1948 skrevet af Rintelen.
 26. PK, bind II, bilag nr. 1 side 5. Afhøring af Renthe-Fink den 23. juli 1946.
 27. PK, bind II, bilag nr. 1 side 5.
 28. PK, bind II, bilag nr. 1 side 5. Afhøring af Renthe-Fink den 23. juli 1946 og BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 22, udkast til kronikker i Politiken den 19. og 20. november 1958 skrevet af Bjørn Svensson. Svensson var gennem mange år en førende dansksindet debattør, især om forhold vedrørende det dansk-tyske grænseområde.
 29. Citaterne her fra PK, bind II, bilag nr. 1, side 5.
 30. BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 22, udkast til kronikker i Politiken den 19. og 20. november 1958.
 31. Ibid.
 32. Ibid.
 33. Becker-Christensen (1995), s. 66.
 34. Skov Kristensen (2007), s. 605. Jens Møller var mindretallets nazistiske leder fra 1938 til befrielsen i 1945.
 35. Becker-Christensen (1995), s. 75.
 36. AA: Pers. Akten, nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, Band 1. Mai 1913-31. April 1937.
 37. BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 22. Referat fra samtale med Renthe-Fink skrevet af redaktør Bjørn Svensson i forbindelse med to kronikker i Politiken den 19. og 20. november 1958 og Lidegaard (2003), s. 314.
 38. BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 22. Udkast til kronikker i Politiken den 19. og 20. november 1958.
 39. AA: Pers. Akten, nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, Band 2. Min oversættelse af rapport fra den 6. november 1937.

40. AA: Pers. Akten, nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, Band 2.
41. Rigsdagstidende, 1936-37, spalte 6908-6922 og AA: Pers. Akten, nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, Band 2. Min oversættelse af indberetning dateret 21. maj 1937.
42. Rigsdagstidende 1937-38, spalte 5518-5533, vedrørende debat om finansloven den 12. april 1938.
43. AA: Politisches Archiv, Kopenhagen 82: Nordschleswig. Min oversættelse af indberetning dateret den 19. april 1938.
44. AA: Politisches Archiv, Kopenhagen 82: Nordschleswig. Brev dateret den 17. maj 1938.
45. Angående Louis von Kohl henvises til Henrik Stevnsborgs biografi i Gads leksikon *Hvem var hvem under besættelsen*, idet han var en meget farverig mand med mange fortolkningsmuligheder.
46. AA: Politisches Archiv, Kopenhagen 82: Nordschleswig. Min oversættelse af indberetning dateret den 3. juni 1938.
47. Vedrørende folketingsvalget i 1939, læs: Schultz Hansen (2001) og Tägil (1970).
48. Tägil (1970), s. 144-148.
49. PK, XIII, beretningen s. 12 og bind 1, s. 3-4 vedrørende brev fra Grundherr til Renthe-Fink den 20. og 23. maj 1939 samt Skov Kristensen (2007), s. 586-587.
50. Duckwitz var tysk marineattaché i Danmark under Besættelsen, og er især forbundet med redningen af de danske jøder i oktober 1943.
51. Forholdet til Meissner analyseres grundigere i biografien om Renthe-Fink, der udgives i antologien *Hitlers mænd i Danmark*, der formentlig udkommer i efteråret 2012.
52. PK, XIV, beretningen s. 12 og bilag 1, s. 3-4 vedrørende brev fra Grundherr til Renthe-Fink den 20. og 23. maj 1939.
53. Angående ikke-angrebepagten læs f.eks. Munch (1966), s. 282-315; Helstrup (2000), s. 71-85; Lidegaard (2003), s. 336-342 m.fl.
54. Man får et klart indtryk af dette pres fra Renthe-Finks side i løbet af maj 1939 ved at læse P. Munchs erindringer.
55. PK, bind XIV, bilag 5, s. 6 vedrørende brev fra Renthe-Fink til Grundherr den 1. juli 1939 og Skov Kristensen (2007), s. 587.
56. PK, bind XIV, bilag 8 s. 8, og Skov Kristensen (2007), s. 587-588.
57. PK, bind XIV, bilag 9, 10 og 11, s. 9-11 vedrørende telegram fra AA til gesandtskabet dateret 2. september 1939, brev fra Renthe-Fink til det tyske konsulat den 3. september samt indberetning fra Renthe-Fink til AA den 14. september 1939 og Skov Kristensen (2007), s. 587.
58. PK, XIV, beretningen s. 14-15.
59. Skov Kristensen (2003).
60. PK, bind I, bilag nr. 10, s. 42-51. Det fremgår ikke helt klart, hvornår beretningen er skrevet, men den er modtaget af Den parlamentariske Kommission den 25. juni 1945.
61. PK, XII, bilag 89, s. 471 og Skov Kristensen (2003).
62. PK XIV, bilag 20, s. 20.
63. PK XIV, bilag 34 og 35 s. 42-44. Læs også Skov Kristensen (2007), s. 588-592 for en analyse af Jens Møllers og mindretallets ageren i de første besættelses måneder.
64. PK XIV, bilag 43 s. 53-54.
65. Dette gør jeg naturligvis meget mere ved i den tidligere omtalte biografi om Renthe-Fink, som udgives i antologien *Hitlers Mænd i Danmark*.
66. Angående Fritz Clausen og DNSAP henvises til Lauridsen (2002) og i forhold til de danske nazisters handlinger under Besættelsen til Poulsen (1970).
67. PK XIV, bilag 67, s. 96.
68. Angående nytårskrisen henvises til Poulsen (1970) og Nissen (1973).
69. Her citeret efter Yahill (1966), s. 61, og den tyske ordlyd kan genfindes i BArch: Nachlass Cécil von Renthe-Fink, Bestand N-1192, Band Nr. 16 vedrørende udkast til meget udførlige svar til Yahil, her fra »Zu Ihrer Frage Nr. 1: Verhandlungen mit deutschen Persönlichkeiten«. Nissen (1970), s. 239 har anført, at det nødvendigvis må være på mødet

den 18. december 1940, at dette fandt sted, selv om Renthe-Fink selv har anført, at det var i januar 1941.

70. Skov Kristensen (2007)

71. AA: Pers. Akten, nr. 12.080, Cécil von Renthe-Fink, Band 3.

Zusammenfassung

Der deutsche Gesandte in Dänemark, Cécil von Renthe-Fink, war ein Diplomat der alten Schule. Geprägt durch die Außenpolitik der Weimarer Republik, hielt er internationale politische Zusammenarbeit für vorteilhaft. Beginnend mit seiner Ernennung im Sommer 1936 war es seine Hauptaufgabe, gute politische und wirtschaftliche Verbindungen zwischen Deutschland und den skandinavischen Ländern zu schaffen. Aus eben diesem Grund bremste das Auswärtige Amt leitende Personen der deutschen Minderheit aus, die sich zu sehr einmischten und eine Grenzrevision forderten. Bei der Besetzung Dänemarks am 9. April 1940 versprach das Deutsche Reich Dänemark territoriale und politische Unabhängigkeit. Ruhe und Ordnung im Land zu bewahren war deshalb Renthe-Finks zentrale Aufgabe und die deutsche Minderheit bekam strenge Auflagen sowie ein Verbot, sich zur Grenzfrage zu äußern. In diesem Sinne war die deutsche Besetzung – jedenfalls vorläufig – ein Garant für die Verhinderung einer Grenzrevision.

Kontaktudvalget for det Tyske Mindretal – oprettelsen og de første år 1965-1973

Af HANS SCHULTZ HANSEN

Siden 1920 har det været en målsætning for de slesvigske mindretal at opnå indflydelse ad parlamentarisk vej. Fra begyndelsen opstillede Slesvigsk Parti og SSW henholdsvis nord og syd for grænsen kandidater ved valgene til folketing, rigsdag, forbundsdag og landdag. Det var ikke altid, at stemmerne rakte til et mandat. I tiden med nationalpolitisk konflikt betød det manglende repræsentation, men under den nationale afspænding siden 1950'erne har herbergsstat og mindretal søgt alternative løsninger. Et vigtigt element har her været etableringen af kontaktudvalg mellem regering, parlament og mindretal. I denne artikel skildrer forfatteren, hvorledes det tyske mindretal fik et sådant kontaktudvalg i 1965, og hvordan det fungerede indtil 1973.

Staten og det tyske mindretal efter 1945

Et afgørende led i normaliseringen af forholdet mellem dansk og tysk i den sønderjyske landsdel efter 1930'ernes og 1940'ernes nazisme, besættelse og retsopgør var en forbedring af relationerne mellem det tyske mindretal og dettes danske herbergsstat. I efterkrigstiden kom de tysksindede nordslesvigeres forhold flere gange til behandling på dansk regeringsniveau, hvor resultatet blev forbedringer i mindretallets situation. Første skridt var det såkaldte Københavnsnotat fra 1949, på tysk side benævnt Kopenhagener Protokoll. Uden at kunne sidestilles med den slesvig-holstenske landdags Kiel-erklæring fra samme år om de danske og frisiske befolkningsgruppers rettigheder i Sydslesvig afspejlede notatet, at mindretallets ledelse på ny blev anset for en samtalepartner af den danske regering.¹ Det andet skridt blev taget med København-Bonn-Erklæringerne af 1955. Hovedresultatet for det tyske mindretal var en anerkendelse af mindretalsskolerneks eksamensret.² Det tredje skridt blev taget i 1964/65, da det tyske mindretal efter stemmetilbagegang mistede sit folketingsmandat og i

stedet fik et kontaktudvalg. Denne ordnings tilblivelse og første virkeperiode er ikke tidligere blevet undersøgt på grundlag af primært arkivmateriale.³ Det er hensigten med denne artikel at råde bod på dette.

Kildegrundlaget for undersøgelsen er i første række akterne i Udenrigsministeriets arkiv om det tyske mindretals parlamentariske repræsentation. Det tyske mindretals forhold har altid haft en stærk udenrigspolitisk dimension, dels fordi det var vigtigt for Danmarks forhold til den store nabostat mod syd, dels fordi der i Sydslesvig var et dansk mindretal, hvis forhold til den slesvig-holstenske delstat og den tyske forbundsstat kunne påvirkes af den danske behandling af det tyske mindretal i Nordslesvig. Derfor fulgte Udenrigsministeriet udviklingen i grænselandet tæt, ikke mindst via generalkonsulatet i Flensborg, ligesom ministeriet altid blev inddraget af de andre ministerier i slesvigske mindretalsspørgsmål. Ofte var det i Udenrigsministeriet, at den egentlige sagsbehandling fandt sted.⁴

Det tyske mindretals folketingsmandat

Efter Genforeningen bestemtes ved lov af 30. august 1920, at de daværende fire sønderjyske amter ved folketingsvalg skulle udgøre én samlet amtskreds med syv kredsmandater, og at nye partier ikke som i det øvrige land skulle indsamle 10.000 underskrifter for at kunne opstille og få andel i tillægsmandaterne. Begge dele var vigtige for det tyske mindretal, som fik valgt en folketingsmand ved samtlige valg i mellemkrigstiden, hvor Slesvigsk Partis andel af stemmerne stabilt lå omkring 14-15 procent af stemmerne i amtskredsen.⁵ I 1943 stillede partiet ikke op, da mange af de mandlige vælgere gjorde fronttjeneste. I stedet blev der efter pres fra besættelsesmagten indrettet et særligt tysk kontor under Statsministeriet, der fik mindretallets propagandaleder Rudolf Stehr som leder.⁶ Kontoret blev nedlagt efter det tyske nederlag i maj 1945.

Efter Befrielsen blev det generelt et mantra i dansk mindretalspolitik, at alle særrettigheder skulle afskaffes. Det ramte også mindretallets muligheder for valgdeltagelse.⁷ Ved lov af 1. oktober 1945 blev den sønderjyske særregel fra 1920 ophævet. Herefter måtte Slesvigsk Parti indsamle 10.000 underskrifter for at opstille som parti. Eftersom partiet kun havde opnået over 10.000 stemmer ved tre ud af syv valg i mellemkrigstiden, var det i praksis en umulig opgave. Det forbed-

rede ikke Slesvigsk Partis muligheder, at den sønderjyske amtskreds med valgloven af 9. juni 1948 mistede et kredsmandat. Reduktionen skyldtes den ret beskedne befolkningstilvækst i Nordslesvig og var som sådan ikke rettet særligt imod mindretallet, men den fik alligevel alvorlige konsekvenser for dette.

Ved efterkrigstidens første tre folketingsvalg opstillede mindretallet en kandidat uden for partierne, men det lykkedes hverken i 1947 for Waldemar Reuter, i 1950 for Hans Schmidt-Gorsblock eller i april 1953 for Hans Schmidt-Oxbüll at opnå stemmer nok til et kredsmandat. Stemmeandelen lå ved de tre valg på syv-ni procent.⁸

Medvirkende til det lave niveau i forhold til mellemkrigstiden var, at mange hjemmetyske vælgere i en årrække mistede deres valgret, da de som led i retsopgøret fradømtes »almen tillid«. Ved lov af 27. maj 1950 blev valgretten imidlertid givet tilbage til de ca. 2.000 medlemmer af mindretallet, der ved retsopgøret var idømt to og et halvt års fængsel eller derunder. Da valglisten først skulle ændres, fik mindretallet ikke gavn af dette før i april 1953, men trods en fremgang på lidt over 2.000 stemmer mislykkedes det, som nævnt, også denne gang at vinde et kredsmandat.

Så lysnede det endelig. Den 5. juni 1953 fik Danmark en ny grundlov, der forøgede antallet af folketingsmedlemmer fra 151 til 175 (foruden de fire nordatlantiske mandater). Den sønderjyske amtskreds fik igen tildelt syv kredsmandater. Ved det første valg efter grundlovsændringen i september 1953 lykkedes det mindretallet at vinde et folketingsmandat. Hans Schmidt-Oxbüll fik som kandidat uden for partierne 9.721 stemmer, en fremgang på små 700 stemmer og det højeste siden 1939. Det rakte til et kredsmandat. Efter valget anmeldte Hans Schmidt sig i Folketinget som repræsentant for Slesvigsk Parti.⁹ Dermed var problemet med at samle de 10.000 underskrifter løst i det mindste ved det kommende valg. Det fandt sted i 1957, og mindretallet genvandt her mandatet med 9.202 stemmer. Det gentog sig 1960 med 9.047 stemmer. Stemmeandelen lå på otte-ti procent, men med faldende tendens.¹⁰

Foreløbige overvejelser i Udenrigsministeriet

Det vigende stemmetal kombineret med et stigende befolkningstal i Nordslesvig gjorde, at flere forud for folketingsvalget den 22. september 1964 forudså, at det tyske mindretals mandat ville gå tabt.

Hans Schmidt-Oxbüll (1899-1978), landmand fra Oksbøl på Nordals, var 1951-60 formand for det tyske mindretals hovedorganisation Bund deutscher Nordschleswiger. I 1953 blev han valgt som den første hjemmetyske folketingsmand efter 2. Verdenskrig. Hans vision var dannelsen af et dansk-tysk »arbejdsfællesskab« til sikring af grænselandets videre udvikling, men han formåede kun i ringe omfang at virkeliggøre denne kongstanke. Foto i Museum Sønderjylland – ISL.

Muligheden herfor blev diskuteret i pressen, og alternativer blev drøftet.¹¹

Også i Udenrigsministeriet beskæftigede man sig allerede før valget med, hvad der skulle ske, såfremt det tyske mandat gik tabt.

Sekretær Flemming Mørch skrev den 11. august et fortroligt notat om mindretallets repræsentation i Folketinget og om en eventuel erstatning herfor.¹² Han forudså, at de tyske nordslesvigere i tilfælde af mandatets bortfald ville kræve en ophævelse af valglovens to procent spærreklausul for mindretallets vedkommende.

For den rette forståelse af det følgende er det her nødvendigt at indskyde nogle oplysninger om spærregrænsen i henhold til valglovens bestemmelser om tillægsmandater. De 175 folketingsmandater var og er stadig i 2011 fordelt på 135 kredsmandater og 40 tillægsmandater. De sidste har til formål at kompensere de partier, som har opnået for få kredsmandater set i forhold til den tænkte situation, at hele landet er én valgkreds. Meningen med tillægsmandaterne er således at sikre så retfærdig en repræsentation som muligt. For at få del i tillægsmandaterne skal et parti opfylde mindst én af følgende tre betingelser: at partiet har opnået mindst ét kredsmandat, *eller* at partiet i to af de tre hovedområder, landet ved valg er opdelt i (hovedstaden, øerne, Jylland) har opnået mindst lige så mange stemmer, som der i de pågældende områder i gennemsnit er afgivet pr. kredsmandat, *eller* at partiet i hele landet har opnået mindst to procent af stemmerne.

Første betingelse var uaktuel for mindretallet; var der vundet et kredsmandat, var spørgsmålet om et tillægsmandat overflødigt, og mandat nummer to lå helt uden for det opnåelige. Anden betingelse lå ligeledes hinsides det mulige, eftersom Slesvigsk Partis stemmer alle faldt i det jyske hovedområde. Tredje betingelse var også umulig at opfylde, eftersom Slesvigsk Partis stemmeandel på landsplan lå på 0,35 procent.¹³ Her havde mindretallet dog med sit krav om en fritagelse for spærregrænsen »en god sag« i og med, at det danske mindretal i Sydslesvig med København-Bonn-Erklæringerne fra 1955 havde opnået fritagelse for den slesvig-holstenske valglovs spærregrænse på fem procent og dermed fået adgang til repræsentation i landdagen. Her kunne de tyske nordslesvigere håbe på den gensidighedsmechanisme, som ofte før havde udøvet sin virkning i grænselandet. En ophævelse ville føre til det ønskede resultat, eftersom det billigste tillægsmandat ved valget i 1960 i det jyske område kun kostede godt 5.300 stemmer, altså omkring 3.700 stemmer under Slesvigsk Partis resultat dette år.

Sekretær Mørch fandt imidlertid, at en ophævelse ville være uforenelig med grundlovens princip om lighed i repræsentationen, idet

den ville føre til en favorisering af Slesvigsk Parti sammenlignet med andre småpartier. I stedet foreslog Mørch nedsættelsen af et udvalg bestående af repræsentanter for Folketingets partier og mindretallet: »Tyskerne skulle for dette forum kunne fremføre de spørgsmål, som var af særlig interesse for dem, og i det hele holdes nogenlunde løbende orienteret om arbejdet i tinget særlig med henblik på foranstaltninger vedrørende det sønderjyske område«. Et sådant udvalg havde et fortilfælde i grænselandet. Da Sydslesvigsk Vælgerforening ved landdagsvalget i 1954 kom under spærregrænsen i Slesvig-Holsten på fem procent, blev der i tilknytning til landdagen nedsat et rådgivende udvalg med repræsentanter for landdagens partier og to for SSW, indtil SSW i 1958 på ny opnåede plads i landdagen.¹⁴ Gensidighedsmekanismen kunne altså pege på andre løsningsmuligheder end en dansk ophævelse af spærreklausulen på de to procent. Der var også andre argumenter for et udvalg: Det kunne nedsættes af Folketinget uden videre formaliteter, det ville give mindretallet en politisk medindflydelse »på en måde, som næppe kunne fremkalde betænkeligheder«, og det var i pagt med dansk demokratisk tradition at give mindretallet mulighed for at blive hørt, skønt det kun udgjorde omkring 9.000 vælgere.

Mulige forslag om en mindretalsobservatør med taleret i Folketinget afviste Mørch som uforenelige med grundloven, medmindre der blev udpeget en særlig minister for mindretallet. En tilsvarende observatørordning for SSW var i øvrigt i sin tid blevet afvist af såvel den tyske forbundsregering som den slesvig-holstenske delstatsregering.

Mørchs notat cirkulerede internt i Udenrigsministeriet. Daværende fuldmægtig, senere ambassadør, Ole Bierring understregede den 14. august i et tillæg til Mørchs notat »Danmarks traditionelle og til staidighed fastholdte modvilje mod at tilstå det nationale mindretal særrettigheder«. ¹⁵ Han fremhævede: »Det tyske mindretal er inde i en med den fremadskridende afsvækkelse af de nationale modsætningsforhold i grænselandet naturlig udvikling i nedadgående retning, og da man antagelig før eller senere må konstatere, at tilslutningen til mindretallet er så ringe, at en repræsentation ikke er rimelig, taler meget efter mit skøn for at gøre holdt allerede nu«. Bierring ville med andre ord undgå ordninger, der kun ville give en løsning på kort sigt. Han var enig med Mørch i, at nedsættelsen af et »kontaktorgan« ville være det bedste. Ganske vist gav det mindretallet en særrettighed, men »på baggrund af den udvikling, der har fundet sted siden for-

handlingerne i 1955« havde han ikke betænkeligheder derved. Biering advarede dog mod, at organet fik et navn, der kunne lede tanken hen på det tyske kontor i Statsministeriet under besættelsen. I et PS fremhævede han, at initiativet måtte ligge hos mindretallet.

Generalkonsul Troels Fink i Flensborg fik Mørchs notat med Bierings kommentarer forelagt. Fink erklærede sig den 2. september enig i, at initiativet i givet fald måtte komme fra mindretallet. Han bragte et nyt moment på banen, nemlig »hvis der bliver tale om f.eks. et kontaktudvalg, kan opnås en parallel ordning for det danske mindretal syd for grænsen i forhold til Bonn«. SSW havde mistet sin plads i forbundsdagen i 1953, uden at der var tilvejebragt nogen form for erstatning for det tabte mandat.¹⁶

Det tyske folketingsmandat går tabt – reaktioner i København, Nordslesvig og Kiel

Ved valget den 22. september 1964 indtraf det forudsete. Slesvigsk Parti fik trods en lille fremgang på et par hundrede stemmer til 9.274 ikke vælgertilslutning nok til at bevare kredsmandatet. Det havde krævet 11.592 stemmer. Årsagen lå dels i befolkningstilvæksten, dels i nedsættelsen i 1961 af valgretsaldere fra 23 til 21 år. Ingen af delene gav nede datidens isolerede mindretal, der havde en svag tilslutning blandt de unge. Derimod havde mindretallet haft stemmer nok til et tillægsmandat, som kunne fås for ca. 7.700 stemmer – hvis det ikke havde været for spærregrænsen på de to procent.¹⁷

Den vragede folketingsmand for Slesvigsk Parti, Hans Schmidt, henvendte sig den 6. oktober 1964 til Folketingets formand og præsidium og Socialdemokratiets gruppeformand. Her anmodede han som formand for Slesvigsk Parti om, at et eksisterende uformelt »udvalg for anliggender vedr. Slesvigsk Parti«, som var oprettet i maj 1959 og bestod af partiernes gruppeformænd, de sønderjyske folketingsmedlemmer og repræsentanter for Slesvigsk Parti, nu ved en folketingsbeslutning fik tildelt en formel status som en midlertidig forbindelse mellem Slesvigsk Parti og Folketinget.¹⁸

Samme dag udtalte statsminister Jens Otto Krag i sin åbningsstale: »De problemer, som følger af, at det tyske mindretal efter valget ikke længere er repræsenteret i Folketinget, vil regeringen efter nærmere forhandling søge løst på en for mindretallet tilfredsstillende måde«. ¹⁹ Det tyske mindretal blev indbudt til forhandling i København den 26.

Ved folketingsvalget i september 1964 mistede det tyske mindretal sin repræsentation på Christiansborg. Denne begivenhed prydede Otto Frederiksens forside på årets udgave af »æ Rummelpot«. Til højre ses den garderhøje Hans Schmidt forladende Christiansborg som friv. MF. Foran ham går som to spøgelsesskikkelser forgængerne, pastor Johannes Schmidt-Wodder og dyrlæge Jens Möller, sidstnævnte med naziarmbind. Frederik 7. ser til fra sin rytterstatue. Ved statuens fod sidder de tre vragede kandidater fra mindretallet. Fra venstre er det Harro Marquardsen, Jef Blume og Jes Schmidt. Marquardsen læser ivrigt i et skrift med titlen »traditionel repræsentation«.

oktober 1964 – samme dag som ledende danske sydslesvigere mødtes med regeringen.

Forinden blev det tyske mindretals ledelse inviteret til forhandling i Kiel den 13. oktober 1964 af den slesvig-holstenske ministerpræsident Helmut Lemke. Her fandt man, at det danske mindretals rettigheder i Slesvig-Holsten kunne udgøre et godt grundlag for mindretallets drøftelse med den danske regering.²⁰

Spørgsmålet om mindretallets politiske repræsentation kaldte også på stillingtagen fra de sønderjyske folketingspolitikere og landsdelens nationalt interesserede kredse. I den danske sønderjyske presse var der ingen, der hoverede over mindretallets tab af mandatet, og man gav sin tilslutning til statsministerens udtalelse.²¹ Blandt de få, der

Blandt de kritiske røster mod kontaktudvalgsordningen var Hans Schmidt-Oxbüll. Han frygtede, at udvalget ville blive et »begravelsesudvalg«, hvor mindretallets problemer ville blive syltet. På Otto Frederiksens tegning i »æ Rummelpot« 1965 ses Schmidt i urnen med statsminister Jens Otto Krag siddende på låget.

ytrede sig, var den nyvalgte konservative folketingsmand – og senere statsminister – Poul Schlüter, der mente, at det mistede folketingsmandat ikke var noget stort tab for mindretallet. Mindretallet havde ikke været henvist til at tilkæmpe sig sine rettigheder gennem politisk arbejde på tinge, men fået dem tildelt i overensstemmelse med Danmarks demokratiske traditioner, og der var ingen grund til at frygte for deres fortsatte beståen. Mindretallets stilling var helt den samme

efter som før valget. Skulle særlige problemer opstå for mindretallet, ville de andre sønderjyske folketingsmænd utvivlsomt påtage sig at søge dem løst i samarbejde med regering og centraladministration, og mindretallet havde stadig sine amtsråds- og kommunalbestyrelsesmedlemmer. Sandt at sige havde folketingsmandatet i de senere år mest været et statussymbol for mindretallet. Der var ifølge Schlüter intet behov for en særordning.²²

Schlüter var imidlertid den eneste kritiske røst, i hvert fald i offentligheden. De andre sønderjyske politikere synes at have givet deres tilslutning til kontaktudvalgsløsningen. Også de nationale foreninger lod sagen gå sin stille gang. De sønderjydske Danske Samfunds formand Jes Caspersen fandt, at ingen kunne have noget imod, at et mindretal af en størrelse som det tyske fik en særlig adgang til at føre sager frem for Folketinget og regeringen. Blot mente han, at der burde være fuld offentlighed om udvalgets arbejde, så dette ikke i det skjulte udviklede sig til en pressionsgruppe.²³

Reaktionerne på det tyske mindretals tab af folketingsmandatet tydede samlet set ikke på, at det skulle blive særligt vanskeligt at finde en løsning.

Forhandlinger mellem mindretal og regering

Forud for regeringens møde med mindretallet beskæftigede Udenrigsministeriet sig på ny med mindretallets politiske repræsentation.²⁴ Ole Bierring forventede i et notat af 21. oktober 1964, at mindretallet her og nu ville kræve oprettelse af et kontakt- eller forhandlingsudvalg til erstatning af det tabte mandat og dernæst en ændring af valgloven, så Slesvigsk Parti blev fritaget for kravet om 10.000 underskrifter som betingelse for opstilling som parti samt for to procent spærregrensen som betingelse for at kunne opnå tillægsmandater. Bierring tilrådede, at regeringen viste sig imødekommende med hensyn til kontaktudvalget, men henviste de andre krav til drøftelse i udvalget, når det til sin tid var dannet.

Kontakt- eller forhandlingsudvalget skulle nedsættes af statsministeren. En minister skulle være formand. De menige medlemmer skulle dels være repræsentanter for Folketingets udvalgsberettigede partier, dels tre repræsentanter valgt af mindretallets hovedorganisation Bund deutscher Nordschleswiger. Sekretæren burde være en dansk embedsmand. Han skulle alene indkalde til møderne og føre

protokol. Bierring afviste klart et permanent kontor i København med en leder ansat af mindretallet, men lønnet af staten. Det mindede for meget om det tyske kontor under besættelsen.

Med hensyn til det danske mindretals repræsentation ved et udvalg ved Forbundsdagen i Bonn mente Bierring, at en sammenkædning burde undgås, »idet man fra dansk side med bestemthed bør fastholde sit standpunkt om, at man ikke ønsker noget, der blot på mindste måde kunne tydes som en dansk-tysk aftale om mindretals-spørgsmål«. På dette punkt skræmte sporene fra Det tyske Forbunds mange interventioner i det danske monarkis forhold i 1800-tallet altså stadig – endnu en halv snes år efter København-Bonn-Erklæringerne.²⁵ De danske sydslesvigere måtte derfor selv tilkæmpe sig et sådant udvalg. Bierring tilrådede dog, at det afventede en afklaring for det tyske mindretal – så gensidighedsmekanismens eksistens erkendte han altså alligevel.

Nok så overraskende var, at Bierring på Udenrigsministeriets vegne også tilrådede dansk imødekommenhed med de 10.000 underskrifter og to procent spærreklausulen. Han erkendte, at den danske position politisk var svag, eftersom Slesvig-Holsten havde ophævet fem procent spærreklausulen for nationale mindretal.

Mødet med det tyske mindretal fandt sted den 26. oktober 1964. Forud var samme dag gået et møde med repræsentanter for det danske mindretal i Sydslesvig, hvor det tyske mindretals problemer også blev berørt. De danske ledere syd for grænsen fremhævede: »Det var et hovedsynspunkt fra sydslesvigsk side, at man gerne så de rettighe-der, som det danske mindretal gennem årene havde kæmpet for, til-lagt også andre mindretal«. I situationen fandt man, at det skete bedst for det tyske mindretal ved oprettelsen af et kontaktudvalg. Det dan-ske mindretal ville nærmere overveje, om et sådant kontaktudvalg kunne bane vejen for et tilsvarende i Bonn.²⁶

I mødet mellem regeringen og det tyske mindretal deltog ikke mindre end syv ministre.²⁷ Foruden statsminister Jens Otto Krag var det udenrigsminister Per Hækkerup, finansminister Poul Hansen, indenrigsminister Hans Hækkerup, socialminister Kaj Bundvad, undervisningsminister K.B. Andersen og kulturminister Hans Sølvhøj. Mindretallets problemer blev i hvert fald taget alvorligt! Fra cen-traladministrationen deltog departementschef J. Elkjær Larsen og ministersekretær Helge Hjortdal fra Statsministeriet, viceudenrigsråd Troels Oldenburg fra Udenrigsministeriet og kontorchef Palle Boel-

skov fra Undervisningsministeriet. Mindretallets delegation bestod af gårdejer Harro Marquardsen, formand for Bund deutscher Nord-schleswiger, samt redaktør Jes Schmidt, lærer Jef Blume og generalsekretær Rudolph Stehr.

Efter indledende udveksling af høfligheder fremlagde sidstnævnte mindretallets forhandlingsskitse. Den bestod ganske som ventet af to krav, dels en løsning på længere sigt, dels en overgangsløsning. Den langsigtede løsning skulle nås ved ændring af valgloven, så kravet om 10.000 underskrifter for at opstille som parti og spærregrænsen på to procent blev ophævet for nationale mindretal. Mindretallet havde – ganske korrekt – beregnet, at det kunne have beholdt sit mandat, hvis det ikke havde været for spærregrænsen. Overgangsløsningen skulle være et udvalg under Statsministeriet med statsministeren som formand, en anden minister som stedfortrædende formand, repræsentanter for de udvalgsberettigede partier samt to til fire fra mindretallet. Udvalget skulle mødes mindst to gange i hvert folketingsår samt efter behov. Dets arbejde skulle koordineres af et sekretariat med kontor på Christiansborg, som skulle opretholde den daglige kontakt til Folketinget og centraladministrationen. Udgifterne skulle bæres af statskassen. Af den skriftligt fremlagte forhandlings-skitse fremgik, at sekretariatet skulle ledes af »en af mindretallet udpeget sekretær«.

Statsministeren mente, at Stehrs fremlæggelse udmærket kunne danne grundlag for regeringens overvejelser og drøftelser med partierne, men tog i øvrigt ikke stilling til de enkelte punkter. I stedet stillede han et nyt møde i udsigt. Marquardsen erklærede sig villig til et nyt møde og fremdrog det stående spørgsmål om de medlemmer af mindretallet, der havde været i offentlig tjeneste, men havde mistet deres pensionsrettigheder som følge af deres adfærd under besættelsen; det gjaldt især lærere i de tyske kommuneskoler, som var kommet i klemme under retsopgøret. Krag henviste til, at det netop var sådanne spørgsmål, som det kommende udvalg kunne tage op, og i så fald ville mindretallet jo sidde med ved forhandlingsbordet.

I Statsministeriet foretrak man efter mødet en nedsættelse af et udvalg benævnt »kontaktudvalg« med en minister som formand og to repræsentanter for hvert af de udvalgsberettigede partier samt repræsentanter for mindretallet.²⁸ Så langt var man rede til at imødekomme mindretallets ønsker. En knast udgjorde derimod mindretallets ønske om en af mindretallet udpeget sekretær for udvalget. »Mindretallet

tænker sig formentlig en tysksindet sekretær (hr. Stehr?)«, forestillede man sig og fandt: »En sådan ordning forekommer imidlertid at minde for meget om ordningen under besættelsen, hvor hr. Stehr havde et eget kontor under statsministeriet«. For så vidt havde mindretallet næppe gjort sig selv en tjeneste ved at give Stehr så fremtrædende en rolle i forhandlingerne. Dog var ønsket næppe blevet imødekommet under nogen omstændigheder, siden det allerede var afvist i Udenrigsministeriet. Statsministeriet henviste til, at det landdagsudvalg, som blev nedsat i Kiel i 1955, tilsvarende ikke havde en dansksindet sekretær.²⁹ I øvrigt ville et sekretariat på Christiansborg med en leder fra mindretallet give dette en særstatus, nærmest en »statsautorisation«, som lå langt over, hvad andre organiserede og større grupper havde. Det ville også være en meget dyr løsning. I stedet pegede ministeriet på en dansk embedsmand som sekretær.

Statsministeriet beskæftigede sig også med, hvilket folketingsmateriale udvalget kunne få til sin rådighed og mente, at det som andre ikke-repræsenterede partier måtte nøjes med det offentligt tilgængelige materiale. Ministeriet foreslog, at dette blev sendt direkte til mindretallets generalsekretariat: »Ved en sådan ordning opnås, at udvalget, ikke sekretæren, bliver det centrale i ordningen«.

Da Statsministeriet havde fastlagt sin politik, diskuterede statsministeren spørgsmålet med repræsentanter for partierne.³⁰ Det skete den 19. november 1964. Her oplyste han, at statsministeren skulle være formand, indenrigsministeren næstformand og en embedsmand fra Indenrigsministeriet sekretær. Partierne gav principiel tilslutning til Statsministeriets skitse. Man lagde vægt på, at ordningen kunne accepteres i Sønderjylland, det vil sige i den danske flertalsbefolkning. Der blev peget på »risikoen for, at det tyske mindretal kunne skabe uoverensstemmelser og modsætningsforhold mellem de danske partier i udvalget, hvilket der var enighed om at søge undgået«. Udvalget måtte altså ikke bruges til partipolitisk markering på bekostning af dansk enighed.³¹ Antagelig har vi her kimen til den senere tradition med et rent dansk formøde forud for møderne med BdN's repræsentanter.³² Drøftelsen i partigrupperne synes ikke at have afstedkommet ønsker om ændringer.

Spørgsmålet om kontaktudvalget blev også berørt af den tyske ambassadør, da denne i anden anledning havde et møde med Troels Oldenburg fra Udenrigsministeriet. Her fremlagde Oldenburg tanker om et kontaktudvalg med en dansk sekretær. »Tanken om en tysk se-

ekretær ville næppe vinde genklang hos regeringen, da man kunne befrygte, at dette i befolkningen ville fremkalde mindet om det særlige tyske kontor, der blev oprettet under besættelsen«. Ambassadøren tog Oldenburgs bemærkninger til efterretning uden kommentar. Herefter var der også, uden at der fra dansk side var blevet bedt om det, givet grønt lys fra Bonn til den af Statsministeriet skitserede ordning.³³

Mindretallets stilling til forhandlingsresultaterne

Bund deutscher Nordschleswiger tog stilling til de foreløbige forhandlingsresultater på sin generalforsamling den 13. januar 1965 i Tinglev. Det skete i form af en resolution, hvor 88 % af de delegerede tilsluttede sig tanken om et statsministerielt udvalg som en overgangsløsning, men fastholdt ønsket om et fast sekretariat i København med en leder fra mindretallet. Den varige løsning måtte være en genindførelse af bestemmelsen fra 1920, der fritog partier i de sønderjyske landsdele for kravet om 10.000 underskrifter for at stille op, samt en ophævelse af to procent spærregrensen. Mindretallet burde være repræsenteret på tinge, så længe det havde stemmer nok til at opnå det »billigste« kredsmandat.³⁴

Repræsentanter for Bund deutscher Nordschleswiger redegjorde for forhandlingerne på et møde i bestyrelsen for Grenzpolitischer Rat den 23. januar 1965. Rådet var et koordineringsorgan for slesvig-holstenske grænselandsorganisationer med deltagelse af embedsmænd og politikere. Forbundsdaysmedlem for CDU Will Rasner fremdrog her, at sekretæren for det kommende kontaktudvalg måtte være en dansk embedsmand med loyalitetsforpligtelse over for statsministeren; en ordning med en sekretær udpeget af mindretallet var således »ikke tænkelig«, og i Kiel eller Bonn ville en sådan ordning slet ikke komme til diskussion. Rudolph Stehr medgav, at man ikke med rimelighed kunne forlange af danskerne, at de skulle acceptere en sekretær, de ikke kunne have absolut tillid til. Mindretallets krav om at udpege sekretæren for kontaktudvalget var således ikke alene urealistisk, fordi en sådan ordning ville minde danskerne om det tyske kontor under besættelsen, men også fordi det stred imod statsmagtens almindelige loyalitetskrav. Og det indså mindretallets ledelse altså.³⁵

Den 1. februar 1965 mødtes mindretallet og regeringen på ny.³⁶ Her fik mindretallets repræsentanter forelagt regeringens af partierne godkendte forslag til forretningsorden for kontaktudvalget. Dette

skulle bestå af statsministeren som formand og indenrigsministeren som stedfortræder, to medlemmer fra hver af Folketingets udvalgsberettigede partier samt tre repræsentanter fra BdN. Udvalget skulle mødes efter behov, dog mindst to gange hvert folketingsår, samt når mindst tre medlemmer krævede det. Statsministeren afviste under mødet kravet om et stående sekretariat med en leder fra mindretallet og fastholdt, at en dansk embedsmand skulle være sekretær. Spørgsmål om valgloven og pensionssagen blev henvist til første møde i kontaktudvalget. Mindretallet opnåede to tilføjelser: at der en gang årligt skulle afgives en beretning om udvalgets arbejde til Folketinget, samt at forhandlingerne var fortrolige, når det drejede sig om sager af personlig karakter.

BdN tog stilling til det endelige resultat af forhandlingerne i en resolution fra et delegeretmøde i Tinglev den 9. marts 1965.³⁷ Man fandt forretningsordenen tilfredsstillende, om end man beklagede, at ønsket om et fast sekretariat med en leder fra mindretallet ikke var blevet opfyldt. Delegeret-forsamlingen tiltrådte forhandlingsresultatet, men med forbehold for, at spørgsmålet om ændringer i valgloven snarest ville blive diskuteret i kontaktudvalget, og såfremt resultatet heraf ikke blev tilfredsstillende for mindretallet, forbeholdt de delegerede sig »udtrykkeligt« at tage sagen op til »fornyset principiel vurdering«. Det sidste kunne tolkes som en trussel om at trække tæppet væk under kontaktudvalget, såfremt valglovsforhandlingerne skulle gå Slesvigsk Parti imod. Det var næppe særlig velovervejet, eftersom mindretallet havde mest at miste, hvis udvalget faldt bort, men måske var forbeholdet en indrømmelse til interne kritikere for at opnå størst mulig tilslutning.³⁸ Resolutionen blev i hvert fald antaget med 215 ud af 220 stemmer.³⁹ At der var utilfredshed med ordningen hos nogle i mindretallet, fremgår af Harro Marquardsens bemærkninger på det første møde i kontaktudvalget i maj samme år, hvor han »ikke ville skjule, at der findes kredse, der betragter udvalget og dets arbejdsmuligheder med skepsis«.⁴⁰

Resolutionen sluttede imidlertid forsonligt med ønsket om, at udvalget blev »et effektivt kontaktorgan, og at det i overensstemmelse med den gensidige vilje til forståelse må blive til gavn for hele grænselandet og det dansk-tyske forhold«. Delegeretforsamlingen foreslog som medlemmer BdN's formand, gårdejer og amtsrådsmedlem Harro Marquardsen, Faverby, sammen med chefredaktør Jes Schmidt og skolekonsulent Arthur Lessow, begge Aabenraa.

Få dage senere, den 12. april, blev resultatet fremlagt og drøftet i Grenzpolitischer Rat. Stehr fremlagde her kontaktudvalgets forretningsorden og hæftede sig navnlig ved en »storsindet ordning af kompetencespørgsmålet«, der muliggjorde, at alle emner bortset fra udenrigspolitik kunne tages op. Ligeså positivt var ifølge Stehr, at statsministeren havde overtaget formandskabet og dermed givet udvalget en særlig vægt. Afvisningen af mindretallets krav om et tysk sekretariat tog Stehr med henvisning til diskussionen herom på det forrige møde i rådet til efterretning. Alt i alt var Stehr således godt tilfreds med resultatet. Ved samme lejlighed foreslog han oprettelsen af et kontaktudvalg ved den slesvig-holstenske landdag, der skulle varetage kontakten til mindretallet i Nordslesvig. Med tiden kunne de to kontaktudvalg måske mødes.⁴¹

Med BdN's accept af statsministerens tilbud var kontaktudvalget en realitet. Set fra mindretallet var der imidlertid kun opnået en delløsning på problemet om dets parlamentariske repræsentation. Kontaktudvalget var i denne optik kun en midlertidig løsning. Det skulle præge forhandlingerne i udvalget i den første tid, som der her skal gives et overblik over på grundlag af udvalgets mødereferater.

Kontaktudvalgets arbejde 1964-1973: Parlamentarisk repræsentation og pensionsrettigheder

Mindretallets parlamentariske repræsentation var således straks fra det første møde i kontaktudvalget i maj 1965 og igennem hele den her behandlede periode et hovedpunkt på dagsordenen. Harro Marquardsen ytrede her skuffelse over, at der ikke var taget hensyn til mindretallet i forslaget til en ny valglov. Indenrigsministeren kunne meddele, at de danske medlemmer af udvalget så med afgjort sympati på at fritage mindretallet for kravet om at indsamle 10.000 underskrifter for at stille op ved folketingsvalg, hvorimod der ikke var stemning blandt de danske partier for at ophæve to procent spærregrænsen for mindretallets vedkommende. Der var med andre ord udsigt til en delvis imødekomme af mindretallets ønsker. BdN's repræsentanter fandt imidlertid, at det første jo ikke nyttede meget, hvis ikke det andet fulgte med.⁴² Fritagelsen for indsamling af 10.000 underskrifter blev gennemført ved ændringen af folketingsvalgloven af 21. december 1965.⁴³

Mindretallets forsøg på at opnå fritagelse for spærregrænsen fort-

satte. På mødet i maj 1966 gav det anledning til en mindre kontrovers. Fra generalkonsulatet i Flensborg havde indenrigsministeren fået oplyst, at mindretallets ledere havde haft et møde med CDU-fraktionen i den slesvig-holstenske landdag, hvor fraktionsnæstformanden Herbert Gerisch havde udtalt, at man burde støtte mindretallets krav og tilskynde til en drøftelse af sagen mellem den danske regering og den slesvig-holstenske delstatsregering. Det var de danske medlemmer af udvalget blevet »noget forundrede« over. Marquardsen benægtede, at mindretallet havde søgt hjælp sydpå. Der var blot tale om et orienterende møde med de slesvig-holstenske partier. »Det havde absolut ikke været hensigten at søge at få landsregeringen i Slesvig-Holsten til at optage forhandlinger med den danske regering«, bedyrede han. Jes Schmidt indså, at der kunne rejses tvivl om mindretallets loyalitetserklæring, dersom indberetningen havde været rigtig, og understregede, »at der ingen anledning var til at tvivle om mindretallets loyalitet overfor de danske myndigheder og det danske folk. Det ville på ingen måde prøve at få myndighederne i andre lande til at intervernere i spørgsmål, der vedrører forholdet mellem mindretallet og det danske samfund«. Indenrigsministeren udtalte, »at det tyske mindretal havde en legitim ret til at kontakte moderland og myndigheder dér«, og fortsatte: »indberetningen rystede os, men vi tager det fremførte til efterretning«. ⁴⁴ Det kan tilføjes, at der nu om dage skal væsentligt mere til at ryste danske og tyske grænselandspolitikere. Rammerne for, hvad et nationalt mindretal kan få sit moderland til at foretage sig på dette punkt, synes væsentligt udvidet siden 1966. Det viser danske politikeres støtte til de danske sydslesvigere i forbindelse med delstatsregeringens nedskæring af tilskuddet til de danske mindretalsskoler i 2010. ⁴⁵

Spærregrænsen kom atter på kontaktudvalgets dagsorden i 1967 og 1968, uden at der fremkom nye synspunkter fra nogen af siderne. I 1971 foreslog Marquardsen indførelse af andenstemmer svarende til tyske forhold. Dette stillede indenrigsministeren sig meget tvivlende overfor og forslaget fik ingen gang på jorden. Jes Schmidt henviste til, at det danske mindretal syd for grænsen, hvis stemmetal dengang var for nedadgående, om føje tid sandsynligvis ville miste sit mandat i landdagen, og at denne situation måske kunne åbne for en ny løsning både nord og syd for grænsen. ⁴⁶ Her gjorde han som bekendt regning uden vært. Spørgsmålet blev atter drøftet i marts 1972. Mindretallet fremførte da på ny, at det danske mindretal syd for grænsen

var fritaget for den slesvig-holstenske spærregrænse på fem procent. Gorrsen bemærkede, »at når man vil drage sammenligninger mellem de danske og tyske valgordninger, da må man sammenligne forbundsagen i Bonn med folketinget i København og landdagen i Kiel med amtsrådet i Sønderjylland. Kun i disse relationer er en sammenligning rimelig«. ⁴⁷ Dermed udtalte Gorrsen et kernepunkt i den danske opfattelse af, hvem der stod lige med hvem i de dansk-tyske mindretalsspørgsmål. Det var i fuld overensstemmelse med folkeretten, men tog ikke videre hensyn til de store forskelle i befolkningstallene på de respektive niveauer.

Med hensyn til spærregrænsen løb mindretallet således vedvarende panden imod en enig dansk mur. Problemet fandt sin løsning ad anden vej. Da partiet Centrum-Demokraterne opstod i 1973, indgik det et samarbejde med Slesvigsk Parti om opstilling af redaktør Jes Schmidt på CD's liste, og det lykkedes ham at blive valgt ved det såkaldte »jordskredsvalg« i december 1973. Han blev således den tredje Schmidt til at repræsentere mindretallet på tinge – efter Johs. Schmidt-Wodder og Hans Schmidt-Oxbüll. Dermed var spørgsmålet om mindretallets politiske repræsentation løst, i hvert fald for en tid.

Et nyt aspekt af repræsentationsproblemet opstod med sammenlægningen af de fire sønderjyske amter til Sønderjyllands Amt i 1970. Mindretallet ønskede *medlemstallet i det nye sønderjyske amtsråd* fastsat til 27 i stedet for de 25, som man var blevet enige om i fællesudvalget. Derved ville mindretallet få bedre chancer for at få to mandater i stedet for ét. De 25 blev imidlertid fastholdt af kommunalreformkommissionen, og ved det første amtsrådsvalg i 1970 måtte Slesvigsk Parti nøjes med én repræsentant i amtsrådet. I 1974 blev medlemstallet i amtsrådet øget ikke til 27, men 29, og ved valget dette år fik Slesvigsk Parti da også to mandater. Trods udvidelsen fik partiet imidlertid kun et enkelt mandat ved de følgende valg. ⁴⁸

En hurtig og varig løsning fandt udvalget på mindretallets anden store sag, *tilbagegivelsen af pensionsrettigheder* til medlemmer, der som følge af retsopgøret efter Besættelsen havde mistet deres pensionsret som tjenestemænd enten i staten, skolevæsenet eller kommunerne. Dette krav havde stået meget højt på mindretallets politiske dagsorden gennem mange år. Det blev nu næsten fuldstændigt imødekommet ved forhandlingerne i kontaktudvalget 1965/66. Fra dansk side ville man ikke gå med til at tilbagegive pensionsretten til fhv. overløjtant Peter Larsen fra Løjt Skovby, som ved retsopgøret var idømt en

straf på 13 års fængsel, og som dermed var en af de mest belastede fra mindretallet. Det kunne Marquardsen godt forstå. Men ellers genvandt i alt 16 personer, som tidligere havde været ansat i staten eller skolevæsnet – eller deres enker – deres pensionsret, om end det ikke i alle tilfælde førte til en forhøjet pension.⁴⁹ Dermed var der også udsigt til, at problemet ville blive løst for afskedigede kommunale tjenestemænd. Afslutningen på pensionssagen var en gevinst for alle parter. De berørte personer fik forbedret deres økonomi. Mindretallets ledelse, som havde satset nærmest uforståelig megen politisk energi og prestige på sagen, opnåede en intern styrkelse over for de kredse, som endnu tyve år efter krigen stivnede i kronisk utilfredshed med retsopgøret. Mindretallet som helhed opnåede den – formentlig dengang uerkendte – fordel, at dette spørgsmål ikke længere forbandt det med nazitiden. På dansk side kunne man glæde sig over, at et irriterende konflikt punkt var ryddet af vejen. Og kontaktudvalget havde på et konkret punkt vist sit værd som en afhjælpning af mindretallets repræsentationsproblem. Affødt af dette spurgte Peter Gorrssen på mødet i april 1967, »om man ikke i tyske kredse i Sønderjylland var godt tilfreds med kontaktudvalget, idet der vel gennem dette er opnået flere resultater, end Slesvigsk Partis hidtidige repræsentant i folketinget havde kunnet opnå«. Jes Schmidt svarede ifølge det oprindelige referat, »at dette for så vidt var rigtigt, men at det var vanskeligt at udtale dette officielt af hensyn til den tidligere repræsentant for Slesvigsk Parti«. Denne passage ønskede Jes Schmidt efterfølgende rettet, så der kom til at stå: »Jes Schmidt erklærede, at man ikke kunne forvente de tyske medlemmers tilslutning til denne opfattelse, da dette ville være en ret utaknemmelig udtalelse om det arbejde, som Slesvigsk Partis tidligere repræsentant havde ydet i løbet af tre folketingsperioder.«⁵⁰ Man får unægtelig fornemmelsen af, at det første referat gengav Jes Schmidts personlige mening, mens det sidste videregav hans officielle.

Kontaktudvalgets arbejde 1964-1973: Andre spørgsmål

En tredje knast, som beskæftigede kontaktudvalget igennem adskillige møder, var tilskuddet til *mindretallets biblioteksvæsen*. Biblioteksloven gav kun staten mulighed for at yde støtte til ét bibliotek inden for en kommune, og det ramte – formentlig ganske utilsigtet – min-

Tilskuddet til det tyske biblioteksvæsen var fra de første møder i kontaktudvalget og mange år frem et uløst spørgsmål i forholdet mellem mindretal og stat. Først i 1989 fandt man en varig løsning. Her ses i forgrunden statsminister Jens Otto Krag og forbundskansler Willy Brandt foran det tyske centralbibliotek i Vestergade i Aabenraa i maj 1972. Sven Geerthsen foto i Museum Sønderjylland – ISL.

dretallet, der på mødet i september 1965 ønskede bestemmelsen ændret og desuden centralbiblioteksstatus for sit hovedbibliotek i Aabenraa. Kulturministeren lovede at forelægge problemet for biblioteksrådet, der imidlertid konkluderede, at loven ikke gav mulighed for nogen af delene. Eneste tilbageværende mulighed var derfor en særbevilling på finansloven, og det fandt regeringen dengang ikke mulighed for under statsfinansernes trængte situation. Fra og med finansåret 1968/69 blev der imidlertid bevilget et statstilskud på 30.000 kr. til det tyske centralbibliotek i Aabenraa, ligesom det nye Sønderjyllands Amt fra ca. 1973 bevilgede 45.000 kr. En grundlæggende løsning blev imidlertid ikke opnået i den periode, som her undersøges.⁵¹ Det skete først i 1986, hvor statens tilskud blev stærkt forøget, så det nåede op på at finansiere en tredjedel af det tyske biblioteksvæsen i Nordslesvig. Sønderjyllands Amt øgede sit tilskud, og en aftale mellem amtet og kommunerne fra 1989 sikrede, at de fleste sønderjyske kommuner også bidrog.⁵²

Også andre af kontaktudvalgets sager drejede sig om rammerne, herunder ikke mindst de økonomiske, for det tyske mindretals institu-

tioner. I september 1965 beklagede mindretallet sig over kommunernes holdning til oprettelse af *tyske børnehaver*. Der fandtes på dette tidspunkt 20 tyske børnehaver i landsdelen, og 13 af dem var anerkendt som berettiget til offentlige tilskud. Nogle steder nægtede kommunerne imidlertid at give en sådan anerkendelse. Mindretallet ønskede således at oprette en børnehave for Gråsten og omegn. Gråsten Kommune ville nok yde tilskud hertil, men kun til børn fra kommunen selv, og omegnskommunerne ville slet ikke yde tilskud. I Rinkenæs afviste man at yde tilskud til en ny tysk børnehave, fordi der var ledige pladser i de eksisterende børnehaver. Mindretallet anmodede socialministeren om, at der udsendtes et cirkulære til kommunerne, der pålagde dem at tage hensyn til dets særlige forhold, jf. § 68 i børne- og ungdomsforsorgsloven, som muliggjorde en sådan særlig hensyntagen. Ministeren og de danske udvalgsmedlemmer var imidlertid ikke indstillet på at indskrænke kommunernes frie skøn, men ministeren lovede, »at hvis man kunne se, at der var en god begrundelse for at »dreje« bestemmelsen for det tyske mindretal, da ville man gøre det, men han måtte afstå fra at lade tilsagnet komme til udtryk i et cirkulære – det var et tilsagn givet over bordet«. Det måtte mindretallet så nøjes med.⁵³

Et beslægtet problem udgjorde *befordringstilskuddet til tyske skoleelever*. Nogle kommuner afslog dette med henvisning til, at de havde egne realskoler med ledige pladser. Her blev der i forbindelse med friskolelovgivningen givet kommunerne mulighed for at yde et tilskud på 85 % af befodringsudgiften, dog ikke mere end gennemsnittet for befodrningstilskuddet til kommunens egne skoler. Ordningen var frivillig, men staten henstillede til kommunerne at yde dette tilskud.⁵⁴

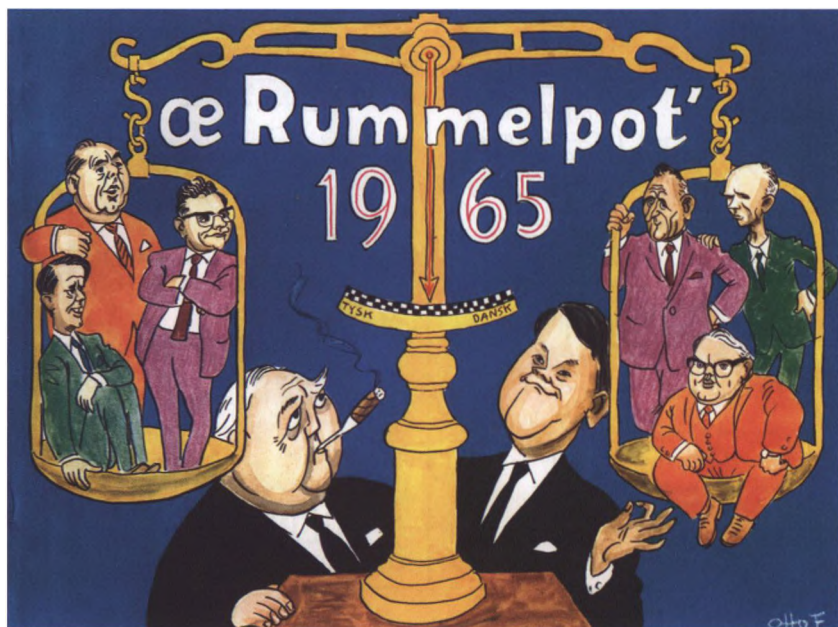
En løsning opnåedes også, da de statslige byggekvote for børnehaver, biblioteker og skoler 1965/66 skabte problemer bl.a. for planerne om opførelsen af en *tysk sportshal i Tinglev*. De blev løst ved at kombinere Undervisningsministeriets og Boligministeriets byggekvote, så byggeomkostningerne på en million kr. kunne dækkes og byggeriet sættes i værk.⁵⁵ Derimod opnåedes i den her behandlede periode intet resultat m.h.t. *statstilskud til tysk teater i grænselandet*.⁵⁶

Mindretallets repræsentanter klagede ved flere lejligheder over, at danske myndigheder fravalgte *annoncering i »Der Nordschleswiger«*. Det gjaldt forsvaret og DSB. Klagerne havde deres baggrund i København-Erklæringen fra 1955, som forpligtede myndighederne til at tage et rimeligt hensyn til mindretallets avis ved bekendtgørelser.⁵⁷ Retningslinjerne blev af kontaktudvalget præciseret således, at almen in-

formation til borgerne skulle annonceres i alle blade, mens hvervekampagner for FN-tjeneste og reklame for DSB's forskellige billetordninger måtte ske i et udsnit af aviser, som blev udvalgt ud fra markedsføringsmæssige overvejelser.⁵⁸

Sager om *diskrimination af enkelte mindretalsmedlemmer* var sjældent på kontaktudvalgets dagsorden. Den nationale afspænding var efterhånden nået så vidt, at sådant var blevet rene undtagelsestilfælde. To eksempler fandtes dog. Ved ansøgning om dansk indfødsret havde »en underordnet instans« over for ansøgeren givet udtryk for, at det svækkede hans sag, at han havde sat sine børn i tysk skole. Og en skoleinspektør havde påtalt over for en af sine lærere, at denne havde sine børn i tysk børnehave. I begge tilfælde tog udvalgets danske repræsentanter afstand fra det skete, og man ville have navnene på de formastelige frem. Indenrigsministeren mente imidlertid, at der måtte skelnes mellem de to tilfælde: »Et er, hvad myndighederne i en indfødsretssag foretager sig, noget ganske andet er, hvad privatpersoner måtte blive udsat for i det daglige liv. Med hensyn til det sidste bemærkede han, at såfremt en person måtte mene, at han har været udsat for en utilbørlig pression fra sin nærmeste overordnede, da måtte han indgive klage over den pågældende til hans foresatte, eventuelt til undervisningsministeren. Det er aldeles oprørende, at den slags kan finde sted, men det er ikke et spørgsmål, som kontaktudvalget kan tage sig af.«⁵⁹ Derimod kunne justitsministeren svare klart negativt på Jes Schmidts spørgsmål i 1968 om, hvorvidt der stadig førtes *kartoteker over medlemmerne af det tyske mindretal*. Spørgsmålet var foranlediget af tidens debat om efterretningstjenestens registrering af politisk virksomhed.⁶⁰

Flere af de store og små sager, som mindretallet tog op i udvalget, havde rod i *dansk-tyske grænseproblemer*. De skyldtes asymmetriske regelsæt på dansk og tysk side med hensyn til beskatning, indregistreringsafgift på biler, pensioner og renteydelser, krigsinvalidedydelse, autorisation af sygeplejersker, gebyrer på rejsepas, kommunal valgret m.v. Problemerne ramte ikke mindst de vesttyske funktionærer, som arbejdede i kortere eller længere tid i mindretallets tjeneste, først og fremmest i dets skolevæsen. Da de ikke direkte havde relation til mindretallet som sådant og typisk var af udpræget lovteknisk karakter, skal de ikke refereres nærmere her.⁶¹ En yderligere bilateral aftale mellem Danmark og Forbundsrepublikken var en kulturaftale, som var under forberedelse i 1972. Den skulle være en traditionel kulturaf-

At Danmark og Tyskland tilstræbte en ligelig behandling af de to slesvigske mindretal, forstod også tegneren Otto Frederiksen. På forsiden af »æ Rummelpot« 1965 så man forbundskansler Ludwig Erhard og statsminister Jens Otto Krag nøje kontrollere, at de to nyoprettede kontaktudvalg opvejede hinanden. Til venstre ses de danske sydslesvigeres repræsentanter i kontaktudvalget i Bonn, bestående af redaktør Karl Otto Meyer fra Flensborg, landdagsmand Berthold Bahnsen fra Læk og skoleleder Ernst Meyer fra Medelby. Til højre de tyske nordlesvigeres repræsentanter i kontaktudvalget i København, gårdejer Harro Marquardsen fra Favrby, redaktør Jes Schmidt fra Aabenraa og skolekonsulent Arthur Lessow fra Aabenraa.

tale, og mindretalsforhold var i overensstemmelse med den almindelige danske holdning udtrykkeligt holdt udenfor. Mindretallets ledere ønskede ikke desto mindre at få aftalen til udtalelse, før den blev indgået. Kulturministeren gav tilsagn om at forelægge den for begge mindretal, såfremt Udenrigsministeriet ikke havde indvendinger herimod. Det skete da også i det følgende møde.⁶²

Kontaktudvalgets arbejde 1964-1973: En vurdering

Udadtil gav mindretallet i hvert fald i begyndelsen udtryk for betydelig tilfredshed med kontaktudvalgets arbejde.⁶³ Den omfattede dog ikke den tidligere folketingsmand Hans Schmidt. Han opponerede

imod, at kontaktudvalget blev omtalt som et »Modellfall« og mente i stedet, at det tjente som en »fremskynder af det tyske mindretals undergang«, uden at det helt stod klart, hvordan det skete.⁶⁴ Da kontaktudvalget havde fungeret i nogle år og holdt en del møder, gjorde en vis skuffelse sig gældende hos BdN's ledelse. I forbindelse med spørgsmålet om tilskud til mindretallets teatervirksomhed fremkom Harro Marquardsen i november 1972 således med et frustreret udbrud: »Det var nu det 13. kontaktudvalgsmøde mindretallets repræsentanter deltog i, og han forespurgte indtrængende, om udvalget dog ikke en gang imellem kunne imødekomme mindretallets ønsker. Kan der ikke ydes et tilskud, inden teaterloven måtte træde i kraft?«⁶⁵ Ser man bort fra pensionssagen, som netop blev løst i begyndelsen, må det også erkendes, at mindretallet ikke opnåede alverden, når det gjaldt de konkrete ønsker. Hvor en løsning måtte afvente en lovændring som i biblioteks- og teatertilskudssagerne, trak den let i langdrag. I bedste fald opnåedes foreløbige lappeløsninger ad administrativ vej, som det skete i bibliotekssagen. Generelt gik det bedre, når sagerne kunne afgøres på det administrative plan som i spørgsmålet om den tyske hal i Tinglev.

En bedømmelse af udvalgets arbejde må imidlertid også inddrage de frembragte sagers karakter. Så godt som ingen af dem handlede om diskrimination endsige forfølgelse af mindretalsmedlemmer. For så vidt afspejlede sagerne, at den nationale afspænding ti år efter København-Bonn-Erklæringerne var nået langt. Adskillige sager skyldtes, at mindretallet befandt sig i en klemme i dansk lovgivning eller mellem dansk og tysk lovgivning. I disse tilfælde var det ganske utilsigtet og ikke udtryk for nogen diskrimination af mindretallet, men for, at lovgivning i det moderne samfund er kompliceret og ikke altid får taget højde for alle aspekter.

Kontaktudvalget kunne ikke skaffe en bedre løsning på mindretallets repræsentationsproblem end den, som udvalget i sig selv udgjorde. En fritagelse af mindretallet for 2 % spærregrensen havde næppe haft den ønskede virkning på længere sigt, men havde rummet en betydelig signalværdi og ville for alvor have stillet Danmark i et godt mindretalspolitisk lys. De danske partier var imidlertid ikke indstillet på at foretage den fornødne ændring i valgloven.

Mindretallet bragte ikke det oprindelige ønske om en af mindretallet udpeget sekretær frem i udvalget, skønt besættelsestiden gled stadig længere tilbage i hukommelsen. Mindretallet viste tværtimod

»fingerspitzengefühl« ved ikke at udpege Rudolf Stehr, der i danske øjne havde en belastet fortid, men ellers som generalsekretær havde været et naturligt valg.⁶⁶

På dansk side udpegede partierne ofte sønderjyske folketingsmedlemmer som Peter Gorrsen (A), Simon From og Johan Philipsen (V), Poul Schlüter og Johs. Burgdorf (C) og Jens Peter Jensen, Agerskov (R). Udvalgets formand var ifølge den oprindelige forretningsorden statsministeren, og Jens Otto Krag indtog da også formandsstolen i de første år 1965/66, men derefter gik han over til at lade næstformanden, indenrigsminister Hans Hækkerup, tage sig af møderne. Hilmar Baunsgaard mødte tilsvarende kun en enkelt gang, nemlig ved det første møde efter at han havde overtaget statsroret, derefter tog indenrigsministrene Poul Sørensen og H.C. Toft over. I 1971 blev konsekvensen heraf taget. På mødet den 28. april 1971 meddelte indenrigsministeren, at udvalget var overført fra Stats- til Indenrigsministeriet. Dermed blev indenrigsministeren formand, mens undervisningsministeren i henhold til den nye forretningsorden blev næstformand. Det vakte naturligt nok nogen forundring i mindretallet, at denne ændring skete uden nogen forudgående drøftelse i udvalget, selv om man ikke havde noget imod forandringen som sådan.

Samtidig blev det mindste antal møder nedsat fra to til et årligt. Også det knæsatte en allerede igangværende udvikling: Fra fire møder i 1965 indskrænkedes antallet til to møder i 1966 og derefter til ét årligt møde med undtagelse af 1972, hvor der holdtes to. Denne reduktion afspejlede vel, at det var vanskeligt at finde nemme løsninger på de problemer, som mindretallet bragte frem – men også, at mindretallets problemer ikke var af så alvorlig karakter, at mindretallet benyttede sig af sin mulighed for at kræve flere møder afholdt.

Udblik

Ved valget af Jes Schmidt på Centrumdemokraternes liste til Folketinget i december 1973 mistede kontaktudvalget noget af sin betydning, men det fortsatte – dog uden repræsentant for Socialistisk Folkeparti, som fandt, at forudsætningen for udvalgets nedsættelse var bortfaldet med valget af Schmidt.⁶⁷ Denne nye fase af kontaktudvalgets udvikling skal dog ikke behandles her, lige så lidt som udvalgets videre historie frem til nutiden.

Derimod skal det nævnes, at det danske mindretal i Sydslesvig i

juni 1965 fik et kontaktudvalg i Bonn. Forbundsindenrigsminister Hermann Höcherl kaldte i den forbindelse den danske regerings ordning med det tyske mindretal forbilledlig og et forbillede for den ordning, de danske sydslesvigere nu fik.⁶⁸ Den uofficielle gensidighedstankegang virkede nok engang.⁶⁹ Med dannelsen af udvalget i Bonn var der etableret kontaktudvalg på begge sider af den dansk-tyske grænse, og denne form for erstatning for en repræsentation i parlamentet kom dermed til at indgå i det, man har kaldt »den slesvigske model« for løsning af nationale mindretalsproblemer.⁷⁰

Etableringen af kontaktudvalget med det tyske mindretal blev ikke sidste gang, den danske regering måtte søge en løsning på det tyske mindretals problemer med den politiske repræsentation. Da samarbejdet mellem Slesvigsk Parti og Centrumdemokraterne gik i stykker i 1979, fordi mindretallet stillede med en kandidat med en SS-fortid, som CD ikke kunne acceptere, søgte man efter en ny løsning, der kunne supplere kontaktudvalget. I 1983 blev der således etableret et sekretariat for det tyske mindretal i København. Nu var den tid forbi, hvor dette kunne fremkalde mindelser om besættelsestiden. Der blev dog ikke tale om, at sekretariatet blev sat til at lede kontaktudvalgets arbejde. Ikke mindst takket være valget af redaktør Siegfried Matlok til leder af sekretariatet opnåede mindretallet at få gjort folketingsmedlemmer, embedsmænd i centraladministrationen og medier bevidste om mindretallets problemer i en grad, som ellers næppe havde været opnåelig.⁷¹

Foreløbig sidste gang, regeringen forestod en ændring af mindretallets forhold, var ved tilvejebringelsen af særlige ordninger for mindretallets repræsentation efter den danske kommunalreform (»strukturreform«), der trådte i kraft ved årsskiftet 2006/07. Det besluttedes, at byrådene i de fire nye kommuner Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder alle skal bestå af det maksimalt tilladte antal medlemmer, nemlig 31, så Slesvigsk Parti får de bedste chancer for at få valgt et byrådsmedlem ad ordinær vej. Mislykkes dette, kan SP få tildelt et mandat uden stemmeret, såfremt partiet opnår mindst 25 % af det stemmetal, det billigste mandat kræver. Dette skete ved valget i 2005 i Haderslev Kommune, mens SP i 2009 her opnåede et fuldgældigt mandat. Opnår SP mellem 10 og 25 % af stemmerne, som kræves til det billigste mandat, skal der oprettes et kommunalt kontaktudvalg med borgmesteren som formand. SP's muligheder for selvstændig repræsentation bortfalder ikke, selv om SP indgår i valgforbund med

andre partier. Derudover får Slesvigsk Parti en plads i det regionale vækstforum for Syddanmark. Med denne ordning af den politiske repræsentation på kommunalt niveau har mindretallet opnået en »positiv særbehandling«. ⁷²

Mandater uden stemmeret er således indført som et mellemstadium mellem den ordinære repræsentation og kontaktudvalgsmodellen.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

Rigsarkivet, Udenrigsministeriets arkiv, gruppeordnede sager 1945-72 (RA, UM):

7.X.5.c. Det tyske mindretals repræsentation i Danmarks Rigsdag

7.X.5.d. Kontaktudvalget for det tyske mindretal

Landsarkivet for Sønderjylland, biblioteket: Det tyske mindretal i Nordslesvig gennem 10 år – 1945/55. Duplikeret rapport.

Archiv der Deutschen Volksgruppe Nord-schleswigs (ADV N):

V.III.BDN nr. 255. Vertretung in Kopenhagen. Bildung des Kontaktausschusses 1964-71

V.III.BDN nr. 270. Kopenhagener Kontaktausschuss. Korrespondenz 1966-71

V.III.BDN nr. 271. Kopenhagener Kontaktausschuss. Protokolle 1965-74

Litteratur

Becker-Christensen, Henrik m.fl.: *Sønderjyllands Amt 1970-1995*, Aabenraa 1995.

Fink, Troels: *Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i 1955 om de slesvigske mindretal*, Kbh. 1959/2001.

Grænsevagten 1964-65.

Hansen, Ernst Siegfried: *Diesteln am Wege*, Bielefeld 1957.

Henningsen, Lars N. m.fl.: *SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998*, Flensborg 1998

Jessen, Franz von: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie*, III, Kbh. 1938.

Kühl, Jørgen: *Den dansk-tyske mindretalsmodel og Europa*, Aabenraa 2003.

Kühl, Jørgen (red.): *København-Bonn Erklæringerne 1955-2005*, Aabenraa 2005.

List-Petersen, Nis Edwin (red.): *Mehr als Bücher – 60 Jahre Bibliotheksarbeit in Nordschleswig*, Aabenraa 2009.

Loxtermann, Thomas: *Das deutsch-dänische Grenzgebiet als Modell nationalstaatlicher Minderheitenpolitik? Die Minderheitenfrage in Schleswig von den Bonn-Kopenhagener Erklärung von 1955 bis zum Beitritt Dänemarks zur EWG 1973*, Münster 2004.

Lubowitz, Frank: »Die Gebiets- und Funktionalreform in Dänemark und die Auswirkungen auf die deutsche Volksgruppe in Dänemark« i Sabine Mecking und Janbernd Oebbecke (red.): *Zwischen Effizienz und Legitimität*, Paderborn 2009, s. 305-314.

Noack, Johan Peter: *Det tyske mindretal under besættelsen*, Kbh. 1974.

Statistisk Årbog 1948, 1953, 1957, 1960, 1965.

NOTER

1. Se herom min redegørelse hos Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen: »Mindretal og flertal i Nordslesvig 1945-1955« i Kühl (red.): *København-Bonn Erklæringerne*, s. 169-182.
2. Se herom Jørgen Witte: »København-Bonn Erklæringerne: den statspolitiske baggrund«, sst. s. 219-268 samt Fink.
3. Frydigste behandling på grundlag af trykte kilder har hidtil været Jørgen Kühl: »En selvopfyldende profeti? København-Bonn-Erklæringernes virkningshistorie 1955-2005«, i samme (red.): *København-Bonn Erklæringerne*, s. 522-530.
4. Om Udenrigsministeriets rolle for mindretalspolitikken, se Loxtermann s. 66-69.
5. Jessen, s. 207-251.
6. Noack, s. 145-150.
7. Hansen, s. 259-267, 322-325.
8. Valgresultater i *Statistisk Årbog* 1948, s. 197, 1950, s. 237 og 1953, s. 235.
9. Det tyske mindretal i Nordslesvig gennem 10 år – 1945/55, s. II-0-42.
10. Valgresultater i *Statistisk Årbog* 1953, s. 239, 1957, s. 248 og 1960, s. 281.
11. Se herom bl.a. *Grænsevagten* 1964, s. 231-234.
12. RA, UM 7.X.5.c.
13. Beregning på grundlag af *Statistisk Årbog* 1965, s. 238.
14. Se om dette udvalg Henningsen m.fl., s. 219-221.
15. RA, UM 7.X.5.c. Se om dette princip også Loxtermann, s. 81-84.
16. RA, UM 7.X.5.c. Jf. Henningsen m.fl., s. 184-186.
17. RA, UM 7.X.5.d., indenrigsministerens redegørelse på første møde i kontaktudvalget 19.5.1965. Jf. *Grænsevagten* 1964, s. 275-280.
18. RA, UM 7.X.5.c.
19. Cit. efter *Grænsevagten* 1964, s. 307.
20. *Grænsevagten* 1964, s. 310f.
21. *Grænsevagten* 1964, s. 292-294.
22. *Berlingske Tidende* 15.10.1964, cit. i *Grænsevagten* 1964, s. 310-312.
23. *Grænsevagten* 1965, s. 218f.
24. Akter herom i RA, UM 7.X.5.c.
25. Om traditionel dansk uvilje mod traktater og garantier i mindretals-spørgsmål, se Loxtermann, s. 71-81.
26. RA, UM 7.X.5.c.
27. Sst., referat med bilagt forhandlings-skitse.
28. Sst., notat af 2.11.1964.
29. Derimod havde det kontaktudvalg (»Verständigungsausschuss«), som var oprettet i henhold til Kiel-erklæringen af 1949 og som bestod indtil 1958, en dansksindet sekretær, nemlig SSW's landssekretær W.L. Christiansen, jf. Henningsen m.fl., s. 112, 218. Der blev dog ikke opbygget et fast bemandet sekretariat i tilknytning til dette udvalg, og dette fortilfælde var derfor ikke rigtig brugbart for det tyske mindretal.
30. Sst., udateret notat.
31. Se om traditionen for tværpolitisk enighed i mindretals-spørgsmål Loxtermann, s. 62-66.
32. Se herom Loxtermann, s. 135.
33. Sst., Oldenburgs notits af 23.11.1964.
34. Resolution 13.1.1965 sst. Stemmetal fra ADVN, V.III.BDN nr. 255, Jes Schmidts oplysning på møde i Grenzpolitischer Rats bestyrelse 23.1.1965.
35. ADVN, V.III.BDN nr. 255, ref. af møde 23.1.1965.
36. RA, UM 7.X.5.c., P.J.-oversigt nr. 3/1965 samt statsministerens brev til ministerkollegerne 3.2.1965. Et officielt referat ses ikke.
37. Sst., resolution og brev til statsministeren fra BdN 9.3.1965.
38. Det blev således aldrig håndhævet, selv om mindretallet ikke fik de ønskede indrømmelser med hensyn til spærregrensen.
39. ADVN, V.III.BDN nr. 255, ref. af møde 12.4.1965 i Grenzpolitischer Rat.
40. RA, UM 7.x.5.d., ref. af møde 19.5.1965.
41. ADVN, V.III.BDN nr. 255, ref. af møde 12.4.1965 i Grenzpolitischer Rat.
42. RA, UM 7.x.5.d., ref. af møde 19.5.1965.

43. Sst., beretning om kontaktudvalgets virksomhed for året 1965/66.
44. Sst. ref. af møde 25.5.1966.
45. Om regionrådsformand Carl Holsts og statsminister Lars Løkke Rasmussens intervention over for den slesvig-holstenske ministerpræsident i denne anledning, se *Sydslægt Årbog* 2010, bl.a. Kühl s. 42-47.
46. Sst., ref. af møde 28.4.1971.
47. Sst., ref. af møde 8.3.1972.
48. Sst., beretning for 1968/69 og 1969/70. Endvidere ADVN, V.III.BDN nr. 271, ref. af møde 15.10.1969. Becker-Christensen m.fl., s. 107.
49. RA, UM 7.x.5.d., ref. af møder 19.5.1965, 18.6.1965, 17.9.1965, 25.11.1965, 9.2.1966 og 25.5.1966 samt beretning om kontaktudvalgets virksomhed for året 1965/66.
50. Sst., ref. af møde 24.4.1967 med retselsesblad.
51. Sst., ref. af møder 17.9.1965, 9.2.1966, 25.5.1966, 12.4.1967, 5.12.1968, 26.11.1970, 28.4.1971, 8.3.1972, 22.11.1972. ADVN, V.III.BDN nr. 271, ref. af møder 15.10.1969 og 13.6.1973.
52. Nis Edwin List-Petersen, s. 18f.
53. RA, UM 7.x.5.d., ref. af møde 17.9.1965.
54. Sst., ref. af møder 5.12.1968, 26.11.1970 og 28.4.1971 samt beretning for 1968/69 og 1969/70. ADVN, V.III.BDN nr. 271, ref. af møde 15.10.1969.
55. RA, UM 7.x.5.d., ref. af møder 17.9.1965, 1.12.1965 og 9.2.1966.
56. Sst., ref. af møder 8.3.1972 og 22.11.1972. ADVN, V.III.BDN nr. 271, ref. af møde 13.6.1973.
57. Kühl (red.): *København-Bonn Erklæringerne*, s. 660.
58. RA, UM 7.x.5.d., ref. af møder 25.5.1966, 12.4.1967, 8.3.1972 og 22.11.1972.
59. Sst., ref. af møde 12.4.1967.
60. Sst., ref. af møde 5.12.1968 og beretning for 1968/69 og 1969/70. Endvidere ADVN, V.III.BDN nr. 271, ref. af møde 15.10.1969.
61. RA, UM 7.x.5.d., f.eks. ref. af møder 9.2.1966, 25.5.1966, 12.4.1967, 5.12.1968, 26.11.1970, 28.4.1971, 8.3.1972, 22.11.1972. Endvidere ADVN, V.III.BDN nr. 271, ref. af møder 15.10.1969 og 13.6.1973.
62. RA, UM 7.x.5.d., ref. af møde 22.11.1972. ADVN, V.III.BDN nr. 271, ref. af møde 13.6.1973.
63. Der Nordschleswiger 10. og 12.2.1966, Kühl (red.): *København-Bonn Erklæringerne*, s. 529.
64. ADVN, V.III.BDN nr. 270, brev fra Schmidt til kontaktudvalgets medlemmer 30.9.1966.
65. RA, UM 7.x.5.d., ref. af møde 22.11.1972.
66. Sst., beretninger om udvalgets arbejde.
67. Kühl (red.): *København-Bonn Erklæringerne*, s. 530. ADVN, V.III.BDN nr. 271, beretning om kontaktudvalgets virksomhed 1974.
68. *Grænsevagten* 1965, s. 169-172. Kühl (red.): *København-Bonn Erklæringerne*, s. 511f.
69. Se om gensidighedsprincippet generelt Loxtermann, s. 84-86, 161-164.
70. Se herom Kühl: *Den dansk-tyske mindretalsmodel*, med omtale af kontaktudvalg s. 194-204.
71. Kühl (red.): *København-Bonn Erklæringerne*, s. 531f.
72. Sst. s. 533-545 og Lubowitz.

Zusammenfassung

Bei der Wahl zum Folketing in September 1964 ging der deutschen Minderheit ihr Mandat verloren. Die Minderheit forderte generell eine Abschaffung der 2 % Hürde, die der Kandidat der deutschen Minderheit nicht erreicht hatte. Hier und jetzt wünschte sich die Minderheit ein Gremium, welches dem Staatsministerium unterliegen und dessen Vorsitz der Staatsminister haben sollte. Ein weiterer Mini-

ster sowie Repräsentanten sämtlicher großer Parteien sollen dem Gremium angehören. Die tägliche Arbeit des Ausschusses solle geleitet werden von einem speziellen Sekretariat, das beim Folketing ansässig sein solle, mit einem von der Minderheit ernannten Leiter. Den letzten Wunsch konnten die dänischen Politiker nicht akzeptieren – zu sehr erinnerte dies an eine Sonderregelung während der deutschen Besatzung. Stattdessen wurde ein Kontaktausschuss ins Leben gerufen, dessen Zusammensetzung den Vorschlägen der Minderheit folgte, jedoch ohne festes Sekretariat und mit einem dänischen Beamten als Sekretär. Die Regelung, die im Mai 1965 in Kraft trat, existiert bis heute.

Skærbækminder

Af HENRIK DAHL

Sociologen og forfatteren Henrik Dahl kom til Skærbæk i 1968. Han forlod byen ti år senere. Byen er jævnlgt dukket op i han forfatterskab – og ikke altid for det gode. Sønderjyske Årbøger har bedt Henrik Dahl tage en tur tilbage til mindernes land – til barndomsbyen, der ikke rigtig vil slippe sit tag i ham.

– Bare skriv noget om livet i Skærbæk, siger redaktøren. Det vil jeg også gerne, for selv om jeg sjældent besøger byen, vil den ikke slippe mine tanker.

Alligevel kan jeg ikke rigtig få fat i det. Der er nogle kendsgerninger at holde fast i: at vi flyttede til byen i 1968, fordi min far var blevet udnævnt til sognepræst. At jeg forlod den igen i 1978, da jeg var blevet student og skulle til København for at blive sprogofficer. At min far døde i efteråret 1983, så min mor og den hjemmeboende flok på fire børn måtte forlade præstegården i begyndelsen af 1984.

Sandhed er en besynderlig størrelse: økonomiserer man med den, bliver den til løgn. Det var jo *ikke* sådan, det var. Skærbæk var der, jeg boede den længste del af mit liv, nemlig barndommen. Det var der, *det hele* skete: at jeg blev et rigtigt, voksent menneske og ikke bare et stykke fragt, andre flyttede omkring. At jeg bestemte mig for at læse sociologi. Det var i Skærbæk, jeg fik mine første lektioner i, hvad kærlighed er; og der, jeg første gang forstod, hvad det vil sige at måtte bære det ubærlige. Jeg synes ikke, jeg har levet mindre intenst den lange tid, der er gået, siden jeg selv og min familie forlod byen. Årene dér har bare en fylde, jeg ikke kan genkende fra tiden efter.

Det er ikke så frygtelig mange sociologer, der kommer fra Slesvig (som Skærbæk strengt taget ligger i). En af den tyske sociologis grundlæggere hed Ferdinand Tönnies og kom fra Oldenswort nær Husum. Så er der mig, hvis vi holder os til de nogenlunde kendte, og et par stykker mere, der ikke trækker så mange overskrifter.

Jeg tænker lidt på Tönnies. Han blev født i 1855 og var på en måde vores landsmand de første ni år af sit liv. I hvert fald var han hertugen

af Slesvig-Holstens undersåt frem til 1864, og *han* var det meste af den periode identisk med Frederik VII.

I løbet af sit lange liv skrev han mere end ni hundrede bøger og artikler, men den, han er mest berømt for, er hans debut fra 1887: *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Der modstiller han det traditionelle liv på landet, som han kalder *Gemeinschaft* – fællesskab – med det moderne liv i byerne, der omtales som *Gesellschaft*: samfund.

Findes den forskel, Tönnies talte om, stadig? Eller fandtes den, da jeg var barn og ung i Skærbæk? Godt og vel hundrede år efter, Tönnies gennemlevede de samme livsfaser i Husum. Det kan man måske skrive om?

Sin egen verden

Der er ingen tvivl om, at der var stor forskel på landdistrikterne og de store byer for fyrre-halvtreds år siden, da jeg var barn. I Skærbæk var det, som om alle kendte alle. I hvert fald kunne jeg ikke spadsere ned ad Storegade uden at blive udsat for tilråb, der gjaldt mit udseende, min fars stilling og hans lettere excentriske væremåde. I perioder syntes jeg, det var en plage. Det var dog ikke kun, fordi der var så meget råberi; også fordi jeg af natur er en temmelig sky person.

I Skærbæk var det, som om der kun var én dagsorden. En gang imellem dukkede en sag op, og så var det den, folk snakkede om. Nogen blev dræbt i trafikken, eller bankdirektøren mistede livet i et flystyrt, eller der var brand. Så talte man ikke om andet.

I Skærbæk var der ikke noget stort udbud af varer. Hvis man ville høre ordentlig musik, måtte man købe sine plader i Tønder. Hvad angik nogenlunde smart tøj, måtte man – med al respekt for vores genbo i Storegade, manufakturhandler Winter – også ud på en længere rejse.

I Skærbæk var social afvigelse og forbrydelse ikke noget, der var pakket bort under samfundets overflade. Byen havde nogle få landsbytosser, som alle kendte. Jeg mindes, at folk var noget, der lignede lettede, da Fulde Henry (en af byens tre tosser; de andre to hed Max og Skæve Svend) fandt en kæreste og tilsyneladende kom på ret køl. På samme måde med ballademagerne og voldsmændene. Vel var de trølse; på den anden side vidste man godt, hvem de var, og tilkendte dem en vis plads i lokalsamfundet.

Da jeg var barn, var Skærbæk sin egen verden. Byen var en selv-

Winthers manufakturhandel i Storegade forhandlede i 1970'erne t-shirts med påskriften »Skærbæk« og »Jeg elsker dig« på mange forskellige sprog. Forfatterens følelser for byen er noget mere blandede. Foto: Skærbæk Lokalhistoriske Arkiv.

stændig kommune, der havde mange arbejdspladser inden for både landbrug, industri, handel og service. Derfor var det ikke svært at leve sit daglige liv inden for byens grænser, hvad de fleste også gjorde.

I Skærbæk var vi stolte af vores by og det, der gjorde den speciel. For eksempel det storkepar (eller i perioder to), der hvert forår kom til byen og ved fælles hjælp fik udklækket to-tre unger. En anden ting, der kunne gøre os stolte, var, hvis en person fra byen indhøstede anerkendelse uden for den. Det skete ikke særlig tit; derfor er vi mange, der begræder, at det aldrig lykkedes for Tommy Knudsen at smykke sin krone som speedwaymester med den ypperste juvel: det individuelle verdensmesterskab. Specielt fordi han var (og sikkert stadig er) en utrolig flink fyr, der i øvrigt også var fantastisk god til gymnastik, fodbold og svømning.

En af de ting, jeg bedst husker om forholdet mellem Skærbæk om omverdenen, er den følelse, det udløste, når et kendt menneske kom til vores by. Engang var det Dronning Ingrid, der besøgte plejehjem-

Mange kendte politikere holdt i 1970'erne foredrag på Skærbæk Kommuneskole. Den 26. april 1976 var det Folketingets formand 1968–1978, tidligere landbrugsminister Karl Skytte, Det radikale Venstre. Foto: Skærbæk Lokalhistoriske Arkiv.

met. Så var alle vi børn udkommanderet til at vinke med flag. En anden gang var det Ole Olsen, der kom og holdt foredrag på skolen, men som regel var det politikere.

Jeg ved ikke, om Skærbæk var speciel, eller om politikere var mere villige til at rejse til ydmyge steder dengang. Men under alle omstændigheder: en hel perlerække af den tids toppolitikere besøge byen. På stående fod kan jeg huske Erik Ninn-Hansen, Per Hækkerup, Mogens Glistrup, K. Helveg Petersen, Kresten Poulsgaard, Knud Jespersen og – som man ser på billedet – Karl Skytte.

Når der kom kendte mennesker til Skærbæk, følte det, som når man får gæster. Overalt skulle der ryddes op og gøres pænt. Alle gjorde deres bedste for at tage sig godt ud og stod på pinde for gæsten under besøget. Når hun eller han så var rejst, åndede man lettet op – samtidig med, at man var bekymret for, om man nu havde gjort en god figur, og om alt havde været til den fornemme besøgendes tilfredshed.

Da jeg kom til København som attenårig, så jeg med det samme, hvor anderledes der var i den store by. Folk på gaden var anonyme og usynlige for hinanden, og var de ikke det, lod man alligevel som om. Bumsere og småkriminelle var ikke kendte skikkelser i byen, men udstødte, som man – for de førstnævntes vedkommende – gik uden om i en stor bue, og for sidstnævntes vedkommende følte, at man måtte beskytte sig imod med låse og andre sikkerhedsforanstaltninger.

På Østerbro var der ingen fælles dagsorden, og der ville ikke have været almindelig summen i forretningen over en østerbroer, der havde scoret et mål på landsholdet. Godt for ham, ville de fleste bare tænke og se at få indkøbene overstået.

Sociale forskelle

Men passer det, at der var fællesskab i landdistrikterne og samfund i de store byer? Både/og. Der var en kredsen om identiteten som skærbækker, jeg kun kender fra andre små byer og Norge. Men der var også fattigdom, man lukkede øjnene for, og store sociale forskelle, nøjagtig som i storbyen.

En af drengene i min klasse kom fra en husmandsfamilie i Barsbøl, der var så fattig, at han kun havde det tøj, han gik i, og fik nye sko i julegave. En af mine bedste venner kom også fra en udsat familie, som man siger i dag. Hans mor var eneforsørger, og familien levede et meget midlertidigt liv med evige jobskift og flytninger. Selvom jeg en dag skulle gå hen og blive sociolog, var det ikke noget, jeg tænkte bevidst over. Kun noget, jeg mærkede som en anderledeshed, der kunne føles frygtelig og til tider også fascinerende.

De sociale forskelle i Skærbæk gik der lang tid, før jeg forstod. For ikke at lægge sig ud med den skrækkeligt stridbare kordegn Nicolaj Schultz, der også var inspektør ved Kommuneskolen, bestemte min far og mor, at vi børn skulle gå der. Ikke på den private realskole,

selvom det var sådan en, jeg havde tilbragt første og anden klasse i, da vi boede i Høng på Vestsjælland.

I mange år, også efter jeg var flyttet til København, tænkte jeg sådan om Skærbæk: »Men der var jo ikke andre som os. Derfor er det klart, at man kom til at lide under den uboglige kultur, der herskede i byen«. Men det er ikke rigtigt. I en by som Skærbæk var der både læger og tandlæger og en apoteker og dyrlæger og advokater og arkitekter og en kommunaldirektør og en kommuneingeniør og direktøren for EASV, der vistnok var ingeniør, og inspektøren for statsfængslet i Renbæk og en form for borgerskab, der insisterede på, at *deres* børn skulle have en bedre uddannelse, end de selv havde fået.

Jeg så bare ikke nogen af de mennesker og derfor heller ikke deres børn, før jeg kom i svømmeklub med et par stykker, og begyndte at gå til psykologi og sociologi på ungdomsskolen med flere, og til sidst kom i gymnasiet i Ribe med ganske mange fra privatskolen. Så nej: der var *mange* som os. I hvert fald tyve-femogtyve familier, hvor man læste bøger og en landsdækkende avis og orienterede sig bredt. Jeg skulle bare blive voksen og flytte væk fra byen og falde i snak med en af dyrlægens døtre til Ribe Katedralskoles 850-års jubilæum i 1995, før det for alvor gik op for mig.

Billeder fra barndomsbyen

Men al den snak om Ferdinand Tönnies får ikke fat på, hvordan der *var* i Skærbæk. Men lyde og lugte og stemninger. Det er abstrakte og derfor kedelige betragtninger. Jeg må have fat på redaktøren.

– Jeg går død i det her, siger jeg til ham. Enten bliver det for kedeligt. Eller også bliver det for personligt, fordi jeg er blevet så blød på mine gamle dage og får våde øjne, når jeg skriver om min far. Og det er også kedeligt.

– Vi skal altså have artiklen, siger han køligt.

– Okay. Men kan du så ikke sende mig nogle billeder, prøver jeg. Så skriver jeg ud fra dem.

– Men så bliver artiklen forsinket, siger redaktøren. Og jeg må tage til det lokalhistoriske arkiv i Skærbæk.

– Noget for noget, siger jeg.

Der går en lille uges tid. Så får jeg otteogtyve billeder i en mail. Jeg ser dem igennem og sorterer dem. Et enkelt ryger ud, efter jeg har konsulteret min klassekammerat Inger: det forestiller ikke, som bil-

Storegade i Skærbæk i 1970'erne. Til venstre bager Andresens forretning. Foto: Skærbæk Lokallistoriske Arkiv.

ledteksten påstår, Skærbæk Kommuneskole. NU begynder det at ligne noget.

Billedet af byens hovedgade er taget for omkring fyrré år siden. I vore dage er Storegade en semi-gågade. Den har træer på begge sider af vejen og en lys belægning, der går i et med fortovet, men dengang var der livlig biltrafik. Så livlig, at min femårige søster i 1969 blev kørt ned og brækkede lårbenet. I vore dage får man politiet på nakken ved at flygte fra en ulykke med alvorlig personskade, men dengang var det ikke noget, man tog så tungt. Bilisten, der sendte stakkels Ellen en måned på hospitalet i Tønder, kørte bare videre, og så blev der ikke snakket mere om dét.

I forgrunden studerer et barn bager Andresens vindue. Der kom vi ikke så tit, fordi vi boede tættere på bager Ravn. Når sandt skal siges, var han nok den bedste af byens bagere; i hvert fald husker jeg med vellyst en slags sandkage, der havde chokoladeovertræk og store klumper af indbagt chokolade. Mums!

På den modsatte side af gaden ser man guldsmed Mathiesens gule facade, der er smækket uden på et klassisk rødstenshus. Det var der,

jeg købte mit første armbåndsur for de penge, jeg fik til min ni-års fødselsdag.

Længere nede ad gaden kan man lige, og specielt hvis man ved det i forvejen, skimte Landmandsbankens store hus og Wolfberg Sko v. O. Vitt, som der stod på facaden. Min bror syntes, det lignede lydskriften af et pift: VEEEE-O-VIT!, og det gør det også.

Til gengæld kan man ikke se Bikuben, der ligger et par meter bag den byggelinje, de fleste huse følger. Da vi kom til byen, lå der et stråttækt hus; ti-femten meter inde på grunden og med græsplæne foran. Men det blev revet ned sidst i tresserne for at gøre plads for fremskridtet; som det også skete flere andre steder i byen de år. I dette tilfælde havde fremskridtet form af Bikubens monstrøst store bygning, men det kunne også være lægehuset, rådhuset og det nye fritidscenter fra 1970-71, der blandt andet krævede tilkastning af byens gadekær og nedrivning af en bygning fra 1600-tallet.

Den nye Bikuben formørkede doktor Jensens dagligstue, fordi gavlen lå helt ude i skellet og rejste sig til anden sals højde. Kom ikke og sig, kommunen ikke var erhvervsvenlig dengang: Ned med gamle, stråttækte huse, så vi kan få noget rød skalmur. At skikkelige folk må have lys brændende midt på dagen, er kun en besked en pris at betale, når vi til gengæld udsletter byens historie.

Lige inden man skal til højre for at komme ind til præstegården, ligger et hus, hvor – så vidt jeg husker – der både var en fotograf og en Tatol (en slags konkurrent til Matas), da vi kom til byen. Men den lille forretning lukkede hurtigt, og så bredte »Foto«, som han blev kaldt – det vil sige fotograf Christensen – sig til hele bygningen.

Præstegården

Og der er den så: Skærbæk præstegård. Det sted, jeg har boet længst. Min families hjem fra juli 1968 til januar 1984. Bygningen er fra den tyske tid og enormt stor. I vore dage er der konfirmandstue og menighedslokaler i den høje kælder, men det var der ikke, da vi boede der. Det var bare en uhyggelig og mørk region af bygningen, hvor man nødigt kom, fordi der var så skummelt.

Stueetagen er i virkeligheden en mezzanin: der er ni trin op ad trappen til havestuen, som man ser i forgrunden og et tilsvarende antal til hovedindgangen (trappen kan skimtes til højre).

Min far havde kontor til venstre for den grønne havestue, og han

Skærbæk præstegård. Bygget i 1892 – i den entreprenante pastor C.J. Jacobsens tid – og Henrik Dahls barndomshjem. Foto: Tønder Museum.

benyttede sig ikke af kontortid. Når hoveddøren gik op med et højt klik fra den gamle dørklokke, der ikke længere kunne ringe, vidste man derfor ikke, hvem det var. Så bjæffede hunden, og alle de børn, der var hjemme, tittede ud fra dørene, der vendte ud mod gangen, som gik næsten til den modsatte ende af bygningen. Det må have været ret afskrækkende for en besøgende.

Resten af vinduerne ud mod gaden er til husets tre dagligstuer *en suite*. Skjult for betragteren var der i stueetagen nok et værelse, en spisestue, et køkken, et toilet og en selvstændig afdeling med to værelser og badeværelse.

På første sal, der kun var udnyttet halvt (resten lå hen som ubeboeligt loft), var der desuden fire værelser og eget badeværelse. Endelig var der husets ubestridt mest eksotiske feature: tårnet, som der var adgang til ad to stejle stiger. Først vovede man sig ud på loftet, der var næsten lige så skummelt som kælderen, og helt ud i tårnværelset. Så klatrede man op ad en stige, skubbede en luge bort, klatrede op ad nok en stige og skubbede til sidst lugen til platformen bort. Det følte både farligt og besværligt, men hvilken udsigt! Mod øst var

det svært at se langt på grund af de mange læhegn. Til gengæld kunne man mod vest se ud over fem kilometer marsk og ni kilometer vadehav helt til Rømø, mod sydvest både slusen og kirken i Balum og mod nordvest Mandø. Hvor tit har jeg ikke stået deroppe, mens jeg skuede ud over alt og intet og tænkte på, hvad der skulle komme?

Kirken

For enden af vores baghave lå kirken, min fars arbejdsplads. Jeg har lovet mig selv, at jeg vil skrive denne historie på baggrund af, hvad jeg kan huske. Derfor vil jeg nøjes med at sige, at det er en typisk landsbykirke fra det vestlige Slesvig. Det ses på tårnet med det såkaldte Tørninglen-spir, som kun findes på kirkerne dér.

Specielt interessant eller køn er den ikke. Murværket er uregelmæssigt, både i den del af kirken, der stammer fra middelalderen og består af kvadersten, og i tårnet fra 1500-tallet, der er af munkesten. Indvendigt er kirken også prunkløs. Til forskel fra kirken i nabosognet Brøns er der kun fundet meget få spor af kalkmalerier.

Jeg gik ikke særlig meget i kirke. Det skyldes hverken, at jeg var flov over min far, eller at han var en påfaldende dårlig prædikant. Siden jeg som barn blev slæbt med i kirke i Kalundborg af mine forældre, har jeg bare følt, at det var det kedeligste i verden at være til gudstjeneste. Men *når* jeg en sjælden gang var der alligevel – først og fremmest til julegudstjeneste – var det to tavler, der først og fremmest optog mig.

Den ene var tavlen over min fars forgængere. Jeg læste altid med gysen om ham, der havde myrdet en kollega i vrede, hvorfor han måtte rømme landet, som der stod. Og så kunne man læse den driftige, men berygtede, pastor Jacobsens årstal: 1884-1904. Han er vel efterhånden glemt, men var en betydningsfuld mand på egnen. For det første grundlagde han badestedet Lakolk på Rømø, en væveskole i Hjemsted og teglværket i Frifelt. For det andet var han en ledende skikkelse i forsøgene på at fortyske Skærbæk, og dermed den direkte årsag til, at frimenighedskirken – det nuværende kulturhus Emanuel – blev grundlagt.

Den anden tavle, jeg ikke kunne lade være med at studere, var tavlen over de faldne i 1. Verdenskrig. Hvis min hukommelse ikke svigter mig, var der 55 mænd og en enkelt kvinde opført. De fleste af

dem døde for en sag, der ikke var deres, for nu at citere I.C. Christensen.

Som så mange andre gange skulle jeg også blive temmelig voksen, før jeg forstod, hvor specielt *det* var. Hele den sønderjyske erfaring med krigen, der blandt andet satte så fint et spor som Martin N. Hansens digt om bonden, der har været i krigsfangenskab i Frankrig:

Han gik no å pløje å nynne en vis
å tændt o en piig e let syd få Paris
ja, han ho kon sett hind jen jenneste gang,
men de va som han å e lærke di sang:
Madeleine, Madeleine, Madeleine.

Det hjer, det var novve, han sleet itt forstov,
da nøls han ho fått sej en kuen, han holdt åv.
Han skamt sej, men da han vill tænk o Mari,
det sang rundt omkring ham o fin melodi
Madeleine, Madeleine, Madeleine.

En synda ho han vætt som fange te fest,
å da ho han sett hind, hun fullds med en præst,
å hun ho nok sorre, va ung å så pæn,
å så ho e præst soj så still:
Madeleine. Madeleine, Madeleine.

Hun ga ham et brød å så venle et blik,
å så et glas vin ho hun gi ham å drik',
skønt de varr e hiele han mindes om hind,
så kund han itt foo hind åv tanke å sind.
Madeleine, Madeleine, Madeleine.

No gik han å glæmt sej hielt sjell bagg e plov,
å midt o e mark holdt Pæ Pæsen å stov
å tændt o de mærkle med kvindfolk å kri -
kån den, dæ bløv fange, da ållde blyv fri?
Madeleine, Madeleine, Madeleine.

Skønt flokken skrumpede ind, som årene gik, holdt min far mindesgudstjeneste hvert år på Våbenhviledagen den 11. november. Ligesom

han prøvede at få så mange oplysninger, som anstændigheden tillod, ud af veteranerne. Han var ikke uddannet historiker for ingenting.

Haven – mit fristed

De første tre-fire år efter, vi var flyttet til Skærbæk, oplevede jeg gaderne som et farligt territorium, hvor man blev mødt af tilråb og drillerier. Derfor var det bedste sted i verden vores baghave.

Nogle år før vi kom til byen, var en del af præstegårdshaven blevet omdannet til det kommunale anlæg, der stadig eksisterer. Men den del, der var blevet tilbage, var såmænd stor nok.

Havens midtpunkt var en græsplæne på størrelse med en håndboldbane. Til den side, der var parallel med kirkestien, var der høje bøgetræer, der egnede sig til klatring og en voldsom slynge af reb. Man steg om bord ved at tage rebet i hånden og stille sig på plankeværket ud mod kirkestien. Så sprang man op på den tværpind, der gjorde det ud for et sæde: Det gav et mægtigt sving, hvor man kunne være heldig og ryge tre meter op i luften; undertiden hen over bestyrte medlemmer af min fars menighed, når pendulet med et jublende barn for enden gik tilbage over plankeværket.

I den bagerste ende af plænen stod to høje træer, der havde omtrent samme afstand som stolperne i et fodboldmål. Min bror og jeg havde strenge formaninger om kun at skyde hårdt i den retning, når vi spillede fodbold, hvad der så nogenlunde blev overholdt. Bag målet var en hæk, og mellem den og hegnet ind til kirkegården kunne man, hvis man orkede, anlægge en nyttehave. Desuden stod de to træer i haven, der egnede sig bedst til hulebygning, også der: en blodbøg og en kæmpe lind.

Den have var mit fristed. Et paradys, hvor jeg kunne lege farlige lege med min bror Holger og et mindre udvalg af skolekammerater. I én periode havde vi nogle tomme olietønder, som vi lærte os selv at stå på og køre med fødderne. I en anden periode lavede vi en ren Maginotlinje af huler og gange, og så var der den sommer, hvor vi byggede huse og hængekøjer højt oppe i blodbøgen. Jeg ved, det er gammelmandssnak, men nutidens unge går altså glip af meget, fordi deres forældre er så bange for, at de skal skvatte ned fra noget rundt eller højt og komme til skade.

Bøllespirer og tugthuskandidater

Desværre kunne man ikke være i haven altid; skolegangen skulle også passes. Fra præstegården til kommuneskolen er der lidt over trehundrede meter. Man spadserede ned ad Storegade, forbi det sjove skilt, der sagde »Offentligt toilet. Kun for personbiler« (sætning to havde ikke noget med sætning et at gøre. Den refererede til P-skiltet ovenover), videre forbi radio-/tv-forretningen, der siden brændte, og Bager Ravn. Så drejede man ned ad Skolegade, forbi Schous Farvehandel v. E. Rasmussen (hvor jeg arbejdede som bybud i fire år) og Privatskolen. Tre minutter i mageligt tempo; så var man der.

Jeg husker de første år i skolen som sorte på flere måder. For det første herskede stadig en gammeldags disciplin, der ikke længere findes her i landet. Vi *skulle* ud i frikvartererne, og inden vi kunne komme ind til timerne igen, måtte alle klasser stille op på to rækker. Det skete under opsyn af gårdvagten, der så vinkede klasserne ind én ad gangen i rækkefølge efter, hvor pænt de stod.

For det andet gik vi i skole om lørdagen; dog havde vi en »middagsordning«, der betød, at ingen gik længere end til klokken 12. Det skulle vi, så vidt jeg kunne forstå på vores klasselærer, frk. Bukhave, være taknemmelige for.

Endelig var det, for nu at sige det ligeud, sådan, at de andre børn var frygteligt på nakken af mig. De drillede, fordi min far var præst, og fordi vi var tilflyttere, og fordi de altid kunne komme i tanke om noget grimt at sige om mit tøj eller mit udseende. Det var simpelthen frygteligt, og på et tidspunkt brød jeg grædende sammen og fortalte mine forældre, at jeg ikke ville i skole. Men det hjalp ikke; så måtte man gøre sig hård, og det gjorde jeg. Uddelte øretæver til fire-fem af de værste, hvad der forbløffende hurtigt fik hierarkiet i klassen justeret.

Hvad var det for noget, alt sammen? Svært at sige præcist, selvom jeg er blevet sociolog; men lad mig prøve. Billedet viser et af de mest skrækindjagende steder i Skærbæk. På hjørnet af Ribevej og Storegade, hvor det meget respektable Asmussens Boghandel & Kontormontering indtil for nylig havde til huse, lå i min barndom Angola Bar eller *æ Snøk*, som den almindeligvis blev kaldt. Senere fik stedet nye ejere, eller de gamle blev trætte af navnet, og så kom den til at hedde lille klaus. Men ånden var borte, og ingen var kede af det, da boghandler Møllers førstemand, Asmussen, overtog forretningen i Jernbanegade og flyttede den til det berygtede hjørne.

Angola Bar (senere omdøbt: lille klaus) var Skærbæks svar på Tolkiens Mordor – det var her, byens bøllespirer holdt til. Foto: Skærbæk Lokalhistoriske Arkiv.

Enhver virksomhed i forlystelsesbranchen bør have en kernemålgruppe, der står i centrum for ledelsens arbejde med at drive og udvikle forretningen. Det havde Angola Bar også: bøllespirer og tugthuskandidater. Var man til mere fredsommelig fest og pigesjov, kunne man gå til diskotek på Nørby's Hotel. Der var dele af publikum så meget med på noderne, at ironi allerede i de sene halvfyrdser var gangbar mønt. »Jeg plejer ikke at komme her« var en fast hilsen i gymnasieårene; afleveret med et grin, når man som sædvanlig var rendt på nogen, man kendte.

Jeg oplevede Angola Bar på samme måde, som hobbitterne oplever Mordor. Et sinistert sted, der spreder mørke og ondskab over hele

verden. Godt nok var der ikke nogen Sauron, der styrede alt, men mørke hærskarer af knallertbøller og voldsmand drog ud fra det skærbækske Mordor på samme måde som hos Tolkien og kuede Herredet med frygt så godt, som hvis de havde været sorte ryttere.

I virkeligheden var de sorte ryttere i Skærbæk lige så fåtallige, som i Herredet. Men sådan noget har samme psykologi som en strand med brandmænd. Bare der er konstateret nogle få, mister man evnen til at slappe af. Al opmærksomhed går til at spejde efter dem, og havbadet er ikke spor forfriskende, men temmelig anstrengende.

Hvad var det så for nogle brandmænd, der drev rundt i skærbæk-havet? Jeg ved ikke, om de længere findes andre steder end i satireprogrammer. Til gengæld lignede fleste af dem Drengene fra Angora-karakteren Baune til forveksling.

Baune kan ikke tale med dæmpet stemme. Alt, hvad han siger, kommer ud som høje, brovtende grynt; fortrinsvis om øl og fiske. Baune henleder altid opmærksomheden på sig selv, først og fremmest ved hærværk og ballade, men også ved at sabotere ethvert forsøg på oplysning med dumme bemærkninger. Han betragter bøger som det værste, der nogensinde er skabt, og er fysisk ude af stand til at sidde stille eller koncentrere sig. Det eneste, han for alvor synes om, er at tage *u å spraje*, som det hed. Altså ud og irritere alle andre ved at køre op og ned ad Storegade på hakket knallert uden lydpotte. I Baunes verden findes ingen skønhed, ømhed eller kærlighed.

I dag ville Baune have både diagnoser og hjælpeforanstaltninger knyttet til sig, særligt hvis han havde været indvandrer, men sådan var det ikke dengang. Han måtte bare slæbe sig gennem skolen med bundkarakterer for bagefter at få et blind-vej-job på Eksportslagteriet, der en gang imellem, når han var gået over stregen, blev byttet ud med et ophold i Renbæk Statsfængsel.

Skolen

Det er min skolegang med Baune, der får mig til at tænke, at *den rummelige folkeskole* er en smuk ide, der ikke virker i praksis. Skærbæk Kommuneskole var uhyre rummelig i forhold til de sinker og ballademagere, byen var rig på, men det havde en pris. At timerne blev ødelagt og frikvartererne en plage; i hvert fald til vi kom i de store klasser. For heldigvis er Baune både fej og underdanig. Hvis han ved, der er risiko for et par på snotten, skal han ikke nyde noget.

Men ét er hvilket råmateriale, skolen fik at arbejde med. Noget andet er, hvordan den greb sine opgaver an. Hvad det angår, synes jeg, skolens ledelse og lærere gjorde det ganske godt.

Redaktøren sendte mig ikke bare en stak billeder, men også to numre af bladet Knagerækken. Nummer 2 for juni 1973 og nummer 6 for december 1974. Det var spændende læsning af mange grunde.

I nummer 2 var der et stort interview med den afgangende skoleudvalgsformand, C.E. Engraf. Han bliver stillet en række politiske og økonomiske spørgsmål, og ved at læse svarene kan jeg pludselig se på min egen skole med voksne øjne. Hvordan man kæmper med små budgetter og store besparelser (et sted spørges der forsigtigt til, om skolen kunne få en elektrisk skrivemaskine), og hvordan både ministerium, amt og kommune griber ind i skolens liv.

Pludselig forstår jeg, hvor dygtigt og samvittighedsfuldt skolens ledelse og lærere stred for at gøre skolen til en god og spændende skole. Der blev arrangeret koncerter og idrætstævner. Dertil kom, at selve bladet også var et sted, hvor man kunne få lov til at vise, hvad man duede til.

Såvel H.E. Sørensen som jeg selv endte som professionelle forfattere, men allerede i begyndelsen af halvfjerdserne gav vi den gas i Knagerækken. I nummer 2 fortæller H.E. (artiklen er ikke signeret, men den kan ikke være skrevet af andre) veloplagt om en skole i Moskva, og i nummer 6 beretter han fra Porto Velho i Brasilien. Hvor den første historie er en journalistisk reportage, er den anden en slags novelle, hvor fortælleren træder stærkere frem. Men begge historierne er både spændende og velskrevne.

Så er der mine egne bidrag. Det første, fra 1973, er jeg i og for sig godt tilfreds med: en ganske velskrevet (for en trettenårig) beretning om en lejrskole. Den unge forfatter forsøger at anslå en humoristisk tone, og selvom pointerne falder tungt, så falder de. Der er noget at arbejde videre med.

Det suverænt morsomste i artiklen kommer til sidst: »For en sociolog må det have været meget sjovt at kigge på os«, står der på side 24. Hvorfor skriver et barn på tretten det? Og vidste barnet virkelig, at det selv ville gå den vej? Mærkeligt.

De andre, fra 1974, er *grufulde!* I et studentikost læserbrev, forfattet af Benni Bundsgaard, Henning Hansen og mig selv, diskuterer vi, om det kan passe, at vi lever i en fri verden. Det mente vi selvfølgelig ikke; den onde kapitalisme satte alle mulige begrænsninger. Ganske

vist kunne vi ikke mærke dem på vores egen krop, og andre mennesker kunne heller ikke se dem. Alligevel: Karl Marx burde vise vejen. Så ville alt blive meget bedre.

Hvorfor skriver man sådan noget? Fordi man ikke ved bedre, først og fremmest – eller: fordi JEG ikke vidste bedre (og ikke bør tale for de to andre). Sådan lød tidens toneklang, og jeg ville gerne være med på noderne. Som en stiløvelse i tidens retorik er læserbrevet spændende og delvist vellykket. Tager man det alvorligt – hvad ingen heldigvis gjorde – er det frygteligt.

Det andet indlæg i nummeret er mit referat fra et møde om den indoktrineringsdebat, Asger Baunsbak-Jensen havde indledt i efteråret 1974. På plussiden tæller Henning Hansens og mit mod: at vi *vovede* at stille os op på et offentligt møde og sige, at den væsentligste indoktrinering i den danske folkeskole var borgerlig. Men selve referatet: hvor ER det dog øretæveindbydende! Grænseløst nedladende over for dem, jeg var uenig med; til gengæld aldeles overbevist om egen tilfredshed.

Skal jeg fremhæve noget, må det igen blive, at det er ganske velskrevet. Det er jo altid noget, når man gerne vil være forfatter. Så mangler der kun indhold og modenhed.

Jeg skrev tidligere, hvordan min tid på Skærbæk Kommuneskole gjorde mig kritisk over for *den rummelige folkeskole*, fordi de mange umotiverede – og i nogle tilfælde direkte negative – elever ødelagde undervisningen for de velmotiverede.

På den anden side: at indrullere dem, der har det for let i dansktimerne, til at skrive skoleblad, er i praksis lig med *differentieret undervisning*. Ekstratimer i dansk og med højere mål end den almindelige undervisning.

Og sådan var Skærbæk Kommuneskole også: et sted, hvor man ikke bare tog sig ekstra godt af dem, der havde det svært i timerne, men også af dem, der havde det let. For når jeg tænker efter, var der *mange* lærere, der gav mig ekstra svære opgaver på den måde – hvad jeg er dybt taknemmelig for.

Så alt i alt: Skærbæk Kommuneskole var et sted, der havde vanskelige rammebetingelser, som man ville sige nu om stunder. Et svært optageområde og en stram økonomi. Alligevel arbejdede man hårdt med at gøre skolen så spændende som muligt, interesserede sig for udvikling (skolen afskaffede realklasserne på en national forsøgsordning et par år før, det skete i resten af Danmark) og fandt også udveje for at motivere de elever, der havde det for let.

Lige så dystert, jeg husker de første år på kommuneskolen, husker jeg de sidste som spændende og behagelige. Men ud over den progressive skole, jeg gik i, var der også en anden faktor, der medvirkede til, at de sidste år i byen blev sådan en modsætning til de første.

Svømmehallen

I 1971 åbnede svømmehallen i Skærbæk, og i 1972 lykkedes det den uforlignelige Ruth Andersen at få Sparta Døstrup til at etablere en afdeling for konkurrencesvømning.

Bassinet var specielt derved, at det kun var to meter dybt på det dybeste sted; vistnok mere af økonomiske end af tekniske årsager. Det lave vand betød, at der ikke kunne være vipper, men det var nok meget heldigt. Folk i Skærbæk elskede at skændes dengang, så hvis der havde været en udspringsklub, havde der bare været en part mere i den evige konflikt om, hvad hallen skulle bruges til.

Mere end en enkelt gang måtte Ruth spørge de ansvarlige, om hallen var til at svømme eller bade i. Når det kom til stykket, var der dog ganske stor forståelse for svømmeklubben: som regel blev det tilrettelagt sådan, at vi kunne træne tre gange om ugen i vinterhalvåret og fire gange i sommerhalvåret. Det er ikke så ringe endda.

Billedet giver et udmærket indtryk af, hvordan svømmehallen så ud (det er vistnok Lene, der underviser et begynderhold), og hvor har jeg dog svømmet mange kilometer der. Men det var ikke kun træning; også spændende rejser til så fjerne steder som København og Hamborg, og skarpe konkurrencer, hvor folk måtte give alt, hvad de havde i sig.

Man kunne sagtens forestille sig, at svømning var en sport for enspændere, men det er ikke min oplevelse. Selvfølgelig er man alene på selve træningspasset, når man ligger i vandet. Men der var et fantastisk kammeratskab, der både udfoldede sig på vej til og fra stævnerne, under dem og til de fester, vi helst ikke måtte holde for Ruth, fordi det ødelagde konditionen at drikke alkohol.

Desuden havde vi et venskabeligt forhold til svømmerne fra mange af de klubber, vi konkurrerede imod. Det første fanbrev, jeg nogensinde modtog, kom fra en af pigerne på Vardes hold. Jeg var bare for generet til at gøre noget ved det; og væsentligt mere betaget af hendes storesøster, må jeg også tilstå.

Fra det øjeblik, svømmeklubben kom i gang, kan jeg ikke mindes,

Skærbæk Svømmehal åbnede i 1971. Her fandt Henrik Dahl fællesskab og kammeratskab med ligesindede. Foto: Skærbæk Lokalhistoriske Arkiv.

det for alvor gav problemer at bo i Skærbæk. På holdet var der et virkelig godt kammeratskab, der omfattede alle, men nok var særlig intenst blandt en kerne på 10-15 svømmere. De (eller, hvis jeg skal være ganske ubeskedent: vi) sad gennem en længere periode midt i halvfjerdserne på klubrekorderne. Derfor blev vi nogenlunde fast ud-

taget til konkurrencer gennem flere år og kom til at kende hinanden rigtig godt.

Hjem til Skærbæk

Da jeg var dreng, stod jeg tit i præstegårdens tårn og drømte om den tid, der skulle komme. Hvad jeg egentlig forestillede mig, kan jeg ikke huske. Bare følelsen: jeg skal vokse op, og der skal ske så meget spændende.

Jeg havde aldrig drømt om, at jeg selv skulle blive en berømt mand, byen tog imod, og alligevel kom det til at gå sådan. I slutningen af halvfemserne udgav jeg bogen *Den kronologiske uskyld*, der blev en stor succes. Jeg sagde med glæde ja til at optræde i kulturhuset Emanuel og lade indtægterne fra billetsalget gå ubeskåret til et nyt orgel til musikskolen. Dens leder, Tove Tersbøl, havde været en af mine allerbedste lærere, og jeg var glad for, at jeg på den måde kunne gøre noget for hende og byens musikinteresserede børn.

Det blev en utrolig fin dag. Hyggelig frokost på rådhuset med blandt andet borgmesteren og kommuneskolens fremragende inspektør (der i mellemtiden var blevet skoledirektør) Eilif Andersen. Så rundvisning på kommuneskolen og eftermiddagste hos min fars efterfølger, pastor Frederiksen i præstegården. Det var flot, som den var bygget om. Alligevel var det mest mærkelige, at der ude på loftet var den samme, udefinerlige lugt, som da jeg var barn. Der er intet, selv ikke musik, der vækker minder som dufte, og på en brøkdel af et sekund blev fortiden så levende, som stod jeg midt i den.

Om aftenen skulle jeg så holde foredrag, og det glemmer jeg aldrig. Der kom langt over tohundrede mennesker, og jeg kendte stadig vældig mange. Jeg havde aldrig tænkt over, at barnet tror, forældrene er femhundrede år gamle, mens de i virkeligheden er i trediverne og fyrerne. Der var mine kammeraters forældre, og mennesker, jeg ellers kendte fra byen, lyslevende foran mig. I tresserne, men fuldkommen sig selv; aldeles raske og rørige.

Jeg var glad for at give noget tilbage til byen, hvor jeg trods alt havde modtaget så meget (og for, at musikskolen fik næsten titusind kroner i kassen), men så måtte jeg af sted. Jeg ved ikke, om folk åndede lettede op og tænkte på, om det hele havde været i orden. Men det var det, og jeg kunne ikke have ønsket mig en bedre dag og aften i mindernes land.

Udkantsdanmark

- Så får du ikke mere for den femøre, siger jeg til redaktøren.
 - Det er også okay, svarer han.
 - Synes du, jeg fik sagt det hele? spørger jeg alligevel.
 - Ved ikke. Du mangler nok at runde det med Tönnies af. Og så fik du sagt nogle meget lidt pæne ting om Skærbæk i bogen *Skilleveje*.
 - Okay, siger jeg. Tönnies... På Tönnies' tid talte man ikke om Udkantsdanmark og heller ikke om Udkantstyskland, hvad det så end hedder. Det var der måske heller ikke grund til. For eksempel gik Tönnies på den meget fine Husumer Gelehrtschule. Han havde høj-lærde lærere og kom tidligt i kontakt med den betydelige digter Theodor Storm, der stammede fra Husum og også boede der.

Nils Gunder Hansen skriver noget tilsvarende i sine erindringer, der netop er udkommet (*Lille dreng med rejsekrivemaskine*. Kristeligt Dagblads Forlag, 2011). Tønder var ikke udkant dengang. Fra Genforeningen frem til 1970 var der et Tønder amt. Der var også hospital, garnison, seminarium og gymnasium i byen. Det bidrog alt sammen til, at der boede mange ressourcestærke mennesker. Folk med stor viden og en betydelig horisont. Det har ændret sig dramatisk, og den forskel kunne Tönnies af gode grunde ikke få med i sin bog. Det skete alt sammen længe efter hans død i 1936.

- Hvad sker der så nu, spørger redaktøren?
- Der er ingen, der har det fulde overblik, siger jeg. Men jeg skal sige dig, hvad jeg tænker. Da jeg var barn og ung, kunne man leve det meste af sit liv om ikke i Skærbæk, så dog på egnen. Det er svært nu. Hvis man vil have en uddannelse, og det er der mange, der vil, må man rejse væk. Og når man så endelig har fået det, er det langt fra altid, man kan bruge den i for eksempel Skærbæk. Derfor er der en stor afvandring af unge mennesker mange steder; ikke mindst kvinder. Det er så galt, at man direkte kan se det i statistikkerne: kvinderne har virkelig mange mænd at vælge mellem, hvis du ser det fra deres synspunkt. Eller: der er en del mænd, der bliver til overs, hvis du ser på det fra deres.

Jeg har også lagt mærke til, at mange af de funktionærer, der arbejder på Ecco Sko i Tønder, slet ikke bor i byen. De vil hellere bo i Kolding eller en anden stor by på østkysten, og så pendle. Det har sikkert også noget at gøre med ægtefællens arbejde og børnenes skolegang. Det er lettere at have en stor by som base.

- Så der er kommet pendling helt til vestkysten, spørger redaktøren.
- Ja, det er min klare fornemmelse. Samtidig med, at mange af de nedlagte landejendomme bliver købt af bymennesker. Nogle gange tænker jeg, det er sidste fase af urbaniseringen: nu flytter bymenneskene ud på landet. Og så bliver det deres natursyn, for eksempel, der skal gælde der.
- At der ikke må lugte og larme på landet, siger redaktøren.
- Præcis, siger jeg.
- Er du stadig sur på dem, der råbte efter dig og kaldte dig øgenavne?
- Nej; det var også barnligt af mig overhovedet at sige noget om det. Det var ingenting. Og sådan er børn; eller: sådan var de dengang.
- Kommer du så i Skærbæk?
- Mere end før. En gang imellem låner jeg min mors sommerhus i Arrild. Så er det sjovt at smutte en tur til Skærbæk.
- Er det forandret?
- Ja, mon ikke. Biografen er lukket. Og hotellerne. Og alle de store dagligvarekæder har en forretning i byen. Da jeg var barn, var der storke i Skærbæk. De er væk nu; men til gengæld kan man få ordentlig rødvin.
- Det er vel også et fremskridt?
- Tja...

Zusammenfassung

Mit acht Jahren kam der spätere Soziologe und Verfasser Henrik Dahl 1968 nach Skærbæk – sein Vater war neu ernannter Pastor. Dahl verließ die Stadt zehn Jahre später. Skærbæk ist ein immer wiederkehrendes Thema bei Dahl, und dies nicht immer im positiven Sinne. Im vorliegenden Beitrag blickt der Verfasser zurück auf seine Kindheit und Jugend in einer Stadt, in der es wichtig war, sich nicht zu sehr von den anderen zu unterscheiden – eine Reise zurück in die dänische Provinz der 1970er Jahre mit Motorradrowdys, Ohrfeigen auf dem Schulhof, einem linken Zeitgeist und einer Schwimmhalle, in der Henrik Dahl Gleichgesinnte aus der örtlichen Realschule traf.

Anmeldelser

Af kaptajn C.C. Fischers livserindringer

Udgivet af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa (Skrifter til Aabenraas søfartshistorie, bind 1). Aabenraa, 2011, 84 s.

I perioden 1850-80 var et stort antal sejlskibe fra Aabenraa beskæftiget i kinesisk kystfart, en sejlads, der ikke skal forstås snævert, men som også omfattede rejser til f.eks. Australien, Japan, russiske Stillehavshavne og Sydøstasien. I 1859 rejste den 15-årige Aabenraa'er Carl Christian Fischer til Rotterdam, hvor han mønstrede som dreng på barken »Farvel«, der førtes af en farbror. Siden bestod Fischer styrmandseksamen og vendte tilbage til Kinakysten, hvor han sejlede som styrmand og kaptajn. I 1882 gik han i land og slog sig ned i Aabenraa, hvor han ivrigt deltog i den nationale kamp på dansk side. Han var stærkt lokalhistorisk interesseret og opfordrede til, at de gamle minder fra Aabenraas søfartstid blev nedskrevet. Selv fortalte han sine erindringer til redaktør Niels Jensen, Hejmdal, og i 1924 blev de offentliggjort i *Sønderjyske Årbøger*. Det er disse erindringer, som med et fyldigt forord af Mikkel Leth Jespersen nu genudgives af Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa med det formål, at de ikke går i glemmebogen.

C.C. Fischer indleder sine erindringer med grundigt at fortælle om sin slægt med de mange skibskaptajner og om deres skibe. Man hører om barndom og ungdom og om styrmandsskolen i Aabenraa, hvor han tog eksamen på bredden, men måtte til Flensborg for at tage den på længden. Under krigen 1864 var Fischer indkaldt til flåden. Herefter berettes om perioden som styrmand på barken »Catharina«, forlis med barken »Farvel« og sejlads med skibe under siamesisk flag. I 1869 var Fischer atter hjemme i Aabenraa, og her købte han den nybyggede bark »Charlotte Christine«, som han førte på Kinakysten frem til 1873, da skibet forliste under dramatiske omstændigheder. Han overtog så »Catharina«, som han tidligere havde sejlet med, og forliste med dette fartøj i en taifun i 1877. I 1872 blev Fischer gift i Shanghai med sin forlovede, Anne Marie Offersen. Hun sejlede med ægtefællen frem til 1877, fødte tre piger og rejste så hjem til Aabenraa med en fjerde undervejs. Fischer sejlede nu en tid i japanske skibe, inden han i 1882 også rejste hjem. Han nærede stor beundring for det

japanske folk, og med sig bragte han den betragtning, at konkurrencen fra Asien engang ville »blive så stor, at Europa ikke kan vinde med. Men de færreste er klar over, hvornår konkurrencen rykker ind på os. Fabrikkerne og industrien vil søge derhen, hvor den billigste arbejdskraft findes, og derfor kan jeg kun se meget mørkt på Europas fremtid«. Da Fischer fortalte sine erindringer, var han omkring de firs, og minderne fra søen var kommet på afstand. Han fortæller om de store begivenheder, men udelader de små. Man kunne godt have ønsket at høre nærmere om årene, da han avancerede fra skibsdreng til fuldbefaren matros, om forholdet mellem kaptajn og den øvrige besætning og om dagligdagen på de lange stræk.

Fischer kom ikke mere til søs. Som årsag hertil nævner han, at det skete på hustruens opfordring. Det var i øvrigt ikke ualmindeligt, at kaptajnerne fra Aabenraa-kanten rejste hjem i deres bedste alder og slog sig ned som landmænd, hotelejere eller lignende. Fischer var måske også påvirket af, at sejlskibene på Kinakysten i stigende grad blev trængt af dampskibene. Han etablerede nu et dampvaskeri og en badeanstalt. Hustruen døde allerede i 1888, og Fischer stod alene med seks børn i alderen 1-15 år. Såvel Fischers far som en farbror havde været involveret i arbejdet for danskheden. Nu kastede også Fischer sig over dette arbejde, og han beretter om de mange bryderier, som han og andre havde med de tyske myndigheder. Ofte var der tale om rene chikanerier, men Fischer forstod at svare igen. På et tidspunkt forsøgte Aabenraas borgmester Rickmers at udvise Fischer til Danmark med den påstand, at han ikke var tysk statsborger. Sagen blev bragt for overlandsretten i Kiel, og her fik Fischer dom for, at han var tysk undersåt. Det hindrede dog ikke de lokale myndigheder i fortsat at genere ham. Fischer blev i 1895 valgt til Sprogforeningens bestyrelse og var dens kasserer frem til 1928. Han var bevidst om det danske sprogs betydning. Tabte man kampen om sproget, tabte man kampen mod tyskheden. Højdepunktet i hans liv var utvivlsomt Genforeningsfesten på Dybbøl Banke den 11. juli 1920, hvor han overrakte kopier af guldhornene til kong Christian X. Siden modtog han Ridderkorset. Fischer døde den 29. oktober 1933.

Bogen afsluttes med person-, sted- og skibsregistre. I sidstnævnte mangler linjeskibet »Skjold«, som er smuttet over i stedregistret. Fra briggen »Industria« henvises til såvel »Industri« som »Industria«. Bogen har ingen ordforklaringer. Man finder forholdsvis let ud af, at Siam i dag hedder Thailand, Wampu hedder Huangpu, og Amoy

hedder Xiamen. De fleste studser nok, når Fischer taler om at tage eksamen på bredden og længden. Det skal forstås således, at man på styrmandsskolen i Aabenraa kun lærte at bestemme et steds bredde, medens man på den tyske skole i Flensborg også lærte at bestemme længden og dermed sin nøjagtige position. C.C. Fischers erindringer giver et spændende indblik i Aabenraas søfartshistorie og i kampen mellem dansk og tysk. De er mere end blot lokalhistorie. Den foreliggende bog er i stift bind, smukt trykt og med mange fine illustrationer af såvel skibe som personer. Man venter spændt på bind 2 i serien.

Knud Madsen

Adriansen, Inge og Immo Doege: Dansk eller tysk? Agitation ved folkeafstemningerne i Slesvig 1920

Udgivet af Deutsche Museen Nordschleswig og Museum Sønderjylland, 2010, 80 s.

Værket er stort set et genoptryk af de to forfatteres næsten 20 år gamle bog *Dansk eller tysk? – Billeder af national selvforståelse i 1920* fra 1992, der udkom i serien Sønderjyske billeder. Den er dog udvidet med nogle få sider, hvilket giver plads til flere billeder med tilhørende tekst, ligesom alle illustrationer nu er i farve. Størstedelen af bogen er dog uændret.

Billederne fylder hovedparten af pladsen, hvilket er ganske rimeeligt, da det er dem, det drejer sig om, og teksten stort set er en tolkning af billederne og deres symbolik. Det er således bemærkelsesværdigt, men egentlig ikke overraskende, at man på både dansk og tysk side anvender symboler, der i høj grad opererer med de samme billedelementer. Der er dog en klar forskel, idet de tyske motiver ofte fremtræder mere bombastiske end de danske. Det ses ikke mindst, når man sætter Mor Danmark over for den nærmest skræmmende tyske ridder (s. 14-15), den patetiske tyske bonde over for guldhornspigen (s. 18-19) eller en sommerligt lys Nørreport (i Flensborg) omgivet af vajende dannebrogsglag over for en mørk og truende Nørreport med de slesvig-holstenske farver som baggrund (s. 26-27). For slet ikke at tale om Joachim Skovgaards smukke tegning af moder og datter, der omfavner hinanden på broen over Kongeåen, sat over for A. Kampfs nærmest skrigende »Mutter Germania« (s. 56-57).

Det kan undre, at forfatterne i den konkluderende artikel skriver, at »der i hele det brogede og omfattende agitationsmateriale, som her

er vist, kun sjældent indgår forestillingen om, at nationalitet er noget, man har ret til frit at vælge eller fravælge«. Det var pokkers! Det var vel strengt taget det, hele folkeafstemningsproceduren gik ud på – både emotionelt og materielt. Når begge parter havde travlt med at fremhæve fordelene – også økonomisk – ved netop deres land over for de vælgere, der ikke følelsesmæssigt hørte hjemme et af stederne eller ikke havde taget endelig standpunkt, er det vel også i høj grad en opfordring til at vælge nationalitet efter pengepung og egen nytte.

Bogen giver en glimrende oversigt over agitationsmaterialet – plakater, nødpenge og løbesedler – i forbindelse med folkeafstemningerne i 1. Zone 10. februar og i 2. Zone 14. marts 1920. Kommentarerne er i høj grad med til at uddybe forståelsen af de symboler og citater, der anvendtes. Og så er bogen smukt trykt, om end kvaliteten af farvebillederne nogle steder kunne være bedre.

H.E. Sørensen

Adriansen, Inge: Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder

Museum Tusulanums Forlag, 2010, 516 s.

Gennem årene har Inge Adriansen viet en stor del af sit professionelle virke til undersøgelsen af national identitet, historiebrug og erindringspolitik og materialiseringen deraf i Danmark i almindelighed og Sønderjylland i særdeleshed. I 2003 udkom det vægtige tobindsværk om danske nationale symboler, og nu har hun taget de danske erindringssteder og mindesmærker under samlet behandling. Bogen kan ifølge forfatteren opfattes som en forsættelse af undersøgelsen af de nationale symboler, om end man kan stille spørgsmålstejn ved, om alle monumenter har søgt at indskrive sig i en national fortælling.

Lad det være sagt med det samme: Der er tale om et værk, hvis overblik, spændvidde og detaljerigdom åbenbarer, at her er tale om en syntese af mange års grundige studier. Indsamlingen af det grundlæggende datamateriale begyndte i 1999 i samarbejde med Nationalmuseet og senere Kulturarvsstyrelsen, og i databasen – der kun medtager mindesmærker af national betydning – er registreret omkring 2.800 monumenter, mindsten og mindetavler, opsat fra slutningen af 1700-tallet til nutiden. Der skal derfor en stram udvælgelse, konsekvent analyse og en vedkommende vinkel til for ikke at tabe læseren i uendelige detaljer og gentagelser. Selv om bogen er på mere end 500

sider, er der alligevel adskillige steder, hvor den interesserede læser ønsker at høre mere, så langt hen må balancegangen siges at være lykkedes.

Bogen falder i tre hoveddele. Den første og mest omfangsrige søger at skabe et overblik over mindesmærkerne og gennemgår de væsentligste i emneinddelte grupper; den anden del analyserer en række folkelige mødepladser, mens den sidste del beskæftiger sig med ødelæggelse og fjernelse af mindesmærker, især i det sønderjyske grænseland. Afslutningsvis tager Adriansen tre eksempler på særligt ihærdige initiativtagere til mindesmærkerejsninger under behandling.

Krigsmindesmærkerne indtager en betydelig plads blandt mindesmærkerne, dels i kraft af deres antal, dels deres virkning som katalysator for mindesmærkekulturens forskellige faser af folkelig udbredelse begyndende med Englandskrigen og De Slesvigske Krige og kulminerende med Besættelsen. Mindsten for mere glædelige begivenheder som Genforeningen og Befrielsen 1945 fylder dog også meget, og de er især bemærkelsesværdige for den brede folkelige forankring og gennemslagskraft, der har spredt dem overalt i det danske landskab. Blandt mindesmærkerne over enkeltpersoner er de kongelige naturligvis i en kategori for sig, men blandt andre har hedeopdyrkere, politikere, polarforskere, videnskabsmænd og kunstnere også fået deres monumenter. Som Adriansen understreger, betyder »person« i denne sammenhæng *mand*, hvilket vel først og fremmest hænger sammen med kønsopfattelsen i den periode fra omkring 1880 til 1950, hvor størstedelen af personmindesmærkerne er rejst. Før ligestillingen for alvor slog igennem i samfundet, havde den modernistiske, abstrakte billedhuggerkunst, en mindre personorienteret historieforståelse og generelt vigende historiebevidsthed taget luften ud af traditionen for at fremhæve store personligheder i granit og bronze.

Den tematiske gruppering, som Adriansen anvender, er en god metode til at navigere i det enorme antal monumenter, men ved konsekvent at give den tematiske inddeling forrang, forsømmer forfatteren andre tilgange for eksempel med vægt på monumentsætningens kronologiske faser eller geografiske fordeling i landsdelene eller by kontra land. Eksempelvis ville en kronologisk tilgang til de mange monumenter over land- og sømilitære krigshelte rejst i 1870'erne og 1880'erne i København og andre Højrebastioner give en klar indikation af en sammenhæng med den meget tilspidsede forsvarspolitiske debat i samtiden.

Bogens undersøgelser af folkelige mødepladser og andre monumentparker som blandt andre Kongenshus og Mindeparken i Århus hører nok til bogens stærkeste. Ud over at gøre opmærksom på væsentlige landskabsarkitektoniske kvaliteter, skildrer Adriansen pladsernes tilblivelse og brugshistorie – og bidrager samtidig til en forståelse af disse anlæg, hvoraf mange i mere end en forstand virker utilgængelige for den moderne beskuer. Adriansen finder flest mødepladser i Jylland og kæder det sammen med den mere fremtrædende nationale kamp, særligt i området omkring og syd for Kongeåen. Påstanden om, at de fleste mødepladser findes i Jylland, ser dog ud til at være noget farvet af forfatterens interesse for det nationale spørgsmål og den deraf følgende definition af mødeplads. Det virker for eksempel mærkværdigt, at Fælledparken i København, der i mere end hundrede år har tjent som mødeplads for arbejderbevægelsen, som tillige har rejst monumenter i den, ikke hører til blandt mødestederne, når andre stærkt partifarvede mødesteder som eksempelvis Herthadalen ved Lejre gør.

Tilgangen til mindesmærkerne er, som titlen antyder, baseret på en forståelse af dem som erindringssteder. Adriansen betragter således ikke blot monumenterne som fysiske objekter, men ser dem i den erindringspolitiske sammenhæng, de indgik i på opstillingstidspunktet og i eftertiden, hvor deres mening dannes i et kompleks samspil mellem den fysiske udformning og det symbolske budskab, mellem initiativtagernes intentioner og beskuernes fortolkninger. Overordnet set kan monumentsætningen, specielt de store sammenhængende mindeparker, ses som et forsøg på at imprægnere dele af kulturlandskabet – ofte særligt betydningsmættede steder – med en bestemt fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsvision. Uanset monumentrejsernes ædle intentioner og investerede ressourcer truer eftertidens glemsel og ligegyldighed dog dem alle, for mindesmærkernes chance for overlevelse – eller genoptagelse – i den offentlige bevidsthed er i første række afhængig af, hvorvidt nutiden kan relatere dem til aktuelle samfundsmæssige spørgsmål. Således peger Adriansen på, hvordan militariseringen af den danske udenrigspolitik i de seneste tiår har affødt en stærkt forøget interesse for den danske krigshistorie, hvilket blandt andet kan iagttages på de sønderjyske historiske slagmarker.

Bogen er indbundet og i flot udstyr. Emnet lægger i høj grad op til, ja nødvendiggør, mange illustrationer – og her skuffer værket bestemt

heller ikke. Specielt fremhæves skal de 82 nyoptagelser af fotograf Per Bak Jensen, der alle er gengivet i god størrelse. Fotografierne er uden mennesker; på en gang nøgternt registrerende og indlevende fortolkende med et klart blik for den kontekst, monumenterne indgår i. Endvidere er bogen forsynet med en række klare kort, der på meget sigende vis illustrerer, hvordan mindesmærkerne over landboreformerne, hedesagen, Genforeningen og så videre er fordelt i landet.

Konklusionen turde være klar: Mindesmærkeinteresserede – og i særdeleshed de sønderjyske af slagsen – har fået en ny bog til ønskesedlen eller læselisten.

Jens Toftgaard

Arents, Ute og Silke Eisenschmidt: Die Gräber von Haithabu, Band 1-2 (Die Ausgrabungen in Haithabu, 15. Band)

Wachholz Verlag, Neumünster, 2010, 368 s. + 430 s.

»De døde taler« kunne være titlen på dette værk, hvis det repræsenterede en anden genre, end det gør. Men her er der tale om specialiseret videnskab. Yderst veldokumenteret og klart beskrives gravene fra vikingetidens Hedeby. Vi får først og fremmest en fuldstændig fremlæggelse af et stort materiale, de til dato næsten 1350 lokaliserede grave i Slibyen. De to bind, et tekstbind og et katalogbind, leverer alle tænkelige oplysninger om dem. Gravene, både brandgrave og skeletgrave, inddeles formmæssigt og kronologisk, og deres indhold af gravgaver som våben, dragtudstyr etc. dokumenteres. Man får imidlertid også i publikationen en bred analyse af Hedeby's bebyggelsesudvikling og stilling i forhold til oplandet og det danske rige i det hele taget. De skriftlige kilder drages meget fortjenstfuldt ind i denne sammenhæng, men det er alligevel her de største betæneligheder melder sig. Antagelsen af et dansk tributforhold til Tyskland i årene efter 934 hviler ikke på klippegrund, og det gør formodningen om »tyskervældet« i Hedeby 974-83 desværre heller ikke.

Nogen nem fødsel ligger ikke bag bogen. Man havde fundet og dokumenteret grave i Hedeby siden 1812, da Ute Arents i 1992 endelig skrev dissertation om denne fundtype. Men afhandlingen kom, kan man forstå, alligevel ikke frem til publikation, så det var først efter en fornyet indsats og ved betydelig revision af Arents' manuskript, at Silke Eisenschmidt fra Haderslev Museum, der selv doktorede på en afhandling om gravfund fra hele hertugdømmet Slesvig, kunne fremlægge *Die Gräber von Haithabu*.

På linje med nyere tendenser i forskningen understreges det i bogen, at det ældste Hedeby – eller rettere bysamfundets forløber – der dukker op ved midten af 700-tallet eller lidt tidligere, kan være grundlagt af frisiske handelsfolk. Formentlig har kongens magt og planlægning i denne tidlige fase været for overbetonet. Frisere var der i al fald tilsyneladende på stedet, for vel er det svært at tolke et gravmateriale etnisk, men de fundne urnegrave, der er tidlige, slutter sig nøje til andre langs Nordsøkystens frisiske egne. Ellers vender forfatterne sig klogt mod et temmelig håndfast forsøg ved den tyske forsker Heiko Steuer på at bestemme gravmaterialet i Hedeby som tilhørende forskellige folkeslag, saksere, friser, slaver og daner. Fra den periode, hvor de fleste grave stammer, nemlig 800-900-tallet, lader de skriftlige kilder os til gengæld ikke i tvivl om hverken, at Hedeby myldrede af fremmede købmænd eller om kongers interesse for den.

Fascinerende med hensyn til det sidste er den store »bådkammergrav« under en høj, hvori der i et kammer hviler en mand af høj status, en fyrste, og to andre mænd. De havde talrige gravgaver, og over graven var placeret et skib. Der er blevet gættet på, om fyrsten i graven kunne være en dansk konge, måske Harald Klak, måske en af kong Godfreds sønner. Jeg selv har fremført, at det også kunne være den kongelige bygreve, som vi kender fra de skrevne kilder. Til denne pragtgrav slutter sig andre såkaldte kammergrave, både for mænd og kvinder, med et indhold af fine genstande som smykker, perler, våben, lanser, skjolde, spillebrætter og bordudstyr. Der har tydeligvis været et aristokrati i byen på denne tid, dvs. i 800-tallet. Derimod ser det ud til, at det stormandslag, som andetsteds kommer til udtryk i ryttergrave i 900-tallet, ikke lod sig begrave her. Det gjorde de ellers omkring Hedeby og i det øvrige Jylland. Var aristokratiet blevet for fornemt til bylivet?

De døde i Hedeby fik i det hele taget meget forskelligt med sig i gravene. En kvinde blev, ud over med sine perler og andre smykker, gravlagt med en lille sølvhjort, der vel havde magisk betydning. Om hedensk religion vidner fundet af en torshammer og nok også en lille miniaturretronstol, brugt som amulet. Mønter er i gravene oftest fundet ved hovedet, en enkelt helt sikkert i munden, og har haft rituel funktion relateret til den græske myte om færgemanden Charon, der mod betaling af en mønt færgede de dodes sjæle til Dødsriget. Byen var fuld af hedninge i 800-900-tallet. Omvendt foreslår forfatterne, at

manglen på 1000-tals grave i Hedeby kan skyldes kristendommens indførelse. En mønt, der er præget i 1050'erne eller 1060'erne under den norske kong Harald Hårderåde og fundet i en grav, er faktisk ejendommelig ved at være så sen. Da mønten er af de devaluerede prægninger, som kong Harald lod uddele til sine knurrende hirdmænd, har den næppe kunnet bruges i handel i Sønderjylland, og den antyder måske, at det faktisk er en isoleret nordmand, der er begravet med den. Men i almindelig er der altså ingen 1000-tals grave i byen, og værket antyder kraftigt, at de må søges ved den endnu stående kirke i Haddeby, uden for Hedeby's porte, der kan stå på stedet for en tidligere kristen kirke. Det er i al fald værd at se efter, og det samme er det, som det påpeges, at få en præcisere datering af, hvornår i 900-tallet volden omkring byen blev opført. Der er stadig nye perspektiver at lægge på byen Hedeby og dens omegn, nye undersøgelser at foretage, men lige så vigtigt er det, som det gøres så fremragende med denne publikation, at fremlægge og analysere de allerede foreliggende resultater.

Bjørn Poulsen

Berg, Jens A: Fanget på Østfronten. Tvunget i tysk uniform
Gyldendal, 2011, 218 s.

I løbet af 2. Verdenskrig blev der indkaldt ca. 1000 mand til den tyske hær fra det danske mindretal syd for den dansk-tyske grænse. Blandt de indkaldte var Jens A. Berg. Erindringerne indledes efter en kort introduktion af medforfatteren/redaktøren Ole Sønnichsen med Bergs tilfangetagelse på Østfronten i april 1944. Efter denne fortællermæssige gimmick følger man Berg fra opvæksten i landsbyen Agtrup over hans tre år som soldat og halvandet år som krigsfange frem til hjemkomsten i slutningen af 1945.

Det meste af bogen handler naturligt nok om tiden som tysk soldat. Efter et kort ophold i det besatte Danmark gik det til Østfronten, hvor han med afbrydelser befandt sig det meste af krigen. Egentlig fronttjeneste udgjorde en mindre del af Bergs soldatertid, selvom han blev såret to gange og til sidst blev taget til fange. Soldatertiden beskrives ligefremt, det dårlige såvel som det gode, og man får indtryk af Jens A. Berg som en, der altid forsøger at få det bedste ud af omstændighederne. For Berg er erindringerne dog ikke kun beretningen om henfarne år, men også om det livssyn, der bragte ham igennem

krigen, også selvom han overordnet karakteriserer sin soldater- og krigsfangetid som »held i uheld«.

I løbet af bogen gør Berg sig en del overvejelser, blandt andet om sin oplevelse af kamp, om at skyde på andre og om behandlingen af civilbefolkningen. Forholdet til de sidste beskriver han som overordnet godt. Lejlighedsvis konfiskation af mad og tøj samt nedbrændinger betragtes som en beklagelig, men uundgåelig del af krigens onde. Hans beskrivelse harmonerer med opfattelsen af »den rene værnemagt«, der ikke havde nogen del i de målrettede drab på jøder og andre civile, som foregik bag fronten. En opfattelse, der siden midten af 1990'erne er blevet effektivt tilbagevist. Det virker derfor overraskende, at Berg, der en overgang som ordonnans kom vidt omkring i områderne bag fronten, undgik at blive vidne til den nazistiske tilintetgørelseskrig, eller i det mindste at høre om den.

Bogen har i dagspressen fået en del kritik for ikke at komme nærmere ind på dette forhold. Men som Berg selv skriver, så kan han jo kun fortælle, hvad han selv så og oplevede. Diskussionen om den rene værnemagt, om soldaternes viden om udryddelseskrigen og de fortolkningsrammer, de lagde ned over beretninger og rygter, er lige så vanskelig, som den er interessant, og der er jo ikke tale om en faghistorisk fremstilling, men om en erindring med alle de problemer, denne genre indebærer.

Set fra en snæver sydslesvigsk synsvinkel er det beskrivelsen af opvæksten som dansksindet i en lille landsby i 30'ernes Tyskland, der har størst interesse. Det var svært som ungt menneske at måtte stå udenfor, fordi stort set alle aktiviteter krævede medlemskab af nazistiske foreninger. For Berg førte trangen til et motorcykelkørekort til et kortvarigt medlemskab af Hitlerjugend, og han havde tydeligvis svært ved at finde sit nationale ståsted, søn som han var af en tysk, men antinazistisk far og en dansksindet mor. Indkaldelsen til militæret i begyndelsen af 1941 betød derfor for Berg et helle fra det nationale dilemma i Sydslesvig, og det danske tilhørsforhold berøres i resten af bogen da også kun en enkelt gang i forbindelse med et kort ophold i Danmark.

I det store hele er der tale om en interessant beskrivelse af et ungt menneskes vej igennem krig og fangenskab, og bogen vil finde et bredt og berettiget publikum blandt dem, der interesserer sig for 2. Verdenskrig.

Martin Bo Nørregård

Clausen, Kirsten H. og Torben A. Vestergaard (red.): Flensborgsten – om murstensformater, teglhandel og arkitektur

Udgivet af Museum Sønderjylland – Cathrinesminde Teglværk og Cathrinesmindes Venner, 2010, 102 s.

Det må have været spændende dage på Cathrinesminde Teglværk i 2009, da de ni forskere fremlagde hver deres individuelle viden om forhold i sammenhæng med flensborgstenen. Foredrag, der nu foreligger i bogform og som Årsskrift XXIII. Bogens undertitel giver en forsmag på, hvor langt vi skal omkring: » – om murstensformater, teglhandel og arkitektur«. Altså fra det lille og definerede til det store og omfattende.

Efter redaktørens forord knytter Hans Munk Hansen i sit indlæg ud fra sin store lokale indsigt og faglige viden tråden fra de første middelalderlige brændgruber til de store teglværkers tid. Bl.a. giver han fra sin barndomstid en øjenvidneskildring af teglværksbygningernes store, landskabsprægende røde tage og indfletter her også et smukt illustreret afsnit om de kunstnere, der sidst i 1800-tallet følte sig tiltrukket af netop dette motiv.

I indlægget »Tegleksporsten fra Flensborg Fjord« tager Torben A. Vestergaard sig af det, der i den sammenhæng kan registreres og tælles. Som en perlerække har teglværkerne dengang ligget langs kysten ved Flensborg Fjord, alene 40 fra Alnor til Brunsnæs. Ikke kun lerforekomsterne har medført antal og beliggenhed, men også den gode sejlbarehed lige hen til stranden foran teglværket. Skibslistre og uddrag af toldbøger vidner om den livlige skuddefart på vandet, som også er en del af emnet for Jørgen Skaarups efterfølgende artikel, hvor man ikke kun får indblik i skuddefartens omfang og kår, men også i de fund, der er gjort af forliste, tegllastede små fragtskibe i de sydfynske farvande.

Sabina Harholm Lønskov behandler København og de store byggeaktiviteter efter brandene i 1700-tallet. Hun delagtiggør os i de arkæologiske observationer ved fundet af murværk i en række udgravninger og registrerer, hvilke teglstensformater, der har været anvendt i offentlige projekter i 1600- og 1700-tallet (desværre uden dog at kunne registrere brugen af »rigtige« flensborgsten).

Thomas Bertelsens indlæg om »Teglstensformater og forbandter i Danmarks middelalder og renæssance« følger sig smukt til det foregående. I den tekniske afdeling vejer hans artikel tungt, da den ikke

kun kommer ind på måldifferencer som følge af produktionsforhold og forskellige forme hos teglbrænderne, men også belyser de dengang anvendte forbandter ud fra deres styrke. Afsluttende hugger han nogle fjer i vores sønderjyske hat ved at understrege, at »flensborgsten ikke nødvendigvis stammer fra egnene omkring Flensborg Fjord«, og senere i teksten, at det vil »være gavnligt at benævne flensborgsten som »sten af flensborgformat««, når man ikke ved, hvor de kommer fra.

Peter Dragsbos artikel burde måske i kraft af sin karakter have stået længere fremme. På vanlig funderet vis får vi under titlen »Tegl i dansk arkitektur og byggeskik« et solidt overblik over teglets anvendelse i Danmark fra de første munkes indsats til i dag, hvor kritikken af tidens firkanter i »glas og beton« ikke udebliver. Dragsbo lefler heller ikke for bogens titel eller udgiver. Ordet flensborgsten nævnes kun en enkelt gang – med tillægget, at sten i dette format kom til at hedde sådan, »uanset hvor de egentlig kom fra«.

Et indblik i kolonitidens Vestindien formidles i de næste to artikler af Jørgen G. Berthelsen og Ulla Lunn. Mens Berthelsen redegør for den påviselige herkomst af slesvigske mursten på de danske øer, men også nævner, at der både kom sten fra bl.a. Nordamerika og Holland, tager Ulla Lunn sig af situationen for den bygningskulturelle arv i Dansk Vestindien i dag. Artiklen »Skabt af mange hænders arbejde« spænder fra teorier om koloniens bygningsmæssige opståen til beretningen om et dansk/vestindisk initiativ om fælles bevaringsopgaver med indsats af unge håndværkslærlinge fra begge steder. Man får lyst til at deltage.

Afsluttende sættes læseren på lidt af en prøve. Kaare Lund Rasmussens artikel om proveniensbestemmelse af flensborgsten er ikke søndagslæsning. Forståelsen af den fremstillede målemetode kræver enten forhåndsviden eller omhyggelig indlæsning. Summa summarum kan man ved den skildrede metode med en rimelig sikkerhed konstatere, hvor den brændte lergenstand kommer fra, altså dens proveniens.

For de fleste af os er en flensborgsten et tyndt teglstensformat, ca. 1¹/₂ tommer højt, brændt ved Flensborg Fjord. At det højst er den halve sandhed, får nærværende bog rykket på plads.

Den giver derudover mange interessante og læseværdige indfaldsvinkler til emner, der har relation til flensborgstenen, og vil ved sin bredde være spændende læsning både for sagkyndige såvel som for

kredse, der normalt ikke har med mursten eller arkitektur at gøre. At myten om, at stenene udelukkende kommer fra Flensborg Fjord dermed aflives, ændrer ikke ved bogens relevans for områdets historie.

Poul Leckband

Dragsbo, Peter (red.): Christian III og Dronning Dorotheas anetavler i Sønderborg Slotskirke

Udgivet af Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot. Sønderborg, 2010, 84 s.

I foråret 2010 kunne historien nyskrives i kirken på Sønderborg Slot. Omkring 1870 kom to af rummets vigtigste klenodier, Christian III og Dronning Dorotheas store anetavler, i eksil hos den augustenborgske hertugfamilie. Begge vendte ganske vist i 1931 tilbage til Danmark, erhvervet af Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Dog stillede hensynet til placeringen i en ændret museumssammenhæng sig umiddelbart i vejen for en 'familiesammenføring'. En privat donation gav imidlertid stødet til en relevant løsning på dilemmaet. De to tavler blev samvittighedsfuldt kopieret og er nu ophængt på de gamle kroge i slotskirken, som hermed – omtrent – er genskabt i sin fordums glans. Initiativet gav samtidig anledning til et nystudium af malerierne og deres forhistorie.

Det er der kommet en velillustreret og smukt tilrettelagt publikation ud af. I seks artikler analyseres anetavlerne af en række historikere, kunsthistorikere og konservatorer. De impliceredes entusiasme for sagen er åbenbar, selvom begejstringen undertiden kammer over, f.eks. når slotskirken betegnes (s. 16) som »et af Europas tidligste og fornemste renæssanceinteriører«(!). Frem for noget står bogen dog som et heltindekvad for Christian III's dynamiske enkedronning, Dorothea, der i en bygningsindskrift på pulpituret kort før sin død visuelt iscenesatte sig selv som bygherre for kapellet, indrettet 1568-70. Det var også her på Sønderborg, hun havde ønsket at blive begravet, som Frederik II 18. december 1571 fremhævede i et brev til søsteren Anna – en kilde, der mærkeligt nok ikke inddrages. Trods senere fornyelser, navnlig under hertug Hans den Yngre, giver det derfor god mening at betegne rummet som »Dronning Dorotheas Kapel« (bygmesteren, Hercules von Oberberg, nævnes kun en passant). Alligevel synes artiklernes forfattere indbyrdes uenige om dronningens indsats. Bestilte hun allerede o. 1550 både døbefont og altertavle i

Antwerpen (jf. Peter Dragsbo og Inge Adriansen, s. 9-13), eller tilkom inventaret snarere successivt (jf. Hanne Kolind Poulsen, s. 36 ff.)? Den eneste arkivalske hentydning til den sag er som bekendt Christian III's bestilling 1557 af en tegning til en font hos billedhuggeren Cornelis Floris. Spørgsmålet om tidspunktet(rne) for udførelsen og opsætningen af selve anetavlerne forekommer også uafklaret. I Dragsbo og Adriansens drama-dokumentariske præsentation af status juledag 1570 var tavlerne »netop blevet afleveret af maleren« (s. 9, jf. dog s. 11, 14), mens Kolind Poulsen mere rimeligt fastslår (s. 37), at de ikke nødvendigvis var malet til stedet, selvom dronningen valgte at bruge dem her. Det kan i øvrigt undre, at de medvirkende konservatorers udsagn om forskellene mellem de to tavler mht. lærred, mål og teknik slet ikke inddrages i denne diskussion.

Opfattelsen af dronningens særlige rolle som initiativtager til maleriernes bestilling og bestemmelse betones yderligere, når en række af bidragene trods bogens hovedtitel betegner disse som »Dronning Dorotheas anetavler« (s. 36ff., 75ff.) eller »Dronning Dorothea og Christian III's anetavler« (s. 66 ff., 84, jf. også opslaget s. 82-83, hvor dronningens tavle i strid med heraldisk dekorum er placeret oven over kongens og dermed foranstillet denne). Samme tendens præger redegørelsen for dronningens strategiske udnyttelse af tavlerne som magt- og religionspolitiske udsagn (s. 11ff., 36ff.). Flere påstande ægger her til debat, omend kun enkelte skal kommenteres nedenfor. Selvom Frederik II endnu ikke – mens Syvårskrigen rasede – var kommet i ægteskab, var der næppe grund til at betvivle, at den sag nok skulle ordne sig. Herpå tydede senest de løfterige forhandlinger, der netop indledtes i december 1570 med den pommerske hertugfamilie. Derfor må eventuelle overvejelser omkring kappellets – og slotets – mulige status som stamsæde for en ny kongeslægt forblive ren spekulation (s. 9f., 14). Tavlernes magtlegitimerende status som »kvalitetsstempel fra Guds hånd« eller 'duelighedstegn', dikteret af den særlige protestantiske kontekst, relativiseres ligeledes af det faktum, at genealogiske konstruktioner også udnyttedes i katolske kredse, både før og efter Luther, jf. bl.a. Kong Hans og Dronning Christines store, nu omtrent tabte cyklus af anevåbener i Odense Gråbrødre Kirke. Og selvom man gerne tillægger enkedronningen en særlig kvindepolitisk bagtanke i valget af anefrem for stamsystemet (s. 41), må det retfærdigvis nævnes, at dette lige så gerne anvendtes af mænd. Det demonstrerer bl.a. hertug Ulrichs eksempel i Güstrow, ikke at forglem-

me Christian III's anetavle i sengekammeret på Koldinghus, som Christian IV befalede kopieret i 1607. Endelig må der med henvisning til Frederik II's førnævnte ytring tages forbehold for opfattelsen af anetavlerne som »de tidligste, der hænger i en kirke uden sammenhæng med et gravmæle« (s. 46).

Af bogens øvrige bidrag skal nævnes Mette Bligaards perspektivrige redegørelse for kopieringens væsen og problematik samt Peter Kristiansens fine analyse af det heraldiske system for tavlernes fire generationer af aner eller i alt 31 personer, inklusive probanden (ikke tre generationer eller 32 personer, jf. s. 37, 10). Dog havde en ledsagende navneliste til de becifrede diagrammer s. 56-57 været velgørende, især da der har indsneget sig enkelte fejl i redegørelsen for det Braunschweig-Lüneburgske og det pommerske våben (s. 61-62).

Den redaktionelle styring af artiklernes formalia lader beklageligvis en del tilbage at ønske. Et gammelt mundheld siger, at Djævelen ligger i detaljen – og i dette værk har den gamle herre stukket sin bukkefod vel rigeligt frem. Det gælder især for litteraturhenvisningerne, hvor alt for meget flyder, undertiden endda inden for samme artikel. Fornavn kommer både *før* og *efter* efternavn, angivelse af redaktører for samleværker tilsvarende *før*, *efter* eller *i parentes* (med foransat »i«, »i:« eller »in:«), mens trykkested og forlag medtages eller udelades i flæng. Alvorligere er det, at samme værker anføres forskelligt og til dels ukorrekt i de enkelte artikler (f.eks. C. F. Wegeners udgivelse af Dronning Dorotheas breve i *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheime-archiv*, 1, 1852-55, s. 69-214 og 3, 1861-65, s. 3-104, jf. s. 23, note 5, og s. 48, note 3). Det samme gælder de grundlæggende monografier om slottet, slotskapellet og dronning Dorothea, hhv. af Otto Norn (1958, 1961 og 1963) og Vivi Jensen (2007), sml. s. 23, note 1, 8, 14 og 28; s. 48, note 3, 5 (her refereres Norn helt uden angivelse af titel, trykkested, årstal og sidehenvisning), 6 og 7). Der er direkte fejl i titler og sidehenvisninger (f.eks. i referencerne til Kilian Heck (s. 48-49, note 11, 12 og 17) og til udstillingskataloget, *Schloss Güstrow. Prestige und Kunst 1556-1636*, Schwerin 2006, udgivet af Kornelia von Berswordt-Wallrabe og ikke som angivet (s. 49, note 17), af Kristina Hegner og Regina Erbenraut, der var ansvarlige for udstilling og katalogtekster). En omhyggelig korrekturlæsning kunne også have fanget adskillige trykfejl.

Ikke desto mindre er bogen en velkommen introduktion til et vigtigt emne, selvom den lægger op til en mere grundig redegørelse,

gerne på tysk eller engelsk. Det fortjener det fornemme kompleks på Sønderborg Slot i allerhøjeste grad.

Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen

Engelhardt, Juliane: Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814

Museum Tusculanums Forlag, 2010, 499 s.

Med den økonomiske fremgang fra midten af 1700-årene udviklede der sig overalt i Vesteuropa en dannet middelklasse, som også kom til at sætte sit præg på det danske monarki. Velstående borgere, akademikere og embedsmænd gjorde sig fra 1770'erne til talerør for den dengang moderne rationalisme og oplysning. De lod sig fænge af tanker om, at der burde gøres en praktisk indsats for statens vel, for økonomisk-sociale reformer, for velstand og velfærd og bedre muligheder også for svagt stillede medborgere og for den almindelige folkeoplysning. De samledes om et nyttigt og »patriotisk« program og virkede ofte gennem såkaldte »patriotiske selskaber«. Disse blev næsten et modefænomen i tiden. I de patriotiske selskaber samledes medlemmerne om et samfunds- og statsloyalt program, og ofte fik selskaberne en udtrykkelig anerkendelse fra de højeste statsmyndigheder som udtryk for, at der var tale om en samfundsgavnlig virksomhed.

Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab fra 1769 var pioner i bevægelsen. I de følgende årtier blev der oprettet beslægtede selskaber spredt over hele monarkiet lige fra Trondheim i Norge i nord til Altona i Holsten i syd.

Borgerskab og fællesskab redegør for denne bevægelse, og Slesvig og Holsten er medtaget på lige fod med monarkiets andre dele. Nogle af de patriotiske selskaber arbejdede især for økonomisk-samfundsmæssige reformer, andre satte sig ind for sociale reformer til gavn for fattige, og der var selskaber, som søgte at fremme uddannelse og oplysning. Bogen redegør for i alt 57 selskaber og gennemgår deres medlemskreds, indre struktur og foreningsliv, selskabernes arbejdsfelter inden for økonomi, fattigvæsen og folkeoplysning med oprettelse af biblioteker og læsekredse. Til sidst gennemgås de tanker om oplysning, stat og samfund, som prægede selskaberne.

Bilag sidst i bogen giver grundoplysninger om enkelte selskaber, herunder flere i Slesvig og Holsten (Schleswig-Holsteinische Patrioti-

sche Gesellschaft og Die Gesellschaft Freiwilliger Armenfreunde i Kiel).

Bogen spænder over hele monarkiet, den har sammenfatningens karakter og kan selvfølgelig ikke medtage alle mulige lokale eksempler på aktiviteter henhørende til de patriotiske selskabers univers. Alligevel kunne det have været ønskeligt, om der var trængt mere ned i det lokale bagland, især hvad angår hertugdømmerne. Derved ville det have fremstået, i hvilken grad de specielt omtalte selskaber var toppen af en større basis eller blot et elitært fænomen.

Bogen kender selvfølgelig professor August Niemann i Kiel, som var medgrundlægger af både det slesvig-holstenske patriotiske selskab og fattigvenneselskabet i Kiel. Men den går ikke nærmere ind på hans slesvigske *Landeskunde* fra 1799, som viser, at der i snart sagt alle større byer i Slesvig fandtes klubber og læseselskaber, uden at de havde en så formaliseret status, at de kan rubriceres som »patriotiske selskaber«. I Haderslev fandtes et selskab i 1799 dannet over læsten fra Kiel, som nok kunne være optaget blandt de registrerede selskaber. Der var også kortvarige læseselskaber i en del landsogne i 1790'erne, typisk oprettet af sognepræster. Og det allerførste selskab var faktisk Glücksborg-provsten Ernst Philipp Lüders' agerakademi fra 1762. Dets rolle og helstatsomfattende karakter bliver underspillet i bogen. Det havde fortjent en nærmere omtale. Hvis der var blevet plads til at bore dybere i dette provinsielle bagland, ville bevægelsens relative styrke i de forskellige rigsdelen have fremstået klarere. Ikke desto mindre er der tale om et solidt studie, som takket være gode bilag, kilde- og litteraturlister kan danne basis for videre undersøgelser.

Lars N. Henningsen

Fiebig, Eva Susanne og Jan Schlürmann (udg.): Handbuch zur nordelbischen Militärgeschichte. Heere und Kriege in Schleswig, Holstein, Lauenburg, Eutin und Lübeck, 1623-1863/67

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2010, 568 s.

Gennem mange år frem til 1970'erne var militærhistorie dømt ude af de professionelle historikers interessefelt. I Danmark medførte nederlaget i 1864 og den radikale historietraditions sejr, at emner som konge og krige blev nedprioriteret, og militærhistorien blev forvist til en slags hjælpedisciplin i det militære uddannelsessystems krigs-

videnskabelige studium og hobby for skrivende historiekyndige officerer. I dag er militærhistorien og studiet af sammenhængen mellem den militære magtanvendelse og dens organisation og den civile samfundsudvikling vendt tilbage som seriøs opgave for den professionelle historie. Et eksempel er udgivelsen af den fortrinlige *Danmarks krigshistorie* (red. af Ole L. Frantzen og Knud J.V. Jespersen) på Gads Forlag i 2010.

Måske kan den nye »nordelbiske« militærhistorie, fremstillet af en række unge tyske historikere, ses i samme lys. Bogen har sat sig som mål at skildre det militære apparat og krigene i det område, som i dag danner forbundslandet Slesvig-Holsten, dvs. Slesvig og Holsten, Lauenburg, Lübeck og Eutin i tiden fra Christian 4.s indtræden i Trediveårskrigen og frem til oprettelsen af den preussiske provins Slesvig-Holsten i 1867.

Første del beskriver hæren som organisation, både den kongelige hær i hertugdømmerne som del af monarkiets hær, de gottorpske hertugers hær og hærene i Lauenburg, Lübeck og Eutin.

Anden del er en kronologisk krigshistorie fra 1625 til 1851, hvor de mange politisk-militære forløb præsenteres kort, lige fra Tillys og Wallensteins hærgende færd nordpå i 1627-29 til slaget ved Isted 1850. Gennem hele bogen er interessante udviklinger i skatteindtægter, hærudgifter, hærstyrke, fordeling mellem lejetropper og udskrevne soldater søgt grafisk fremstillet i figurer. Megen plads gives i hele bogen til tabeller over regimentsopdeling og geografisk stationering, hær-enheder og hærstørrelser generelt og i enkelte slag. Talrige kort tydeliggør troppernes stationering og krigsforløb. Uniformshistorien er betænkt med farvetavler. Kildeuddrag er indarbejdet blandt de talrige illustrationer. En omfattende litteraturfortegnelse, sted-, person- og sagregister tilsigter, at bogen kan bruges som opslagsværk.

Det er et ambitiøst og vanskeligt forehavende at give en sådan sammenfatning. Undervejs lægger man mærke til skønhedspletter, som vækker til agtpågivenhed. Vigtige grundtræk og vendepunkter i det danske monarkis hærudvikling står uklart. Læseren bliver således ikke meget klog på de væsentlige forskelle, der rådede mellem statens dele, hvor soldaterudskrivningen hvilede markant mest på Norge, meget på Danmark og mindst på hertugdømmerne. Oprettelsen af landmilitsen og udskrivningen af en stående national hær byggende på stavnsbånd i Danmark 1701 er knap nævnt, genindførelsen af landmilitsen med stavnsbånd 1733 står uklart, specielt hvad angår

forskelle mellem kongeriget og hertugdømmerne. Det afgørende i 1802-reformen, at den gjorde ende på hvervningen og endelig indførte en hær af værnepligtige, nævnes mangelfuldt.

I den konkrete krigshistorie er der svipsere. Eksempelvis er der ikke blevet plads til at nævne Gottorperhertugen Frederik III's suverænitet som belønning for sin deltagelse i første del af svenskekrigene. Det vigtige slag ved Gadebusch beskrives korrekt s. 378 som en sejr til den svenske general Stenbock, mens det s. 77 er gjort til et svensk nederlag.

Udenværkerne er heller ikke uden pletter. Nogle kort er rigeligt forenkledede (f.eks. s. 346), figurer er vanskelige at aflæse (s. 396), kildehenvisninger til figurer er ikke altid entydige, og der forekommer sjusk som citering af en engelsk titel på tysk (s. 396). Grundlæggende er den valgte geografiske ramme »Nordelbien« ahistorisk. I hovedparten af den valgte periode havde Lübeck, Eutin og Lauenburg ikke meget med Slesvig-Holsten at gøre. Bogen forener områder, som i dele af historien var hver for sig. Vel kan der hentes oplysninger i værket, men ny forståelse for sammenhænge og militærets funktion i samfundet i det mangeartede monarki bringer det ikke.

Lars N. Henningsen

Furdal, Kim og Jane Nissen: Postkort og byudvikling – Aabenraa på postkort 1890-1945

Udgivet af Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie. Aabenraa, 2010. 76 s.

De to udgiveres erklærede mål har været at fortælle nogle historier om Aabenraas byudvikling ved hjælp af en stribe postkort udvalgt fra den store postkortsamling, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie ligger inde med.

Som beskrevet i indledningen havde postkort med topografiske motiver sin glansperiode fra begyndelsen af 1890'erne og frem til 1930'erne. C.C. Biehl startede sin produktion i Gråsten i 1898 fulgt af Peter Clausen i Aabenraa nogle år senere. I dag udgør postkortene en vigtig kilde til lokalhistorien og er samtidig blevet et eftertragtet objekt for samlere.

Med afsæt i postkortene, hovedsageligt sort-hvide, enkelte i farver, følges Aabenraas udvikling i en periode på et halvt hundrede år, hvor byen er i stadig vækst og under løbende forandring. Havnen, der

havde været købstadens mangeårige centrum, tabte betydning i takt med fremkomsten af nye transportmuligheder. Til gengæld førte disse til anlæggelse af jernbanestationer og senere parkeringspladser. Det støt stigende indbyggertal nødvendiggjorde vejanlæg og nye boliger af forskellig art i stadig større afstand fra centrum. Offentlige institutioner og kommunale værker blev grundlagt og udbygget i såvel tysk som dansk tid. Erhvervslivet ændrede karakter fra købmændsgårde til specialiserede forretninger og spirende industri. I fritiden lokkede Skyttegården, badeanstalten, diverse forlystelsessteder og udflugtsmål i omegnen. Interessant og underholdende berettes i tekst og billeder om stort og småt fra byens liv, samtidig med at der undervejs trækkes tråde bagud i tiden samt drages relevante paralleller til andre købstæder i Sønderjylland.

Som kilde til lokalhistorien har postkortene deres begrænsning. Naturligt nok fokuserer de på monumentale, smukke eller pittoreske aspekter af bybilledet, mens mere inferiøre eller direkte kummerlige sider negligeres. Datidens fototekniske muligheder satte begrænsninger for det liv, der kunne udfolde sig på billederne. Det ville for eksempel have været spændende at have fotografier fra markedsdagene, hvor kreaturer og mennesker fyldte gader og torve, men en optagelse fordrede, at motivet forholdt sig i ro et stykke tid, mens fotografen arbejdede. Selv med disse forbehold har der imidlertid været nok at tage fat på for udgiverne. Bogen efterlader et godt indtryk af en by under forvandling med referencer til den demografiske udvikling, de tekniske landvindinger og de skiftende kunstneriske modestrømninger, der hver især var med til at præge udviklingen.

Bogen er i kvartformat, smukt trykt på godt papir og med fine billedgengivelser. Nogle af motiverne er i dag helt forsvundet fra gadebilledet, men takket være et kort bagest i bogen er det muligt at orientere sig, også for læsere uden det store lokalkendskab. Skulle man efter endt læsning have lyst til at vide mere, er der til slut en litteraturliste.

Britta Bargfeldt

Furdal, Kim m.fl. (red.): Velfærdstider og kulturarv – set fra Sønderjylland

Årbog for Museum Sønderjylland 2010. Udgivet af Museum Sønderjylland. Haderslev, 2010, 169 s.

Emnet for Museum Sønderjyllands Årbog 2010, velfærdsstaten og velfærdssamfundet, kunne næppe være mere relevant i en tid, hvor 2020-planer og velfærdsreformer står øverst på den politiske dagsorden. Det er imidlertid ikke velfærdsstatens aktuelle udfordringer, der er bogens fokus, men derimod velfærdsstaten udtrykt som kulturarv. Som overinspektør ved Museum Sønderjylland, Peter Dragsbo, skriver i bogens forord, er der dog den sammenhæng, at »Velfærdssamfundets kulturarv bliver truet af den nutid, som den er et produkt af, og det er derfor på tide, at der udarbejdes forskningsprojekter, bevaringsplaner og indsamlingsstrategier for denne periode«.

Årbogen indeholder 7 artikler, der anskuer velfærds- og kulturarvsspørgsmålet fra forskellige synsvinkler. Der er primært tale om etnologiske og kulturhistoriske bidrag, hvilket er naturligt for en museumsårbog. For en ikke-museumshistoriker er den etnologiske overvægt dog stor, og man savner indlæg med andre perspektiver. Årbogen er tydeligvis skrevet af og til museumsfolk og næppe til museernes gæster.

Peter Dragsbo indleder med at definere velfærdsstaten efter de tre klassiske modeller, den universelle nordiske velfærdsstat, den liberale angelsaksiske velfærdsstat og den centraleuropæiske socialforsikringsmodel. Dragsbo præsenterer efterfølgende bogens artikler samt Museum Sønderjyllands arbejde med emnet. Herefter er det professor i etnologi ved Københavns Universitet, Thomas Højrup, der skriver Årbogens mest interessante artikel om velfærdsstatens udvikling fra livsformkontrakt til universalisme. Højrups tese er, at det danske velfærdssamfund havde udgangspunkt i en livsformsorganisation forbundet med erhvervsgrupperne. Særligt den selvstændige livsform fik betydning for organiseringen af den tidlige danske velfærdsstat. Efter 1945 blev den livsformsorganiserede velfærdsstat gradvist afløst af den universelle velfærdsstat, der igen havde nær sammenhæng med Danmarks integration i et vestligt liberalt og demokratisk Europa. Men også den universelle velfærdsstat er kommet under pres af »kynismens ånd i en postmoderne konkurrencestat«, som Højrup skriver. Gunnar Skirbekk, norsk professor i filosofi, skriver om de

lutherske embedsmænds og folkelige bevægelers betydning for den norske velfærdsstatsopbygning, med tydelige paralleller til Danmark, uden at være et direkte komparativt studie.

Cand.mag. Caspar Jørgensen skriver i sin artikel om den fysiske by-, lands- og regionalplanlægning som velfærdsstatselementer samt om industriens bygninger og organisationsformers rolle som forbillede for bolig- og institutionsbyggeri. Her burde det være nævnt, at Danmark i europæisk sammenhæng var relativt sent ude med en egentlig planlov, der først blev vedtaget i 1973.

Museumsinspektør Torben Vestergaard bruger i sin artikel Sønderjyllands Højspændingsværks mangeårige og navnkundige direktør, Jes Christiansen, til at beskrive udviklingen fra industrisamfund til velfærdssamfund i et antropologisk perspektiv. Mere præcist taler Vestergaard om »gaveudvekslingens kreditstruktur og dens domæneafgrænsning i statsformerne«. Gaveudvekslingen konstituerer, ifølge den franske antropolog Marcel Mauss, samfundet som et afgørende forhold mellem enkeltpersoner og grupper. Pointen er, at gaveudvekslingen i den universelle velfærdsstat har fået mindre betydning, forstået som den ærefulde velfærdsproduktion. Hvor Jes Christiansen arbejdede med det ærefulde formål for øje at ophjælpe Sønderjylland, sponsorerer virksomhederne i dag hellere sport, kunst og velgørenhed end at bidrage til velfærdsstatens produktion. Her kunne det vel hævdes, at Jørgen Mads Clausens involvering i Alsion byggeriet og aktiviteterne inden for Udviklingsråd Sønderjylland kunne sidestilles med en ærefuld velfærdsproduktion, der således ikke nødvendigvis er helt afgået ved døden. Der er interessante perspektiver i Vestergaards fortolkning, men der mangler en mere præcis definition af velfærdsstat og velfærdsproduktion, der bliver stående som et løst begreb for et overordnet diffust mål for både Jes Christiansens arbejde, Claus Eskildsens grænselære og danske soldaters deltagelse i internationale aktioner.

Peter Dragsbo og Flemming Sørensen leverer en oversigtsartikel vedrørende byplanlægning og arkitektur i Sønderjylland efter 1945, mens Inge Adriansen skriver om modernismens monumentsætning. Sidstnævnte bevæger sig ikke kun i Sønderjylland, men i hele kongeriget.

Sidste artikel er Kim Furdals behandling af veje til modernitet og velfærdssamfundet. Artiklen er en lang rejse fra 1700-tallets infrastruktur i Sønderjylland til nutidens lokalhistoriske foreninger i

Sønderjylland. Undervejs aflægges der stikbaner til Sergio Leones filmklassiker »Once upon a time in the West«, Zygmunt Bauman, Michel Foucault og Martin Heidegger's fortolkninger af rum og væren, hjemstavnsliteratur og Milan Kunderas værk »Om latter og glemsel.« Det er på sin vis forfriskende, men også til tider vel fjerne stikbaner. Kim Furdal definerer infrastruktur som »samfundsmæssige anlæg og institutioner til fjernelse af fjernhed« ved hjælp af Martin Heideggers fundamentologi, en omskrivning af, at infrastrukturen skal fremme mobiliteten mellem byer og landsdele. Furdal hæfter sig ved den store vejplan, der blev gennemført i Sønderjylland i tiden fra 1922 til 1933, og beskriver den som en del af det danske nationalstatsprojekt. Vejplanen var rigtig nok en del af Sønderjyllands danske modernisering efter 1920, men Furdal overser heri det betydelige regionale element i vejplanen, der hovedsagelig forbandt de sønderjyske købstæder og landdistrikter. Sønderjylland skulle og ville integreres i den danske nationalstat, men uden helt at ville »fjerne« den indre regionale sønderjyske sammenhæng.

Samlet leverer Museum Sønderjyllands Årbog 2010 interessante vinkler på velfærdsstaten som kulturarv, men primært set fra et etnologisk perspektiv.

Morten Andersen

Hansen, Jürgen: Brandbekæmpelse på Broagerland – fra 1796 til 1980 – fra love og forordninger til praktisk brandbekæmpelse
Eget forlag, 2010, 456 s.

Brandbekæmpelse kan ikke siges at være uberørt land, men hovedparten af den eksisterende litteratur på dansk består af mindre artikler i de mange sønderjyske lokalhistoriske årbøger, som primært beskæftiger sig med de frivillige brandværn gennem de sidste 50 år.

Og så kommer der et værk på 456 sider, som alene beskæftiger sig med brandbekæmpelse på Broagerland. Bogen kunne ikke være mere aktuel end på et tidspunkt, hvor de frivillige brandværn i Sønderjylland er truet af manglende medlemstilgang og regulære besparelser, som det er tilfældet i Aabenraa og Sønderborg Kommuner. Bogen handler udtrykkeligt om brandbekæmpelse og ikke alene om de frivillige brandværn fra slutningen af 1700-tallet og frem til 1980, hvor to af de tre frivillige brandværn kunne fejre deres 100-års jubilæum. For mange vil det formentlig komme som en overraskelse, at de frivil-

lige brandværn først blev enerådende i mellemkrigsårene, hvor de såkaldte tvangsbrandkorps stille og roligt forsvandt. Og alligevel skal man op i efterkrigsårene, før ordningen med tjenestepligt ved brand officielt forsvandt.

Det er ikke blot sidemæssigt en vægtig bog, som bærer sine undertitler med rette. Bogen kommer rundt om alle aspekter af brandbekæmpelse fra de første love og forordninger til de helt praktiske forhold som slanger, uniformer og branddamme. Og forfatteren går særdeles grundigt til værks. Der er næppe ret meget kildemateriale, som har undgået Jürgens Hansens skarpe blik. Kreativiteten og fliden har tydeligvis været stor. Man kunne dog godt med rimelighed spørge, om vi nødvendigvis skal have kendskab til alle detaljer om brandbekæmpelse. Her ville en kritisk redaktion have forbedret læserens mulighed for at skabe et overblik.

Bogen har ikke nogen konklusion eller afrunding, men undervejs fremlægger forfatteren sine små og store resultater. Der argumenteres således overbevisende for, at den ødelæggende brand i Broager 1880 og den efterfølgende kritik af »tvangsbrandkorpsets« ukyndige slukningsindsats var en direkte anledning til oprettelsen af de to frivillige brandværn i Broager og Egersund samme år som nogle af de første i Nordslesvig. Interessant er også Jürgen Hansens udredning af de spegede forhold omkring Broager Sogns Sprøjtevæsen fra 1862 til 1874, som resulterede i opløsningen af det fælles brandvæsen og oprettelsen af ni nye mindre brandkorps i hver af de ni landkommuner. Som Jürgen Hansen skriver: »Det er vanskeligt at forstå, at det på trods af de gode erfaringer, der var blevet gjort på Broagerland med et fælles sprøjtevæsen, ikke kunne lade sig gøre at fortsætte samarbejdet«. For mig at se dækker sagen de samme strukturelle problemer med at samarbejde på tværs af kommunegrænserne i det socialt meget opdelt sogn, som fik så fatale følger i årene efter Genforeningen, da man skulle sammenlægge de ni landkommuner til én sognekommune.

Brandentusiaster vil formentlig kunne fremdrage en række andre små og større resultater i bogen. Afgørende er, at ikke alene har Broagerland fået et pionerværk om brandbekæmpelsen i sognet gennem knap 200 år. Med sin grundige gennemgang af lovgivningen og administrationshistorien har Sønderjylland også fået et uomgængeligt værk for dem, som vil arbejde med brandbekæmpelsens historie.

Kim Furdal

Hansen, Karin: Der Flecken Wyk auf der Insel Föhr. Ein Beitrag zur Geschichte der Bebauung des Fleckens und seiner Bewohner von 1700 bis 2000

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2010, 352 s.

På den østlige side af vadehavsøen Föhr ligger i dag byen Wyk, som dog først er opstået kort efter 1600. Især efter stormfloden i 1634 flyttede flygtninge fra Halligerne til Wyk, som i 1638 blev en rigtig landsby og i 1706 ophøjet til »flække« – en slesvigsk betegnelse for mindre byer, som var på kanten til at være købstæder. Dengang var der 98 huse. Wyk havde en god beliggenhed, fordi der her var mulighed for, at skibe kunne lade og losse. Den naturlige havn sandede dog allerede til i 1600-tallet, således at skibene måtte trækkes på stranden. I 1704 gav den gottorpske hertug landsbyen havnerettigheder; man begyndte dog først i 1763 med byggeriet – der dog hurtigt igen sandede til. I 1805/06 var man derfor nødt til at begynde forfra. Havnen blev senere flere gange udvidet og ombygget, inden den fik sin nuværende form. Allerede i 1829 fandtes der et skibsværft.

Bogen indeholder en gennemgang af alle huse i Wyk og deres ejere. Mange illustrationer i sort-hvid giver et levende billede af byen. Bogen kunne dermed have lignet Bert Kelms store værk om Rømø, dog mangler den en så fornem indledning, som Bert Kelm skrev i sit første bind. Karin Hansens indledning virker rodet og mangler vigtige oplysninger. Således bliver det overhovedet ikke nævnt, at Wyk blev søbad i 1819 – og det var endda det første ved den slesvigske vestkyst, og at det i 1840'erne tiltrak den danske konge. Forfatteren fortæller i stedet noget usammenhængende om hvalfangstens betydning og jordebøgerne fra 1809 og 1858 (som nok har udgjort de centrale kilder til bogen). Formålet med afsnittet må læseren dog selv regne ud. Straks følger nemlig huslisten, som er opbygget efter kortbladenumrene i bykortet fra 1827. Muligvis ville det have været mere brugervenligt at følge de nuværende vejnavne og husnumre. Desværre er kildeangivelser upræcise eller mangler helt. Der mangler desuden et personregister, der ville have været til stor gavn for alle slægtsforskere.

Selvom indledningen er mildt sagt dårlig, er bogen dog alligevel en nyttig materialesamling, og den vil være en uvurderlig håndbog for alle, der er interesseret i byen Wyk, fordi man kan finde oplysninger om hver enkelt husejer samt billeder af husene. Oplysningerne er

normalt meget kortfattede. Særligt interessant for en dansk læser er sikkert omtalen af kong Christians 8.s hus i Wyk på s. 65-74. I slutningen af bogen er der aftrykt nogle kilder såsom befolkningslister og mandtal fra 1700-tallet samt folketællingen fra 1803.

Martin Rheinheimer

Henningsen, Lars N. (red.): Sydslesvigs danske historie

2. rev. udgave. Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg, 2009, 356 s.

I 2009 kunne det produktive historikermiljø omkring Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig føje endnu en bog til rækken af udgivelser: *Sydslesvigs danske historie*. Bogen udkom allerede samme år i en anden, revideret udgave (det er den, der anmeldes her), og den er i 2011 udkommet i en let bearbejdet tysk oversættelse med titlen *Zwischen Grenzkonflikt und Grenzfrieden. Die dänische Minderheit in Schleswig-Holstein in Geschichte und Gegenwart*.

Bogen er redigeret af Lars N. Henningsen, og den består ud over en kort indledning, der motiverer og præciserer bogens emne, af fire hoveddele. Den første del er skrevet af Lars N. Henningsen selv og dækker perioden frem til 1864. René Rasmussen behandler i bogens anden del tiden fra 1864 til 1945, og i den tredje del kortlægger Martin Klatt den korte, men betydningsfulde periode fra 2. Verdenskrig til København-Bonn-erklæringerne i 1955. I bogens fjerde og sidste hoveddel analyserer Jørgen Kühl mindretallets udvikling fra 1955 til i dag.

Som altid med udgivelser fra Studieafdelingen er der tale om en veloplagt og læseværdig bog, der er præget af et stort engagement og indsigt fra forfatterens side. Der er også tale om en meget indbydende bog med et righoldigt og originalt billedmateriale, der er gengivet i flotte farvetryk og et smukt grafisk design.

Bogens fire hoveddele har en ganske forskellig karakter. De to første kapitler er overvejende kronologisk strukturerede og begivenhedsorienterede oversigtsfremstillinger af lange historiske forløb, hvor forfatterne som fortællere og fortolkere holder sig i baggrunden. Martin Klatt derimod præsenterer en mere dybtgående og tematisk struktureret fremstilling, der også rummer en mere aktiv følelsesmæssig og moralsk stillingtagen til de spørgsmål, der behandles. Jørgen Kühls bidrag adskiller sig fra de øvrige bidrag, idet det har form som

en komtemporær og sociologisk orienteret profilering af mindretallet og samtidig aktivt rummer en klar, og helt nutidsorienteret, argumentation for mindretallets fortsatte eksistensberettigelse og dets betydning som en kulturel og økonomisk ressource i grænseregionen.

Mens disse forskellige blik på mindretallet alle er sympatiske og gør *Sydslesvigs danske historie* til afvekslende læsning, kunne denne læser godt have ønsket sig, at bogen havde været igennem en mere håndfast redigering, der havde sikret, at der var blevet trukket flere tråde og skabt bedre sammenhæng mellem dens forskellige dele. Tilsvarende ville det, bogens titel taget i betragtning, hvor der tales om Sydslesvigs danske historie i bestemt ental, have været naturligt, om bogen havde indeholdt en større, mere analytisk indledning eller konklusion, der havde fremdraget centrale indsigter fra de forskellige kapitler og forsøgt at give en samlende analyse af hovedudviklingslinjerne i det danske mindretals historie i den periode, bogen dækker. Som bogen står nu, er det ikke helt tydeligt for læseren, om forfatterne faktisk har en fælles forståelse af mindretallets historie, de gerne vil formidle. Desuden ville det have været interessant, hvis man indledende havde reflekteret over det, som denne læser betragter som bogens centrale metodiske problemstilling: at man ønsker at fortælle historien om det danske mindretal i Sydslesvig i en periode, der er længere end den, hvor mindretallet har eksisteret i sin moderne form (dvs. fra Genforeningen i 1920), og som også omfatter en periode, hvor 'Sydslesvig' endnu ikke tegnede sig som et område med en selvstændig historie – som Henningsen selv påpeger skete det først i 1920, muligvis først i 1945 (s.13).

Disse indvendinger skal imidlertid ikke skygge for, at vi med *Sydslesvigs danske historie* har fået endnu en flot, indbydende og indholdsrig fremstilling af grænseregionens historie.

Karen Gram-Skjoldager

Hünniger, Dominik: Die Viehseuche von 1744-52. Deutungen und Herrschaftspraxis in Krisenzeiten

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Wachholtz Verlag, Neumünster, 2011, 248 s.

Kvægpesten hørte til de økonomisk set mest alvorlige plager, som ramte landbruget og dermed hele økonomien i 1700-tallet. Der havde været nogle mindre udbrud tidligere i århundredet (hvis det da er

samme sygdom), men 1744-52 hærgede sygdommen med ødelæggende virkning. Den vendte tilbage 1762-71 og 1779-82. Kvægpesten har afsat sig mange spor i kilderne. Der er bevaret meget omfattende sagsakter, den omtales i mange bondedagbøger og lignende, og den er behandlet mange gange i den lokalhistoriske litteratur. Dominik Hünnergens bog handler imidlertid ikke så meget om, hvordan sygdommen faktisk ramte, som om hvordan man forholdt sig til den. Selv det sidste gælder kun bestemte aspekter. Bogen er derfor ikke den samlende fremstilling af kvægsygens historie, som man i høj grad kunne ønske, men den kan måske være et skridt på vejen.

Bogen har to hoveddele. I den første undersøges de forklaringer på epidemiens årsager, som kom til udtryk i tidens skrifter. Her stod en religiøs forklaring – Guds straf for menneskenes synder – over for mere »naturvidenskabelige« forklaringsmodeller. Hünnerg argumenterer dog for, at de ikke stod skarpt over for hinanden. Den religiøse forklaring blev principielt anerkendt samtidig med, at man også søgte mere jordiske forklaringer og brugte jordiske løsninger som karantæne.

Anden del handler om »herskabspraksis« i Hertugdømmerne – dvs. hvad myndighederne gjorde, og hvordan befolkningen reagerede. Myndighederne havde en religiøs reaktion i form af at gennemføre bods- og bededage, men hovedmidlet var en række karantænebestemmelser. Hünnerg viser, at det i længden kneb med at opretholde disse. Fuld afsondring var for dyr og besværlig i længden, og de, der havde kvæg tilbage, ønskede at få det solgt, så derfor var der stadige konflikter mellem dem, der ville have karantænebestemmelser lempet, og dem, der ville have dem opretholdt. Belysningen af disse konflikter er ganske interessant. Fra et sønderjysk synspunkt kan man beklage, at langt det meste handler om Holsten, men mon ikke meget af det samme gjorde sig gældende mellem Ejder og Kongeå?

Virkelig vellykket er bogen dog ikke. Første del er intellektuel historie om elitens verdensforståelse, som bygger på nogle få bøger af berømte personer udgivet ganske langt fra Hertugdømmerne. Anden del handler om konkrete sammenstød, som kun i begrænset omfang har og sættes i sammenhæng med den første del, fordi de ikke så meget handlede om forskelle i fortolkningen af krisen, som om praktiske problemer med at gennemføre karantæne i længden og konkrete interesse modsætninger. Denne anden del er sådan set interessant nok som »herskabspraksis«, men et andet afsæt ville have været at foretrække.

Carsten Porskrog Rasmussen

Jacobsen, Svend: Løgumkloster Birks tingbøger 1631-73. De bevarede årgange i uddrag

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 103. Aabenraa, 2009. 427 s.

Denne bog føjer sig ind i rækken af kildeudgivelser af danske tingbøger fra 1600-tallet. Svend Jacobsen har gengivet oplysninger fra alle 1841 notitser i de 18 bevarede årgange af Løgumkloster Birks tingbøger 1631-73. Han har dog afstået fra at lave en fuldstændig afskrift af de enkelte notitser, men nøjes med at give et referat. Men han har omhyggeligt registreret alle de personer og slægtsforhold, som er omtalt i kilderne.

Navnlig tingbøgerne fra de ældste år indeholder mange interessante notitser, som vidner om, hvor stor en forskel der var på ældre og nyere tids retsvæsen. Jens Chr. Vesterskov Johansen har karakteriseret renæssanceårenes by-, herreds- og birketing som »det nære ting«. Hermed hentyder han til, at tinget fungerede som lokalsamfundets organ ved konfliktløsning i langt højere grad, end det blev tilfældet siden hen. Tingbøgerne fra Løgumkloster Birk viser da også, at der i 1630'erne ofte blev behandlet fem-seks og i nogle tilfælde mere end ti sager ved tingmøderne, der som regel fandt sted en gang om ugen. Måske var tinget allerede i 1670'erne blevet en mere fjern instans i den sønderjyske retskreds. Jacobsen har i alt fald noteret sig, at der nu undertiden kunne gå flere måneder mellem to tingmøder. Det var dog stadig en lokal storbonde, der beklædte birkefoged-embedet, og prokuratorerne og den skriftlige proces havde endnu ikke fundet vej til birket. Dette skete først efter ca. 1700 – ligesom i kongeriget.

Det er også interessant at iagttage rettens behandling af sagerne. Flere steder oplever vi således den gamle danske retspraksis med at afslutte visse drabssager med forlig mellem de involverede familier, eller ved at der blev betalt mandebod (s. 141, note 87, og s. 154, nr. 97). Men bogen indeholder også et eksempel på en dødsstraf, der blev eksekveret – i øvrigt efter, at den dømte, en hestetyv, var blevet udsat for »pinligt forhør« (tortur). Desuden er der – ligesom i så mange andre tingbøger fra 1600-tallet – en masse sager om gæld, arv, ejendomsandel og konflikter om græsningsrettigheder og andre naturressourcer. De mange injuriersager stemmer også fint med iagttagelser i andre tingbøger fra denne tid, hvor æresbegrebet spillede så vigtig en rolle. Disse sager giver i øvrigt et morsomt indblik i datidens arse-

nal af skældsord. Ud over kanalje finder vi bl.a. brændmorder, rakker, kneplus og sågar kat!

Endvidere rummer tingbøgerne en del tinglysninger af erklæringer. Et par af de mest interessante handler om bortkomne signeter. Eksempelvis mødte Mads Terstensen den 20. maj 1639 op på tinge for at fortælle, at han havde mistet sin pung med signet, da han den foregående mandag havde været på rejse mellem Aabenraa og Løjtved. Han erklærede derfor nu signeten »kraft- og magtesløs«. Dermed håbede han åbenbart at undgå fremtidige misbrug af hans »underskrift«.

Bogen er forsynet med en relativ kort indledning, hvor læserne får en præcis karakteristik af tingets aktører (birkefogden, husfogden, amtsskriveren m.fl.). Herefter følger en oversigt over alle birkets overordnede og lokale øvrigheds personer i løbet af 1600-tallet samt en fortegnelse over antallet af familier og hele, halve og kvarte gårde i hver landsby. Bag i bogen er der en fin ordforklaring, et glimrende sagregister (hvor notitserne om hver enkelt sag er knyttet sammen) og ikke færre end tre personregistre, som ikke blot medtager alle personerne i tingbøgerne, men også inddrager relevante oplysninger i amtsregnskaber og flere andre kilder.

Bogen vidner om en usædvanlig stor og omhyggelig arbejdsindsats. Det er tydeligt, at Svend Jacobsen først og fremmest har haft en personalhistorisk tilgang til tingbøgerne, og præsentationen af resultaterne på dette felt er ganske imponerende. Fra en retshistorisk synsvinkel kunne man derimod godt have ønsket, at Jacobsen havde brugt lidt mere plads til at sammenfatte iagttagelserne om sagstyper og retspraksis. Det skal dog medgives, at han til en vis grad har rådet bod på dette med en artikel i *Sønderjysk Månedsskrift* 2010:1.

Jørgen Mikkelsen

Larsen, Dennis: Fortrængt Grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45
Gyldendal, 2010. 259 s.

I bogen om danske statsborgeres indsats som SS-vagtpersonale i tyske koncentrationslejre har Dennis Larsen arbejdet videre på et speciale i faget historie, som i 2008 blev indleveret til Syddansk Universitet. Efter aflagt eksamen som cand.mag. fulgte ansættelsen som museumsinspektør ved Frøslevlejrens Museum.

I den velfunderede, kritisk-videnskabelige brug af det spredte kildemateriale er billedet af de beskrevne SS-frivilliges umenneskelige

engagement og ikke mindst omfanget af deres aktioner mod de indsatte en ubehagelig overraskelse og en realitet, som det er vanskeligt at forholde sig til. SS-vagternes tjeneste vækker derfor stadig forundring og afsky. Larsen registrerer uafviseligt, at 99 danske SS-vagter gjorde tjeneste i naziregimets mange lejre. På grund af manglende informationer, især fra krigens sidste kaotiske tid, slap vagterne ofte gennem retsopgøret med straffe, der på grund af de begåede ugerninger må opfattes som milde i forhold til frontsoldaternes straffe.

Den manglende opmærksomhed vedrørende vagtpersonalet skyldes dels, at retshistorikeren Ditlev Tamm og andre forfattere ikke omtaler kz-vagtpersonalets indsats, dels at Sabine Lorek i disputatsen (1998) om retsopgøret i retskredsene Aabenraa, Gråsten og Tønder kun omtaler fire tilfælde fra Tønder retskreds og seks fra Aabenraa. Tilfældene omfattede ikke vagttjenesten som sådan, men de i tjenesten udførte mishandlinger, som ofte har været vanskelige at bevise. Dennis Larsen dokumenterer, at 43 af 99 vagter »tilhørte det tyske mindretal i Danmark«. Denne »overrepræsentation« betegnes som et »opsigtsvækkende faktum«. Sabine Lorek konkluderer derimod, at »forbrydelser mod liv og legeme« udøvet af vagtmænd fra Nordslesvig i tyske koncentrationslejre dannede undtagelsen (Lorek, s. 311). Dennis Larsens undersøgelse kommer således til et ganske andet resultat.

Undertitlen »Danske SS-vagter....« kunne skabe forventningen om, at bogen behandler sager fra hele Danmark. Dette er dog ikke tilfældet. Med en enkelt undtagelse ligger fokus på de kz-vagter, der tilhørte det tyske mindretal eller havde en tæt forbindelse til dette. Forholdet kunne passende være kommet til udtryk i undertitlen.

Dennis Larsen opnår sine resultater ved anvendelse af en solid videnskabelig metode, hvilket ikke mindst er rosværdigt i relation til emnets sensibilitet. Tretten mindretalsmedlemmers direkte overførsel til tjeneste i kz-lejre i Tyskland i november 1942 (s. 213f) giver anledning til antagelsen, at NSDAP-Ns ledelse skulle have henvist ældre interesserede, der ikke var egnede til optagelse i kamptropperne, til at påtage sig tjeneste som SS-vagtfolk. Konkrete henvisninger i kilderne, der bekræfter antagelsen ud over det anførte argumentum e silentio og i givet fald ville have kastet et endnu mere katastrofalt lys på NSDAP-N-toppens hvervninger, savnes imidlertid. I beretningen om, at en af nazi-ledelsens ansatte opfordrede en ansøger til at søge ansættelse som kz-vagt, kommer forfatteren dog en sandsynliggørelse af

hypotesen ret nær. Formodningen kan være berettiget om ikke andet indirekte gennem »private« anbefalinger til vragede aspiranter til SS-kamptropper, der tilmed følte sig under pres fra kredse i mindretallet. Hypotesen har dog intet kildemæssigt grundlag og går derved et skridt for vidt.

Efter en indføring i koncentrationslejrenes opbygning, vagtpersonalets inddeling, ordensregler, fangebehandling m.v. gør bogen rede for de indsattes skæbne og de enkelte vogteres forbryderiske adfærd over for fangerne. Forfatteren lægger i beretningen af de ufattelige grusomheder ikke fingrene imellem, uanset om det drejer sig om udskjelserne mod enkelte fanger eller om organiserede drab af fangegrupper enten ved hængning – blandt andet af børn benyttet i medicinske forsøg – eller i nedskydningen af uarbejdsdygtige fanger m.v.

Et væsentligt træk er blotlæggelse af motiverne til overtagelse af bevogtningsopgaverne. Ligesom motiverne til at melde sig som frontfrivillig er de aldrig blevet undersøgt til bunds. Dennis Larsen fremhæver ansøgenes overbevisning om at ville handle ud fra ideologiske grunde, men glemmer heller ikke de økonomiske årsager, eventyrlysten, gruppepresset, ønsket om at kompensere manglende fysisk duelighed m.v. Der omtales således forhold, som stadig har forskningens interesse, fordi mange internerede og arresterede under retsopgøret har været fristet til at »konstruere« et svar, der passede til deres daværende situation.

For det tyske mindretal har også denne undersøgelse haft følger, idet navnene på de to værste krigsforbrydere blandt kz-vagterne, den henrettede Gustav Alfred Jepsen fra Haderslev og Carl Friedrich R. Heide fra Aabenraa, der blev erklæret for død efter krigen, er fjernet fra tavlerne i mindelunden på Knivsbjerg, hvor de trods indgående kontrol fra officiel dansk og fra mindretallets side havde fundet en uberettiget plads.

Günter Weitling

Larsen, Lars Krantz, Jette Linaa, Johannes Hertz og Inger Lauridsen:
Tønderhus – en købstadsborg i hertugdømmet Slesvig
Udgivet af Museum Sønderjylland. Haderslev, 2010. 198 s.

Tønderhus blev opført i 1260'erne af hertug Erik Abelsøn af Sønderjylland. Baggrunden var stridigheder med den danske konge Valdemar Sejrs efterkommere om retten til den danske krone. I 1500-tallet

blev middelalderborgen kraftigt ombygget af hertug Hans den Ældre til et stort og prægtigt tre-fløjet renæssanceslot omgivet af volde, grave og to bastioner. I 1677 sløjfede man fæstningsværkerne, og i 1750 blev slottet revet ned, da det efterhånden var blevet forfaldent og umoderne.

I midten af 1990'erne opstod ønsket om en ny bygning til Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder. En prøveudgravning viste dog hurtigt spor efter forgængeren til det store renæssanceslot – middelalderborgen Tønderhus. Derfor blev der i det meste af et år fra sommeren 1996 til og med april måned 1997 foretaget en stor udgravning af området. Det er resultaterne af denne udgravning, der er baggrunden for denne bog. Målet har været, at bogens fortælling skulle omfatte såvel den aktuelle udgravning, de arkæologiske undersøgelser, der fandt sted i forbindelse med opførelsen af en tidligere museumsbygning i 1970, og en redegørelse for Tønder købstads udvikling i Tønderhus' levetid.

Bogen indledes med en kort indføring til Tønder bys opståen i middelalderen, skrevet af arkæolog Lars Krantz Larsen. Her får vi en overskuelig og letforståelig præsentation af byen og oplandet, således at læseren får forudsætningerne for at forstå, hvorfor borgen blev anlagt her i 1260'erne. Herefter kommer det store todelte afsnit omkring de aktuelle udgravninger. Lars Krantz Larsen beskriver udgravningerne af forborgen til Tønderhus, mens Jette Linaa beskriver de fundne genstande. I det næste kapitel beretter Johannes Hertz om de tidligere udgravninger af slotsporten og den middelalderlige østlige banke. Bogen afsluttes med en kulturhistorisk oversigt over Tønder by i renæssanceslottets levetid fra Reformationen til 1750 skrevet af lederen af det daværende Tønder Museum, Inger Lauridsen.

De lange kapitler omkring de to forskellige udgravninger kan virke mindre læsevenlige end de kulturhistoriske afsnit. Afsnittet om fundmaterialet er i høj grad præget af at være en udgravningsrapport – tør, tung og lang! Det ene keramik-skår forsvinder i det andet. Først i sammenfatningen bliver det spændende, da de forskellige levn sætter brugerne af Tønderhus i et bredere perspektiv, der har haft en orientering mod Nordsøen, hvilket vel også er naturligt nok i betragtning af borgens geografiske placering.

Bogen er fyldt med billeder. Desværre hjælper de ikke altid tekstens forståelse på vej. Eksempelvis i afsnittene omkring potteskår ville et billede, der viste hele potter og kander fremfor syv-otte billeder af

forskellige potteskår, støtte teksten på en mere forståelig facon. Et andet eksempel er et billede s. 112 af en jernring sammen med en målepind, der viser, at den er ca. to og en halv cm lang. I artiklen omtales denne jernring, hvor det foreslås, at det er en samlemuffe. Et billede af en sådan i funktion kunne i dette tilfælde have hjulpet selve teksten frem for dette billede, der ærlig talt ikke fortæller noget.

Bogens disponering med at variere mellem kulturhistoriske oversigter, der placerer gården, borgen og byen i samtidens historie, og de arkæologiske udgravningsrapporter fungerer ikke altid – dertil er sproget i rapporterne for "akademisk", hvorimod sproget i de historiske oversigter er velformuleret formidling. Jeg er en stor fortaler for, at mange af de i høj grad væsentlige og yderst spændende udgravninger i Danmark bør udgives, således at resultaterne kan bruges konstruktivt til at belyse de mange endnu dunkle områder i vores viden omkring blandt andet senmiddelalderlige danske borge.

I det sidste kapitel er der en kort gennemgang af den politiske historie efter Reformationen med Tønderhus som omdrejningspunkt, men jeg savner en perspektivering af forholdene i Tønder ud i verden – eller i det mindste til andre danske og slesvigske købstæder med en borg eller slot. Var Tønderhus et helt almindeligt slot? Hvilken funktion havde slottet for Tønder Len? Hvordan fungerede administrationen? Hvilken betydning havde slottet for byen og omegnen? Man kunne desuden godt mangle en perspektivering ud til andre områder af kulturhistorien, om end formålet med denne udgivelse naturligvis er beskrivelsen af udgravningerne ved Tønderhus. Tønderhus var imidlertid en del af den store historie, og derfor er den store sammenhæng også relevant. Det er da for eksempel meget interessant, at i den periode, hvor de holstenske grever sad på Tønderhus i begyndelsen af 1300-tallet, pantsatte de borgen og lenet ud til andre holstenske adelsfolk såsom von Buchwald, von Ahlefeldt, von Qualen, Reventlow og Pogwisch. Disse holstenske slægter gjorde hermed deres indtog i hertugdømmet Slesvig og til dels også kongeriget Danmark, hvorefter de i høj grad var med til at sætte deres præg på både hertugdømmet og kongeriget.

Redaktøren skriver i forordet: "Med denne bog fremlægges stort set al den viden om det middelalderlige Tønderhus, som har kunnet samles på nuværende tidspunkt", og denne anmelder er i det store og hele imponeret. Det er godt at se, hvordan der veksles mellem formidling med levn og formidling med skriftlige kilder. Der er skøn-

hedsfejl, hvor forfatterne kunne have gjort det anderledes, men alt i alt kan jeg klart anbefale denne bog. Det er rigtig godt, at de mange gode, spændende og nyttige udgravninger bliver publiceret og formidlet ud i bogform som denne udgivelse, så et større publikum får lettere adgang til dem.

Karsten Merrald Sørensen

Leick, Vagn: Drengår i Grænselandet

Sønderjyske Levnedsløb nr. 34. Historisk Samfund for Sønderjylland. 2010, 120 s.

I 1920 kom den 22-årige Willy Leick fra Haderslev til Lydersholm ved Tønder, hvor han skulle være enelærer på landsbyens danske skole. Det blev et ophold, som varede til 1968, da skolen blev nedlagt. Med i bagagen bragte han en tysk lærereksamen og minderne fra to og et halvt års deltagelse som tysk soldat i 1. Verdenskrig. Landsbyen var domineret af tysksindede; men siden forrykkede forholdet sig, idet der blev udstykket husmandsbrug, og et større antal danske grænsendarmer flyttede til egnen. I 1925 blev Willy Leick gift med Ellen Kirstine Rosenkrands, og i ægteskabet fødtes efterhånden fire sønner, deriblandt Vagn, som kom til verden i 1939.

Vagn Leick indleder sine erindringer med at fortælle om den egn, hvor han voksede op. Det var i tiden før den intensive landbrugsdrift, og han beretter om blomstrende enge med et rigt dyreliv. Således var der i landsbyen mere end ti permanente storkereder. Da engene blev afvandet i midten af 1960'erne, reduceredes såvel flora som fauna.

Herefter lader Vagn Leick sin far komme til orde, og vi hører om Willy Leicks oplevelser i 1. Verdenskrig. Han blev indkaldt på sin 18 års fødselsdag, og man forstår næppe, hvorledes han slap gennem de næste års rædsler på Vestfronten, hvor han borte fra hjemmet også mistede begge sine forældre. Dengang fandtes der ingen krisepsykologer, og han måtte selv bearbejde sine indtryk. Man aner, at skolelæreren i Lydersholm havde en dyster baggrund, som aldrig helt slap ham. Faderen fylder meget i Vagn Leicks erindringer, hvilket kan forklares med moderens alt for tidlige død.

Lydersholm var et isoleret samfund, som lå for enden af en lang grusvej, ikke langt fra grænsen til Tyskland. Alligevel var det et samfund præget af liv og aktiviteter. Vi hører om familie- og kulturliv på skolen, Besættelsen og tiden derefter, forsamlingshuset med teater og

foredrag, Grøngård og jagtslottet, hvis fundament blev fundet af Willy Leick, hjemmetyskere, fritid, folk i landsbyen osv. Lydersholm var dengang et samfund med en indre sammenhængskraft; men da Willy Leick forlod sin lærergerning, havde udviklingen medført så store ændringer, at han udtalte: »Lysholm æ bløvn en dø' by!«.

Når Vagn Leick ikke passede sin skolegang, først i forskolen hos frk. Holst og siden i den »store« skole hos sin far, tilbragte han for en stor del sin fritid i naturen. Han fiskede og badede i åerne, løb på skøjter om vinteren og fulgte med i årstidernes vekslen. Han spillede også klaver. Han var i modsætning til sin lidt yngre bror den pæne dreng, men ikke mere pæn, end at han tisede ud af et vindue på første sal, medens dr. Dahl nedenfor bemærkede: »Det er dog mærkeligt, der er ikke en sky på himlen...«!

Man er ikke i tvivl om, at Vagn Leick i det store og hele tilbragte en lykkelig barndom på skolen i Lydersholm; men det var en sorg og siden et savn, da han som otteårig mistede sin mor. Der fulgte en tid med forskellige husbestyrerinder i skolen, og faderen giftede sig med en af dem. De fik et barn, men ægteskabet blev kun kortvarigt.

I 1950 begyndte Vagn Leick i mellemskolen på Tønder Statsskole. Det betød lange cykelture i al slags vejr. Om vinteren kunne han ganske vist nøjes med at cykle seks km til Jejsing station, hvorfra han kørte med toget til Tønder; men om sommeren cyklede han de 12 km til skolen. Her fik han lejlighed til på amatørbasis at dyrke sin interesse for jazz. I 1957 bestod Vagn Leick studentereksamen, og efter et kort intermezzo på Tønder Apotek rejste han fra egnen for at studere biokemi på Københavns Universitet.

Vagn Leicks velskrevne erindringer er oplagt læsning for enhver, som interesserer sig for Tønderegnens lokalhistorie, for grænselandets historie eller for erindringsstof. De fortæller om en verden, som ikke mere eksisterer, men dog ikke er længere borte, end at den endnu huskes af mange. Bogen er rigt illustreret med fotos, hvoraf de fleste viser motiver fra Lydersholm optaget af Willy Leick.

Knud Madsen

Mikkelsen, Lis: Bogens Højskole. »En god bogsamling i ethvert sønderjysk hjem«

Udgivet af Sprogforeningen. Forlaget Neffen. Møgeltønder, 2011, 161 s.

Lægen Aage Lauesgaard havde en god solid praksis i Aalborg, da han i 1919 i forbindelse med løftet om folkeafstemninger i Sønderjylland flyttede til Flensborg, fordi han ville virke i det genvundne land. Uheldigvis for ham kom Flensborg jo som bekendt ikke til Danmark, den voldsomme tyske inflation åd hans betydelige formue, og han måtte flytte nordpå og starte på en frisk som praktiserende landsbylæge i Toftlund i en alder af 52 år. Men det knækkede ham ikke. Dels fik han hurtigt en stor praksis, dels satte han en masse ting i gang – både socialt og kulturelt: en børnehave, et blad, arkiv- og museumsforeninger, et såkaldt akademi og en antisladderforening(!), men frem for alt stiftede han den såkaldte »Bogens Højskole«, som i virkeligheden var en enorm bog- og udklipssamling, som han stillede til rådighed for alle, der ønskede at gøre brug af den, bl.a. gennem langtidsudlån af hele afdelinger.

Lauesgaard havde held til at finde yngre, idealistiske medarbejdere, der knoklede for en meget lille – eller ingen – løn, og flere af dem må vist betegnes som afsporede idealister. Således var flere af dem nazister, og det lykkedes dem en kort overgang at få lægen med på vognen. Det varede dog ikke ret længe, og da det nationalsocialistiske blad »Fædrelandet« på et tidspunkt betegnede ham som »vor partifælle«, indsendte han en skarp protest. Han havde for længst forladt den galej.

Efterhånden som dr. Lauesgaard blev ældre, kneb det for ham at overskue hele imperiet. Og det er uden tvivl korrekt, når Lis Mikkelsen karakteriserer ham som en »igangsætter, men ikke en fastholder«. Derfor smuldrede det hele for ham, ikke mindst fordi han selv ville bestemme og ikke turde overlade ansvaret til sine medarbejdere, der ellers gerne så ikke mindst den enorme bogsamling på o. 70.000 bind, heraf mange sjældne værker, bevaret. Og det er faktisk uforståeligt, at den aldrende samler ikke slog til, da Grænseforeningen tilbød at købe det hele for et ganske pænt beløb, og – ikke mindst – garantere samlingen fremover. Derfor faldt det hele fra hinanden. Bygningen, hvor bøgerne opbevaredes, var uopvarmet og fugtig, og da kommunen, efter Lauesgaards død, knap 90 år gammel i 1958, med kortest muligt varsel forlangte den ryddet, idet huset skulle nedrives for

at give plads til en ny rutebilstation, flyttedes bøgerne til fugtige kældre, hvor en meget stor del af dem gik til.

Nogen tid senere kom Løgumkloster Højskole heldigvis ind i billedet, og bibliotekar Olga Bartholdy påtog sig at redde, hvad reddes kunne. Næsten halvdelen af bøgerne var totalt ødelagt, men det lykkedes at bjærge o. 40.000 bind, men da samlingen ikke var ordentligt katalogiseret, er der intet overblik over, hvad der gik tabt. »Resterne« står i dag på Højskolen, Refugiet og Det Teologiske Fagbibliotek på Præstehøjskolen i Løgumkloster.

Lis Mikkelsen har skrevet en bog om et interessant emne og en dybt original personlighed, som satte sit præg i en periode af Sønderjyllands historie (især 1930'erne), men hvis virke ikke fik varig betydning, ikke mindst fordi han i sin alderdoms stædighed og selvrådighed ødelagde sit eget værk, fordi han ikke ville lade andre hjælpe sig med at redde det vigtigste – den store bogsamling.

Bogen er ret ustruktureret, og der er ganske mange gentagelser og en del småfejl og faglige misforståelser, ligesom der flere gange er henvisninger til forhold, som ellers ikke omtales. Eksempelvis skriver hun, at Ærbødigst i 1945 skrev et digt om antisladderforeningen. Punktum. Hvor mange kender »Ærbødigst« (Viggo Barfoed) i dag? Det havde nok for en del læsere været en hjælp, om *Berlingske Tidende's* dengang landskendte satiriske huspoet var blevet præsenteret. Og det ville da have været en oplagt illustration at bringe digtet fra avisen med den dengang lige så kendte tegner Herluf Jensenius' vignet. Det skulle ikke være så svært at finde.

Men alt taget i betragtning, er der som helhed tale om et velmenende og ganske dygtigt arbejde.

H.E. Sørensen

**Sterum, Niels T.: Løgum – Kloster, slot og by. »Pionerer i ødemar-
ken«, I-II**

Skrifter fra Museum Sønderjylland, vol. 3. Haderslev, 2010, xiv + 532 s.

Trods talrige ombygninger og nedrivninger står klosteret i Løgum endnu den dag i dag som et af de mest imponerende klosteranlæg (særligt klosterkirker) i de gamle hertugdømmer Slesvig og Holsten. Der er blevet foretaget et stort antal arkæologiske undersøgelser i løbet af de sidste hundrede år, men der er ikke blevet udgivet en samlet fremstilling af klosterets historie, som kan sammenlignes med pub-

likationerne om de holstenske klostre Reinbek, Cismar, Ahrensbökö og senest Preetz. Hr. Sterum, som i næsten hele sit »lærde« liv har beskæftiget sig med anlæggets arkæologi og historie, fremlægger på forbilledlig vis, hvad man med udgangspunkt i hans fagdisciplin kan sige om klosteret, slottet og byen Løgum Kloster. I hans oppulente og rigt illustrerede tobindsværk fremlægger Sterum i første bind (*Løgum – Kloster, slot og by. Arkæologiske, historiske og kunsthistoriske studier*) ti kapitler følgende temaer: »Træk af Løgumklosters historie« (s. 6-9), »Kloster og slotsanlæg – oversigt – fortolkning indtil 1975« (s. 10-11), »Arkæologisk relevante skriftlige kilder før 1913« (s. 12), »Arkæologiske undersøgelser« (s. 13-22), »Arkæologiske Grundkort« (s. 23-25), »Vådområderne – og et fund fra vikingetid« (s. 26-28), »Grundlæggelsen – arkæologi og skriftlige kilder« (s. 29-51), »Middelalderens kloster« (s. 52-184), »Renæssanceslottet« (s. 185-222), »Byen« (s. 223-238). I andet bind (*Pionerer i Ødemarken – Studier i de ældste fortællinger om cistercienserne*) følger yderligere fem kapitler: »Det øde, ensomme sted« (s. 259-276), »Grundlæggelseskulissen og nogle af sætstykkerne« (s. 277-290), »Exordium parvum og exordium cistercii« (s. 291-353) »Statutter – Lovgivning og praksis« (s. 354-362), »Det træbyggede kloster« (s. 363-373), og endelig følger et appendiks med bilag (s. 420-497), kilde- og litteraturoversigt (s. 498-519), og et person- og stedregister (s. 520-532). Et dansk og et engelsk resumé gør det mulig for læseren at få et hurtigt indblik i forfatterens tankegang.

Sterums arbejde fremlægger et imponerende kompendium af viden om det »underjordiske« kloster, byens tidlige historie og slottet. I centrum står beskrivelsen af klosteret – det er også det, der rejser de fleste spørgsmål – og Sterum har ikke holdt sig tilbage. Han beskriver alle relevante fund fra stedet for at tegne et helhedsbillede, og med inddragelsen af komparativt materiale fra bygningsstrukturen i andre cistercienserklostre har han bestræbt sig på at inddrage hele den europæiske kontekst, for således at kunne indpasse Løgum Kloster i det store billede. Det er kun et af de nyttige resultater af forfatterens flittige arbejde. Med hensyn til klosteranlægget kan Sterum sandsynliggøre, at der før grundlæggelsen i 1171 lå en landsby og en kirke på stedet. Der var altså ikke tale om en opførelse på et øde sted, hvilket også ville være i modstrid med den eksisterende opfattelse af cisterciensernes klosteranlægninger. Der blev ikke fundet rester af en tidlig teglstensbygning fra før 1225. Klostergangen havde efter alt at dømme ikke hvælv. Klosterets avlsbygninger var placeret i forhold til gravede kanaler. Det er nærlig-

gende at tolke nogle bygningsrester som møller og en smedje. Om murværkets form og udseende kan man ikke sige noget sikkert, da der kun er bevaret arkæologiske spor af denne. Slottet skal være opført i 1574, og bysamfundet opstod formentlig i 1544.

Disse resultater er desto vigtigere, da de forhåndenværende skriftlige kilder lader historikeren i stikken. Fortolkningen af den tidlige stiftelsesoverlevering viser, at der blev foretaget indgreb i de lokale sogneforhold til fordel for klosteret, og tydeliggør endnu en gang, at man ikke havde held med at placere klosteret i et øde område.

Det forelæggende værk vidner om en usædvanlig indsats, som ikke er gennemført af en nybegynder inden for faget. Det har krævet en længerevarende beskæftigelse med temaet samt refleksioner over stadig nye og videre aspekter af undersøgelsens genstand. For Løgum Klosters historie udgør dette værk et nyt grundlag, som videre forskning kan tage sikkert afsæt i. Mere interessant er det dog, at denne undersøgelse viser, hvor vigtig sammenligningen med (helst alle) andre danske og udenlandske monastiske cistercienser-grundlæggelser er, og hvor meget der endnu kan gøres på dette område – først og fremmest hvad angår arkæologiske og bygningshistoriske undersøgelser. Således er Sterums arbejde mere end blot en fremstilling af Løgum Klosters arkæologi og bygningshistorie, det udgør et væsentligt bidrag til den europæiske klosterforskning.

Klaus-J. Lorenzen-Schmidt

Sønnichsen, Ole: På egne præmisser. Sydbanks historie 1970-2010
Udgivet af Sydbank A/S. Aabenraa, 2010, 209 s.

Bankhistorie lyder måske en smule kedeligt og udramatisk. Det viser sig dog ikke at være tilfældet for bogen *På egne præmisser* om Sydbanks historie fra 1970 til 2010. Bankens 40-årige historie har været ganske begivenhedsrig og til tider dramatisk. Ved nærmere eftertanke kan de fleste vel også erindre, at den finansielle sektor har været præget af store strukturforandringer igennem i de seneste årtier. Sydbank har stået midt i disse forandringsvinde. Bogen er skrevet af journalist og forfatter Ole Sønnichsen efter formen »fortalt til«. Hovedsagelig hviler bogen således på mundtlige overleveringer fortalt til forfatteren i interview og samtaler. Denne form har man som historiker lidt svært ved at sluge, men den har også sine fordele. Bogen er meget velskrevet og godt disponeret. Historien serveres lettilgængelig uden

at blive overfladisk. Det er ganske godt gjort, da vi stadig taler om bankhistorie.

Historien om Sydbank er delt op i 6 epoker. Den første omhandler selve fusionen i 1970 mellem Den Nordslesvigske Folkebank i Aabenraa, Tønder Landmandsbank, Folkebanken for Als og Sundeved og Graasten Bank, hvad der gik forud og tiden frem til 1975. Fusionen er på alle måder interessant sønderjysk historie. For hvorfor trak Haderslev Bank sig i sidste øjeblik ud af fusionen? Hvorfor valgte Haderslev Bank i stedet at lade sig opkøbe af Privatbanken? Privatbanken tilbød, modsat Sydbank, overpris for bankens aktier, og bestyrelsen for Haderslev Bank troede ikke på projektet. Men kunne der også være særlige indre regionale forskelle på spil? Var den sønderjyske samhørighed stærkere i de grænsenære egne? Spørgsmålet om en sønderjysk enhed var højaktuel i 1970, da Sønderjyllands Amt blev en realitet efter en til tider meget følelsesladet debat om Sønderjyllands fremtidige kommunale struktur. Sydbanks første formand, Johan J. Paulsen, direktør for Tønder Landmandsbank og en drivkraft i Sydbank-fusionen, var stærkt involveret i debatten og talte varmt for et sønderjysk storamt. Denne sønderjyske kontekst kunne man godt have tænkt sig yderligere udnyttet og uddybet.

Anden epoke omhandler tiden fra 1976 til 1982. Det tog tid, før fusionen for alvor blev ført ud i livet. I de første år var administrationen fordelt ud på de gamle banker, og først i midten af 1970'erne kom der skred i tingene. Det hang blandt andet sammen med, at man i 1976 ansatte en ung cand.oecon. ved navn Carsten Andersen, der blev leder for det indtil da beskedne fælleskontor i Aabenraa. I 1976 åbnede Sydbank også sin første filial nord for Kongeåen i Fredericia, og i 1978 fulgte en i Kolding. Dermed var ekspansionsretningen sat, en retning som den tredje epoke fra 1983 til 1989 i den grad var præget af. Med opkøb af Århus Bank, Fynske Bank, 6' juli Banken og Fællesbanken voksede Sydbank eksplosivt. I 1984 fulgte desuden åbningen af Flensborg-filialen. Hovedarkitekten bag fusions- og opkøbsbølgen var Carsten Andersen, der i 1981 var blevet Sydbanks administrerende direktør. Den fjerde epoke, tiden fra 1990 til 1994, indledtes med endnu en sønderjysk fusion, da Sydbank og Sparekassen Sønderjylland fusionerede. Også her er der tale om interessant sønderjysk historie og om et »kultursammenstød«, der kunne udforskes yderligere. Starten af 1990'erne var imidlertid også præget af krise på ejendomsmarkedet, og Sydbank tabte over en milliard kroner på få år og

var, som andre banker, i alvorlige vanskeligheder. Her kommer bogens begrænsning igen til udtryk. En uddybende perspektivering af denne krise, hvor alvorlig var den? hvor mange banker var i krise? kunne have løftet bogen yderligere. Sydbank overvandt krisen på Sydbank'sk vis ved at ekspandere yderligere med overtagelsen af henholdsvis Varde Bank og Aktivbanken i Trekantområdet.

Den femte epoke fra 1995 til 1999 handlede om at konsolidere sig oven på kriseårene indadtil såvel som udadtil, hvor de negative historier i kriseårene havde fået overtaget. Den sjette og sidste epoke fra 1999 og frem til i dag var igen præget af ekspansion, med overtagelse af Egnsbank Fyn i 2002 og Bank Trelleborg i 2008 som pejlemærker. Derudover voksede aktiviteterne i Tyskland, og Sydbank overtog i 2007 også BCN banken i Kiel. Krisen i 1990'erne var en lærerig lektion for Sydbank, der ikke overspillede sine kort i højkonjunktoren 2005-2007 som så mange andre banker. Krisen i 2008-2009 har Sydbank således stået fornuftigt igennem.

Det er som sagt en begivenhedsrig og velskrevet historie, der males op i *På egne præmisser*. Vi er et stykke fra den traditionelle »jubi«-læumsbog. Her er formen »fortalt til« imidlertid med til at begrænse afstanden. Selvom der ikke bliver lagt skjul på fejltrin og vanskeligheder i Sydbanks historie, er tonen grundlæggende meget positiv. Der er i store træk tale om en hyldest til den nyligt afgåede direktør, Carsten Andersen, hvilket heller ikke er hverken ubegrundet eller ufortjent. Resultatet, Danmark fjerdestørste bank, taler for sig selv. Fra en historikers synspunkt kunne man dog godt have tænkt sig mere perspektivering og et større udblik. Dette udblik kunne have været rettet mod den sønderjyske historie og mod en mere generel finansiel historie som ramme for Sydbanks udvikling. Det er Sydbanks historie og kun Sydbanks historie, vi får. Det har formentlig også været oplægget. Spørgsmålet er, hvem bogen egentlig henvender sig til? Sydbanks kunder eller ansatte? Bankhistorieinteresserede eller sønderjyske historieinteresserede? Med en mere klar målgruppe for øje kunne Sydbanks 40-årige historie måske have nået flere læsere. Det havde bogen og historien fortjent.

Morten Andersen

Forfatterliste

Morten Andersen, adjunkt, ph.d., Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf. 75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk

Britta Bargfeldt, cand.phil., Østergade 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 11, e-mail: bargfeldt@mail.dk

Henrik Dahl, forfatter, cand.scient.soc, e-mail: sociologenhenrikdahl@gmail.com

Søren Eller, cand.scient., Leosallé 26, 6270 Tønder, tlf. 74 72 36 50, e-mail: soren@eller.dk

Kim Furdal, museumsinspektør, cand.mag., Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Karen Gram-Skjoldager, postdoc-stipendiat, ph.d., Institut for Historie og Område-studier, Aarhus Universitet, tlf. 89 42 69 57, e-mail: hiskgs@hum.au.dk

Hans Schultz Hansen, arkiv- og forskningsleder, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58, e-mail: hsh@laa.sa.dk

Lars N. Henningsen, arkiv- og forskningschef, dr.phil., Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Svend Jacobsen, lektor, cand.scient., Nyelandsvej 16, 3.tv., 2000 Frederiksberg, tlf. 38 16 18 92, e-mail: svjac42@gmail.com

Birgitte Bøggild Johannsen, redaktør, mag.art, Danmarks Kirker, Nationalmuseet, Frederiksborg Kanal 12, 1220 København K.; tlf. 33 47 39 66, e-mail: birgitte.b.johannsen@natmus.dk

Hugo Johannsen, redaktør, mag.art, Danmarks Kirker, Nationalmuseet, Frederiksborg Kanal 12, 1220 København K.; tlf. 33 47 39 65, e-mail: hugo.johannsen@natmus.dk

Povl Leckband, arkitekt MAA/BDA, Mariegade 36, D-24937 Flensburg, tlf. 0049 461 182 9929, e-mail: povl.leckband@mail.dk

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, Oberarchivrat, Dr.diss., Kattunbleiche 19, D-22041 Hamburg, tlf. 0049 040 4 28 31 3136, e-mail: klaus-joachim.lorenzen-schmidt@staatsarchiv.de

Knud Madsen, bibliotekar, Klyden 1, 6270 Tønder, tlf. 74 72 54 62, e-mail: loehma@tdcadsl.dk

Jørgen Mikkelsen, arkivar og seniorforsker, ph.d., Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K, tlf. 72 26 53 33, e-mail: jm@sa.dk

Mogens Rostgaard Nissen, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Engstien 1, 6000 Kolding, tlf. 65 50 41 72, e-mail: mrn@hist.sdu.dk

Martin Bo Nørregård, cand.mag., Odensegade 3, 1., 2100 København Ø., e-mail: bochum@ofir.dk

Bjørn Poulsen, professor, dr.phil., Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, 8000 Aarhus C, e-mail: hisbp@hum.au.dk

- Carsten Porskrog Rasmussen, universitetslektor, dr.phil., Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: marionogcarsten@webspeed.dk (privat), hiscpr@hum.au.dk (arbejde).
- René Rasmussen, arkivar, cand.mag., Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk
- Martin Rheinheimer, professor, Dr.habil., Center for Maritime og Regionale Studier, Syddansk Universitet, Niels Bohrs Vej 9, 6700 Esbjerg, tlf. 65 50 42 01, e-mail: mrrh@hist.sdu.dk
- H.E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04, e-mail: melbyhus@mail.tele.dk
- Karsten Merrald Sørensen, cand.mag., ph.d.-stipendiat, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: kls@dcbib.dk
- Jens Toftgaard, cand.mag., ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M, tlf. 65 50 44 26, e-mail: toftgaard@hist.sdu.dk
- Günter Weitling, dr. theol., kirkehistoriker, pastor emer. og pens. lektor, Ringgade 27, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 23 25, e-mail: helvigweitling@mail.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2010

Archiv/Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

I slutningen af 2010 var arkivet truet i des eksistens: på en liste over besparelsesforslag stod arkivet på femtepladsen over de institutioner, som skulle halveres eller lukkes helt. En hel stribe af fagkolleger og institutioner skrev dog læserbreve eller henvendte sig direkte til Bund deutscher Nordschleswiger og udtrykte deres støtte til arkivet. Med denne hjælp udefra, samt ligeledes med argumenter fra selve mindretallet, kunne arkivet og forskningsinstitutionen opretholdes.

Af de mange henvendelser fremgik det tydeligt, at man ønsker, at mindretallet fortsat skal være direkte repræsenteret ved forskningsprojekter og der ved være synligt på dette felt, både i landsdelen og uden for denne.

Det tyske mindretals Archiv/Historische Forschungsstelle betragtes af sine samarbejdspartnere nord og syd for grænsen som en fast forankret og værdsat institution. Dette er mest synligt ved »Projekt Mindretalsliv«, der alene i 2. halvår af 2010 krævede 120 arbejdstimer, hvilket svarer til tre ugers fuldtidsarbejde.

Antallet af afleveringer til arkivet er ikke stoppet, men gået ned i 2010. Dette har været grunden til, at jeg har afholdt en skole-informationsdag for skolesekretærer, hvor det handlede om at skærpe bevidstheden om aflevering af arkivalier og dokumenter.

Lignende arrangementer for selvstændige foreninger og organisationer er planlagt, idet det tyske mindretals særlige struktur, der for en stor del netop bygger på disse, igen og igen kræver, at man gør opmærksom på arkivets centrale rolle som mindretallets hukommelse.

Ud over den videnskabelige foredragsvirksomhed ved kongresser og seminarer er det særlig vigtigt at holde foredrag i det tyske mindretals foreninger. For Sozialdienst i Løgumkloster holdt jeg eksempelvis en tre-delt foredragsrække om tiden fra 1864 til i dag.

Schleswigsche Gespräche/de slesvigske samtaler er en foredragsrække, som arkivet organiserer, og som har været særdeles velbesøgt i 2010 takket være de mange faste tilhørere, som ikke kun kom fra Sønderjylland/Nordslesvig.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum

Danevirke Museum kan se tilbage på en god og spændende sæson 2009-2010 med mange formidlingsopgaver. De to vigtigste arbejdsopgaver var etableringen af udstillingen om det danske mindretals historie og udgravningerne i Danevirkes hovedvold, som museet deltager i. Begge arbejdsfelter har haft mediernes bevågenhed.

Der var »run« på Danevirke og den frilagte »Porten til Norden« i anledning af rundvisningerne på kulturarøsdagen og mindesmærkedagen. I forgrunden dansk sightseeing, i baggrunden tysk. Foto: Nadine Schimmer.

Porten til Europa – porten til Norden

Efter nedrivningen af det tidligere Café Truberg, der kunne erhverves takket være en rundhåndet bevilling fra A.P. Møller-fonden, gennemførte de slesvigholstenske fredningsmyndigheder en prøvegravning i Danevirkes Hovedvold og kampestensmuren, der var blevet synlig bag de faldefærdige bygninger. Kampestensmuren er dateret til tiden omkring 737-740 e.Kr. Udgravningen, der fandt sted i efteråret 2008, afslørede, at det gamle murværk var langt mere velbevaret, end man havde turdet håbe på.

Forventningerne til gode resultater var derfor høje, da arkæologisk landskontor fortsatte med en større udgravning ved det historisk kendte Østre Kalegat. Resultaterne må beskrives som intet mindre end milepæle i Danevirke-forskningen. Arkæologerne fandt nemlig en gennemgang i kampestensmuren, der afslørede, hvor Hærvejen i århundreder skar gennem Danevirke: Danmarks port til Europa. Og som en ekstra gevinst har udgravningerne desuden afsløret, hvor Valdemar den Stores 450 yngre murbyggeri fra sidste halvdel af 1100-tallet tog sin begyndelse.

Kun ti m vest for gennembrydningen i kampestensmuren begynder den fem-syv m høje teglstensmur, der strækker sig næsten fire kilometer mod vest som front på hovedvolden, ned mod engene ved Rheide Å.

Udgravningsresultaterne er allerede på nuværende tidspunkt spektakulære. Det vidner arrangementerne om i weekenden 11. og 12. september på kulturarvsdagene og Tag des offenen Denkmals. Over 700 besøgende mødte op for at deltage i rundvisningerne i udgravningen.

Her venter en stor formidlingsopgave. I den arkæologiske park ved museet vil de vigtigste byggefaser af Danevirkes hovedvold ligge som perler på en

snor og kunne byde på en vandring gennem historien begyndende ved de ældste voldfaser fra omkring år 700 e.Kr., herfra videre over vikingetidens storvolde fra 900-tallet, Kong Valdemar den Stores vældige teglstenmur og hen til den gamle danske Skanse 14 fra krigen i 1864.

Kulturarv med effekt

Der ligger to enestående kulturhistoriske mindesmærker fra vikingetiden i Sydslesvig: Voldanlægget Danevirke og handelsbebyggelsen Hedeby. Disse betydningsfulde arkæologiske mindesmærker kan kun forstås i sammenhæng med andre betydningsfulde lokaliteter i Skandinavien, Baltikum, Vesteuropa og Nordatlanten.

I fællesskab forsøger Island, Danmark, Norge, Sverige og Letland at få anerkendt en fælles ansøgning med de mest betydningsfulde levn fra vikingetiden på en fælles kulturarvsliste under Unesco.

Det er meningen, at den slesvig-holstenske del af ansøgningen skal foreligge færdig endnu i 2011. Herefter følger den fælles ansøgning året efter, således at man i 2013 kan regne med Unesco-komiteens bedømmelse.

To museer – fælles kulturarv

To museer er optaget af at formidle kulturarven Danevirke og Hedeby. Wikinger Museum Haithabu, der består af selve museet, og som netop i år har kunnet genåbne med en exceptionel udstilling af fundmateriale fra bebyggelsen inden for halvkredsvolden og havneområdet. Og der er blevet suppleret med fund fra bebyggelser og grave fra Sli-området. Også en rekonstrueret del af vikingehandelsbyens huse står klar til at modtage publikum, der i 2009 talte ca. 140.000 besøgende. Det er således et af de mest besøgte museer i Slesvig-Holsten.

Det andet museum er SSFs Danevirke Museum, der formidler Danevirkes omskiftelige historie fra jernalderen over vikingetiden og middelalderen frem til vore dage. I den arkæologiske park ved museet fremvises voldens ældste bygningsfaser, voldstedet Thyrborg, Valdemarsmuren og Skanse 14 fra krigen 1864. Museet har ca. 16.000 besøgende hvert år.

Danevirke Museum er takket være indhold og formidling ligesom vikingemuseet Haithabu enestående i grænselandets museumslandskab.

Nye turisme- og marketing-strategier, der satser på, at Danevirke og Hedeby opnår anerkendelse som verdenskulturarv, vil medføre, at stadig flere kulturturister opdager Sydslesvig. Det kommer på alle måder vore museer til gode, men stiller også øgede krav om formidling. Et øget samarbejde mellem institutionerne vil derfor blive nødvendige i forbindelse med forsøget på at opnå Unescos anerkendelse.

En begyndelse blev gjort inden for de sidste år, da vikingemuseet Hedeby og Danevirke-museet i fællesskab tilbød kurser for vore guider. Det fælles guidesystem tilbyder omvisninger på fem sprog i Hedeby og ved Danevirke.

I løbet af sommeren har vi i samarbejde med fredningsmyndighedernes kontor for kulturarvsprojektet og museumsprædagoger fra landsmuseet arbejdet på et udkast til et fælles formidlingsindhold og -strategi. I udkastet bliver der gjort opmærksom på det bemærkelsesværdige, at flertalsbefolkningen og

vores mindretal i fællesskab varetager landsdelens historiske kulturarv, hvad der jo langt fra er tilfældet andre steder i verden. Eftertrykkeligt skal den mellemfolkelige forståelse fremmes og mindretallets synspunkter og behov tilgodeses.

Projekt mindretalsliv på Danevirke Museum

I begyndelsen af august 2009 tog projektmedarbejder René Rasmussen fat på indsamlingen af genstande til og opbygningen af en ny, permanent udstilling på Danevirke Museum om det danske mindretals historie 1864-2010. Indsamlingen er en del af det større »Projekt Mindretalsliv«, et Interreg IV-finansieret indsamlings- og dokumentationsprojekt om det dansk-tyske grænselands to store, nationale mindretals tilværelse efter 1945.

Projektets samarbejdspartnere er Sydslesvigsk Forening, Bund deutscher Nordschleswiger, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, Kulturstiftung Kreis Schleswig-Flensburg, Archiv/Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe, Arkivet og Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Deutsches Museum Nordschleswig og Danevirke Museum.

Ruth Clausen fra Deutsches Museum i Sønderborg har parallelt med René Rasmussen samlet genstande ind til en supplerende udstilling af den allerede eksisterende udstilling i det tyske mindretals museum; etnologen Anna Buck har sammen med fotograf Roald Christesen foretaget feltstudier i de to mindretals dagligliv både nord og syd for grænsen, og endelig har journalist Flemming Nielsen gennemført en række interviews med personer fra begge mindretal.

Det danske mindretal »nationalmuseum«

Det er tanken, at udstillingen på Danevirke Museum skal fungere som det danske mindretals »Nationalmuseum«. I en tid, hvor behovet for oplysning om det danske mindretal i Sydslesvig er større end nogensinde, kan den nye mindretalsudstilling blive et flagskib, der kan nå bredt ud; også til kredse, hvis forhåndskendskab til det danske mindretal måske er begrænset. Forhåndsinteressen har i hvert fald været stor, og adskillige hundrede besøgende var en tur inde bag låste døre for at smugkigge.

Udstillingen tager tråden op fra udstillingen i stueetagen om Danevirke volden, der som bekendt stopper med general de Mezas retræte i februar 1864. Men hvordan gik det egentlig med de dansksindede efter den danske hærs tilbagetrækning? Hvordan organiserede de sig som danske? Hvilke vilkår fik de at leve under som borgere i fem forskellige Tysklande: Preussen, Det tyske Rige, Weimar-republikken, Det tredje Rige og Forbundsrepublikken? Og hvad er den historiske baggrund for, at der i dag findes et dansk mindretal i Sydslesvig?

Det er disse spørgsmål, den nye udstilling forsøger at belyse. Det er en udstilling med den interessante genstand og den gode historie i centrum. Det er også en utraditionel udstilling med mange »skæve« genstande, som man ellers ikke ville forvente at se på et museum. Men hver enkelt genstand har sin helt egen fortælling om national identitet, dagligliv, enkeltskæbner eller dramatiske begivenheder i mindretallets historie. Tilsammen fortæller de den store historie om det danske mindretal i Sydslesvig igennem 150 år.

Indsamling og offentlighedsarbejde

Men først skulle der tilvejebringes et grundlag for en udstilling: Uden genstande, ingen udstilling. Udgangspunktet var såre beskedent, og der var kun ganske få genstande at trække på. I praksis skulle der opbygges en museal samling helt fra bunden. Det gjaldt derfor om at nå ud i offentligheden med budskabet om, at der det kommende år ville foregå en indsamling.

Der er i forbindelse med hele projektet undervejs blevet holdt tre store offentlige og velbesøgte møder i hhv. Flensborg, Aabenraa og Sønderborg. Ruth Clausen, Anna Buck og René Rasmussen indgik desuden tidligt i forløbet aftaler med Flensborg Avis og Der Nordschleswiger om at levere aviserne en artikel hver 14. dag igennem godt og vel et år. Artiklerne tog typisk udgangspunkt i en afleveret genstand eller en aktuel begivenhed i ét af mindretallene. Derudover har vi skrevet til eller været omtalt i en række regionale og landsdækkende medier: *JydskeVestkysten*, *Jyllands-Posten*, *SHZ*, *Sønderjysk Månedsskrift*, *Grenzfriedenshefte* m.fl.

Hele indsamlings- og dokumentationsprojektet munder desuden ud i en bog, hvortil René Rasmussen har skrevet ca. 30 kortere artikler. Der har været flere indslag om projektet i en række elektroniske medier: *TV-Syd*, *Radio Syd* m.fl. René Rasmussen har desuden holdt flere lysbilledforedrag rundt om i Sydslesvig, hvor han har præsenteret et udvalg af indkomne genstande og fortalt om, hvad de kan bruges til.

Projektet oprettede desuden en hjemmeside og en Facebook-gruppe. Sidstnævnte har i skrivende stund over 380 medlemmer, der med jævne mellemrum nås direkte med opdateringer med nyheder o.l. Fotos af nye »fund« lægges løbende ud på både på hjemmesiden og på Facebook-gruppen, heraf alene godt 75 fotos af genstande fra Sydslesvig. Fotoopdateringerne har afstedkommet debat og kommentarer – og har inspireret til nye afleveringer.

Sammen med direkte, personlige henvendelser til foreninger, institutioner og private personer har omtalerne skabt så megen opmærksomhed om projektet – og dermed så mange afleveringer, at indsamlingsprocessen må kaldes endog meget succesfuld.

Der er kommet langt flere genstande ind, end museet havde turdet håbe på. Antallet er svært at angive præcist, men det drejer sig om langt over 500 genstande. I alder rækker genstandene over mere end 250 år – fra en fanespids fra St. Knudsgilde fra 1759 til en t-shirt med protestslogan mod skolenedskæringerne fra 2010; i størrelse rækker de fra en »sprognål« fra Sprogforeningen til at sætte i jakkereverset til en næsten syv m lang robåd fra Slesvig Roklub af typen single sculler. Der er både spektakulære og helt dagligdags genstande.

Behold bare skoene på!

Indsamlings- og museumsprojektet er blevet modtaget med interesse og imødekommenhed fra alle sider: Skoleforeningen, Kirken, Sydslesvigsk Forening, SdU, Biblioteket – og alle de mange foreninger og privatpersoner har ringet eller sendt e-mails og breve, og René Rasmussen har truffet aftaler om besøg i foreninger, institutioner eller hjemme hos folk privat. Han har trods set sne og is og gennemkørt Sydslesvig på kryds og tværs i jagten efter museums-genstande – og truffet en masse interesserede mennesker.

Med ordene: »Behold bare skoene på!« har de venligt åbnet døren for ham og budt ham velkommen i deres hjem. Og det er de mest utrolige, spændende ting, folk har liggende i kældre, på lofter eller i skabe og skuffer.

To sætninger er blevet hørt mange gange i det forgangne år. Den ene lyder: »Jeg har vist ikke rigtig noget, I kan bruge!« Og den anden: »Hvad er det egentlig for ting, du gerne vil have?« Det sidste er både let og svært at svare på: Vi har søgt efter genstande, der er knyttet til begivenheder i mindretallets historie og nutid; genstande, der bliver eller er blevet brugt i mindretallets institutioner og foreninger, og genstande, der på den ene eller den anden måde udtrykker brugerens eller ejerens identitet.

Men det svar er faktisk for abstrakt til, at man rigtig kan stille noget op med det. Det er derfor ofte først i samtalen med folk og med brug af helt konkrete eksempler, at vi får sporet os ind på, hvad loftet eller kælderen mon kan gemme af interessante ting. Vi har derfor også en klar forventning om, at åbningen af udstillingen i sig selv vil inspirere mange af gæsterne til nye afleveringer.

Udstillingen

Sideløbende med indsamlingen har René Rasmussen arbejdet med at få udstillingen på plads. Udstillingsarealet omfatter 140 kvadratmeter og 40 udstillingsmontrer. Udstillingsbudgettet er såre beskedent. Men vi har – synes vi – takket være kreativitet og ikke mindst takket være den frivillige medhjælper Manfred Schimmers håndværksmæssige kunnen og innovative tankegang, med udgangspunkt i de forhåndenværende materialer i form af spånplader og gamle nedløbsrør, alligevel formået at etablere en udstilling, der kan leve op til de krav, moderne museumsgæster stiller til et tidssvarende og interessant museum.

Når det drejer sig om samtidshistorie, åbner fotografiet ofte mulighed for at udvide udstillingsgenstandenes udsagnskraft betydeligt. Udstillingskonceptet er anlagt, så genstandene så vidt muligt præsenteres i sammenhæng med et foto, der enten viser genstanden i brug, genstandens ejermand eller den institution eller forening, som genstanden er knyttet til. Fotografierne er fundet i de omfattende samlinger i Arkivet og Studiefælleforeningen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensburger Stadtarchiv, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie eller hos private. Efterbehandlingen af fotografierne til museumsbrug er foretaget med vanlig akkuratelse og omhu af Helge Krempin.

Udvalget af genstande og placering af dem i monterne er en kreativ proces, hvor vi jo nok ved, hvilken historie, vi gerne vil fortælle – men hvor vi også er afhængige af de genstande, der står til rådighed. Og selvom vi enkelte steder fortsat mangler lige akkurat den helt rigtige genstand, så har indsamlingskampagnens generelle succes dog snarere ført til det luksusproblem, at vi har været nødt til at fravælge mange i sig selv gode og udstillingsegne genstande pga. pladsmangel.

Udstillingen er anlagt på en sådan måde, at den utålmodige museumsgæst (eller læreren med en klasse på tur) kan gå igennem lokalet på ca. 45 minutter, idet man udvælger sig en enkelt, særligt interessant genstand i hver montre.

Men den gæst, der ønsker at fordybe sig og vil have det hele med, kan sagtens tilbringe tre-fire timer i udstillingen uden at kede sig.

Fremtiden?

Udstillingen åbnes 1. april 2011. Eftersom det er en udstilling, der har den enkelte genstand og den gode historie i centrum, hører der tekst og evt. audio til. Men da udstillingen skal tekstes på både dansk og tysk, vil en egentlig skiltning med tekst blive alt for omfattende og influere negativt på udstillingens visuelle indtryk. Genstandene ville ganske enkelt blive kvalt i tekst.

Det er derfor tanken, at museumsgæsterne ved indgangen kan tage et katalog på dansk eller tysk. I kataloget skal hver montre være afbildet og hver genstand i montren nummereret. Numrene henviser til fotografier i kataloget af de enkelte genstande med tilhørende tekst. Med kataloget i hånden kan museumsgæsten hurtigt læse om de genstande, der fanger hans eller hendes interesse. Teksterne bør med tiden suppleres med audio, så gæsten kan få fortalt historierne i høretelefoner, enten gæstens egne i mobiltelefon, iPod eller lignende, eller i en lille mp3-afspiller, som kan lånes på museet mod depositum. Udstillingen bør desuden gøres tilgængelig på internettet – og her gerne suppleres med film- og lydklip fra arkiverne.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

I det forløbne år kunne Deutsches Museum Nordschleswig atter notere en stigning i besøgstallene. Det er især grupper fra Danmark og Nordtyskland, der interesserer sig for hjemmetyskernes historie. Desuden er der øget besøg af turister om sommeren.

I anledning af folkeafstemningernes 90-års dag i 2010 opbyggede Deutsches Museum Nordschleswig en særudstilling med frimærker fra afstemningstiden 1920 i Slesvig. Museet er i besiddelse af en omfattende samling med de såkaldte plebiscit-frimærker, der i 1980'erne blev købt af en privatsamler. Til udstillingen kunne der yderligere udlånes posthistoriske genstande og fotografier fra andre museer i Danmark.

Gennem samarbejdsaftalen, som museet har indgået med Museum Sønderjylland, blev der til Deutsches Museum Nordschleswig oprettet en egen adgang til Kulturarvsstyrelsens registreringssystem Regin. Denne database er egentlig kun beregnet til statslige og statsanerkendte museer, men gennem en særlig indsats af Sønderborg Slots overinspektør, Peter Dragsbo, har Deutsches Museum nu også mulighed for at registrere genstande i Regin. De frivillige medarbejdere på museet, der har gennemgået et Regin-kursus, er således med stor iver i færd med at overføre museumssamlingerne til det nye program. I fremtiden vil samlingerne blive publiceret på nettet.

Indsamlingsarbejdet til det grænseoverskridende forskningsprojekt »Mindretalsliv/Minderheitenleben« afsluttedes i 2010 og udstillingsrevisionen på Deutsches Museum Nordschleswig påbegyndtes. Uwe Löh, frivillig medarbejder på museet, byggede monterer, der skulle bruges til den nye opstilling i enkelte udstillingsrum. Den nye permanente udstilling om det tyske mindretals liv efter 1945 indvies i 2011.

Museet har også i det forløbne år modtaget et driftstilskud fra Sønderborg Kommune, der er beregnet til at øge museets publikumsvenlighed. I 2010 blev den største del af midlerne brugt til en ny museumsbrochure, der inviterer til et besøg på museet. Desuden blev enkelte udstillingsrum renoveret, og her var det især museets krogede entré, der nu er blevet lysere og mere indbydende.

Ruth Clausen

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Med hensyn til antallet af besøgende har 2010 været det hidtil mest succesrige år for Deutsches Schulmuseum Nordschleswig. I alt kom der 1100 gæster til selve museet og til eksterne udstillinger.

Allerede i februar måned kunne vi glæde os over syv grupper fra Brundlundskolen i Aabenraa – et besøg på museet var sat som et fast programpunkt i forbindelse med skolens 40-års jubilæum. Også deltagelse i Museum Sønderjyllands program »Sjove og lærerige oplevelser« i efterårsferien gav ekstra besøgende, som ikke alene kom fra Aabenraa, men også andre steder fra.

En stor succes og samtidig en meget speciel oplevelse for os var deltagelsen i Kulturturnatten i Folketinget den 15. oktober, hvor vi fra kl. 18 til 24 kunne hilse på ikke mindre end 800 besøgende. Her fremviste vi et udvalg af begynderlæsebøger, de såkaldte »Fiebeln«, som man benyttede sig af i skolerne siden midten af 1920'erne og helt frem til 1960'erne. Dem var der stor interesse for, især for de bøger, som blev anvendt under Besættelsen. En »Schultüten-

Et kig ind i det tyske skolemuseums udstilling i forbindelse med Folketingets Kulturturnat.

baum« – et »kræmmerhustræ« – med et udvalg af gamle og nye eksemplarer gjorde opmærksom på den tyske tradition med at give børnene slik, fine nye skriveredskaber og andet godt med på deres første skoledag. Ved en pult var der desuden mulighed for at prøve sig frem med en gammel griffel på en gammel skifertavle eller med fjerpen og blæk på papir.

I 2010 fik vi også færdigindrettet vores nye depot. Et stort stålstativ blev monteret, og vi fik derved skabt plads til cirka 150 vægkort.

7000 museumsgenstande er blevet registreret elektronisk. Dette letter også vores fremtidige arbejde med registreringen betydeligt. En medarbejder har desuden oprettet en ny hjemmeside for museet, som kan ses under www.nordschleswig.dk/SEEEMS/928.asp. På hjemmesiden gives der almen information såsom åbningstider samt informationer omkring aktuelle arrangementer samt mange fotos.

Aabenraa Kommunes Udvalg for Kultur og Fritid har efter nye forhandlinger i maj måned valgt at fordoble museets tilskud for årene 2011 til 2013 fra hidtil 10.000 til 20.000 kr. – et tydeligt signal i sparetider, som vi er særdeles taknemmelige for.

Immo Doege

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Museet har i 2010 haft 46.028 gæster, hvilket var en anelse højere end i 2009. Også antallet af foredrags- og omvisningsarrangementer var en anelse højere, nemlig 199.

Udstillinger

Museet har i 2010 fortsat arbejdet med at forny udstillingerne på to fronter. For det første har museet i samarbejde med Nationalmuseets Center for Formidling færdiggjort første etape af et grafisk løft af den eksisterende permanente Frøslev-udstilling, nemlig udstillingen i Hovedvagtårnet. Her er der senest opsat AV-udstyr, som kontinuerligt viser et stort antal fangeportrætter fra det tyske lejrarkiv. Endvidere er det grafiske løft nu påbegyndt i Barak H4, hvor første etape er en fornyelse af teksten og genstandsmontering i samtlige udstillingens 48 montrer.

For det andet har museet arbejdet videre med etableringen af en permanent udstilling om Fårhuslejren 1945-1949 i museets tredje bygning, Barak H6. Man er netop i gang med at etablere lys og AV-udstyr finansieret af en donation på 150.000 kr. fra Frihedsmuseets Venners Fond, og mod årets slutning fik museet tilsagn om yderligere donationer fra dels Frihedsmuseets Venners Fond på 200.000 kr. og dels Hermod Lannungs Museumsfond på 100.000 kr. Disse to donationer skal finansiere det grafiske arbejde samt arkitektbistand og opsætning af udstillingen, som udføres i samarbejde med Nationalmuseets Center for Formidling. Det er herefter planen, at udstillingen fremstilles i 2011 og sættes op i 2012.

Igangværende videnskabelige projekter

Arbejdet med etableringen af en permanent udstilling om Fårhuslejrens historie er foregået parallelt med overinspektør Henrik Skov Kristensens arbejde på et større bogværk om Fårhuslejren. Det udkommer i 2011 under titlen *Straffelejren – Fårhus, landssvigerne og retsopgøret*.

Desuden påbegyndte museumsinspektør Dennis Larsen i samarbejde med lektor Therkel Stræde fra Syddansk Universitet en undersøgelse af danske SS-soldaters virksomhed i den hviderussiske by Bobruisk. Også denne undersøgelse vil resultere i en bogudgivelse.

Publiceringer og andet

Både museumsinspektør Dennis Larsen og overinspektør Henrik Skov Kristensen har i 2010 deltaget i relevante videnskabelige sammenhænge på tværs af arkiv-, museums- og universitetsverdenen, ligesom begge har holdt foredrag i folkelige sammenhænge. Henrik Skov Kristensen deltog således i et internationalt symposium i Norge, hvor han sidder i en videnskabelig følgegruppe til et norsk projekt »Painful Heritage«, som på baggrund af spor i kulturlandskabet udforsker den vanskelige kulturarv efter den 2. Verdenskrig. Han deltog også sammen med Dennis Larsen i et »Skandinaviens-symposium« i Gedenkstätte Neuengamme, hvor de holdt foredrag om henholdsvis »Deportationer fra Danmark« og »Danske KZ-vagter«. Begge bidrag vil senere blive publiceret i en antologi fra det pågældende seminar.

Henrik Skov Kristensen har endvidere fungeret som censor ved landets universiteter i faget historie.

Dennis Larsen fik i 2010 publiceret *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-1945*.

Henrik Skov Kristensen fik publiceret fire kronikker i *Jyllands-Posten* hhv. den 26. marts (»Gestapoagenten Thora«), den 18. juni (»Den nye grundfortælling om os«), den 6. juli (»Moralske dilemmaer«) og den 23. juli (»En kustodes bekendelse«). Desuden *Sønderjylland i 1933* (redigeret sammen med Birgitte Herreborg Thomsen), »Ladelund-koncentrationslejren« i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2010, s. 8-21, Grethe Bartram. *Fra kommunist til Gestapoagent samt Eine Station auf dem Weg in die Hölle. Harrislee-Bahnhof und die Deportationen dänischer Gefangener aus Frøslev in deutsche Konzentrationslager*.

Sidstnævnte, en tosproget (tysk-dansk) publikation, er en genudgivelse fra 2002, idet 1. udgaven var blevet udsolgt. Genudgivelsen blev finansieret via en donation fra Alex Binneballes Fond.

TV og radio

Udgivelserne af de to ovennævnte bøger *Fortrængt grusomhed* og *Grethe Bartram. Fra kommunist til gestapoagent* gav anledning til en del medieomtale, også i radio og TV. Desuden medvirkede Henrik Skov Kristensen i en direkte 6-timers radio-rekonstruktion af begivenhederne den 9. april 1940, produceret af *Radio Syd*, *Radio Esbjerg* og *Radio Trekanten*. Udsendelsen vandt siden to radiopriser og Kryger-prisen.

Personale

Den 31. december 2009 lod overassistent Lis Mågård sig pensionere efter mere end 20 års tjeneste, og pr. 30. juni 2010 gik museumsbetjent Orla Petersen på pension efter over 30 års tjeneste i Frøslevlejrens Museum. Begge takkes for deres engagerede indsats og ønskes et langt og frugtbart otium. Den 1. januar 2010 blev Betina Saldern ansat som kontorassistent i et 15 timers fleksjob, og den 1. august 2010 blev Leif Bo Clausen ansat som museumsmedhjælper i et 16 timers fleksjob.

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland

2010 var Museum Sønderjyllands femte driftsår regnet fra godkendelsen og det fjerde efter, at museet pr. 1. januar 2007 stod helt på egne ben. Museumsfusionen her i Sønderjylland er ofte blevet fremhævet som yderst vellykket. Baggrundene herfor er mange, men den allervigtigste er nok, at det var en fusion, som de tidligere selvstændige amtslige og kommunale museer selv ønskede. Museum Sønderjylland er således en naturlig udvikling af den tidligere sønderjyske museumsstruktur.

Parallelt med et meget højt aktivitetsniveau i alle museets afdelinger fortsattes arbejdet med at udvikle det samlede museum. Af større opgaver, som har skullet på plads i 2010 har været en ny drøftelse af museets vision, mission og værdigrundlag, og desuden har diskussionen om en ny ledelsesstruktur fyldt en del i MED-udvalget, ved ledermøderne og ved bestyrelsesmøderne.

En mere fuldstændig årsberetning kan læses på museets hjemmeside www.museum-sonderjylland.dk.

Bestyrelsen

2010 var valgår i regioner og kommuner over hele landet. Det betød også, da Museum Sønderjyllands bestyrelse jo består af otte byrådsmedlemmer fra de fire sønderjyske kommuner, to medlemmer fra regionsrådet for Region Syddanmark og en repræsentant valgt af og blandt personalet, at der var nogle ændringer her. Den nye bestyrelse kan ses på museets hjemmeside, men sammenfattende kan siges, at nogen udskiftning har der naturligvis været, men der er heldigvis også gengangere fra den tidligere bestyrelse. Formandskabet med Jens Møller fra Regionsrådet som formand og Povl Kylling Petersen fra Aabenraa Kommune som næstformand genvalgte på det konstituerende møde.

Samarbejde – nationalt og internationalt.

Museet indgik i 2010 en samarbejdsaftale med Sydslesvigsk Forening om det danske mindretals museumsarbejde i Sydslesvig. Der er her tale om en parallel til den samarbejdsaftale, der i 2009 blev indgået om det tyske mindretals museumsarbejde i Sønderjylland.

Den i 2009 indgåede samarbejdsaftale med Nationalmuseet blev konkretiseret ved et stort fællesmøde mellem medarbejderne fra de to institutioner.

Som specialmuseum skal Museum Sønderjylland have fokus på internatio-

nalt samarbejde. Som et par eksempler på dette kan nævnes, at museets direktør i juni var på Færøerne for at fortælle om museumsfusioner i Danmark, og i begyndelsen af november deltog han sammen med kolleger fra hele Østersøområdet i det første af en række planlægningsmøder, der skal genoplive den såkaldte Baltiske Arkæologikongres. Dette møde fandt sted i Riga. Ultimo november var direktøren og overinspektøren fra søfartsafdelingen i Aabenraa endvidere i Hong Kong for bl.a. at undersøge mulighederne for en tæt samarbejdsaftale med dels Hong Kong Maritime Museum dels professor Bert Becker fra University of Hong Kong. Her er det den fælles historie med langdistance-søfarten til Østen fra Aabenraa, som er det fælles fagområde, og hvor vi kan hjælpe hinanden på en lang række områder.

Flere af museets medarbejdere har deltaget i internationale kongresser, og to internationale kongresser blev også afholdt på og af Museum Sønderjylland. Således den årligt tilbagevendende »Das Internationale Sachsensymposium« med 90 deltagere fra 9 europæiske lande. Kongressen blev afholdt på Arkæologi Haderslev. På Sønderborg Slot afholdtes næsten samtidig en international kongres om den verdenskendte havearkitekt Jens Jensen. Ved denne kongres var der deltagelse fra mange lande, bl.a. USA. Det daglige tætte grænseoverskridende samarbejde bl.a. med EU-projektet »Projekt Mindretalsliv«, men også i alle mulige andre sammenhænge, opfatter vi måske ikke selv som internationalt samarbejde, men det er det selvfølgelig.

Kulturby 2017

Flere af museets medarbejdere har også været aktivt involveret i arbejdet for at gøre Sønderborg sammen med hele region Sønderjylland/Schleswig til europæisk kulturhovedstad i 2017. I det år er det Danmarks tur sammen med Cypern, og eneste »konkurrent« er Århus. Da temaet for 2017 imidlertid er »kultur over grænser«, har grænselandet her nogle klare fordele, hvis man forstår at holde fokus på grænselandets møde mellem kulturer, identiteter, nationer og sprog. Gennem et dygtigt forarbejde er det lykkedes hovedkræfterne bag projektet at få hele regionen, både Sønderjylland og landsdelen Schleswig samt Region Syddanmark og Schleswig-Holstein, aktivt med på idéen. Museum Sønderjylland har i slutningen af 2010 inddraget kulturbyprojektet i sin langtidsplanlægning og vil i det kommende år konkretisere sine temaer, bl.a. ud fra arbejdet med »Projekt Mindretalsliv« og den maritime kultur.

Ledelsesstruktur

Gennem de seneste par år har museets ledergruppe indgående diskuteret, hvordan ledelsesstrukturen skal se ud i fremtiden. Da vi i sin tid dannede museet, kom ledergruppen til at bestå af de tidligere museumsledere samt den nyudnævnte administrationschef og direktør. For at sidestille de fem fagområder (naturhistorie, arkæologi, historie/etnologi, kunsthistorie og administration) indførtes endvidere en søjleledelse, hvor søjlelederne valgtes ved afstemning inden for hvert fagområde.

Det var en god og enkel struktur i begyndelsen af museets levetid. De fleste medarbejdere var tæt på de ledere, de kendte, og som alle havde været med til at danne museet. I 2008 begyndte vi at diskutere, om denne struktur nu

også var den mest hensigtsmæssige for museets videreudvikling. Sønderjylland som kulturområde var med dannelsen af det store museum blevet endnu mere centralt, end det havde været før, hvor også de lokale områder havde spillet en meget stor rolle. Endelig var der uklarhed i forholdet mellem begreberne daglig ledelse og søjeledelse.

Opgaven kan synes enkel, men det er den bestemt ikke. Museet er dels præget af for nogle museers vedkommende en over 100 år lang historie, dels af fem vidt forskellige fagområder, der både skulle have plads til at udvikle deres respektive kendetegn, dels meget gerne skulle til at arbejde mere på tværs, og endelig ligger afdelingerne spredt over hele Sønderjylland. Det sidste stiller specielle krav til den daglige ledelse.

I 2010 kombinerede vi derfor diskussionerne om museets vision, mission og værdigrundlag med spørgsmålet om den rigtige ledelsesstruktur. Hvordan kunne vi ved siden af, at den daglige ledelsesopgave blev varetaget, sætte mere fokus på Sønderjylland (vel vidende at et par af afdelingerne har arbejdsområder, der rækker langt uden for dette område), således at museet blev mere kendt, blev mere fast forankret i landsdelen, og nationalt og internationalt blev anerkendt som én samarbejdende institution. Opgaven var populær sagt både at opretholde en synlig ledelse i de enkelte afdelinger samtidig med, at vi styrkede den faglige ledelse.

Kendetegnende for Museum Sønderjyllands museumsfilosofi er, at de såkaldte fem hjørnestene (indsamling, registrering, bevaring, forskning og formidling) er det, der samlet set kendetegner og bærer et museum. Det er vores holdning, at ingen af disse ben kan stå selv og dermed heller ikke kan udgøre en selvstændig ledelse. Alle fem skal være synlige på alle afdelinger, ellers er der stor fare for, at vi udvander begreberne og dermed skaber dårligere museer. Samtidig behøvede museet ikke nye ledelsesniveauer.

I sommeren 2010 fremlagdes et forslag, som blev vedtaget i MED-udvalget, ledergruppen og bestyrelsen. Vi gjorde op med de gamle ledelsesbegreber – afdelingsledelse og søjeledelse – og indførte i stedet et nyt begreb: fagområdeledelse. I begrebet tog vi ikke hensyn til, hvor i Sønderjylland museerne ligger, hvordan deres historie er, eller om det er store eller små afdelinger.

Den øverste ledelse er der ikke ændret ved. Det er stadig bestyrelsen og direktøren, der har det overordnede ansvar for hele »butikken«. Herunder findes så ledelsen af fagområderne, som i den ny struktur, der kan ses grafisk på hjemmesiden, sidestiller fagområderne, der hver især har en række afdelinger. Den nye struktur trådte i kraft 1. januar 2011.

Vision og mission

Museets vision, mission og værdigrundlag er også blev diskuteret. Ud over at få det internationale aspekt med i den hidtidige vision indførtes mindre ændringer flere steder, og således fik ordet oplevelse også en plads i museets værdigrundlag. I værdigrundlaget har vi indskrevet en vigtig sætning, som siger næsten alt om det at drive museum, nemlig, at: *Museum Sønderjylland eksisterer for borgernes og brugernes skyld. Derfor indsamler og formidler vi viden om fortiden og samtiden i nutiden og bevarer kulturarv og viden for fremtiden.*

Kulturhistorie Tønders nye kombinerede tekstilmagasin og studiesal på loftet i Drøshes Hus.

Bygninger

Museets bygningskontor har ud over vedligeholdelsen i alle afdelinger arbejdet med en række konkrete byggesager for Museum Sønderjylland.

I 2009 købte museet ejendommen Lindedal 9 af Haderslev Kommune. Bygningen skulle indrettes til kontorer, værksteder og velfærdsrum (bad m.v) for museets arkæologiske afdeling. Arbejdet med at indrette huset gik i gang i foråret 2010 efter, at den forurenede jord, der fandtes på grunden, var blevet fjernet. Meget langt hen ad vejen har museets egne håndværkere fra Arkæologi Haderslev, Kulturhistorie Tønder og Cathrinesminde Teglværk stået for ombygning og renovering. Det er bl.a. i sådan et tilfælde, at fordelene ved museumsfusionen er meget synlig.

Indretningen af den øverste etage i Drøshes Hus i Tønder blev også afsluttet i 2010. Takket være en fornem bevilling fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til Almene Formaal er der her skabt et meget smukt rum, som nu skal fungere som studierum for museets omfattende samling af kniplinger. Næppe var indretningen til ende, før Ny Carlsbergfondet bevilgede en stor sum penge til nyanlægning af haven bag huset. Dette arbejde vil blive gennemført i 2011.

Ved museerne i Tønder har medarbejderne i samarbejde med museets arkitekt og arkitektfirmaet Michael Hansen, København, udarbejdet forslag til en ny bygning nord for vandtårnet. Bygningen er det sidste skud på det projekt,

som påbegyndtes i 1992. Projektet godkendtes af bestyrelsen i december 2010, og nu venter et større arbejde med at skaffe ekstern finansiering til bygningen. Bygningen skal indeholde udstillinger om nordisk design med udgangspunkt i museets arbejde med Hans J. Wegener.

Gennem 2010 arbejdedes der i tæt samarbejde med Aabenraa Kommune med at undersøge mulighederne for at flytte Kulturhistorie Aabenraa fra de nuværende meget små forhold på H.P. Hanssens Gade til en noget større bygning på Haderslevvej 1 i Aabenraa. Her var der mulighed for at lave handicapadgang, for flere parkeringspladser, og der var – i museets øjne – også tale om en bygning, som helt klart har nogle arkitekturhistoriske kvaliteter. Bygningen ejes af Aabenraa Kommune, som var parat til at stille den frit til rådighed for museet. Offentliggørelsen af disse planer affødte en masse kritik i avisernes kronikker, hvor velmenende borgeres holdninger i Aabenraa bestemt ikke svarede til museets ideer. En forsigtig »føler« hos en række fonde gav ikke interesse nok for projektet, hvorfor bestyrelsen i december besluttede, at museet skal blive på den nuværende adresse. Bygningen her vil i de kommende år blive istandsat og lettere moderniseret.

På Cathrinesminde Teglværk konkretiseredes planerne for et kommende sønderjysk industrimuseum, som skal indrettes i en af tørrehallerne ved teglværket. De kommende år vil vise, om der kan skabes finansiering til projektet.

Endelig er møllerboligen i Højer, som i 2009 erhvervedes for en fornem donation fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til Almene Formaal blevet sat i stand, så hele det fine kompleks nu fremstår virkelig smukt.

2010 var året, hvor Dybbøl Mølle kunne nyde den afsluttede restaurering, mens vi ventede på, om de nye arbejder holdt til det barske vejr. Det gjorde de, og efter forsøg med forskellig overfladebehandling foretages den endelige behandling i foråret 2011. Samtidig er møllens besøgstal med ca. 18.000 besøgende ved at være tilbage på det gamle niveau.

Ved to vigtige politiske besøg på Dybbøl Banke: Kulturminister Per Stig Møller den 25. juni og Folketingets Kulturudvalg den 21. september redegjorde møllens formand, Jens Møller, for problemerne med at skaffe midler til den kontinuerlige vedligeholdelse af Danmarks måske vigtigste nationale symbol. I slutningen af året kom der så tilsagn fra Kulturministeriet om en bevilling på 400.000 kr. over to år fra Tipsmidlerne til dækning af en del af vedligeholdelsesudgifterne.

Samtidig har museets arkitekt, Flemming Sørensen, arbejdet videre med planlægningen af den forestående restaurering af møllerboligen for de tidligere bevilgede 5,5 mio. kr. fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal. Endvidere arbejder bestyrelsen for virkeliggørelsen af andre dele af den i 2009 udarbejdede »visionsplan« for Dybbølområdet. Nye formål skal findes for både »Skansegården« og »Bøffelkobbekobbelhuset«, der i 2010 gennemgik en nødtørfert renovering. Og endelig har møllens formand, Jens Møller, startet overvejelserne om det kommende 150-års jubilæum for 1864 i april-juni 2014.

Personale

Der er i gennemsnit ansat ca. 170 medarbejdere i Museum Sønderjylland. I

ledergruppen var der en del udskiftning i 2010, som også for to af stillingernes vedkommende blev omtalt mere indgående i årsberetningen for 2009. Ph.d., mag.scient Mette Stemmann kunne således 1. februar sætte sig i chefstolen som overinspektør for fagområdet *Naturhistorie og Palæontologi*. Mette overtog samtidig ledelsen af museets konserveringsværksted. 1. februar var der også chefskifte på Kulturhistorie Aabenraa, hvor cand.mag. Stefanie Robl Matzen blev den nye overinspektør. Stefanie har fra 1. januar 2011 fået ansvaret for fagområdet *Sønderjyllands Erhvervshistorie*. På Kulturhistorie Tønder var der chefskifte den 1. oktober. Her blev cand.mag. Elsemarie Dam-Jensen den nye overinspektør. Elsemarie afløste museumsinspektør Inger Lauridsen. Elsemarie skal samtidig lede fagområdet *Sønderjyllands Kunsthåndværk og Kunstindustri*. Elsemarie har de sidste 2 1/2 år fungeret som konstitueret overinspektør på afdelingerne i Tønder, idet Inger og Elsemarie »byttede« job, således at Inger kunne få mere tid til at få afsluttet nogle af de projekter, der ventede og kun kunne afsluttes af hende. Inden konstitueringen har Elsemarie været museumsinspektør ved samme afdeling, så Elsemarie er både godt inde i arbejdet, men hun kender også personalet, ledergruppen og ansvarsområderne særdeles godt. Og endelig har hun gennem snart mange år været en både kendt og værdsat museumsmedarbejder overalt i Sønderjylland.

Inger Lauridsen stopper heldigvis ikke som medarbejder i Museum Sønderjylland. Det lykkedes nemlig i 2009 at skaffe to års løn fra Ny Carlsbergfondet til at få skrevet kniplingernes historie. Det er aldrig gjort, og den bedst rustede til denne opgave er uden tvivl Inger. Inger er derfor fra 1. september 2010 ansat som seniorforsker, hvilket betyder, at hun de næste to år skal bruge hele sin tid på forskningsprojektet. Inger Lauridsen er med projektet rykket ind i den nyindrettede loftsetage i Drøhøes Hus.

Bikubens Museumspris

Bikubens Danske Museumspris er den fornemste museumspris, man kan få i Danmark. I 2010 var det for første gang nogensinde et af de sønderjyske museer, der blev betænkt med denne fornemme anerkendelse. Prisen blev overrakt ved en festlighed på Statens Museum for Kunst den 31. maj. Det blev museets kunstafdeling i Tønder, som fuldt fortjent løb med prisen. I juryens begrundelse for at tildele os prisen, hedder det ordret: »Kunstmuseet i Tønder tildeles Den Danske Museumspris 2010 for den kvalitative og konsekvente etablering af museets samling af nordisk og nordeuropæisk kunst fra det 20. og 21. århundrede. Igenem de sidste 15 år har museet, med indgående kendskab til nordisk samtidskunst, skabt en både æstetisk frapperende og eksistentiel indsigtfuld præsentation af de nordiske landes kunstneriske udtryk og natursyn. Museet åbner hermed i grænselandet en port til Norden af stor betydning for regionen«. Med prisen og den anerkendelse, der alene ligger her, fulgte en plakette, som nu er muret ind i museet, samt en check på 500.000 kr.

Besøgstal og økonomi

Museum Sønderjylland er med 2010 gået ud af sit femte driftsår. Der er fortsat tale om en forholdsvis ny institution, og 2010 har som de tidligere år været præget af en vis usikkerhed omkring de budgetterede udgifter.

Et af formålene med etableringen af Museum Sønderjylland var så vidt muligt at undgå en omkostningstung administration og i stedet rette fokus og ressourcer mod museets basale funktioner som forsknings- og formidlingsinstitution. Det er vores opfattelse, at dette mål også er fastholdt og udbygget i 2010.

Museets driftsgrundlag tilvejebringes i betydeligt omfang ved indtægter fra blandt andet de lovpligtige arkæologiske nødudgravninger (kap. 8-undersøgelserne). Også i 2010 var disse meget omfattende. En meget stor del af museets personale er faktisk ansat til denne opgave – en opgave, som vil variere fra år til år, og som kræver meget stram budgetstyring. Museet har også i 2010 modtaget en række betydelige donationer eller tilsagn om sådanne fra en række fonde, som har gjort det muligt at renovere bygninger, at nyindrette faciliteter for samlingerne i flere af museets afdelinger og at udføre bl.a. forsknings-, formidlings- og publikationsarbejde, som ellers ikke kan rummes inden for museets normale budget. Både med hensyn til det arkæologiske arbejde og museets indtægter i øvrigt, er det værd at bemærke, at museet har næsten det samme i eksterne tilskud som statstilskuddet, og at indtægterne udefra er næsten dobbelt så store som de kommunale tilskud. Da langt hovedparten af midlerne er anvendt på lønninger til medarbejdere, skaber museet således arbejdspladser i Sønderjylland og trækker også nye borgere til landsdelen.

Nogle økonomiske hovedtal og besøgstal:

Indtægter	2010 (inkl. Historiecentret og Dybbøl Mølle)	2009 (ekskl. Historiecentret og Dybbøl Mølle)	2008 (inkl. Historiecentret og Dybbøl Mølle)
§ 15 og 16 tilskud fra staten (m.v.)	34.764.466	32.689.462	30.935.223
Indtægter fra de fire sønderjyske kommuner inkl. anlægstilskud	16.433.708	16.883.464	16.782.138
I alt	51.198.174	49.572.926	47.717.361
Indtægter fra arkæologi, fonde, projekter, salg og entre.	31.654.418	30.610.297	32.944.172
Omsætning Dybbøl Komplekset	6.286.680		
I alt	89.139.272 (ekskl. moms)	80.183.223 (ekskl. moms)	80.661.533 (ekskl. moms)
Besøgstal i alt	248.056	249.832	240.441
Antal gæster ved foredrag og rundvisninger	15.215	12.354	14.921

Igen i 2010 lagde museets medarbejdere en kæmpe indsats i museets tjeneste. Det er samlingerne – både inden for og uden for museernes mure – og medarbejderne, der bærer institutionen. Derfor skal der lyde en stor tak for 2010. Rammerne udgøres af økonomien og den arbejdsro, der kan ligge her. Bestyrelsen har som museets øverste ledelse et stort ansvar for, at det går godt. Derfor skal der også lyde en varm tak til bestyrelsen for støtte og opbakning på mange forskellige måder i 2010. En stor tak til de fonde, virksomheder og private, der har støttet os med rundhåndede pengegaver også i 2010. Uden støtten herfra ville museet ikke kunne eksistere i sin nuværende form. En tak skal også lyde til de gæster og andre brugere, som har besøgt eller på anden måde udnyttet vores tilbud i 2010, og det samme gælder de fire sønderjyske kommuner, staten og regionen for økonomisk støtte og for i øvrigt på alle områder glimrende samarbejde i 2010. Sidst, men ikke mindst skal der også lyde en varm tak til alle medarbejderne og museets mange frivillige for aldrig svigtende engagement.

Naturhistorie og palæontologi v. Mette Steeman

I juni lagde en finhval sig til at dø i Vejle fjord. Det var en oplagt mulighed for os til at se, hvordan muskler, sener og andet præcist sidder på en nulevende bardehval. Det er meget nyttigt til sammenligning med de uddøde hvaler. Specifikt er de uddøde hvalers fødefangstteknikker et af fokusområderne i afdelingens forskning, og derfor var det en stor mulighed for os at se på finhvalen fra Vejle. Museets naturhistoriske konservator, Trine Sørensen, deltog desuden i skeletteringen af hvalen, dels for at hjælpe med det store arbejde, dels for at udbygge sin erfaring i skelettering af så store dyr. I forbindelse med skeletteringen blev der lavet en del foto- og videodokumentation. En del af denne blev efterfølgende samlet i en fotoudstilling, som blev vist i museet hen over sommeren.

September måned var meget travl. I weekenden 25.-26. september deltog afdelingen sammen med en række andre geologiske institutioner og foreninger i Danmark i afholdelsen af Geologiens dage. Året tema var Naturkanon, og da Gram Formationen er med i denne, var det oplagt at arrangere guidede ture i lergraven. I samme forbindelse holdt Mette Elstrup Steeman foredrag om hvalernes evolutionshistorie i et samarbejde med Folkeuniversitetet og Foreningen Norden.

Uge 39 afholdes der hvert år »Naturvidenskabsfestival«, hvor årets tema i 2010 var maskiner. Vi tog tråden op og tog 'tidsmaskinen' tilbage til havbunden for 10 millioner år siden. Vi havde således næsten 300 skolebørn med i Gram Lergrav for at finde fortidens havdyr i løbet af den uge.

Over efteråret vistes særudstillingen »Dinosaurerne er her«. Der blev udstillet en række nedskalerede dinosaurmodeller sammen med afstøbninger af fossiler af nogle af de kødædende dinosaurer. Alt sammen venligst udlånt af den prisvindende modelbygger Spike Ekins. Herigennem blev det belyst, dels hvordan vi nu om dage mener dinosaurer har set ud og levet, og dels den komplicerede proces, det er at rekonstruere uddøde dyr ud fra fossilt materiale. Udstillingen var meget velbesøgt, især i efterårsferien. Mette Elstrup Steeman holdt et dinosaurforedrag i forbindelse med denne udstilling.

Både afdelingen for Naturhistorie og palæontologi og Konserveringen repræsenterede museet på konferencen »58th meeting of the Symposium of Vertebrate Palaeontology and Comparative Anatomy and 19th meeting of the Symposium of Palaeontological Preparation and Conservation«, der blev afholdt i Cambridge i midten af september. Begge præsentationer blev modtaget vel. Herudover deltog den adjungerede lektor Ella Hoch på konferencen »European Association of Vertebrate Palaeontologist Annual Meeting« i starten af juni i Aix-en-Provence i Frankrig. Dette ansprede bl.a. til et samarbejde med en spansk forskergruppe om udviklingen af en metode til at bruge radioaktivitet til at finde fossiler i Gram Lergrav. Det skal desuden nævnes, at en del af en sælknogle, som blev fundet i lergraven af samler Mette Hofstedt, blev anerkendt som Danekræ.

Arkæologi v. Lennart S. Madsen

Museum Sønderjyllands arkæologiske afdeling fortsatte i 2010 det meget høje aktivitetsniveau, der var blevet indledt i 2007, men også i Sønderjylland kunne den økonomiske krise mærkes. Antallet af afsluttede sager, det være sig udgravninger eller prøvegravninger, faldt med omkring 20 %, men alligevel kan afdelingen ikke på nogen måde klage over manglende aktivitet. I løbet af året blev både den store udgravning af Bestseller-grunden nord for Haderslev og de mange udgravninger på motorvejen mellem Kliplev og Sønderborg endelig afsluttet. Begge kampagner kom til at lide under den lange vinter, faktisk både først og sidst på året, men det lykkedes museet at få afsluttet inden for de aftalte tidsfrister.

Afdelingen udfører de arkæologiske undersøgelser i henhold til museumslovens kapitel 8 i de fire sønderjyske kommuner, samt – på vegne af Museet på Koldinghus – i Kolding Kommune. For at kunne udføre de mange prøvegravninger og egentlige udgravninger var der som tidligere år et stort antal ansatte i den arkæologiske afdeling. Vi lå således løbet af året på et gennemsnit på omtrent 60 ansatte. Bemærkelsesværdigt ved året var, at der faktisk ikke var en eneste arkæologistuderende ansat. Det er efterhånden blevet umuligt for de studerende at tage sig et frisemester for at lære at grave, hvilket betyder, at de nu er nødt til at gøre det i en periode, der ligger mellem afsluttet bachelor- og påbegyndt kandidatuddannelse.

I 2010 udførte afdelingen 27 prøvegravninger og 33 udgravninger. Disse tal dækker over undersøgelser, der havde en varighed fra en enkelt dag til flere måneder. Bemærkelsesværdigt er faldet i prøvegravninger. I 2008 udførte afdelingen 85 prøvegravninger; dette tal faldt til 36 i 2009, og i 2010 var det altså nede på 27. Det er her, man kan aflæse den økonomiske krise! Der blev simpelthen ikke gennemført lige så mange byggemodninger mv. i 2009 og 2010 som i 2008. Til tallene skal dog lægges omkring 20 egenfinansierede prøvegravninger, typisk staldbygninger og lignende på under 5000 m², der normalt har en varighed af en dag. Disse prøvegravninger betales af museets egen kasse. Også her kunne de vanskelige tider, hvor det kan være svært at få lån til sit landbrugsbyggeri, mærkes, idet antallet var noget lavere end de foregående år.

Udgravninger/indsamling

Årets udgravninger har som sædvanlig givet en lang række spændende resultater, og de vigtigste heraf vil blive omtalt nedenfor. Men da året bød på afslutninger af de mange udgravninger på motorvejen (i alt 53 udgravninger, nogle udført over flere omgange), vil det være på sin plads at indlede med en kort beskrivelse af de vigtigste resultater af de mange gravninger, sådan som de fremgik af Per Ethelbergs afslutningsbrev til bygherren, Vejdirektoratet:

»Motorvejsprojektet har til dato været Museum Sønderjyllands største projekt. De første forundersøgelser startede i efteråret 2007. Museum Sønderjylland har bestræbt sig på så at sige at bane vejen for entreprenøren. Museets ressourcer har som forventet været strakt til det yderste. Der har derfor heller ikke været muligt at udfærdige de mange bygherrerapporter, men den del af arbejdet vil vi nu tage fat på.

Men allerede nu står det klart, at vi har opnået så banebrydende resultater, at det for visse perioder grundlæggende må forandre vores opfattelse af den kulturhistoriske udvikling. Det gælder især perioderne ældre og yngre romersk samt ældre germansk jernalder (50 f.Kr.-525 e.Kr.). Tidligere troede vi, at området omkring offermosen i Nydam nærmest var folketomt, men nu kan vi se, at det har været meget tæt befolket. Det umiddelbare indtryk, når man betragter husudviklingen, er, at der har været kontinuitet fra omkring midten af 1. årh. til en gang ind i 5. årh. Dette står i kontrast til udviklingen længere mod nord og vest, hvor der er et markant brud i udviklingen mellem ældre og yngre romersk jernalder ca. omkring 200 e.Kr. Omvendt ser man den samme udvikling i Sydslesvig, som de sydøstlige dele af Nordslesvig synes at knytte sig tæt til.

Også for jægerstenalderens vedkommende har vi fået ny viden. Vi har således fundet adskillige specialiserede jagtstationer, hvor jægerne kun har opholdt sig i kort tid. Disse jagtstationer stammer fra Ertebøllekulturen, som skal dateres til 5500-4100 f.Kr. Den slags inlandsjagtstationer for den ellers primært kystbundne kultur har vi ikke haft kendskab til tidligere i Sønderjylland. Vi kan se, at man på disse stationer overvejende har tilvirket jagtredskaber i form af pile og pilespidser. Desværre har vi ikke fundet pladser med bevaret organisk materiale.

Endelig har vi høstet værdifuld ny viden om landbebyggelsen i tidlig middelalder, ligesom vi har kunnet dokumentere, at man har bygget gårde med jordgravede stolper så langt op i tid som 1600-tallet, selvom det synes at have været forbudt ved lov. Særlig i udkanten af de eksisterende landsbyer har det vist sig, at der i den tidlige middelalder ofte lå gårde, og at der muligvis er foregået en landsbyflytning mere end hvad man regnede med.

Der har dog også været perioder af forhistorien hvorfra vi næsten ingen fund har gjort over det godt 26 km lange tracé. Det drejer sig især om bondestenalderen, bronzealder samt yngre jernalder og vikingetid. Det er også bemærkelsesværdigt, at ingen gravhøje er blevet berørt af vejtracéet ligesom antallet af gravpladser er meget underrepræsenteret i forhold til bopladserne. Således har vi kun kunnet påvise to gravpladser. Der er i begge tilfælde tale om relativt små urnegravpladser fra ældre romersk jernalder (50 f.Kr.-200 e.Kr.).

Der er blevet indsamlet mange naturvidenskabelige prøver, og efterhånden som resultaterne begynder at løbe ind, vil de givetvis yde et væsentligt bidrag til udviklin-

gen af en hustypologi baseret på absolutte dateringer. Nogle af de mange prøver har også indeholdt forkullet korn, som vidner om afgrødevalg og dyrkningsmetoder.

Mange år frem i tiden vil de resultater, vi har gravet frem på motorvejstracéet, utvivlsomt komme til at præge vores forskning her i Sønderjylland. På mange måder har vores undersøgelser sat nye standarder for den arkæologiske virksomhed – ikke blot i Danmark, men også hos vores kollegaer syd for grænsen.»

Nu er der så tid til at få skrevet udgravningsberetninger, og i de kommende år vil materialet fra udgravningerne langs motorvejen komme til at indgå i publikationer af forskellig slags, ligesom der arbejdes med planer om en større publikation, hvor nogle af de vigtigste udgravninger vil blive præsenteret.

Men her følger traditionen tro en kort gennemgang af nogle af årets vigtigste resultater, nogenlunde fordelt på tidsperioder.

Som omtalt sidste år blev der i samarbejde med Kulturarvsstyrelsen til motorvejsprojektet udviklet en ny metode til at foretage forundersøgelser efter stenalder, idet de strækninger, hvor risikoen for at støde på bopladser fra stenalderen var størst, blev pløjet og plovfuren afsøgt for fund af bearbejdet flint. De fleste af de fundne bopladser, eller rettere små jagtstationer, blev udgravet i 2009, men en enkelt stor boplads blev undersøgt 2010. Den bærer navnet Kogang II og er beliggende mellem Kliplev og Søgård.

Flintfundene fra udgravningen viste en vis lighed med den nærliggende Kogang I. Det drejer sig om en fornemt bevaret og totaludgravet jagtboplads fra jægerstenalder/ertebøllekultur med et meget stort antal pilespidser og affald fra produktion af disse samt andre våben og redskabstyper. Sammenhængen med de samtidige fund fra Kogang I vidner om betydningen af dette sted. Her er ældre stenalders jægere vendt tilbage igen og igen, og sammen med fund fra yngre stenalder understreger det, at området omkring Bjernstrup Mølleå har været et centralt område igennem det meste af stenalderen. Bronzealderen fylder normalt ikke så meget i en sådan fundgennemgang. De store gravhøje er enten fredede eller stort set helt bortpløjede, og bønderne boede i enkeltgårde, så deres bopladser er betydeligt sværere at finde end jernalderens ofte ganske store landsbyer. I de forskellige udgravninger på motorvejen dukkede der hist og her et hus fra bronzealderen op, men den store bronzealderudgravning i 2010 blev undersøgelsen af Rise Søndervang i nærheden af Rødekro.

Her blev der i forbindelse med anlæggelse af en genbrugsplads afdækket et hus med vægrøft uden indre tagbærende stolper. Huset var knap 15 m langt og godt 6 m bredt. Det blev ikke fundet daterende genstande i tilknytning til hustomten, men både ved Egelund Nord og ved Brunde, der ligger ganske tæt på Rise Søndervang, er der fundet lignende hustomter, som kan dateres til mellem 900 og 800 f.Kr, altså yngre bronzealder.

Huse fra yngre bronzealder er relativt sjældne i Sønderjylland. Allerede fra begyndelsen af bronzealderen (1600-1500 f.Kr.) synes området omkring Brunde og Rise at være relativt intensivt udnyttet. Herom vidner fund af ganske mange hustomter og gravhøje en samlingsplads undersøgt ved genbrugspladsen.

Denne fremtrådte som et område med tætliggende jordovne, der er gruber

i undergrunden fyldt med skørbrændte sten og trækul. 14C-dateringer af nogle af disse ovne antyder, at pladsen har været i brug fra omkring 1400 f.Kr. til ind i yngre bronzealder. Samlingspladsen har således været i brug samtidig med de væggroftuse, som er dokumenteret i Brundeområdet. Hustomterne viser, at man i yngre bronzealder fortsat boede på spredtliggende enkeltgårde. Der skete dog en voldsom udtynding af husenes antal og dermed også af befolkningens størrelse. Samtidig aftog husene markant i størrelse. Alt i alt er fundet med til at underbygge opfattelsen af yngre bronzealder som en krisetid i Sønderjylland.

Jernalderen og specielt perioderne førromersk jernalder, ældre og yngre romersk jernalder samt ældre germansk jernalder (dvs. perioden fra 500 f.Kr. til 500 e.Kr.) er, som det er skitseret ovenfor, de perioder, hvorfra de fleste fund på motorvejen stammer. Dette gælder både, når man ser udgravningerne samlet over de tre år, projektet løb, og når man ser isoleret på udgravningerne i 2010. Disse udgravninger vil blive nøjere omtalt i de kommende år.

Men museet har i 2010 også udført udgravninger andre steder end på motorvejen, og nogle af disse har bragt ganske bemærkelsesværdige resultater.

Ved en undersøgelse på lokaliteten Christiansminde ved Vonsild fandtes der gårdsanlæg fra yngre romersk eller ældre germansk jernalder. Det bestod af to treskibede langhuse, der havde afløst hinanden som hovedhus i samme gård. De to huse lå »rent«, det vil sige uden indblanding fra hverken ældre eller yngre bebyggelser. Heraf kan man slutte, at det trækul, der er fundet i stolpehullerne, virkelig stammer fra de to huse. Dette indebærer, at museet kan opnå en meget præcis naturvidenskabelig datering af de to huse. Da de synes at være samtidige med en landsby, Teglgård, som er delvis udgravet 600 m nord for Christiansminde, vil de på sigt kunne bruges som modeller for udredningen af den noget mere komplicerede anlægsstruktur, der findes på Teglgård. De vil også kunne bruges som kronologiske fikspunkter for dateringen af gårdene i denne landsby. Hvorvidt der er tale om en enkeltliggende satellitgård eller en del af landsbyen, er det for tidligt at sige noget om, men med udgravningen ved Christiansminde blev endnu en vigtig brik føjet til puslespillet.

Ved Kærgård, der ligger nord for Højer, 500 m vest for Trælbanken, et ringformet voldanlæg fra romersk jernalder, undersøgte dele af en landsby fra ældre romersk jernalder. Inden for et forholdsvis lille område fandtes 14 treskibede langhuse, som antagelig har tjent som hovedhuse, tre firstolpeanlæg og seks økonomibygninger. Hertil kommer adskillige kortere eller længere hegnsforløb sat med enkeltstolper eller i grøfter samt et stort antal gruber og jordovne, som repræsenterer forskellige aktivitetsområder. De mange gårde og huse har ikke eksisteret samtidig, bl.a. er et af dem fra yngre bronzealder. Men væsentligst er fire huse, som kun i få detaljer adskiller sig fra den slags huse, som anglerne byggede omkring Kristi fødsel og århundrederne derefter. Trælbanken, der som ligger ca. 500 m øst for Kærgård, er 14C-dateret til 1. årh. e.Kr. Den er således samtidig med de fire gårde på Kærgård. Dette indebærer, at Trælbanken må være opført af anglerne. Det var også anglerne, som opførte Olgerdiget, som er et forsvarsværk, der stort set forløber mellem Åbenrå Fjord og Vidå-systemet. Trælbanken er anlagt på nordsiden af Vidåen,

hvilket antyder, at Trælbanken og Olgerdiget kan være dele af samme forsvarsværk. På øen Sild er en noget lignende, men større ringborg – Archsumburg – anlagt på nøjagtig samme tid. Den stamme, der har haft kontrol over Trælbanken og Archsumburg, har kontrolleret adgangen til Vidå-systemet. Der er tale om et så stort og komplekst anlæg, at det næppe kan være en mindre lokal stammefyrste, som står bag. Det må være en centralmagt eller en tidlig rigsdannelse. Udgravningen ved Kærgård har således frembragt væsentlig ny viden om den tidlige rigsdannelse i Sydsandinavien. Tidligere var det opfattelsen, at rigsdannelsesprocessen først blev indledt adskillige hundrede år senere, end det nu ser ud til at være tilfældet.

Fra en lidt senere periode stammer et meget spændende fund fra lokaliteten Rugmarken ved Løgumkloster. Her undersøgtes to bebyggelser, der hver var i flere etaper: Ældst var en større gård, med et stort hovedhus som blev afløst af flere mindre gårde, der hver synes at have eksisteret i mindst tre faser. Hver gård bestod af et hovedhus og en økonomibygning, som var omgivet af et hegn, hvoraf en større eller mindre del var overdækket med et sadeltag. Til denne bebyggelse hører massive spor efter udvinding af jern.

Nord herfor udgravedes en lidt yngre bebyggelse, som har bestået af mindst fire, meget stramt strukturerede gårdsanlæg, hvor hovedhusene nærmest var anlagt på række. Gårdene har målt 30x30 m og bestod af et hovedhus og en lille økonomibygning. Det hele var omgivet af et hegn, som var overdækket med sadeltag mod nord og vest. Spredt fandtes desuden 5 grubehuse, små nedgravede værkstedhytter, der har tilhørt den strukturerede landsby.

Den ældste landsby skal antagelig dateres til 4. årh., dvs. slutningen af yngre romersk jernalder og begyndelsen af ældre germansk jernalder (325-400 e.Kr.), hvorimod den strukturerede landsby er noget yngre. I et af grubehusene, som tilhørte denne bebyggelse, fandtes flere skår af et frankisk spidsbæger af olivengrønt glas. Der er første gang, at den slags glas er fundet i Sønderjylland. Nærmeste paralleller stammer fra Dankirke syd for Ribe og Dejbjerg ved Ringkøbing Fjord. Der er tale om et ekstremt sjældent fund. Den slags bægre bliver gerne dateret til 5.-6. årh. Her skal de nok dateres til 5. årh., idet der må antages at være kontinuitet mellem de to bebyggelser.

Disse stramt strukturerede landsbyer fra denne tid er en sjælden anlægstype, og det er første gang, den er påvist i Sønderjylland. Blot yderligere to landsbyer – begge jyske – kendes, nemlig Præstestien nord for Esbjerg og Rindum Skole ved Ringkøbing. Det er interessant, at den indbyrdes afstand mellem disse pladser meget nøje svarer til dagsrejser til hest. Om der blot er tale om en tilfældighed, må fremtiden vise, men en arbejdshypotese kan være, at sådanne strukturerede, nærmest militære landsbyer er anlagt med en afstand af en dagsrejse til hest. Fundene af glasskårene fra det frankiske spidsbæger er med til at understrege pladsens særegenhed.

I Nydam Mose på Sundeved var museet også involveret – dog mere indirekte – i aktiviteter. I vinteren 2009 og igen i sommeren 2010 blev mosen målt op med georadar mhp. at finde ud af, at det med denne teknik er muligt at »se« oldsager nede i mosen. Projektet, der fortsættes i det kommende år, sker i tæt samarbejde mellem Selskabet for Nydamforskning, Nationalmuseet, Mo-

esgård Museum, Museet på Gottorp Slot, Kulturarvsstyrelsen og Museum Sønderjylland.

I de senere år har afdelingen undersøgt rigtig mange landsbyer fra den ældre del af middelalderen. Ud over de spændende resultater fra Bramdrup, der blev omtalt i sidste årsberetning, og de adskillige middelalderlige bebyggelser, både dele af landsbyer og hele enkeltgårde, som afdelingen har undersøgt på motorvejen, dukker middelalderen også op mange andre steder.

På motorvejen er der i 2010 udgravet middelalderlige gårdsanlæg på fem lokaliteter, men herudover skal tre andre lokaliteter, der har givet gode fund fra middelalderen, nævnes her.

Afdelingen har ved flere lejligheder foretaget udgravninger i forbindelse med anlægsarbejder (kirkegårdsudvidelse, parkeringsplads, menighedshus mm.) ved Starup Kirke på sydsiden af Haderslev Fjord. Således også i 2010, hvor kirkegården stod for at skulle udvides. Her lykkedes det for første gang på stedet at lokalisere et større antal huse. Hertil kommer forskellige aktivitetsgruber og ovnanlæg, som der tidligere er fundet en del af. Husene er af samme type, som er fundet både ved Schuby og Kosel West i Sydslesvig. Der er tale om relativt små, enskibede huse med rette vægge og gavle. De er op til 15 m lange og godt fem m brede. Den slags huse er typisk for bebyggelser, som er domineret af handel og håndværk. Det er imidlertid første gang, at den slags huse er dokumenteret i Nordslesvig.

Tre huse skiller sig ud fra de øvrige. Det ene er toskibet, men det var kun østenden, som stak ind i udgravningsfeltet. Bredden var 5,5 m, og gavlen var tydeligt rundet – nærmest halvcirkulær. Ud for, hvor cirkelbuen begyndte, fandtes to tværstillede, aflange stolpehuller, som var sat nærmest som en skillevæg. Bygningen må dateres til den tidlige middelalder, og tanken melder sig, om der kan være tale om en tidlig trækirke med den karakteristiske halv-runde apsis?

Parallelt med kysten lå et mere end 20 m langt enskibet hus med buede langvægge. Den slags huse er typiske for den tidlige middelalder, hvor de har fungeret som hovedhuse på større gårde. Sydvest herfor findes endnu et enskibet hus. Det er 15 m langt og med tydelig buet nordvæg, men ret sydvæg. Måske der er tale om en økonomibygning til det store hus.

I forbindelse med undersøgelsen er der fremkommet en række interessante fund. Her kan nævnes et lille bronzespænde, som forestiller en fugl – måske en tjur, et meget specielt bogomslag, en nøgle, adskillige knive og mange håndmedede hestekosøm. Helt speciel er et enestående seletjssmykke, der hidtil ikke er fundet ved udgravninger i Danmark. Keramikken omfatter nogle få skår af den såkaldte østersø-keramik. Det er en speciel keramik som fortrinsvis findes på Sjælland, Lolland og Falster samt syd for Østersøen. Den slags skår er dog også fundet i Starup ved de tidligere udgravninger. De nye undersøgelser skal nu bearbejdes, men der er ingen tvivl om, at de vil komme til at betyde meget for vores fremtidige forståelse af denne forgænger til Haderslev.

Et andet kendt middelaldermonument, der blev genstand for udgravning, var Løgum Kloster. Ved Refugiet skulle der laves nybyggeri i den lukkede have, og her fik afdelingen lejlighed til at foretage nogle mindre udgravninger.

Vigtigste var lokaliseringen af endnu en vandfyldt grav, der har haft forbindelse til munkenes toiletbygninger, der lå placeret i dette område sydøst for klosteret.

Af lige så stor betydning var det dog også at kunne konstatere, at der i store dele af området ikke fandtes spor efter klosteret overhovedet. Dette indebærer nemlig, at det var begrænset, hvad der blev ødelagt, da man i 1960 opførte bygningerne.

Endelig blev der lejlighed til at udgrave en lille del af kirkegården omkring Domkirken i Haderslev. Her fandtes der en del begravelser samt dele af de bygninger, der var blevet anlagt her efter, at kirkegården på stedet blev nedlagt. Der undersøgte 16 begravelser, hvoraf hovedparten var børn. Da det kunne fastslås, at kirkegården på dette sted blev nedlagt engang i 2. halvdel af 1500-tallet, må begravelserne altså være ældre.

Forskning

Igennem året var der en lang række projekter, der var igangsat i tidligere år, der fandt sin afslutning.

Silke Eisenschmidt fik udgivet sit og Ute Arents store værk om gravpladserne ved Hedeby.

Arbejdet med at publicere alle de arkæologiske undersøgelser, der er foretaget på den middelalderlige borg Tønderhus blev afsluttet med en bogudgivelse, og da året var næsten omme, blev Niels Sterums store to-bindes værk om de arkæologiske undersøgelser ved Løgum Kloster og selve Løgumkloster udgivet. Og endelig blev der i årets løb lagt sidste hånd på Anne Birgitte Sørensens værk om vikingetids- og middelalderbebyggelsen på Østergård, så den kunne afleveres til trykkeriet i 2011.

Afdelingens flerårige projekt med fokus på C14-dateringer af hustomter hovedsageligt fra jernalder, vikingetid og middelalder fortsatte igennem året. Hovedsigtet med projektet er at udvikle en statistisk holdbar metode til datering af huse, dvs. hvor mange prøver skal dateres, hvilke former for trækul og eller frø skal man benytte etc. for at være statistisk nogenlunde sikker på at få dateret netop det hus, man ønsker dateret. Samtidig er det håbet, at vi kan nærme os en datering af hustomter, der ikke er afhængig af den traditionelle typologi, der synes at være behæftet med væsentlige mangler og fejlslutninger. Dette arbejde blev suppleret af en række nye dateringer i 2010 og skal afsluttes med en rapport 2011/12.

For midler bevilliget af Kulturarvsstyrelsen blev der i 2010 iværksat en gennemtegning af en lang række lerkarskår fra museets store udgravning af fem storstensgrave ved Benniksgård i Rinkenæs. Tegningerne blev ikke lavet traditionelt, men skårene blev i stedet 3D-scannet fra alle sider, og deraf blev der fremstillet en tegning. Det er en forholdsvis ny teknik, som her bliver afprøvet i et samarbejde med Archäologisches Landesamt i Slesvig, der har det fornødne udstyr. Tegningerne vil blive leveret i 2011, og bogen om udgravningerne udkommer forhåbentlig i 2012.

I 2010 udkom der en international vurdering af den forskning på de danske museer, der udsprang af udgravningsaktiviteten foranlediget af museumslovens kapitel 8. Der blev ikke givet karakter til de enkelte museer, men afde-

lingen kunne trøste sig med, at vi helt sikkert lå i den øverste fjerdedel, hvad antallet af publikationer angår. Men det internationale panel kom med en lang række anbefalinger, som vi på afdelingen klart kan tilslutte os. En lang række af panelets råd er ved at blive implementeret, og i løbet af nogle år er der næppe nogen tvivl om, at den arkæologiske verden kommer til at se anderledes ud.

I 2010 var det også tiden at forny afdelingens 4-års forskningsplan. Der blev afholdt en temadag, hvor mange projekter blev fremlagt og drøftet, hvorefter de på forskellig vis blev indarbejdet i hele Museum Sønderjyllands forskningsplan 2010-2014. Resultatet fremgår af museets hjemmeside: <http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Information/10-Arbejdsplaner.html>

Formidling

2010 var præget af afdelingens store udstilling om Døden. Udstillingen var tilrettelagt af fire af afdelingens inspektører, Gunvor Christiansen, Tenna R. Kristensen, Lilian Matthes og Mette Nissen, med økonomisk støtte af Kulturarvsstyrelsen. Den havde til formål at konfrontere publikum med forskellige tiders opfattelse af døden, fra Danmarks ældste grav, godt 10.000 år gammel, og frem til nutidens fornægtelse af døden ved nedfrysning af mennesker kort efter døden med henblik på senere genoplivning. Igenem en række tableauer, hovedsageligt af arkæologisk karakter, blev forskellige begravelsesscener fremstillet, og på pda'er, der blev udleveret ved indgangen, kunne publikum høre mere om hver scene. Der var ingen tekster i udstillingen. Til udstillingen blev der udgivet et hæfte bl.a. med de tekster, der var indtalt på pda'er af både danske og tyske skuespillere. Udstillingen blev en stor succes, bl.a. var der arrangeret temaundervisning for skoleklasser om døden og begravelser.

I februar åbnede en mindre udstilling om resultaterne af museets store udgravning af Bestseller-grunden ved Bramdrup. De fleste af de fine genstande, bl.a. guldrakteaten og de mange ofrede perler fra en lille offermose, blev vist frem.

I januar og februar viste afdelingen værker af de to Mols-keramikere, Marlene Møller-Hansen og Sverre Tveito Holmen.

Igenem året fortsatte afdelingen den succes, det havde været i 2008 at arrangere en sommerferieaktivitet for børn med titlen: I arkæologens fodspor. Over nogle dage kunne børn i alderen 7-15, fordelt på to aldersgrupper, lære at arbejde som arkæolog. I 2010 deltog afdelingen atter i Forsknings Døgn med åbent hus på flere udgravninger, og afdelingen deltog som året før på Fællesdyrskuet i Aabenraa, hvor der blev fortalt om fredede fortidsminder. Afdelingen deltog vanen tro i Historisk Messe i Haderslev Idrætscenter, der afholdes hver femte år. Endelig holdt afdelingen i efteråret et offentligt arrangement, hvor en række af afdelingens udgravningsledere fortalte om årets fund.

Historie og etnologi v. Peter Dragsbo

Året var meget præget af både nationale og internationale samarbejder – hvoraf flere er nævnt i indledningen. Endvidere var 2010 året, hvor den første museum-universitet-ph.d. kunne opslås og besættes i form af en ph.d. mellem

SDU-Institut for Grænseregionsforskning og museet/Sønderborg Slot i temaet »Folkeafstemninger i Europa efter 1. Verdenskrig«. I forskningen var nogle af de større nyheder, at den hidtidige overinspektør ved Kulturhistorie Tønder, Inger Lauridsen, for en bevilling fra Ny Carlsbergfondet kunne begynde et toårigt forskningsprojekt om den tønderiske kniplingsindustri historie, og at museumsinspektør Inge Adriansen efter mange års forskning og registreringsprojekter kunne udgive sit store værk om danske erindringssteder. Og på udstillingsfronten bør især fremhæves millionbevillingen fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til Almene Formaal til tre nye udstillinger som led i fornyelsen af de faste udstillinger på Sønderborg Slot samt det store arbejde med afklaring af Kulturhistorie Aabenraas fremtidige placering og udstillingsforhold.

Derudover var de historisk-etnologiske afdelinger i museet i 2010 ikke mindst beskæftiget med at færdiggøre den kommende fireårsplan 2010-14. Det lykkedes den faglige søjle at udarbejde en alsidig og spændende plan med mange små og store forsknings- og undersøgelsesprojekter. En del af projekterne lægger op til nationale og internationale samarbejder, ikke mindst inden for emner omkring grænselandets historie og kulturhistorie samt søfar-ten og forbindelserne til den store Verden. Nogle projekter fortsætter traditionelle samarbejder hen over den dansk-tyske grænse, men enkelte projekter nåede også at blive et første resultat af de faglige møder i kølvandet på museets samarbejdsaftale med Nationalmuseet. I de kommende år bliver opgaverne for det historisk-etnologiske område for det første at løfte projekter eller klynger af projekter op på et niveau, der kan matche de skærpede krav til museernes forskning, for det andet at etablere flere samarbejder med universiteter og andre forskningsmiljøer i ind- og udland og for det tredje i større omfang at udvikle de tværfaglige dimensioner inden for museet.

Forskning og publicering

Af fællesprojekter må først og fremmest nævnes det store arbejde med redigering og skrivning af det kommende leksikon om Sønderjylland, *Sønderjylland A-A*, som udgives 2011 af Historisk Samfund for Sønderjylland. Museets tre medarbejdere, Inge Adriansen, Lennart Madsen og Elsemarie Dam-Jensen, har lagt et meget stort arbejde i at sikre fælles retningslinjer, skaffe forfattere til de mange små og store artikler og bearbejde de mange indkomne bidrag.

2010 var også året, hvor det dansk-tyske Interreg. IV-a-projekt »Mindretalsliv/Minderheitenleben« kunne afslutte sin første fase med indsamling, dokumentation og interviews. Arbejdet er blevet udført af projektets medarbejdere i 2009-10, etnolog Anna Buck, museolog Ruth Clausen (daglig leder af Deutsches Museum Nordschleswig), historiker René Rasmussen (Danevirke Museum) og journalist Flemming Nielsen. I løbet af 2011 vil resultatet blive præsenteret i form af nye udstillinger på Danevirke Museum, Deutsches Museum Nordschleswig samt to bøger og en DVD. I 2010 præsenterede projektet sine foreløbige resultater ved to velbesøgte offentlighedsarrangementer hhv. i Haus Nordschleswig i Aabenraa og på Sønderborg Slot. Ved det sidste var der en række festlige og tankevækkende kunstneriske indslag i en charmerende blanding af sprog og kultur. Om projektet er bl.a. publiceret en artikel i *Danske*

Skamlingsbanken. Illustration fra Inge Adriansens storværk Erindringssteder i Danmark, som udkom i 2010, og som bl.a. blev nr. 2 i konkurrencen om »Årets Historiske Bog«.

Museer samt et særnummer af *Sønderjysk Månedsskrift*. Endvidere har museet gennem projektets indsamlingsarbejde erhvervet en lang række genstande fra det danske mindretal i Sydslesvig, som bliver registreret på Sønderborg Slot og indgår i udstillingerne på Danevirke Museum (2011) og Sønderborg Slot (2013).

For afdelingen Sønderborg Slot var en af de vigtigste begivenheder, at museumsinspektør Inge Adriansen satte et foreløbigt punktum for over ti års arbejde med danske erindringssteder med værket *Erindringssteder i Danmark – monumenter, mindesmærker og mødesteder*. Arbejdet startede i 1999 med en landsdækkende registrering af mindesmærker og monumenter i samarbejde med Det Kulturhistoriske Centralregister, nu Kulturarvsstyrelsen. Bogen blev udgivet af Københavns Universitet/Museum Tusulanums Forlag, blev støttet af en lang række danske fonde og kunne desuden, takket være en særbevilling fra Ny Carlsbergfondet, udstyres med over 80 fornemme fotografier af Per Bak Jensen. Med *Erindringssteder i Danmark* har Danmark fået sit grundlæggende værk om historiefortællingernes fysiske ankerpunkter i landskabet på linje med tilsvarende værker i Frankrig, Tyskland og andre nationer.

En vigtig milepæl i museets faglige arbejde var som nævnt, at museet fik sit første universitet-museum-ph.d.-projekt i et samarbejde mellem Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Syddansk Universitet – Institut for Grænse-

regionsforskning. Ph.d.-projektets titel er »Da folket blev spurgt. Folkeafstemninger og afstemningsområder i Europa efter 1. Verdenskrig«, og peger frem mod en forskning, hvor den slesvigske historie i stigende omfang sættes i europæisk perspektiv. Projektet er finansieret lige mellem Museum Sønderjyllands forsknings- og publikationspulje, Kulturarvsstyrelsen og Syddansk Universitet, og begyndte 1. oktober 2010 med ansættelsen af Nina Jebsen, kandidat i europæisk etnologi fra Christian-Albrecht-Universitetet i Kiel. I projektet vil bl.a. indgå kontakter til og feltarbejde i andre folkeafstemningsområder i Europa, og i efteråret 2011 skal Nina Jebsen som praktikant medvirke til opbygningen af udstillingen om Genforeningen 1920 på Sønderborg Slot. I 2010 nåede Nina Jebsen at publicere artikler om sprog og mindretal i grænselandet i *Kieler Blätter für Volkskunde* og *TOP. Berichte f. Gesellschaft für Volkskunde*.

Afdelingens overinspektør, Peter Dragsbo, har i 2010 fortsat arbejdet med det dansk-tyske kulturmøde i byggeskik og arkitektur og har bl.a. publiceret artikler i *Skjulte skatte i grænselandet*. Desuden fik afdelingen i 2010 en bevilling fra Kulturarvsstyrelsen til registrering af offentlige og fælles bygninger i Sønderjylland fra perioden 1864-1920. I årets løb er ca. 100 bygninger blevet registreret, dels af afdelingen selv, dels af arkitekt Jørgen Toft Jessen, Haderslev, ligesom en række bygninger er blevet fotograferet. Resultaterne publiceres i bogen *En fælles kulturarv* i sommeren 2011.

Cathrinesminde Teglværk deltog i 2010 i et projekt sammen med Sønderborg Kommune, Planafdelingen, om beskrivelse af industrilandskabet omkring Cathrinesminde med henblik på en samlet planlægning af området. Projektet var støttet af Kulturarvsstyrelsen som et led i opfølgningen på udpegningen af Cathrinesminde som et af landets 25 industriminder af national interesse – og i 2011 vil det blive fulgt af et lignende projekt om Danfoss og Danfoss-området. I projektet indgik afdelingen med arkivundersøgelser og landskabsbeskrivelse, hvor GIS-teknikken gav mulighed for at koble historiske kort og forsvundne teglværkers placering med moderne kort.

Konferencen om *Flensborgsten* i oktober 2009 blev publiceret i foråret 2010 som årbog for Cathrinesminde og Cathrinesmindes Venner: Kirsten H. Clausen & Torben Vestergaard (red.): *Flensborgsten – om murstensformater, teglhandel og arkitektur* med bidrag fra en række fagfolk fra Museum Sønderjylland, Nationalmuseet, Københavns Bymuseum, Langelands Museum, A.P. Møller-fonden og Syddansk Universitet. I kølvandet på årbogen har afdelingen sammen med Nationalmuseet og Syddansk Universitet, Odense, drøftet mulighederne for et fælles naturvidenskabeligt projekt om tegldatering og proveniensbestemmelse. Endelig har afdelingen forsket i forholdet mellem industri og samfund under velfærdssamfundets fremmarch.

På ISL – Institut for sønderjysk Lokalhistorie har museumsinspektør Kim Furdal i 2010 fortsat sit projekt om »Lokalhistorie mellem hjemstavns historie og topografisk praksis« og blev ved en bevilling fra Farumgaardfonden frikøbt i to måneder til skrivning af første del af manuskript, som forventes færdiggjort i 2011. I tilknytning til projektet arrangerede ISL den 4. november seminaret »På sporet af den tabte tid« på Sønderborg Slot med indlæg fra en række forskere i og uden for museet i relation til »stedet« som begreb og realitet. Endvidere har Kim Furdal været medarbejder på den nye *Ribe Bys*

Historie, hvor han påtog sig at skrive et større afsnit om byens styre og sociale forhold fra 1850'erne til i dag.

En af instituttets store faste opgaver er redigeringen af *Sønderjysk Månedsskrift*, som udkommer otte gange om året med i alt 328 sider. Desuden udgav afdelingen bogen *Postkort og byudvikling – Aabenraa på postkort 1890-1945*.

Kulturhistorie Aabenraa, museets søfartsafdeling, har i 2010 fortsat arbejdet med Sønderjyllands søfartshistorie. Afdelingens medarbejdere har bl.a. skrevet artikler om kaperkrigen under Englandskrigene 1801-07, om Jørgen Bruhns værft på Kalø og om den såkaldte »Diamant-Pedersen« i Sydafrika. Også i forbindelse med den igangsatte nyopstilling af søfartssamlingerne (se nedenfor) har afdelingen beskæftiget sig med forskellige temaer i Sønderjyllands søfartshistorie. Endvidere har etnolog Jørgen Burchardt i en periode været tilknyttet afdelingen og her arbejdet med landtransporten, især ud fra transportmiljøet i Padborg-Kruså, og dette har resulteret i flere foredrag samt manus til en bog, der udgives i 2011.

På Oldemorstof, museets landbrugsafdeling, fik lederen, museumsinspektør Mie Ellekilde, af museets forskningsfond bevilget en måneds orlov til at udvikle idéen om et projekt om risici i landbruget gennem tiden. Ved årets slut fik Mie Ellekilde støtte af Kulturarvsstyrelsens generelle sum til 3 måneders arbejde med temaet i 2011.

En af de store ting for Kulturhistorie Tønder var, at afdelingens overinspektør som før nævnt i 2010 fik en toårig bevilling fra Ny Carlsbergfondet til som seniorforsker at afslutte mange års arbejde med Tønder-egnens kniplingshandel og kniplingsindustri med et samlet værk, *Den tønderke kniplingsindustri historie 1600-1864*. Værket skal belyse kniplingsindustriens internationale baggrund, dens økonomiske betydning – både nationalt og regionalt – samt den sociale historie om kniplerskerne, deres liv og arbejdsvilkår, samt industrien og handlens påvirkning af hertugdømmet Slesvig, især Tønderegnet, i den valgte periode. Inger Lauridsen har også i årets løb udgivet publikationen *Et liv med knipling – Kathrine Thuesen 1918-2009*, som også blev publiceret i *Sønderjysk Månedsskrift* 2010:4. Og endelig skrev Inger Lauridsen et kapitel om »Tønder i renæssanceslottets tid« til den af museet udgivne bog, Lennart Madsen (red.): *Tønderhus – en købstadsborg i hertugdømmet Slesvig* samt en artikel om »De mange Ballum'er« til Vadehavets Formidlerforum.

Samlinger og bevaring

Fælles projekter: Museets historisk-etnologiske afdelinger arbejder tæt om koordinering af og fælles retningslinjer for indsamling og erhvervelser. Et helt særligt registreringsprojekt er startet i 2010, nemlig opbygningen af en fælles billeddatabase for hele museet. Projektet er påbegyndt som et pilotprojekt mellem Sønderborg Slot, ISL – Lokalhøst og Arkæologi Haderslev, og til databasen er valgt programmet *Cumulus*. *Cumulus* er et program, der bl.a. anvendes af Rigsarkivet, Det Kongelige Bibliotek og Nationalmuseet og allerede på den baggrund interessant som rimeligt fremtidssikret. Allerede nu står det samtidig klart, at der er tale om et stærkt registreringsprogram med store muligheder for fremtidig webformidling – men også med store udfordringer. Samtidig vil *Cumulus* på en smuk måde skabe struktur og orden i

museets store, men noget tilfældigt knopskudte billeddatabaser. I projektets udvikling har Kim Furdal, ISL, sammen med cand.mag. Martin Franke og museums pædagog/arkivar Arne Reggelsen, Sønderborg Slot, lagt et meget stort arbejde i at udvikle og implementere det nye program. På Sønderborg Slot er det især det fremragende historiske billedarkiv, der nu er overført til Cumulus, mens man på ISL indtil nu har lagt postkortfabrikant C.C. Biehls topografiske samling ind i databasen sammen med hovedparten af billedmaterialet fra 1940-45. ISL og Sønderborg Slot arbejder på, at de første 10-15.000 billeder kan publiceres på museets hjemmeside i sommeren 2011. Men inden da skal alle billeder være screenet for copyright-problemer. Erfaringer med retssager viser, at der her er et område, der kræver skærpet opmærksomhed, og problemerne følges tæt i Landsforeningen til bevaring af Billeder og Film (LFF), hvor Kim Furdal har siddet i bestyrelsen siden 2000.

På kulturarvsområdet arbejder de historisk-etnologiske afdelinger sammen med museets Kontor for Bygningskultur v/arkitekt Flemming Sørensen tættere og tættere sammen med de fire sønderjyske kommuner. Kontoret og de fire kulturhistoriske afdelinger udtaler sig i både lokalplansager, nedrivnings- og bevaringssager, kommenterer miljøscreeninger mv. I Sønderborg deltager museet med to repræsentanter i det nystiftede Bevaringsråd, og et tilsvarende samarbejde mellem museum, forvaltning og lokale bevaringsforeninger er igangsat i Haderslev. Samtidig samarbejder museet med bl.a. arkitektforeningen, naturfredningsforeningen og andre i den løbende dialog i Kulturmiljørådet for Sønderjylland, som derudover løbende publicerer en række temahæfter om kulturarv. Den 9. november afholdt Kontoret for Bygningskultur og Kulturmiljørådet desuden et vellykket seminar for embedsmænd, politikere og bevarings-græsrodder på Sønderborg Slot om kulturmiljø, med særlig vægt på udveksling af erfaringer og best practice.

Afdelingerne, bl.a. Kulturhistorie Tønder, ISL og Sønderborg Slot, Plan, er i løbende dialog med Planafdelingerne og de tekniske udvalg og holder her både byvandring, landskabsture og mini-foredrag. I kulturarvsarbejdet giver ansvaret for Tøndermarsken, Vadehavsområdet og den nye Nationalpark Vadehavet ikke mindst mange opgaver for Kulturhistorie Tønder. Afdelingens inspektører har været involveret i de mange grupper, der har arbejdet med Vadehavets kulturhistorie og kulturmiljøer, herunder undervisningsportalen www.mitvadehav.dk, websitet »Historisk Atlas«, grupperne Vadehavets Formidlerforum, Vadehavsinspektørgruppen og Vadehavssamarbejdet – et kulturmiljøorienteret samarbejde med kommuner og museer langs Vadehavet. I Sønderborg har en særlig bekymring været rettet mod det eneste stående jugendpakhuis, »Evers Pakhus«, på Nordhavnen. I skrivende stund er det ved et mageskifte lykkedes at få pakhuset ind under Havneudvalget, der nu kan igangsætte nødvendige sikringsarbejder og begynde at forberede gennemførelse af en restaurering af den historiske bygning til kulturhusformål.

Mht. indsamling og erhvervelser har Sønderborg Slot især fra Jørgen Bendorff, Tønder, erhvervet en stor samling af genstande og dokumenter vedrørende de slesvigske krige, Genforeningen og nationale symboler. Bendorff er en kyndig og engageret privatsamler, der gennem årene har fundet forunderlige og interessante ting og sager til belysning af landsdelens kulturhi-

storie, samt gennem en årrække udlånt genstande til udstillingen på Dybbøl Mølle. Desuden blev der på en tysk auktion købt en række historiske tryk, især originale blade fra den slesvig-holstenske bevægelse 1848. Desuden har afdelingen fået diverse genstande med tilknytning til 1864 og 1. Verdenskrig (bl.a. et tysk maskingevær, udlånt til udstillingen af Statens Forsvarshistoriske Museum, Tøjhusmuseet). Et helt specielt projekt for Sønderborg Slot har været redningen af originale bygningstegninger ud af kommunens kasserede byggesagsarkiv. I forbindelse med digitalisering af alle bygningsarkivalier i kommunen var det besluttet at kassere alt papirmateriale – men i betragtning af de gamle bygningstegningers store værdi som originalmateriale lykkedes det med to bevillinger fra kommunens planafdeling at ansætte cand.mag. Louise Klinge, der som projektleder skulle gennemføre projektet sammen med kontorassistent Majbritt Westergaard, Sønderborg Slot. Det lykkedes på fire måneder at finde stort set alle relevante opførelsestegninger i tre fulde containere rodebunker og sortere dem efter gade og by. Efter aftale er materialet fra Sønderborg Kommune før 2006 arkiveret på Sønderborg Slot, mens materialet fra de øvrige tidligere kommuner er sendt til de respektive lokalarkiver.

På Cathrinesminde Teglværk er indsamlingen om teglindustri fortsat med erhvervelse af genstande fra Stoffers Teglværk ved Nybøl Nor. Til det kommende industrimuseum er erhvervet et antal genstande om elektricitetens historie fra højspændingsværket i Aabenraa samt et forlagstøj fra et gammelt maskinværksted. I Cathrinesmindes eksisterende samling er maskingruppen kommet langt med restaureringen af *Bukh B 260-motoren* fra 1937, som i sin tid drev teglværksmaskinerne på Rebelsig Teglværk ved Bramming. Afdelingens skinnetraktor til tipvognstoget er også sat i stand og vil atter kunne køre, når der på et tidspunkt igen bliver lagt spor i teglgraven. Det gamle lergravsareal bliver nu igen afgræsset med kvæg, og i vinteren 2010-11 blev bevoksningen ryddet med tilskud fra LAG-midler.

Historiecenter Dybbøl Banke har i 2010 erhvervet to tyske bagladekanoner (Krupp) af samme type som dem, der indgik i det preussiske belejringsartilleri i 1864. Disse kanoner havde en spændende forhistorie, idet de var blevet solgt til den belgiske hær i 1860'erne, men i 1914 erobret af den tyske hær og derefter bl.a. opsat som sejrsmonumenter forskellige steder i Sønderjylland. Efterfølgende var 4 af disse kanoner kommet i privateje og opstillet i en villahave i Klampenborg ved København.

Ud over arbejdet med Cumulus har ISL – Lokalhistorie gennem 2010 modtaget i alt 37 afleveringer. Efter at de digitale billeder har vundet indpas i de danske hjem, modtager afdelingen i stigende grad billeder digitalt, hvor giverne ønsker at beholde de originale billeder. Det bliver spændende i de kommende år, om den stigende lokalhistoriske interesse ændrer borgernes forhold til billeder som medie, så det i højere grad bliver et samlerobjekt, man ikke ønsker at skille sig af med.

Kulturhistorie Aabenraa har i 2010 gennemført en meget tilbageholdende indsamlingspolitik, og kun enkelte genstande med tilknytning til byen, f.eks. fra Marcussens orgelfabrik og Bonnichs bageri (der i øvrigt er overført til Den Gamle By i Århus) er hjemtaget sammen med søfartshistoriske genstande, bl.a. fra småskibsfarten. Til gengæld har afdelingen brugt kræfter på at ind-

hente tidligere års registreringsefterslæb samt fotografere de søfartshistoriske samlinger til brug for nyopstillingen.

Også på Oldemorstof er der store udfordringer i registreringsarbejdet, da store dele bl.a. endnu ikke er i museernes fælles database, *Regin*. I forbindelse med udstillingen om grænsebevogtningen 1920-2010 har afdelingen købt en samling genstande fra grænsegendarm Erling Pedersens (Tønder) ophold i KZ-lejren Neuengamme. Og i juni fik afdelingen skænket det privilegium, der i 1528 bekræftede Oldemorstof's status som frigård, udstedt af amtmanden i Flensborg på vegne af Frederik 1., og som siden havde tilhørt familien Jessen, der ejede gården i 17- og 1800-tallet.

Kulturhistorie Tønder har i 2010 ikke iværksat større indsamlinger, men søgt at begrænse tilvæksten, så man kun modtager helt relevante genstande inden for afdelingens ansvarsområder. Afdelingens samling af sølv indtastes fortsat i *Regin* med støtte fra museets fællesmidler, og desuden har afdelingens registrator brugt megen tid på at assistere med sortering og registrering af kulturhistoriske genstande, som museet har fået fra det associerede museum Holmen i Løgumkloster.

Men først og fremmest blev det nye tekstilmagasin på loftet i Drøhses Hus indviet 27. marts 2010. Udformningen af magasinet er for bygningens vedkommende tegnet af arkitekt, maa Steffen Søndergaard og for inventarets (magasinskabe, møbler mv.) af arkitekt, maa Gorm Lindum. Den største del af afdelingens kniplinger og andre tekstiler er i løbet af 2010 blevet overført til det nye magasin, og man er langt i ompakningen af samlingerne i samarbejde med museets konserveringsværksted i Gram. Magasinet er udformet således, at det også rummer undervisningslokale for de skolebørn, som hvert år går til undervisning i knipling i Drøhses Hus som et tilbud, varetaget af Tønder Kommune. Desuden er der i lokalet indrettet to forskerarbejdspladser, som kan anvendes til forskning i afdelingens tekstsamling, både af eksterne forskere og museets egne medarbejdere.

Udstillinger

For Sønderborg Slot var det vigtigste, at opbygningen af de tre næste afsnit: »Skyttegrav og hjemmefront – Sønderjyderne og Første Verdenskrig«, »Folkeafstemninger og genforening 1920« og »Sønderjylland under tysk styre 1864-1920«, kunne gå i gang for en generøs bevilling fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal. I foråret blev der indgået kontrakter med to eksterne kunstnere/arkitekter, Ingvar Cronhammar og Poul Ingemann, som skulle udforme den synlige ramme om udstillingerne i samarbejde med afdelingens udstillingshold. Arbejdet med »Skyttegrav og hjemmefront« blev med Cronhammars spændende, men komplicerede design en udfordring for udstillingsholdet. Efter åbningen af udstillingen 28. april 2011 vil arbejdet fortsætte med udstillingen om Genforeningen, der påregnes åbnet først på året 2012. Ved hjælp af A.P. Møller-bevillingen er der desuden foretaget justeringer af 1848- og 1864-udstillingerne og af hertugudstillingen.

En anden stor begivenhed i 2010 var opfyldelsen af mange års drømme, nemlig genskabelsen af Christian III og Dronning Dorotheas anetavler i Sønderborg Slotskirke, muliggjort ved flot støtte fra Oak Foundation Danmark.

Den færdige udstilling om 1. Verdenskrig på Sønderborg Slot med de mange montrer, maskingeværet i midten som symbol på massemordet og den store »oktagon«, hvor danske sønderjyder, forsamlet til det store møde på »Folketjeneste« i november 1918, ser ned på den besøgende: De havde lidt og mistet – men fik lejlighed til at stemme om Nordtysklands tilhørsforhold – fredeligt og med varigt resultat!

Efter over to års intenst kopiarbejde, udført af konservator Tomas Lahoda, kunne det storslåede resultat den 7. maj indvies af H.K.H. Prins Joachim. Med ophængningen af anetavlerne på deres oprindelige plads i Slotskirken er forståelsen af kapellet som en lutheransk fyrstekirke genskabt efter 140 år. Senere på året udkom bogen om anetavlerne med artikler om anetavlerne i Sønderborg og anetavler i almindelighed i kunst- og kulturhistorisk perspektiv, redigeret af Peter Dragsbo.

Som følge af nedprioriteringen af særudstillinger til fordel for fornyelsen af de faste udstillinger har der kun været få særudstillinger i 2010. 28. marts-15. maj viste Sønderborg Kunstforening sin årlige udstilling, denne gang med den sønderjyske kunstner Ninne Nielsen, som afdelingen tidligere har erhvervet værker af. I perioden 24. juni-29. august viste afdelingen desuden udstillingen »Kongelig inspiration« med 30 unikke dragter, fremstillet af danske kunsthåndværkere efter inspiration fra Dronning Margrethe 2.s kjoler gennem årene.

Udstillingssæsonen på Cathrinesminde Teglværk blev indledt med Broagerlands Kunstforenings forårsudstilling i april med kunstnerne Sven Rudolph, Menno Fahl, Kirsten Nørmark og Laila Olsen. I maj viste afdelingen en historisk udstilling med Moto-Guzzi motorcykler, et blandt kendere berømt italiensk mærke. Og fra juni til oktober vistes særudstillingen »Grønland – æ potfabrik«, som blev vist i 2006, og som har været meget efterspurgt. Endvide-

Søløknapper fremstillet af guldsmeden Niels Thyssen Mikkelsen (1762-1840), Ballum. Vist i forbindelse med udstillingen »Guldsmede ved Vadehavet« på Kulturhistorie Tønder december 2010-april 2011.

re har afdelingen i 2010 arbejdet på oplægget til et nyt industrimuseum på Cathrinesminde, som i februar 2011 blev godkendt af bestyrelsen for Museum Sønderjylland. Endelig er *Industrimuseum Slesvig* søsat i ny GIS-baseret digital udgave og videreudviklet i samarbejde med Kulturstiftung Schleswig-Flensburg og dennes leder, Dr. Matthias Schartl.

På Kulturhistorie Aabenraa var året, som nævnt, meget præget af overvejelserne om evt. flytning. Da dette imidlertid ikke viste sig realistisk, ændrede afdelingen sin strategi og har foreløbig satset på at forbedre og nyopstille de eksisterende udstillinger, der efterhånden var blevet meget indskrænkede. I anledning af Aabenraa bys 675 års jubilæum viste afdelingen desuden en byhistorisk udstilling, »Byens historier gennem 675 år«, som blev vist hele sommeren – og som forsmag på de kommende udstillinger og farvel til de gamle udstillinger vist i november en lille udstilling med titlen *Museets glemte skatte* med udvalgte genstande fra samlingerne.

Som led i fornyelsen af udstillingerne på Oldemorstofte kunne afdelingen 5. maj åbne en ny fast udstilling om »Grænsebevogtningen fra 1920 til 2010«, bl.a. med brug af genstande fra de private samlinger, som museet har erhvervet i de senere år. Desuden vist i sommerferien en særudstilling om kunsterdukke og gammelt legetøj ved dukkekunstner Inge Harck.

Kulturhistorie Tønder kunne i årets løb, traditionen tro, vise en vifte af

særudstillinger. Året startede med udstillingen om Tønder Seminariums historie fra 1920 til lukningen i 1989, »I lyst og nød«, og fra maj til oktober vistest to udstillinger, dels »Kniplersken Kathrine Thuesen«, dels »Den fredelige drage« om tekstilkunst i kongeriget Bhutan, et resultat af et samarbejde med det nationale tekstilmuseum i Bhutan. I december åbnede afdelingen endelig udstillingen »Guldsmede langs Vadehavet« om guldsmedene i de rige landsbyer Ballum og Skærbæk i 17- og 1800-tallet. Derudover vistest i Drøhøses Hus i sæsonen april-december tre udstillinger i tilknytning til årets internationale kniplingsfestival, hvor afdelingerne i Tønder altid er vigtige medspillere, nemlig »Kniplingsgaver 2009-10, Tønderkniplinger over hals og hoved« med kniplinger fra museets samlinger samt »Kniplinger fra Sønderborg Slot«, en større privatsamling. I juni åbnedes desuden udstillingen »Honiton – et engelsk kniplecenter«, udarbejdet i samarbejde med Allhallows Museum i Honiton i det sydvestlige England. Denne udstilling indgik også i kniplingsfestivalen.

På Højer Mølle handlede den årlige sommerudstilling om Højer Frivillige Brandværns Historie – og på Skærbæk Museum-afdelingen var temaet den seneste strækning af de smalsporede Haderslev Amts Jernbaner, der åbnede fra Gram til Skærbæk 1910 med en række spændende, nu stort set forsvundne stationsbygninger.

Ehlers Lertøjsmuseum viste i samarbejde med Haderslev Bymuseum udstillingen »Renæssancens Klædeskab«, med fornemme rekonstruerede renæssancedragter. Disse var udført af firmaet Historicum i Haderslev. I udstillingen kunne man møde Christian 4. og Kirstine Munk, samt hertug Hans den Ældre og dronning Dorothea.

Formidling og aktiviteter

I årets løb har de historisk-etnologiske afdelinger været ramme om et næsten utal af spændende både folkelige aktiviteter og faglige formidlinger. I årets løb lagde Sønderborg Slot således hus til en række faglige seminarer. I september inviterede afdelingen til internationalt seminar om den amerikanske have- og landskabsarkitekt Jens Jensen i 150-året for hans fødsel på en gård på Dybbøl Banke 1860. Seminaret »Hortus in urbe – urbs in horto«, der fik over 60 deltagere fra USA, England, Tyskland, Danmark, Norge og Sverige, blev afholdt på engelsk og var støttet fra mange sider – bl.a. Sønderborg Kommune og Kulturarvsstyrelsen. Desuden holdt afdelingen den 14. september et endags seminar for hele museet med indretningsarkitekt Dorte Andersen, København, om farvesætning og design, og i samarbejde med Kulturmiljørådet holdt museet den 9. november det førnævnte seminar om bygningsbevaring og kulturarv.

Af øvrige begivenheder på Slottet i årets løb kan nævnes en lang række koncerter (både klassiske og del af »Folk Baltica«), de fortsatte historiske ringridninger (i samarbejde med Ringridermuseet, Sønderborg), børnekulturfestival i påsken (dansk-tysk samarbejde), »spøgelsesvandringerne« (i samarbejde med Ferieregion Sønderborg/SET), de traditionsrige orgelkoncerter i Slotskirken (arrangeret af Hanne Thrane i samarbejde med slottets »faste« kreds af organister) mv. Som en nyhed blev der på Luthertag den 31. oktober afholdt tysk reformationsgudstjeneste, og den 28. november adventsgudstjeneste.

Endelig fik den årlige kulturnat den 20. august et lidt anderledes præg, hvor gruppen »Kulturspiralen« v/Marianne Nielsen og Janne Mattesen, Sønderborg, stod for bl.a. maleridyst, teater i slotsgården, teatersport i Slotskirken og hip-hop-dans i foredragssalen med udgangspunkt i historiske temaer.

Tilbuddene til skoler og børnehaver bliver brugt som aldrig før, og i december mødte en lang række børnehaver og 0.-2. klasser den gamle slotsnisse, Nis Puk, der havde fået fat i en mobiltelefon og sendte alle ud på jagt efter ham. Samtidig er samarbejdet med Sønderborg Kommunes skoleforvaltning blevet udbygget, bl.a. gennem en kommunal særbevilling, som har udvidet mulighederne for rabat på tilbuddene fra Slottet, Historiecenteret og Cathrinesminde Teglværk.

De mange arrangementer, hvor Cathrinesminde Teglværk fungerer som både museum og kulturhus, tegner sig for næsten halvdelen af de ca. 20.000 årlige besøgende. I 2010 var der bl.a. egnsspil 4.-8. juni med »90-årsfesten- et genforeningsspil« i anledning af 90-året for 1920, skrevet af Jacob Clausen og instrueret af Niels Damkjær. Spillet blev set af over 1.400 tilskuere. Desuden var der 19. september den årlige udstilling af værker fra Sundeved Husflid samt det store julemarked i december. Desuden har der været holdt foredragsaftener, både arrangeret af Cathrinesmindes Venner og i samarbejde med Kulturhistorie Aabenraa og Maritimhistorisk Forening for Egernsund og Omegn.

På Dybbøl Mølle har der i årets løb har været en række særlige aktiviteter med den faste »møller« Steen Jørgensen som primus motor. De gode erfaringer fra 2009 med særlige aktiviteter i sommer- og efterårsferie har ført til, at aktiviteterne er blevet en fast del af møllens program. Samtidig hævedes entréprisen i aktivitetsperioden i stedet for særskilt betaling, og det har bevirket, at langt flere besøgende ville deltage og høre fortællingerne. Selv om besøget endnu ikke er på det gamle niveau, har møllen derfor i 2010 haft rekordstor omsætning.

Traditionen tro sluttede året med Jul på Møllen i første weekend i december med Angelika Nissen og Steen Jørgensen som primus motorer sammen med frivillige. Som noget nyt var et af Historiecenterets marketendertelte sat op foran møllen, og her kunne gæsterne støbe tinfigurer, stege indbagt frugt på snor mv. I december besøgte 37 børnehaver møllens juleudstilling, hvor alle fik en plads i høet og fik rigtige julefortællinger af »mølleren« og »møllersvend« Jørgen Nielsen.

På Historiecenter Dybbøl Banke kan det mærkes, at interessen for Dybbøl og 1864 er større end nogensinde, bl.a. på grund af forfatteren Tom Buk-Swientys bøger, historiekanon mv. Samtidig er Historiecenteret nu kendt over hele landet som et sted med en spændende formidling. Besøgstallet i 2010 lå derfor på linje med rekordåret 2009, og skolebesøgene var flere end nogensinde med 354 grupper i aktivitetsbetonede forløb og 356 i de kortere mere fortællende forløb. I årets løb blev der pga. den gode økonomi plads til en renovering af taget på centerbygningen, og endvidere er der igangsat en fornyelse af centerets designprogram med trykning af nye plakater og skilte mv.

I 2010 har centeret med bistand fra fhv. centerleder Hans-Ole Hansen udviklet formidlingen af 1864-begivenhederne i landskabet på Als og Sundeved gennem den såkaldte »Rute 1864«. På de udvalgte historiske steder i landska-

bet vil der blive opsat plancher med rekonstruktioner af situationen i 1864, adgang via mobiltelefon til udvalgte øjenvidneskildringer og til hjemmesiden www.1864.dk.

I selve centeret udvikles tilbud og muligheder til stadighed. Storymaster Katrine Lundstrøm har bl.a. afprøvet undervisningsforløbet »Den ukendte« med anvendelse af centerets mobiltelefonsystem. Til højsæsonen er udviklet et tilbud til mindre børn om en dansk og en preussisk soldat, der fortæller – og for midler fra Rislum Fonden er etableret officersmarketenderen »Axel Zimmermann« med telt og transportabelt komfur. Desuden er mobilsystemet fortsat under udvikling. Sammen med Cathrinesminde Teglværk, Landschaftsmuseum Unewatt på Angel og Phänomena, Flensborg, deltager Historiecenteret i Interreg IVA-projektet »K-now«, et informationssystem, som via bluetooth-bokse sender til mobiltelefoner. Endelig har centeret arbejdet med et indhold i www.1864.dk, der kan give besøgende mulighed for at gå på opdagelse med mobilen på slagmarken på Dybbøl Banke med billeder og tekster formidlet via GIS-position og QR-tags (koder på stedet).

Den vigtigste særlige begivenhed i årets løb var »Kampen om Als« i weekenden 25.-27. juni, dvs. i dagene op til årsdagen 29. juni for den preussiske overgang til Als. I de seneste år er der blevet arbejdet på at udvikle denne dag til den store formidlings- og reenactment-dag, både for at skabe afstand til højtidelighederne 18. april og for at udnytte det bedre vejr i juni. I »Kampen om Als« 2010 deltog 35 frivillige sortkrudtskytter, deraf 12 fra Tyskland og 7 fra Norge. Arrangementet indeholdt bl.a. en oplevelse af overgangen i de tidlige morgentimer, hvor soldaterne »kæmpede« i morgentåge og krudtrøg på engene ved Arnkilsøre. I samarbejde med Sønderborg Kaserne var der også bygget en soldaterlejr på den militære øvelsesplads på Kær Vestermark, der blev besøgt af o. 500 nysgerrige. »Kampen om Als« skal i de kommende år udvikles mere og mere, bl.a. i forbindelse med 150-året for 1864 i 2014.

2010 blev på ISL – Lokalhistorie i Aabenraa bl.a. præget af afdelingens 25-års jubilæum for oprettelsen som selvejende institution – men samtidig var det 50 år siden, landsarkivar P.Kr. Iversen startede indsamlingen af lyd, billeder og film og dermed startede »Historiske Samlinger for Sønderjylland«, som i dag er ISL. Jubilæet blev fejret med en reception med foredrag, der tog udgangspunkt i afdelingens samlinger og ansvarsområde. Og samtidig åbnedes en fotoudstilling, »Sønderjyske billeder«, med bidrag fra landsdelens lokalhistoriske arkiver, hvor hvert arkiv skulle levere tre billeder: et med noget typisk fra arkivets område, et med en morsom historie og et med en trist historie. Udstillingen blev tilrettelagt af mag.art. Kirsten Clausen.

En vigtig del af ISLs virksomhed er den lokalhistoriske konsulentvirksomhed. I 2010 stod ISL for afvikling af to arkivuddannelseskurser, to billedscanningskurser, et kursus i interviewteknik og tre faglige seminarer. Endvidere har afdelingen ydet bistand til enkelte arkiver, bl.a. i forbindelse med en større bogudgivelse og problemer med kassation. Efter en vanskelig periode omkring kommunalreformen er der nu etableret arkivsamvirker i alle de fire sønderjyske kommuner, som er ved at finde deres arbejdsform.

Kulturhistorie Aabenraa har på det maritime felt prøvet flere nye ting: Dels maritime byvandring (i samarbejde med afdelingens rundviserlaug), dels

som medarrangør af et nyt maritimt arrangement på Kalvø, hvor forskellige aktører, Nydamselskabet, Schifffahrtsmuseum Flensburg mfl., præsenterede maritime håndværk på Jørgen Bruhns gamle værft. Værftsdagen, der havde over 700 besøgende, blev i de følgende måneder suppleret med en grænseoverskridende maritim foredragsrække, arrangeret af afdelingen, som bl.a. involverede Nissenhaus i Husum, Cathrinesminde Teglværk, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Højer Mølle mfl.

Et andet nyt projekt var kanonfestivalen »Krudt, kugler og kanoner«, som i september blev afholdt i Søgårdlejren med ca. 2.000 gæster. I den anledning udgav afdelingen en folder om temaet i Aabenraas historie. For børn har der bl.a. været en lang række fastelavnsaktiviteter på Jacob Michelsens gård, påskeægsgjagt i udstillingerne, pirataktiviteter i sommeren og selvfølgelig »Oldemors Juletræ«, nu på Jacob Michelsens Gård. Sammedags har pottemager Vibeke Erlang Christensen fremstillet kopier af det originale lertøj fra gården, som nu bruges i formidlingen. Derudover har afdelingen deltaget i »Aktiv ferie«, det sønderjyske dyrskue, turismeinitiativet »Oplev Danmark« mv.

På Oldemorstof har stud.mag. Thea Højvang Rasmussen i 6 måneder arbejdet med et registrerings- og formidlingsprojekt »Landbrugsmuseet i det 21. århundrede – med smart-phone og vadestøvler« med beskrivelse af en lang række landbrugshistoriske lokaliteter, i første omgang i Aabenraa Kommune, som skal udvikles til en digital landbrugshistorisk tur i landskabet. Desuden var der på Oldemorstof i årets løb en lang række sommer- og efterårsferieaktiviteter, julestue for børnehaver og vuggestuer i december – samt ikke at forglemme det store sønderjyske kaffebord 1.-2. april.

På Kulturhistorie Tønder fortsattes de populære landskabsvandring. I 2010 blev der i forbindelse med projektet »Det grænseløse landskab« gennemført fire busture, der fulgte en rute nord og syd for grænsen. På turene blev der på dansk og tysk fortalt om marskens be- og afvanding samt om dige- og slusebyggeri siden slutningen af middelalderen. De fire busture blev gennemført hen over sommeren og efteråret, og alle sluttede på Kulturhistorie Tønder, hvor filmfotograf Carl Christensen viste filmen »I Noldes landskab«. Desuden har afdelingen afholdt kulturhistoriske vandring i landskabet, bl.a. i samarbejde med markvejsgruppen (under Foreningen for Bygnings- og Landskabskultur i Vestslesvig), samt byvandring i samarbejde med Tønder Kommune. Desuden guidning på ture i samarbejde med Vadehavets Formidlerforum, Vadehavsfestivalen og Kulturbrücke Sønderjylland/Schleswig. Og Anne Marie Overgaard har medvirket til filmoptagelser til en ny film om møller langs Vadehavet – alt sammen for at skærpe interessen og forståelsen for den interessante bygnings- og landskabskultur i Vestslesvig.

Afdelingen markerede sig også i 2010 med en lang række andre formidlingsaktiviteter, bl.a. månedlige strikkecaféer, foredragsaftener, mølledag og stoledag, antikvitetsmessen og julearrangement for Tønder Kommunes 0.-klasser i Drøhdes Hus. For fjerde gang afholdt afdelingen også i samarbejde med venneforeningen og de samvirkende danske museumsforeninger en kulturpolitisk konference, i 2010 om »Etik og rummelighed«.

Sønderjysk kunst v. Katrine Kampe

På Kunstmuseet Brundlund Slot blev 2010 et begivenhedsrigt år med fokus på de bedste sønderjyske kunstnere fra kunsthistorien og fra samtiden.

Udstillinger

De første par uger af 2010 var sidste chance for at se særudstillingen »City Life« (3. oktober 2009 – 17. januar 2010). Her havde den unge kunstner, Rasmus Bjørn, lavet en række skulpturelle og installatoriske værker specifikt til museets rammer, hvor storbyliv, overforbrug og menneskelige stereotyper blev sat i spil. Udstillingen var lavet i samarbejde med Skive Ny Kunstmuseum, hvor udstillingen efterfølgende blev vist.

Kunstmuseets samling rummer værker fra slutningen af 1700-tallet til i dag, og dette store tidsspænd blev med udstillingen »Sådan set...sønderjysk« sat i spil fra 30. januar til 12. september 2010. Udstillingen skabte tematiske dialoger imellem maleri, skulptur, fotografi og grafik på tværs af tid og tradition. Dette gav spændende ophængninger af f.eks. C.W. Eckersbergs guldaldermalerier side om side med Claus Carstensens neorealisme efter år 2000.

Sommeren bød desuden på to mindre udstillinger med henholdsvis den dansk-tyske fotograf Anne Lass og sønderjyske Jacob Tækker. På udstillingen »Anne Lass – Wandeln« (8. maj-12. september) præsenteredes 24 store semi-dokumentariske fotografier fra kunstnerens rejser over hele verden. Med alle motiver var dog fælles en undren eller en utilpassethed med virkeligheden, der skabte nysgerrighed hos publikum. Udstillingen var skabt i samarbejde med Stadtmuseum Schleswig (Fotoforum), hvor udstillingen blev vist i foråret.

Jacob Tækker havde med sin udstilling »Towers« (19. juni-12. september) skabt en installation særligt til Kunstmuseet Brundlund Slot. Med humor og selviscenesættelse sætter videokunstneren klassiske myter og menneskelighed på spidsen og rejser spørgsmål om vores eget liv. Ud over installationen »Towers« viste Jacob Tækker et par fotografier og en installation tidligere vist på Galleri Pixel i København.

Endelig sluttedes 2010 af med den store retrospektive udstilling »Leif Kath – Uden titel« (25. september 2010-23. januar 2011), hvor den sønderjyske kunstners godt 40 år på den danske kunstscene præsenteredes igennem mere end 200 kunstværker og en omfattende monografi om vejen fra debuten i 1960'erne til de nyeste værker anno 2010. Både maleri, grafik, tegning, keramik og skulptur var med til at tegne produktionen fra denne unikke kunstners hånd. Udstillingen mødte stor anerkendelse og interesse og blev præmieret af Statens Kunstfond som en af årets væsentligste udstillinger.

Publikationer og andre udgivelser

Leif Kath, Uden titel red. af Katrine Kampe og Karen Olsen.

Billedskolen

Billedskolen må ses som en del af museets formidling af samlingen og som et forum for formidling af kunst til børn gennem deres eget arbejde med de kunstneriske virkemidler. I 2010 havde billedskolen 48 elever fordelt på fire hold. I billedskolen tilbydes kunstformidling til børn, hvor børnene i den grad selv får lov til at prøve, og hvor læringsprocessen taler både til sanser, følelser

og intellekt, så forståelsen for og kærligheden til kunst har mulighed for at blive dyb og varig. Billedskolen arbejder derfor med formidling af kunst både på den korte og den lange bane. Og i modsætning til de mange opmærksomhedsskabende spotarrangementer for børn med billedkunstneriske indslag prøver eleverne i billedskolen kræfter med den lidt mere forpligtende og tilbagevendende undervisning, hvor de skal gennemarbejde og færdiggøre i det mindste udvalgte produkter. Billedskolens formidling af kunst er også et tilbud om at møde og opbygge kontakter med andre, der deler interessen for billeder. Billedskolen viste i 2010 en sommerudstilling i museets butik fra juni til august. Børn og unge havde malet billeder inspireret af lande/byer i hele verden på ure, der også viser tiden det pågældende sted. Billedskolen har til huse i den gamle gartnerbolig overfor slottet. Fra august til maj undervises 48 børn fra 3.-10. klasse på fire hold. Skolen har gennem 13 år arbejdet med tegning, grafik, maleri, skulptur, installation, performance, animation på computer, deltaget i formidlingsprojekter rettet mod museets samling mm. Billedskolens elever undervises af billedkunstneren Bente Sonne. I uge 28 lægger museets billedskole hus til sommerbilledskole i fire dage som en del af Aabenraa Kommunes Aktiv Ferie-program. Sommerferiens billedskole varetages af billedkunstneren Iris Fridriksdottir. 25 børn fra kommunen blev undervist i fire dage af billedkunstneren Iris Fridriksdottir og hendes assistent.

Formidling af samlingen og museumsbussen

I samarbejde med Kulturhistorie Aabenraa tilrettelagde Stefanie Robl, Petur Petersen Dall, Mie Ellekilde og Bente Sonne i fællesskab en heldagstur med store, sjove og lærerige oplevelser på de to museumsdage, 27. og 28. maj 2010, med besøg på både et kulturhistorisk museum og et kunstmuseum. Kulturhistorie Aabenraa valgte at tilbyde en tur til Kalvø og dér fortælle spændende historier om flotte sejlskibe, der blev bygget på øens skibsværft. Desuden en tur omkring øen for at opleve dens flotte natur og finde vikingeskibet. På Kunstmuseet Brundlund Slot valgte vi at vise børnene kunstmuseets aktuelle udstilling. Der blev også tid til sjove skulpturlege i parken og sidst et besøg i billedskolen med Bente Sonne.

Museumsbusdage. Efter rundvisningen tegnede eleverne og stod model i billedskolen. Og der blev tegnet menneskekroppe på dyrehoveder. Ca. 200 elever og lærere fra Frøslev, Padborg, Ravsted, Hellevad, Rugkobbøl og Tinglev Skole i Aabenraa Kommune kom på dagsudflugt til museerne og var meget begejstrede for både indhold og bustransport. Langt de fleste var målgruppen for museumsbussen, nemlig landdistriktets skoler. Med destinationen Kalvø var det også helt rimeligt, at Rugkobbølskolen fik del i busmidlerne.

Ideen var at inspirere skolerne til at benytte midlerne fra Landdistriktspuljen til især landdistriktsskolernes museumsbesøg.

Børnenes Kunstklub er et initiativ til kunstformidling for de yngste 3-8-årige og deres familier samt til børneinstitutioner i hele landet, men især i Region Syd og lokalområdet i Aabenraa. Det er støttet af KUAS og udgået fra Kunstmuseet Trapholt til i alt 9 kunstmuseer i regionen.

Børnenes Kunstklub blev lanceret på alle 9 museer den 13. november, men det forberedende arbejde blev sat i gang i forsommeren 2010 med udvælgelse

og affotografering af 8 værker fra museets samling, som vi kunne regne med var stabilt synlige i museets udstilling. Til de 8 værker blev der udarbejdet 8 opgaver på alle 9 museer, og der blev skabt en fælles hjemmeside for de 9 deltagende museer: www.kunstmus.dk.

Nordisk Kunst v. Ove Mogensen

Udbygningen af Kunstmuseet i Tønders kunstsamling har siden 1999 i det væsentlige koncentreret sig om at erhverve kunstværker til belysning af det nordiske aspekt inden for billedkunsten. Det har været og er museets ambition på sigt at opbygge en samling, der belyser væsentlige facetter af den nordiske billedkunst i det 20. og 21. århundrede. Dertil kommer kunstmuseets naturlige forpligtelse til at beskæftige sig med nyere tysk kunst efter Emil Nolde som følge af museets nærhed til den dansk/tyske grænse. Den 21. maj 2010 modtog Kunstmuseet i Tønder Den Danske Museumspris. En stor glæde for museet, og den bedst opnåelige anerkendelse af museets virke, ikke mindst da prisen blev givet for museets kerneydelse: opbygningen og formidlingen af den nordiske kunst.

Kunstmuseet erhvervede i 2010 vigtige værker til supplerings af den nordiske samling. Det gælder et stort maleri af den internationalt anerkendte norske billedkunstner Olav Christopher Jenssen med titlen *Appointment/Frequent* fra 2009, en af den svenske kunstner Håkan Rehnbergs hovedværker, skulpturen *Teater* fra 2003, en skulptur af den unge finske billedhugger Tommi Toija *Gone with the Wind* og en videofilm af den færøske multikunstner Toroddur Poulsen *Skriften i hjertet* samt en installation *Færøerne* af samme kunstner. Til supplerings af museets omfattende Wilhelm Freddie-samling indkøbtes 25 blyanttegninger og til supplerings af museets danske modernistiske samling erhvervede museet en grafisk mappe af Richard Mortensen *Der fünfte Gesang* med en tilhørende gouache, Ebba Carstensen-maleriet *Køer på mark*, en mappe med træsnit af Kehnet Nielsen med titlen *Ekely-suiten*, 20 grafiske arbejder af Jørgen Rømer, et stort maleri *Graner* af Inge Lise Westmann og en skulptur *Constant spring* af Emil Westmann Hertz. Kunstmuseets kunsthåndværk- og design-samling suppleredes med to fingerringe af guldsmedeægtesparret Karen Ihle og Jens Eliassen, en keramisk vase af Herman A. Kähler og to keramiske arbejder af Buller Hermansen. Yderligere erhvervede museet til sin Hans J. Wegner-samling møbelarkitektens kendte *Cirkelstol* og stolen *Åget*, samt et bakkebord.

Kunstmuseet har i samarbejde med Tønder Kommune, Tønder Handstandsforening og Veksølund Skulpturpark påbegyndt opbygningen af en skulpturpark i den såkaldte »Amtmandens have« i Tønder by. I 2010 erhvervedes skulpturen *Bølger* af billedhuggeren Bent Sørensen til opstilling i haven. En række af disse indkøbte kunstværker har opnået store tilskud fra fonde. Uden disse tilskud har museet ingen mulighed for at udbygge sin samling. Kunstmuseets egne midler rækker slet ikke til en substantiel udvikling af samlingen. I 2010 var tilskud fra Ny Carlsbergfondet, Lillian & P.T. Niensens Fond og købmand Carl Andresen og Den Danske Museumspris museets uundværlige støtter.

Ny Carlsbergfondet overdrog som gave til museet i 2010 maleriet *Maintain* fra 2006 udført af Olav Christopher Jenssen, skulpturen *Stele* udført af Bent

Overinspektør Ove Mogensen er med rette stolt over, at Kunstmuseet i Tønder i 2010 fik Bikubens store museumspris.

Sørensen, maleriet *Juni* af Mogens Andersen, Ejler Billes *Mange figurer, Bali* fra 1978, Ejler Billes *Fabeldyr* fra 1989, Erland Knudssø Madsens *Blomst-Aske* fra 2006 og Lisbeth Nielsens *Emma*, en skulptur i bronze fra 2009. En sand gave-regn som har styrket museets samling på afgørende områder.

Udstillinger

13. februar-1. maj 2010: »Tryk på tiden – Danske Grafikeres Jubilæumsudstilling«. Med udstillingen »Tryk på tiden« og udgivelsen af en stor kunstbog af Danske Grafikeres medlemmer vil foreningen aktualisere og profilere den nuværende danske grafik for et stort og bredt publikum. Udstillingen »Tryk

på tiden« dokumenterede den udvikling, som det grafiske område har gennemgået i løbet af de seneste år og viste frem for alt dansk grafisk kunst, som den står i dag. Udstillingen viste med 117 værker alle former for grafisk arbejde.

Sommerens store særudstilling var »Jais Nielsen. Maleri og Keramik« – en retrospektivt anlagt udstilling, der var blevet til i samarbejde med Bornholms Kunstmuseum og Fuglsang Kunstmuseum. Udstillingen var med sine 120 værker omfattende og bestod foruden museernes egne billeder af mange indlån fra Jais Nielsen-familien og andre private ejere. Udstillingen indeholdt mange af de kubistiske hovedværker tillige med elvarbejder fra perioden på Zahrtmanns skole, croquis-tegninger fra kunstnerens tid i Paris, sine lyriske værker samt et rigt og repræsentativt udvalg af den keramiske produktion, der i kunstnerens modne år blev hans hovedbeskæftigelse.

Udstillingens centrale omdrejningspunkt var fortællingen om, hvordan modernismen bryder igennem i dansk kunst i 1910'erne. Hvordan den naturalistiske gengivelse af virkeligheden forkastes til fordel for eksperimenterende nye billedrum og en farvebrug, der især er påvirket af franske kunstnere som Gauguin, Matisse og Picasso. Sekundært var udstillingens hensigt at forfølge en dansk modernistisk kunstnerskabne op igennem de årtier, der fulgte i kølvandet på modernismen.

Ud fra denne udstillings grundstamme kuraterede Kunstmuseet i Tønder desuden udstillingen »Jais Nielsen. La naissance du modernisme danois« i Det Danske Hus i Paris. Udstillingen her var husets bedst besøgte arrangement i 2010.

7. maj-3. oktober 2010: »Håndens spor – Jørgen Rømers grafik«. Jørgen Rømer er sjældent præsenteret i udstillingsmæssig sammenhæng, men ikke desto mindre en af de betydeligste grafikere i nyere dansk kunst. Med blandt andre Ny Carlsbergfondets midler blev en større samling af Rømers grafiske værker skænket til Kunstmuseet i Tønder på baggrund af Rømers tilknytning til Tønder og hans nordiske tematik. Med udstillingen »Håndens spor« vistestegninger og akvareller, der tilkendegav Rømers unikke evne til med ekstremt detaljeret udtrykskraft i et ganske lille format at billedliggøre *det underste land* med det basalt eksistentielle som omdrejningspunkt.

9. oktober 2010-9. januar 2011: »Factura«, maleri og grafik af Anja Pletowsky. I samarbejde med Richard Haizmann museet i Nibøl foranstaltede kunstmuseet en udstilling med den unge tyske kunstner Anja Pletowsky, der er bosat i Husum. Hendes ekspressionistiske og intense farverige billeder tager deres udgangspunkt i fremstillinger af den menneskelige krop, hvor iagttagelse og psykisk intuition sammenstilles i et heftigt maleri.

Udgivelser

Wilhelm Freddie: *The Graphic Work*. Kunstmuseet i Tønder ejer en komplet samling af den danske surrealist Wilhelm Freddie's grafiske arbejder. I betragtning af den store inden- og udenlandske interesse for dansk surrealismes Grand old Man udgav kunstmuseet en komplet værkfortegnelse over disse grafiske arbejder i en engelsk bogversion. Publikationen var støttet af en privatmand i USA og P.J. Schmidt fonden.

Arrangementer

Der har i årets løb været afholdt op mod 100 arrangementer på museet. Dels afholder kunstmuseets venneforening og det kulturhistoriske museums venneforening en lang række arrangementer, og dels flere andre foreninger og arrangører, herunder bl.a. Tønderegns Musikforening, Sønderjyllands Symfoniorkester, EUC Syd, Tønder Festivalen og Grå Guld Tønder. I samarbejde med det kulturhistoriske museum arrangeres hvert år sidste weekend i september »Stolens Dag« med udstillinger, foredrag og stolevurdering. Endvidere vieser i Vandtårnets udsigtslokale og aftenudlejninger af Vandtårnet for lukkede selskaber, hvis indhold er i overensstemmelse med museernes formål.

Hendes Majestæt Dronningen var på officielt besøg den 27. juli for bl.a. at se Jais Nielsen-udstillingen og kunstmuseets skulpturpark »Amtmandens Have«. Den 6. og 7. maj afholdtes et Wegner-seminar på museet, hvor samtlige danske producenter af Wegner-møbler gennem foredrag og samvær styrkede samarbejdet omkring museets Wegner-samling og Vandtårnets udstilling af Wegner-stole.

Orla Madsen

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforsknings profil og forsknings- og prioriteringsområder er nærmere beskrevet i årsberetningen for 2009, jf. *Sønderjyske Årbøger* 2010, s. 253-54. Institutet er en del af Syddansk Universitet, beliggende på Alsion i Sønderborg.

Den årlige seminarrække, »Regional Studies Seminar«, blev afholdt i 1. halvår af 2010 og bestod af tre seminarer med to foredragsholdere fra instituttet og en foredragsholder fra Letland. Herudover afholdtes den 13. september et seminar med titlen »Culture after Conflict« med en foredragsholder fra University of Cambridge.

I samarbejde med Folkeuniversitetet gennemførte IFG en forelæsningsrække over Sønderjyllands historie siden 1815. I februar og marts var overskriften »Sønderjyllands historie 1815-1918 – nationalitetskonflikt og modernisering«. Foredragsholderen var arkivar og forskningsleder ved Landsarkivet for Sønderjylland, dr.phil. og adjungeret professor ved IFG Hans Schultz Hansen. I oktober og november fortsattes med »Sønderjyllands historie fra 1918 til i dag«, hvor foredragsholderen var generalkonsul i Flensborg, dr.phil. Henrik Becker-Christensen.

IFG's årlige festdag (»IFG på landkortet«) blev afholdt den 27. oktober. Hvert år er der fokus på et specielt emne eller fælles tema inden for IFG's forsknings- og prioriteringsområder. I 2010 fokuseredes på emnet »Celebrate Diversity«. I forbindelse med festdagen uddelte Sønderjyllandsfonden priser til årets dygtigste studenter.

Også i 2010 var Institut for Grænseregionsforskning medarrangør af »International Research Workshop« for ph.d.-studerende. Workshop'en, som gav en generel indføring i anvendelse af videnskabelige metoder for ph.d.-studerende, blev afholdt i perioden 3.-8. oktober. Det var 4. år i træk, at Syddansk

Universitet havde fornøjelsen af at være vært for omtrent 100 ph.d.-studerende.

Under overskriften »Fortællingens offside – Regionale historiekulturer i et europæisk perspektiv« organiserede IFG 8.-10. september den årligt tilbagevendende konference. Medarrangører var universiteterne i Frankfurt am Main og Vechta i Tyskland.

Med chefredaktør Siegfried Matlok fra dagbladet *Der Nordschleswiger* som ordstyrer gennemførte IFG den 19. april en paneldiskussion om perioden 1864-1920. I panelet sad bl.a. Tysklands ambassadør i Danmark og nogle af instituttets forskere.

Institut for Grænseregionsforskning har i mange år fulgt det grænseoverskridende samarbejde mellem Tønder Gymnasium og Friedrich-Paulsen-Schule i Niebüll. Det er analyseret i bogen *Unge holdninger til nabolandet* fra 2002, og nu foreligger rapporten *Europaklassen Tønder- Niebüll*, som lektor Karen Margrethe Pedersen fra IFG har udarbejdet. Den belyser Europaklassens struktur, undervisningen, sprog og kultur og viser, at denne transnationale klasse er banebrydende ikke blot lokalt, men på internationalt plan, hvor interkulturelle kompetencer er centrale.

Elisabeth Vestergaard

Landsarkivet for Sønderjylland

Ny ledelsesstruktur

Siden 2003 har Landsarkivet for Sønderjylland haft arkivchef Steen Ousager som leder fælles med Landsarkivet i Odense og Dansk Data Arkiv i samme by. Fra 1. april 2010 fik Steen Ousager tillige overdraget ledelsen af Landsarkivet i Viborg og Erhvervsarkivet i Aarhus. Dermed var en ugentlig tilstedeværelse i Aabenraa ikke længere mulig, og arkivar og forskningsleder Hans Schultz Hansen overtog den daglige ledelse. Denne foreløbige struktur er siden gjort permanent. Alle enheder i Statens Arkiver i Jylland og på Fyn blev sammenføjet til Statens Arkiver Vest, der fra 1. oktober fik Steen Ousager som chef. Derefter udpegedes arkivledere for de enkelte enheder. Ved Landsarkivet for Sønderjylland tiltrådte Hans Schultz Hansen en sådan stilling pr. 1. januar 2011. Dermed har Landsarkivet atter en dagligt tilstedeværende leder. Begivenheden blev markeret med et kaffebord for Landsarkivets personale og nærmeste venner. Hans Schultz Hansen fortsætter som forskningsleder for Statens Arkiver og har vedvarende forskningstid.

Personale

Med udgangen af maj måned fratrådte arkivfuldmægtig Claus Jørn Lildholdt, der har været ansat ved Landsarkivet siden 1973. Dermed tog Landsarkivet afsked med en medarbejder med en stor erfaring på læsesalen, med IT-driften og med Landsarkivets bibliotek. Claus Jørn Lildholdt er dog stadig sammen med Karen Harder Lildholdt knyttet til arkivet som frivillige medarbejdere ved ordningen og registreringen af Liefergemeinschafts store arkiv. Desværre tillader Statens Arkivers økonomiske situation foreløbig ikke en genbesættelse af stillingen, hvilket betyder en reduktion af arkivets ordinære medarbejderstab fra syv til seks. I juni fratrådte arkivar Morten Andersen, der har været

ved arkivet siden 2003, først som ph.d.-studerende, siden som forsker og det sidste års tid som vikar for Mai-Brit Lauritsen. I august kom Mai-Brit Lauritsen tilbage fra sin orlov og genindtrådte i sin stilling som arkivfaglig overassistent med hovedansvar for Landsarkivets formidlingsvirksomhed og med Statens Arkivers brugerundersøgelse 2010 som sin første større opgave. I 2010 var endvidere Lars Holmgaard Bak og Hans Segalt Hansen knyttet til arkivet som projektansatte ved indtastningen i DAISY, se herom nedenfor. Som sædvanlig beskæftigede Landsarkivet adskillige medarbejdere i virksomhedspraktik og løntilskudsjob.

Aflevering af arkivalier

Landsarkivet modtog i 2010 434 hyldemeter arkivalier fra offentlige myndigheder og fem hyldemeter fra private. I sidstnævnte tal er ikke indregnet de hidtil modtagne dele af afdøde redaktør Bjørn Svenssons interessante arkiv. De største afleveringer fra myndighederne kom fra Gråsten Politi, Retten i Tønder, Haderslev Stift og Kirkemusikskolen i Løgumkloster.

I 2010 begyndte Landsarkivet ved egne kræfter – vagtmester Leo Vinther Pedersen og arkivmedhjælper Eskild Hansen – en større omflytning af arkivalier, så der i de nye magasiner i bygningen ud mod Haderslevvej kan skaffes plads til modtagelsen af Sønderjyllands Amts arkiv 1993-2006. Således blev en mængde sjældent benyttede skatte- og erhvervsarkiver kørt til fjernmagasin ved Landsarkivet i Odense. Flytteoperationen blev afsluttet i begyndelsen af 2011.

Registrering af arkivalier

I 2010 fortsatte registreringen af Landsarkivets arkivalier i Statens Arkivers arkivdatabase DAISY. 948 hyldemeter blev registreret på arkivserieniveau, mens 1.866 meter blev registreret på arkivenhedsniveau. Ved årets udgang var 91 % af arkivalierne registreret på arkivserieniveau og 60 % på arkivenhedsniveau. Ved udgangen af 2009 var tallene hhv. 80 % og 40 %. Dermed er målet i sigte, og takket være en fornyet særbevilling kan registreringen forventes afsluttet i 2012.

Læsesal og øvrig formidling

Siden Statens Arkiver lagde kirkebøger og folketællinger ud på internetsiden www.arkivalieronline.dk, har besøget på læsesalen været i stærk tilbagegang. Sådan var det også i 2010, hvor besøgstallet faldt til 2.003 mod 2.851 året før. Antallet af ekspeditioner til læsesalen faldt tilsvarende til 4.080 (2009: 5.400). Antallet af besøg er dermed reduceret til en tredjedel i forhold til tiden før [arkivalieronline](http://www.arkivalieronline.dk). Til gengæld var antallet af besøg på denne internetside i 2010 på 2,1 million.

Dermed er tre vigtige mål opnået: At gøre arkivalierne lettere tilgængelige for brugerne, især dem som ikke har mulighed for at komme i læsesalens åbningstid, at mindske sliddet på de mest brugte arkivalier samt at frigøre personaleresourcer til andre sider af det brugervendte arbejde. Skal det sidste ske fuldt ud, kommer Landsarkivet næppe uden om en tilpasning af læsesalens åbningstid til den nye situation. De frigjorte personaleresourcer vil kom-

me brugerne til gode i form af en dyberegående vejledning på læsesalen, gerne i forbindelse med Landsarkivets gruppearbejdsdage, der i 2010 blev flyttet til den første torsdag i måneden.

Derudover ønsker Landsarkivet at sætte yderligere på kurser for brugerne og foredrag for historisk interesserede generelt. I 2010 blev der afholdt to introkurser for nye arkivbrugere og to kurser i Statens Arkivers database DAISY. Der blev afholdt tre fyraftensmøder, hvor universitetslektor Carsten Porskrog Rasmussen fortalte om de slesvigske godser og deres arkiver, cand.oecon. Mogens Asmund om de sønderjyske bankers og sparekassers nyeste historie og vagtmester Leo Vinther Pedersen om kilder til ejendomshistorien i Sønderjylland. I forbindelse med bruger mødet fortalte Inger Buchard om brugen af Invalidehærens arkiv til slægtsforskning. Der var god tilslutning til alle disse arrangementer, og denne aktivitet vil derfor blive udvidet i 2011.

Et kursus i Sønderjyllands historie og kilderne hertil særligt for bibliotekarer blev afholdt den 26. november og gav gode kontakter i biblioteksverdenen, som kan medvirke til at udbygge samarbejdet med denne centrale sektor i det folkeoplysende arbejde.

Interessen for at benytte arkivalier, som ikke er almindeligt tilgængelige, er fortsat stor. Ud over de familieretslige arkivalier om faderskab og adoption m.m. retter den sig særlig mod arkivalier fra retsopgøret, typisk domsakter og fangeakter fra Fårhuslejren. I 2010 behandlede Landsarkivet 134 ansøgninger om dispensation fra adgangsbestemmelserne. Kun i fire tilfælde blev der givet afslag.

Forskning

I 2010 fejrede Ribe by sit 1300-års jubilæum med udgivelsen af en ny byhistorie i tre bind. Hertil bidrog arkivar Leif Hansen Nielsen med et kapitel om håndværk, industri og fiskeri i tiden efter 1850. Arkivar Morten Andersen skrev kapitlet om landbrugskrisen, LS og Nordlesvigske Manifest i Historisk Samfund for Sønderjyllands bog *Sønderjylland i 1933*, mens Hans Schultz Hansen i samme bog skrev om oprettelsen af Grænsesognenes Danske Samfund. Morten Andersen skrev tillige til *Sønderjyske Årbøger 2010* en artikel om en sønderjysk spionagesag under 1. Verdenskrig. En fuldstændig liste over forskernes produktion findes i Statens Arkivers forskningsårsberetning for 2010.

Forskerne holdt et dusin foredrag med emner fra deres forskning. Hans Schultz Hansen underviste desuden ved et Folkeuniversitetskursus i Sønderjyllands historie i 1800-tallet på Alsion.

Der afholdtes den 28. september et seminar på Landsarkivet om slesvigske skolehistorie. Deltagerne var bl.a. forfatterne til en kommende ny dansk skolehistorie, som derved fik impulser til deres behandling af de sønderjyske forhold. Hans Schultz Hansens indlæg om skolen mellem dansk og tysk blev trykt i årsskriftet fra Sønderjysk Skolemuseum.

Hans Schultz Hansen blev i 2010 medlem af styregruppen for et nydannet netværk om 1814, der bl.a. vil afholde seminarer om dette skæbneår i dansk og nordisk historie. Han har i 2010 fortsat virket som adjungeret professor ved Syddansk Universitet, Institut for Grænseregionsforskning, og som for-

mand for Wissenschaftlicher Beirat ved Institut für Zeit- und Regionalgeschichte i Slesvig.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig
Året 2010 stod i arkivarbejdets tegn. Registreringsprogrammerne blev opdateret, og det lykkedes at få gennemført en total sikring og nyregistrering af den omfattende lydsamling.

Publikationer og forskning

Den 22. april forelå bind 63 i Studieafdelingens skriftrække. Mikkel Leth Jespersen, afdelingens ph.d.-stipendiat siden 2006, fremlagde sin afhandling i bogform under titlen *Fyrste og folk. Hertug Hans den Ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holsten*.

Bogen *Konger, Flensborg og Sydslesvigs danske mindretal* udkom den 28. juni og var et festskrift til afdelingslederen på 60-års dagen. Tilsynsrådet og Historisk Samfund for Sønderjylland havde taget initiativ til denne hyldest, som samlede et udvalg af fødselarens kronikker i Flensborg Avis, en tabula gratulatoria og en bibliografi over hans skriftlige arbejder gennem årene. Omkring 100 gratulanter deltog i en festlig markering af fødselsdag og bogudgivelse.

Mellem disse højdepunkter blev der arbejdet på andre projekter. I årets løb blev 2009-udgivelsen *Sydslesvigs danske historie* redigeret med henblik på et tysk publikum. Teksten blev oversat og fik den tyske titel *Zwischen Grenzkonflikt und Grenzfrieden. Die dänische Minderheit in Schleswig-Holstein in Geschichte und Gegenwart*. Ved årets udgang var den klar til at gå i trykken.

Der blev også samarbejdet med Interreg-projektet »Mindretalsliv/Minderheitenleben«. Journalist Flemming Nielsen optog 15 interviews med danske sydslesvigere, og herefter begyndte et tidrøvende renskrivnings- og redaktionsarbejde. Teksterne vil udkomme i bogform i 2011 sammen med 15 tilsvarende interviews optaget med repræsentanter for det tyske mindretal i Nordslesvig. Bogen udgives sammen med den tyske kollegainstitution Archiv/Historische Forschungsstelle i Aabenraa.

Samlingerne

Som altid kom der afleveringer i en lind strøm. Der blev afleveret personarkiver fra teater- og musikmennesket Hans Jørgen Henningsen, Nibøl/Det lille Teater, og fra lektor Knud Rasmussen, Duborg-Skolen. Fra præsteparret Emilie og Ove Buur kom et væsentligt supplement til Sdr. Brarup danske menighed og Sdr. Brarup-foreninger. Dige Skolen i Follervig og Langbjerg danske skole blev dokumenteret af værdifulde skoleprotokoller. Den forestående flytning af Dansk Sekretariat i Slesvig førte til aflevering af et stort materiale fra Slesvig-området. Helt specielt var foreningsarkivet 'Werbegemeinschaft Norderstraße Flensburg', som dokumenterer foreningens udvikling i Flensborgs Nørregade i perioden 1951-57. I alt var der 38 afleveringer eller 19 løbende meter.

Billedsamlingen modtog så mange som 1.150 stk., og der var tilvækst til

både film- og lydsamlingen. Fra den europæiske mindretalsunion FUEV kom 163 lydbånd med optagelser af unionens kongresser siden 1985.

»Intet arkiv er bedre end sine fortegnelser« er en gammel sandhed. Mange kræfter blev derfor sat ind på at få materialet registreret, nu også med fritekst-søgning via hjemmesiden. Benyttelsen af det hidtil gængse program Arkibas 3 blev bragt til ophør, og den nyere Arkibas-version 4 blev introduceret. Dermed er arkivet godt på vej til at leve op til de nyeste standarder i danske lokalarkiver, og der er banet vej for onlinepræsentation af de dele af billedsamlingen, der er scannet.

Årets andet store arkivprojekt var den digitale sikring af lydsamlingen, som omfatter 20 lakplader, 170 spolebånd og mere end 800 kassettebånd, kronologisk dækkende tiden fra 1930'erne til i dag. Mere end 1.000 timers lydoptagelser blev digitaliseret og nyregistreret i programmet Arkibas. Derved er et mangesidet Sydslesvig-lydarkiv sikret for eftertiden.

Medarbejdere

Som ny ph.d.-stipendiat tiltrådte cand. mag. Karsten Merrald Sørensen. Hans treårige projekt har fået titlen »En tværgående analyse af forskellige samfundsgruppers brug af kirkerne i Slesvig 1500-1850«.

Lars N. Henningsen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2010

Historisk Samfund for Sønderjylland i 2010

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 30. april 2011 årsmøde på Løgumkloster Refugium. Ca. 85 medlemmer deltog i årsmødet, der fandt sted i den gamle klosterfløj. På generalforsamlingen valgtes Elsemarie Dam-Jensen til dirigent. Hun konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Historiepolitik

I 2010 måtte Historisk Samfund i flere omgange henvende sig til danske og tyske politikere, fordi væsentlige historiske og forskningsmæssige værdier kom i fare. Vi skrev til den slesvig-holstenske ministerpræsident for at bevare Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel og til formanden for Bund deutscher Nordschleswiger for at opretholde Archiv und Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe i Aabenraa. I begge tilfælde var vigtige forskningsinstitutioner med ansvar for at sikre betydelige dele af grænselandets trykte og utrykte kulturarv truet af heftige besparelser i Tyskland. Vi var langtfra ene om disse redningsforsøg, men vor stillingtagen var vel ikke uden betydning, og det endte med, at begge institutioner kunne fortsætte.

Derimod bar vore to henvendelser til Aabenraa Kommune ikke frugt. Den ene gjaldt fremtiden for Aabenraas gamle rådhus, hvor vi foreslog, at man ud over at fremtidssikre den traditionsrige byrådssal også fik flyttet turistkontoret til byens centrum og i tilknytning hertil fik etableret en mindre byhistorisk udstilling. Her er der på nuværende tidspunkt ingen afgørelse truffet, men vi fornemmede, at vi blev lyttet til, og der er i det mindste ikke sket skade siden.

Det samme kan man desværre ikke sige om foreningens anden henvendelse til Aabenraa Kommune, som gjaldt monumentet for H.P. Hanssen i Genforeringshaven. Som det er fremgået af pressen, har vi engageret os en del i denne sag. I denne forsamling behøver jeg ikke at minde om H.P. Hanssens store betydning for danskheden i Sønderjylland under det preussiske styre og for den retfærdige løsning af den dansk-tyske grænsekonflikt i 1920. Derimod skal det fremhæves, at H.P. Hanssen fra begyndelsen i 1889 og indtil 1928 var redaktør af Sønderjyske Årbøger, og at han i 1922 var med til at oprette Histo-

risk Samfund for Sønderjylland. Han var indtil 1936 vor forenings første formand og derefter i nogle dage indtil sin død vores hidtil eneste æresformand. Vi har således en dobbelt forpligtelse til at sikre værdige rammer for det monument, der i 1947 blev sat i Aabenraas nyanlagte Genforeningshave i form af Axel Poulsens statue af moderen og sønnen med H.P. Hanssens relief på soklen.

På styrelsesmødet den 24. april 2010 i Frøsløvlejren tog vi derfor stilling til det daværende projektforslag, der indebar anlæg af en skøjtebane i midten af Genforeningshaven, således at der nord for banen blev et mindre areal, hvor man tænkte sig monumentet for H.P. Hanssen placeret i midten. Vi fandt, at en placering helt mod nord ville være at foretrække, navnlig hvis monumentet som baggrund fik en halvcirkelformet hæk, således som det oprindelige forslag fra 1947 pegede på. Monumentet skal nemlig ses forfra og skråt ind fra siden. Det skrev vi til kommunen. Samtidig foreslog vi, at der ved genopstillingen af monumentet blev opsat en informationstavle om H.P. Hanssen, og vi tilbød vor assistance til udarbejdelsen af teksten.

Vi protesterede således ikke mod kommunens planer om et nyt byrum i Genforeningshaven som sådan. Set i lyset af det, som fulgte, var det måske en fejl, men vi vurderede, at der var mest at vinde for sagen ved at gå i dialog med kommunen frem for at sende en gold protest.

Desværre så kommunen anderledes på det. Byrådets flertal vedtog senere på sommeren et nyt projektforslag, hvor der ikke alene skulle være en skøjtebane, men en såkaldt multibane omgivet af et højt trådhegn, og monumentet for H.P. Hanssen blev ikke rykket mod nord, som vi foreslog, men mod syd, så det kommer til at ligge klos op ad multibanens åbne ende, udsat for vildfarne bolde og måske endda som »mål« for den fodboldspillende ungdom. Tilmed vil der på begge sider komme en beplantning så høj, at monumentet vanskeligt vil være synligt fra siderne. Monumentet for H.P. Hanssen vil således vanskeligt kunne ses fra H.P. Hanssens Gade!

Da vi i slutningen af januar blev præsenteret for denne udformning på et møde på rådhuset, hvor vi skulle diskutere informationstavlen, måtte vi på stedet og senere i et brev til kommunen tage udtrykkeligt afstand fra denne placering. Vi pegede på en alternativ opstilling i Genforeningshaven eller, hvad der efterhånden forekom mere nærliggende, et andet sted i byen som ved Folkehjem. Vi sluttede vort brev med sætningen: »Foreningen indgår gerne i en dialog herom«. Glade blev vi derfor, da formanden for Aabenraas Kultur- og Fritidsudvalg foreslog at inddrage den historiske sagkundskaab. Desto større var vor forundring og skuffelse, da han blev stemt ned i sit eget udvalg af et bredt flertal, som ønskede at gennemtrumfe den projekterede placering.

Herefter har vi trukket vort tilbud om at medvirke ved opsætningen af en informationstavle tilbage. Vi vil ikke være med til at give en helt forkert opstilling en historiefaglig legitimering. Den må nu alene være kommunens ansvar. Vi finder heller ikke, at det politiske flertal i kommunen har vist den vilje til dialog, som må være forudsætningen for et frugtbart samarbejde.

I stedet vil vi arbejde for at udbrede kendskabet til H.P. Hanssens historiske betydning for vor landsdel på andre fronter. I forbindelse med 150-året for

hans fødsel den 21. februar 2012 vil vi i samarbejde med H.P. Hanssens Mindefond arrangere en eftermiddag med korte foredrag på Folkehjem, og *Sønderjysk Månedsskrift* vil i tilknytning hertil udgive et særnummer. Vi tror, at vi vil opnå mest ved at arbejde positivt i stedet for ved fortsatte protester, som vi ikke kan forvente resultater af. Vi tror også, at denne fremgangsmåde er i H.P. Hanssens ånd.

I 1920 blev H.P. Hanssen skubbet til side af det officielle Danmark, da Genforeningen skulle fejres. Hvor hårdt det gik ham på, fremgår af det utrykte manuskript til et femte bind af hans erindringsværk *Et Tilbageblik*, som findes på Landsarkivet. Først måtte H.P. Hanssen trække sig som den, der bød Christian X velkommen ved Kongeåen. Dernæst var det ikke ham, men grev Schack, som blev sønderjydernes hovedtaler ved genforeningsfesten på Dybbøl, og det var nær ved, han helt var blevet forhindret i at tale her. Og da endelig Folketinget om aftenen efter festen afholdt en fællesspisning med regering og kongehus i Sønderborg, havde man »glemt« at invitere H.P. Hanssen. I sidste øjeblik fortrød man og lod ham invitere ved et bud, som fik ham opsporet på sin fætters mark ved Dybbøl. Da blev det H.P. Hanssen for meget, og han takkede nej, efter familietraditionen med begrundelsen: »De kan sige, jeg sidder i familiens skød«.

Tilsidesættelsen var den pris, H.P. Hanssen betalte for at være gået *med* tiden, men *mod* strømmen i grænsespørgsmålet, sådan som en rigtig statsmand gør, når det kræves. Siden kom det officielle Danmark på bedre tanker. Det var statsminister Th. Stauning, som straks efter H.P. Hanssens død tog initiativ til at rejse et monument for ham i Aabenraa, således som det skete i 1947 med Axel Poulsens statue i Genforeningshaven.

På denne baggrund kan man kun sige til den by, som fra 1893 var udgangspunktet for H.P. Hanssens historiske indsats: Aabenraa, det er for sølle!

Formidling af Sønderjyllands Historie

Heldigvis var 2010 overvejende præget af positivt arbejde. For en stor del handlede det om markedsføring og formidling af vort tobindsværk *Sønderjyllands Historie*, som udkom 2008-09. Her har vi fået to gode samarbejdspartnere, som jeg ved denne lejlighed vil rette en særlig tak til. Det er Idrætshøjskolen i Sønderborg og Folkeuniversitetet, som begge har gennemført kurser i Sønderjyllands historie med udgangspunkt i bøgerne. Idrætshøjskolen samlede ikke færre end 54 deltagere til et ugekursus, hvor forfatterne til *Sønderjyllands Historie* var foredragsholdere. I Folkeuniversitetets weekendkursus på Sandbjerg deltog ikke færre end 104. Og hvad bedre er: Begge kurser gentages i 2011 med tilsvarende høje deltagerantal. Folkeuniversitetet afholdt også et weekendkursus på Sandbjerg om de sønderjyske hertuger, som samlede 100 deltagere. Videre gik Folkeuniversitetet sammen med Institut for Grænseregningsforskning om at arrangere først et kursus i Sønderjyllands historie 1815-1918 med Hans Schultz Hansen som underviser og dernæst en foredragsrække om perioden efter 1918 med Henrik Becker-Christensen som foredragsholder. Begge dele fandt sted på Alsion med henholdsvis ca. 60 og ca. 30 deltagere. Dertil kom enkeltstående foredrag ved forfatterne i forskelligt regi.

Sønderjyllands Historie formidles også via KLO på CD-rom til brug for høre-

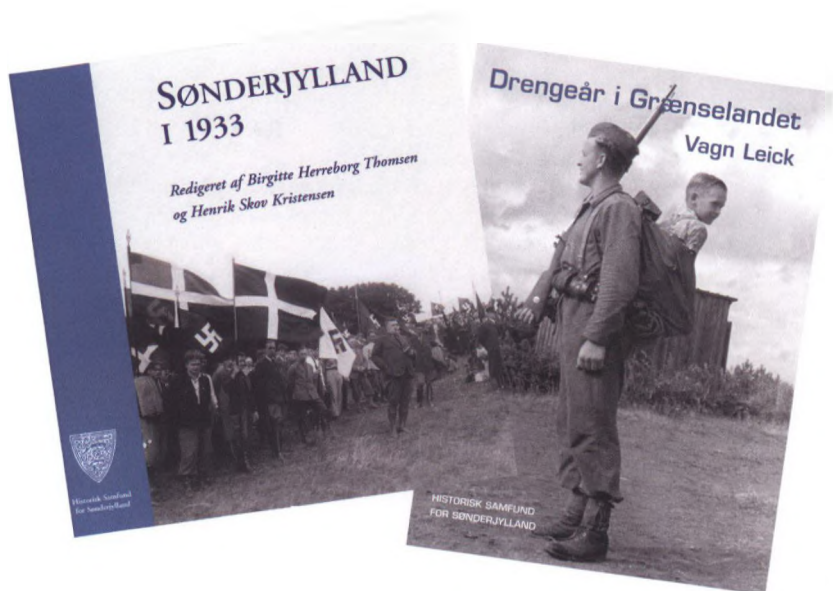
hæmmede, og Center for Undervisning under UC Sønderjylland har fortsat arbejdet med en internetside om Sønderjyllands historie og kunne i dette forår præsentere et flot delresultat om 1864.

Sønderjylland A-Å

Vort store Sønderjyllandsprojekt er ikke afsluttet, før leksikondelen *Sønderjylland A-Å* er udkommet. Redaktionen bestående af Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart Madsen har i 2010 arbejdet på højtryk, dels med at redigere indkomne leksikonartikler fra forfatterne, dels med at forfatte artikler selv. Indsatsen har båret frugt, og på nuværende tidspunkt er teksten sendt til trykning, og jagten på illustrationer er gået i gang. Bogen forventes at udkomme i slutningen af oktober i år.

Skrifterne

I det sene forår 2010 udkom to bøger, som begge blev præsenteret på Museum Sønderjylland – Oldemorstof i Bov den 21. maj. *Sønderjylland i 1933* handler om den krise, som opstod i grænselandet efter Hitlers magtovertagelse i Tyskland. Bogen skildrer den nazistiske ensretning i Sydslesvig og det danske mindretals vilkår under det nye styre (arkivar René Rasmussen), ledende slesvig-holstenske nazisters grænseflytningsoffensiv, den såkaldte »Påskeblæst« (lektor Peter Hopp), den begyndende nazificering og ensretning af det tyske mindretal i Nordslesvig (generalkonsul Henrik Becker-Christensen), landbrugskrisen og krisebevægelsen LS (adjunkt Morten Andersen), nazisme, nazi-fascination og anti-nazisme i Sønderjylland (René Rasmussen) samt oprettelsen af Grænsesoggenes Danske Samfund (arkiv- og forskningsleder Hans Schultz Hansen) og Det Unge Grænseværn (museumsinspektør Axel Johnsen). Arkivleder Birgitte H. Thomsen og overinspektør Henrik Skov Kristensen redigerede bogen, der bygger på foreningens foredragsrække fra 2008. *Drengeår i grænselandet* er dr. phil. Vagn Leicks erindringer fra hans opvækst i landsbyen Lydersholm tæt på den dansk-tyske grænse. Det er en historie, der er tæt knyttet ikke alene til det lille lokalsamfunds, men også til grænselandets og Sønderjyllands historie. Vagn Leicks far, Willy Leick, blev i 1920 førstelærer på Lydersholm Skole efter som ung sønderjyde at have deltaget i 1. Verdenskrig. Hans beretninger fra soldatertiden er medtaget i bogen, der ret beset er en familiekronike. Således indgår også broderen Adser Leicks beretning i beskrivelsen af 2. Verdenskrig, Besættelsen og Befrielsen. Vagn Leick fortæller videre om faderens gerning på Lydersholm Skole og om skolens betydning for lokalsamfundet, om Lydersholm Forsamlingshus, der længe var Danmarks mindste, om udgravningen af Grøngård Jagtslot i 1952, om grænsens og grænsebevogtningens betydning for byen og om forholdet mellem stedets dansk- og tysksindede. Erindringerne slutter med tiden på statskolen i Tønder i slutningen af 1950'erne, hvor jazz'en gjorde sit indtog. I 1958 forlod Vagn Leick Lydersholm og Sønderjylland. Morten Andersen redigerede bogen. Til de to bøger er der modtaget fondstilskud fra Alving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond, Sydbank Sønderjyllands Fond og Velux Fonden. Salget af bøgerne har været pænt uden helt at leve op til vore forventninger.

Trods den store indsats, der blev ydet i forbindelse med udgivelsen af det nye storværk Sønderjyllands Historie, der udkom i 2008 og 2009, lå Historisk Samfund for Sønderjylland ikke på den lade side i 2010. I det sene forår udkom to nye bøger, nemlig Sønderjylland i 1933, der handler om den krise, som opstod i grænselandet efter Hitlers magtovertagelse i Tyskland, og Vagn Leicks erindringer fra hans opvækst i landsbyen Lydersholm tæt på den dansk-tyske grænse: Drengear i Grænselandet. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

Sønderjyske Årbøger

Hvis James Bond havde været sønderjyde, mon han så var kommet fra Aabenraa? Eller måske fra Diernæs ved Hoptrup? Spørgsmålet er ikke så absurd, som det måske lyder. I *Sønderjyske Årbøger* 2010 kunne man således læse to artikler om sønderjyder, der begge forsøgte sig som spioner: den tyske faldskærmsagent Wulff Schmidt fra Aabenraa, der i den britiske MI5's tjeneste blev én af de vigtigste dobbeltagenter i 2. Verdenskrig, og Oluf Wolf fra Diernæs, hvis spionage til fordel for Frankrig under 1. Verdenskrig skaffede ham Æreslegionens Ridderkors – og et livstruende ophold i det berygtede tyske Moabit-fængsel. Forfatterne til de to spændende spionartikler var henholdsvis journalist og forfatter Jakob Andersen og adjunkt Morten Andersen.

2010-årgangen bød også på to erindringsartikler, nemlig Knud Gjørups levende skildringer af sine oplevelser under genforeningsdagene i Sønderjylland i 1920 og Flemming Nielsens underholdende og tankevækkende erindringer fra et langt journalistliv i Sønderjylland, de seneste næsten 25 år på Radio Syd.

Derudover kastede seniorforsker Jürgen Beyer lys over forbindelserne mel-

lem Sønderborg-skipper og Gotland i begyndelsen af 1700-tallet, og endelig fortalte tidligere minister Frode Sørensen om den socialdemokratiske arbejdsleder Richard Hempel i Sønderborg i 1900-tallets to første årtier.

Sønderjyske Årbøger er udkommet siden 1889, men har hele tiden formået at forny sig og følge med tiden, så det vedvarende er et interessant tidsskrift for forskere at publicere i. Således er det nu blevet almen standard i fagtidsskrifter at afslutte hver artikel med et resumé på et hovedsprog. Det er typisk engelsk, men for *Sønderjyske Årbøgers* vedkommende forekommer tysk at være mere nærliggende. Derfor afsluttes alle artikler fra 2010 med et kort resumé på tysk. Det vil medføre, at danske forskningsresultater og synsvinkler på den sønderjyske historie lettere vil kunne finde vej ind i tysk historieskrivning. En anden fornyelse i 2010 var at forsyne årbogen med et forord, som giver redaktionen mulighed for at skitsere og kommentere indholdet af årbogen. I 2010 gav det endvidere redaktionen mulighed for at takke Harald Wolbersen for hans indsats. Han udtrådte i foråret af redaktionen. Fra 2011 er Mikkel Leth Jespersen og Morten Andersen indtrådt i redaktionen, der desuden består af Andrea Graw-Teebken, Hans-Ole Mørk og René Rasmussen.

Sønderjysk Månedsskrift

I en foranderlig tid er *Sønderjysk Månedsskrift* stadig et omdrejningspunkt i foreningens liv. 2010 var ingen undtagelse. Bladet udkom 8 gange med i alt 328 sider og hører dermed stadig til blandt landets største historiske tidsskrifter. 34 artikler bragte læserne godt rundt i mange kroge af den sønderjyske historie. Fra den ældre historie kan nævnes Mikkel Leth Jespersens artikel »Hertug Hans den Ældre og drabet på kroværten i Nortorf«. En drabelig historie med perspektiver, som rækker længere end de voldsomme begivenheder. Fra den nyere tid finder man bl.a. Helge Clausens artikel om »Kristi Legemsprocessionen i Haderslev«. Det helt aktuelle stof blev tilgodeset med et særligt temahefte om projekt »Mindretalsliv/Minderheiteleben«, hvor projektets medarbejdere løftede sløret for de første resultater. Endelig kunne læserne i de fire grænselandskronikker følge med i store og små begivenheder i grænselandet. For dem, som vil beskæftige sig mere indgående med landsdelens historie, bragte bladet 27 boganmeldelser.

Sønderjysk Månedsskrift har i 2010 modtaget støtte fra: Alving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II og Traugott Møllers Fond, foruden fra Kulturministeriet, dels gennem puljen for kulturtidsskrifter, dels gennem de særlige overgangsordning for kulturtilskud, som tidligere blev ydet af amterne.

Kim Furdal udgjorde sammen med Elsemarie Dam-Jensen og Lennart Madsen redaktionen.

Foredrag og møder

Foredragsrækken handlede i 2010 om »Skurke og helte i Sønderjyllands historie«. Den blev afviklet i samarbejde med Den sønderjyske Kulturaftale, som ønsker at skabe nyt liv i forsamlingshusene. Foredragene var derfor i foråret henlagt til fire vestslesvigske forsamlingshuse, og i efteråret blev rækken gentaget i fire østslesvigske. I Arnum og Rebbøl kunne man høre Stefan

Pajung og Lennart Madsen fortælle om Knud Lavard og grev Gerhard den Store. I Bredebro og Sofiedal berettede Mikkel Leth Jespersen og Carsten Porskrog Rasmussen om den gottorpske kansler Kielmannseck og feltmarskal Hans Schack. I Jejsing og Svenstrup holdt Hans Schultz Hansen og Inge Adriansen foredrag om prins Frederik af Nør og general de Meza, og i Branderup og Notmark fortalte Inger Lauridsen og René Rasmussen om forfatteren Hansigne Lorenzen og Danevirkes redningsmand Søren Telling. Fremmødet varierede en del, fra en 30 stykker og op til 85, og lå dermed under, hvad der tidligere er opnået ved foredragsrækkerne, men vi har til gengæld været synlige på andre steder end ellers, og set i det lys er vi godt tilfredse med forløbet.

Årsmødet 2010 blev holdt i Frøslevlejrens Efterskole og Frøslevlejrens Museum, hvor Henrik Skov Kristensen holdt foredrag om Fårhuslejren 1945-49. 85 medlemmer deltog.

Kredsene holdt deres generalforsamlinger med efterfølgende kaffebord og foredrag. Bl.a. fortalte Carsten Porskrog Rasmussen om Oldenborgerne i Tønder kreds, mens der i Aabenraa kreds var foredrag om de frivillige brandværn ved Erling Madsen. Kredsen medvirkede traditionen tro ved afstemningsfesten på Folkehjem. I Sønderborg kreds gjorde man den tyske flåde, Danmark og Sønderjylland samt skibsartilleriskolen i Sønderborg til et særligt tema med Hans Christian Bjerg, Christian Bo Bojesen og Henning Mathiesen som foredragsholdere. Kredsen har også i 2010 afholdt fællesmøder med de lokalhistoriske arkiver og foreninger. I Sydslesvig kreds skete der et skifte på formandsposten, hvor lektor Christian Skov afløste historiker og kunstmaler Nils Vollertsen. Vi takker ved denne lejlighed Nils for hans indsats.

Udflugter

I dagene 4.-6. juni 2010 gennemførte udflugtsudvalget ved Lars N. Henningsen, Carsten Porskrog Rasmussen og Mikkel Leth Jespersen endnu en flerdagsejre i serien »danske dronningers riger og lande«. En stor og fuld bus fulgte i sporet af Knud 6.s dronning Gertrud og Frederik 5.s dronning Juliane Marie. Braunschweig, residensby for Gertruds far, den mægtige sakserhertug Henrik Løve, var overnatningsby, og her stod domkirken, middelalderborgen Dankwarderode og byens rigdom af historiske bygninger på programmet fredag. Lørdag var helliget nabobyen Wolfenbüttel, hvor Juliane Marie tilbragte en del af sin barndom. Der blev tid til besøg i slottet, hertugfamiliens gravkirke, det stemningsfulde Hertug August Bibliotek fra 1600-tallet med dets kostbare skat af sjældne bøger og manuskripter og til en byvandring i den velbevarede residensby fra renessancen. Sidst på eftermiddagen satte den enestående kejserdomkirke i Königslutter punktum for et rigt dagsprogram. Søndag fortsattes opdagelsen af det hertugelige Braunschweig. Hertugfamiliens lystslot Richmond bygget af dronning Caroline Mathildes søster, var den forfinede afslutning inden hjemkørslen. Hele turen blev tilsmilet af det dejligste vejr.

De kulturhistoriske aftenvandringerne havde igen i 2010 sønderjyske byer som mål. Der blev aflagt besøg i Tønder, Slesvig og Sønderborg med henholdsvis Inger Lauridsen, Lars N. Henningsen og Peter Dragsbo som rundvisere. Kredsen stod sædvanen tro for flere udflugter. Haderslev kreds tog syd for grænsen til kunstcentret Mikkelfeldt i Hatsted og nord for Kongeåen til

museet på Sønderskov. Aabenraa kreds besøgte Løjt Brandstation og arrangerede i samarbejde med den lokale turistforening og byhistoriske forening byvandring i Jomfru Fannys fodspor i Aabenraa, kirkegårdsvandring sammedsteds og en tur til Sikringsstilling Nord. Sønderborg kreds tog til Broager Kirke, Sydslesvig kreds til Slesvig og Danevirke, mens Tønder kreds indtog Fredericia.

PR-initiativer og medlemstal

En stor del af PR-indsatsen i 2010 var knyttet op på salget af *Sønderjyllands Historie*. PR-udvalget arrangerede salgsbod ved snart sagt alle kurser, foredrag og bogpræsentationer, og det lykkedes gennemgående at få solgt pænt med bøger. Der blev ligeledes kørt salgsture til de sønderjyske boghandlere, trykt en ny og opdateret hvervebrochure og udsendt pressemeddelelser forud for arrangementerne. Der blev på ny agiteret for, at alle tegner medlemskab både med *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift*. Og der blev taget hul på en fornyelse af vores hjemmeside. Et særligt vellykket initiativ var bogsalgssdagen på Landsarkivet lørdag den 17. april, hvor der til de 150-200 besøgende blev afsat ældre bøger for 26.000 kr. og nyudgivelser for 3.000 kr. På bogmessen i København i november blev der solgt for ca. 9.000 kr. bøger. Her var Erling Madsen til stede, men ellers stod PR-udvalget for indsatsen, og igen i år må det vist være på sin plads særlig at fremhæve og takke Finn Bach og Hans-Ole Mørk.

PR-arbejdet gav gode resultater i 2010, ikke kun målt på bogsalget, men også på medlemstallet. Ved årets slutning var der 2.476 medlemmer i foreningen, en fremgang på 164 i forhold til året i forvejen. Vi har således fortsat de senere års gode udvikling. Tak til alle, som har medvirket hertil. Denne tak omfatter ikke mindst vort sekretariat, hvor Dorthe Vilhelmsen har været fast medarbejder siden 1. august 2010, medarbejderne ved Museum Sønderjylland – ISL, som støtter sekretariatet, vores webmaster Leif Hansen Nielsen og Landsarkivet, som yder husly – og ikke mindst fonde og myndigheder, som finansierer vore udgivelser.

Frode Kristoffersen og andre opfordrede foreningen til at være på vagt, hvor historiske mindesmærker og traditioner var truet. Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Henning Mathiesen, regnskabet, der fremviste et overskud på 165.597 kr. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2012 fastsattes til uændret 295 kr. for enhedsmedlemskab med *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift*, 195 kr. for medlemskab med årbogen alene og 245 kr. for abonnement på månedsskriftet. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. På valg til styrelsen var Mogens Asmund, Elsemarie Dam-Jensen, Lars N. Henningsen, Henning Mathiesen og Hans Schultz Hansen, der alle genvalgte. I stedet for Axel Johnsen, der har ønsket at udtræde, indvalgte IT-chef Aage Ladegaard, Aabenraa. Formanden takkede Axel Johnsen for hans arbejde i styrelsen og Henning Mathiesen for hans mangeårige virke som kasserer. På valg som revisorer var Rasmus Callesen og Olaf Krag, der begge genvalgte. Efter kaffebordet lyttede forsamlingen med stor interesse til fhv. chefkriminalinspektør Hans Jørgen Bonnichsens foredrag »Barn af

grænselandet. Er det en gave eller en forbandelse at være en hybrid mellem to kulturer?«, der omhandlede Emil Noldes liv på skellet mellem dansk og tysk. Efter foredraget var der rundvisning i kirken ved Gunvor Sandvad og på krigsfangekirkegården ved Inge Adriansen. Efter årsmødet blev Aage Ladegaard valgt til ny kasserer.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Dette års afstemningsfest den 10. februar, som Aabenraa kreds var medarrangør af, havde titl. minister Frode Sørensen som taler.

På vores generalforsamling den 14. april, der kun samlede 15 deltagere, fortalte Erling Madsen om de sønderjyske frivillige brandværn i en brydningstid.

Som opfølgning på foredraget på generalforsamlingen inviterede kredsen på en aftentur til Løjt Brandstation den 26. maj. Desværre var der ingen interesse for turen.

I samarbejde med Turistforeningen i Aabenraa og Aabenraa Byhistoriske Forening kunne Historisk Samfunds Aabenraa kreds tilbyde en række ture i Aabenraa og omegn med kredsformanden som guide.

Det drejede sig om en tur til Sikringsstilling Nord i Lerskov plantage og ved Andholm, hvor vi har været fire gange med ca. 25 gæster hver gang. Turen »I Jomfru Fannys fodspor« i Aabenraa blev gennemført tre gange, også med i alt ca. 100 gæster. Den helt store succes havde vi med kirkegårdsvandringen i Aabenraa. Den første gang kom der 25 besøgende i et forrygende regnvejr. Den sidste gang var der ca. 50 deltagere. Alle disse tre ture vil blive gentaget i 2011.

Mødet med de lokalhistoriske foreninger og arkiver var dette år henlagt til Bov bibliotek, og Ib Krogh Nielsen indledte mødet med at fortælle om de to Okseøer. Næsten alle foreninger var mødt frem, og der var en særlig velkomst til de nye i vores regi fra Ravsted Sogn. Næste års møde med de lokalhistoriske foreninger finder sted i Ravsted.

Erling L. Madsen

Haderslev kreds

Fællesmødet med de lokalhistoriske foreninger og arkiver er en god, årligt tilbagevendende begivenhed for Haderslev kredsen. Mødet giver mulighed for at følge med i, hvad der sker på de lokalhistoriske arkiver – og samtidig mulighed for at få særlig interessante arkivalier og nye tiltag præsenteret. I 2010 blev arkivet i Vojens besøgt – og efterfølgende var der en præsentation af det fantastisk flotte resultat af mange års bevaringsindsats på Tørning Mølle. Arkivet i Vojens er placeret i Danmarksgade i fine lokaler.

Haderslev Kredsen har i det forløbne år arrangeret udflugt til Ribe Domkirke, og modellen med at kombinere årets generalforsamling med en god udflugt blev praktiseret ved et besøg på Sønderkov. Her blev der givet en meget fin fremvisning af museet og en fortælling om Sønderkovs historie med vægten lagt på beboerne og byggeriet.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

Et planlagt arrangement med rundvisning i Notmark kirke og præstegård måtte desværre aflyses. Derfor kom vi lidt skævt ind i 2010.

Generalforsamlingen blev afholdt den 13. april på Lindeværftet, hvor Hjortspringlavet havde lavet et glimrende arrangement med rundvisning. Desværre mødte alt for få frem.

På efterfølgende bestyrelsesmøde konstitueredes bestyrelsen for Sønderborg kreds sig således: Formand: Christian Bo Bojesen, kasserer: Henning Mathiesen, sekretær: Margrethe Iversen, øvrige medlemmer: Vagn Hesselager og Frede Ihle. Næsten hele kommunen er dermed repræsenteret.

Bestyrelsen udkastede en plan for et projekt om Artilleriskolen i Sønderborg over 3 aftener:

1. aften på kasernen: Arkivar H.C. Bjerg holdt foredrag om Den tyske flåde, Danmark og Sønderjylland 1864-1920. Selv om vi skulle konkurrere med Dragsbo fra Historisk Samfund for Als og Sundeved, som holdt foredrag på slottet, var der 35 tilhørere.

2. aften på kasernen: Foredrag om Artilleriskolens betydning for Sønderborg ved Christian Bo Bojesen og Henning Mathiesen. Stigende antal tilhørere – 50.

3. aften blev holdt den 22. februar 2011 med 104 tilhørere.

Rundvisning i Broager kirke den 21. september i dejligt vejr.

Mødet med de lokalhistoriske foreninger i Gråsten fandt sted den 8. november med foredrag ved Preben Vagn Knudsen om karpedammene i Gråsten.

Fremadrettet er vi gået i gang med et lidt større projekt om industrialisering i Sønderborg – før og nu.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Generalforsamlingen den 15. april blev afholdt på Tønder Kulturcenter. Vi var ca. 15 fremmødte. Vi havde fået Carsten Porskrog Rasmussen til at fortælle om den oldenburgske hertugslægt. Det blev et vældigt interessant indlæg som optakt til vores årlige 3-dages udflugt omkring Grundlovsdag, der i 2010 gik til Bremen og Oldenburg og belyste to temaer i Danmarkshistorien: Bremenkirken, som var moderkirken for det nordiske missionsarbejde med Ansgar og Popo, og så kongeslægten fra Oldenburg.

Vi var en flok forventningsfulde historieinteresserede, der i bus kørte ned igennem Holsten – sejlede over Elben ved Glückstadt og fortsatte til Delmenhorst, hvor vi overnattede i to nætter; undervejs så vi klosterruiner og museer i Harsefeld og Zewen. Den anden dag var vi efter en vellykket guidet tur i Oldenburg by forbi klosterruinen i Hude. Den tredje dag stod i Bremens tegn med besøg på et »levende« kloster, som blev et uudsletteligt møde med Birgit-tasøstrene. Desværre var domkirken lukket for turister pga. gudstjeneste, så vi fik ikke set Ansgars gravminde, men fik i stedet en rigtig god guidet tur rundt i det gamle Bremen.

Også i år gentog vi invitationen til de lokalhistoriske foreninger i Tønder storkommune om at træffes til gensidig forståelse og udveksling af ideer. Så den 1. september satte vi foreningerne stævne i Højer, hvor Sven Kristiansen

havde sørget for buskørsel rundt i Højer og på sin sædvanlige grundige måde guidede os gennem Højers seværdigheder – møllen – Kiers gård – lysfabrikken og Højers havn. Aftenmødet endte med kaffe og en gensidig orientering af foreningerne om årets aktiviteter, og vi blev enige om at gentage arrangementet også her i 2011.

En af sideeffekterne af vore grundlovsudflugter er, at Ernst Boyesen, Kolding, igen i år havde inviteret os på en gratis guidet tur. Den 25. september transporterede en bus ca. 30 medlemmer til en spændende og indholdsrig rundvisning i Fredericia med frokost på Sømandshjemmet. Og ét er sikkert: med Ernsts kyndige rundvisning kom vi hele vejen rundt om Fredericia og dens historie.

På Tønder Kulturcenter havde vi den 22. oktober besøg af hovedforeningens formand, Hans Schultz Hansen, som er en af forfatterne til den nye *Sønderjyllands Historie*. Han fortalte om det store værks tilblivelse og indhold samtidig med, at man kunne få bestilte bøger udleveret.

Finn Clemmensen

Sydslesvig kreds

I 2010 har Sydslesvig kreds afholdt en række arrangementer med fokus på 1920 og 1940, det dansk-tyske grænseland samt historiske aftenvandring. De fleste foredrag er blevet gennemført i samarbejde med andre foreninger og institutioner. I de senere år har der været det problem, at foreningens foredrag kun har kunnet tiltrække et begrænset antal interesserede. Bestyrelsen har derfor besluttet at forsøge en række nye tiltag i en forventning om, at det på denne vis vil være muligt at nå ud til et større historisk interesseret publikum.

Den 16. marts afholdtes generalforsamlingen på Danevirkegården. Efterfølgende holdt museumsinspektør René Rasmussen foredrag om 90-året for folkeafstemningerne i 1920.

Efter generalforsamlingen blev der foretaget en nykonstituering af bestyrelsen. Den består herefter af Christian Skov som formand, Anders Schantz Andersen som kasserer, Jørgen Kühl som sekretær og Kirsten la Cour.

I løbet af sommeren og efteråret har foreningen været medarrangør af følgende foredrag: den 6. juli en aftenvandring på Danevirke sammen med skoleinspektør på Jens-Jessen-Skolen Carsten Jonassen og museumsinspektør på Danevirke Museum Nis Hardt. Arrangementet blev gennemført i samarbejde med Sydslesvigs Museumsforening. Den 16. september afholdtes en historisk aftenvandring i Slesvig med professor Reimer Witt. Også dette foregik i samarbejde med Sydslesvigs Museumsforening.

Den 15. september var foreningen medarrangør af et foredrag ved lektor Karl Christian Lammers, Københavns Universitet, om den 9. april 1940 – en skæbnedag i den dansk-tyske historie. Arrangementet afholdtes i Harreslev i samarbejde med bl.a. den lokalhistoriske arbejdsgruppe »Harrislee Bahnhof – Harreslev Banegård«.

Den 28. september var foreningen medarrangør af en pædagogisk eftermiddag for sydslesvigske og slesvig-holstenske lærere om nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1920-2010. Arrangementet foregik i samarbejde

med Dansk Skoleforening for Sydslesvigs Center for Undervisningsmidler, IQSH (Institut für Qualitätsentwicklung an Schulen in Schleswig-Holstein) og A.P. Møller Skolen.

Christian Skov

Oversigt over årsskrifter og periodica 2010/2011

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2010/2011

Augustenborg

Årsskrift 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune. 2011. 40 sider. Indhold: Poul Krog: »Forord« – Arild Richard Larsen: »Augustenborg-fotografen Richard Reich« – Poul Krog: »De gamle lamper« – Tage Brummer: »Kanongruppen i Asserballe« – Eli Kristensen: »Ketting og Treårskrigen« – Ole Jøker Nissen: »Forpagterboligen ved Notmark Præstegård« – Knud Skov Rasmussen: »Jernbanevognen i Nr. Kettingskov II« – Poul Krog: »Augustenborg Slot som lazaret 1848-50« – Birte Thuesen: »Ann-Maj Steffens og vognmand Dürkopp« – Poul Krog: »Augustenborg Flækkes nødpenge«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08, email: aug.larkiv@pc.dk.

Bevtoft og Tirslund

Årsskrift aktuelt fra arkivet 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft-Tirslund og omegn. 2011. 35 sider. Indhold: Alfred Tychsen: »Fra Neder Jerstal til USA« – A. Huusmann: »Aftentur d. 1. juli 2010« – Lis (Kristiansen) Petersen: »Tirslund september 1954 – juni 1955« – A. Huusmann: »Forhandlingsprotokol for Tirslund brugs« – S. Oxholm: »Til Minde – Gøtterup i januar 1920« – A. Huusmann: »Årets gang i arkivet 2010« – Jensine Schmidt: »Åbøl Mejeri« – Niels M. Jessen: »Indvielsen af æ lille banesti d. 25.09. 2010« – Katrine Jessen: »Da æ lille Ba'n blev til æ klein Ba'n sti d. 25.09. 2010« – Ole S. Lindholdt: »Åvængets 25 års jubilæum« – Steen Zoffmann: »Lærer Madsens Jul og Nytårsaften« – Laue Juhl: »Mit levnedsløb«.

Ekspedition: Løren Kjær, Bevtoftvej 27, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 83 19 76.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne. Årgang 33. 2010. 70 sider. Indhold: »Forord« – H.H. Bang: »Pluskjærgård« – H.H. Bang: »Frøsløvplænen ved Hanved Kirke« – Svend Lykke Schmidt: »Kobbermølle Museum og Industrimuseet« – Mie Ellekilde: »Oldemorstof – et travlt år« – John Levin: »Historien om Fredericia's fødsel« – John Levin: »Sensommerturen« – Arne Arentoft: »Glade drengeår i tredivernes Padborg« – Hans Frederik Bøjskov: »En historie om en kro og en krig og den svære kærlighed« – Uffe Colmorn:

»Årets hus 2010« – Jens Møller og Erik Moldt: »Tegnerens farvel!« – John Levin: »Kransenedlæggelser« – Hanne Iversen: »Institut for Sønderjysk Lokalhistories jubilæum« – Hanne Iversen: »Efterlysning« – John Levin: »Kartoffelferie, »-tyskere« m.m.« – John Levin: »Runestene i Sønderjylland og Sydslesvig« – John Levin: »Vore veje før og nu« – John Levin: »Friservolden (Grænsestillingen)« – »Bestyrelsen for Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum, Holbøl Brugs og Hærvejens Købmand, Gejlå.

Bovrup og Varnæs

Årsskrift 2010

Udgivet af Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs. 2011. 106 sider. Indhold: »Forord« – »Indholdsfortegnelse« – »Erindringer fra krigen 1914–1918, fortalt af Jes Petersen, Bovrup« – C. Sørensen: »Skole-kronik for Warnitz« – Tage Larsen: »Huskerier omkring Varnæs gamle skole« – Ingeborg Wolff: »Husker du?« – »Rasmus Damm og Asmus Ferdinand« – Knud Krog: »Rasmus Linde« – Knud Krog: »Flystyrt i Varnæs 1944« – Gudrun Petersen: »300 året for udskiftningen i Varnæs« – »Avisudklip fra Jydske Tidende fra 1935« – »Avisudklip fra Heimdal fra 1960« – »Kirkeskibet i Varnæs kirke« – Holger Warncke: »Mindeord ved kransenedlægning« – Viggo Petersen: »Lidt om arkivet i Bovrup«.

Ekspedition: Arkivet, Bytoften 13, Bovrup, eller Knud Krog, Bovrup Kirkevej 22, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 00 37, email: knudkrog@privat.dk.

Bredebro

Æ Hjuulspor 2010. Lokalhistorisk arkiv, Bredebro

Udgivet af Historisk Forening for Bredebro og Omegn. 8. årgang. 2010. 72 sider. Indhold: »Forord« – »Glimt fra 2009-2010« – »Glimt fra for 25 år siden« – Lauge Jepsen: »Højt til himlen« – Liv Øvlisen Brun Jensen og Gry Øvlisen Brun Jensen: »Om at være med i egnsspillene 'Højt til Himlen'« – »Theodor Wulff 1825-1899« – Tage Elkjær Larsen: »Mads Markmand« – Thade Petersen: »Fra Kongeaaen til Ejderen« – »Året hus« – »Gårdene i Ballum Sogn« – »En veteran fra 1864« – »Årets guld- og diamantkonfirmationer« – »Niels Peter Olsens Erindringer« – »Genforeningen« – »Årets udflugt« – »Gí en hånd« – »Lokalhistorisk Arkiv«.

Ekspedition: Sparekassen i Bredebro, Ballum og Visby samt Sydbank i Bredebro. Kan også bestilles på tlf.: 74 71 13 06.

Broager

Broagerland XVI

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland. 2010. 100 sider. Indhold: »Forord« – »Fra bestyrelsen« – Christian Frederiksen: »Vinhandler Heinrich Franzen, Brunsnæs« – Holger Feldstedt: »Anna – en gæv og flittig kone« – Birgit S. Christensen: »Udvandrerne fra 'Fuglsang', Kirstine og Catharine samt Johan og Rasmus Matzen« – Jørgen Thomsen: »Dyrlæge Peter Thøisen, Skodsbøl« – Jürgen Hansen: »Fattiggården i Broager« – Peter A. Petersen: »Et liv som 'Foemann' i Broue« – Peter A. Petersen: »Mine oplevelser med gymna-

stikken!« – Christa Ryborg: »Stenhugger Peter Christensen, Kirkegade 10 i Broager« – Christian Frederiksen (red.): »Erindringer fortalt af Jens Christensen Lei, Bøsbæk, Broager«.

Ekspedition: Carl Jürgen Bock, Skeldekobbel 20, 6310 Broager, tlf.: 74 44 14 58, email: bock@bbsyd.dk.

Egen

Årsskrift 2010

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening. 2010. 44 sider. Indhold: »Forord« – »Egen Forsamlingshus« – »En skudsmålssbog – på godt og ondt« – »Smedestedet i Dyndved« – Svend Reese: »Minder fra min skoletid i Stolbro skole (1944-1952)« – Hans Bonde: »Te vå kunnes priis«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36, email: peter.marie@petersen.mail.dk.

Ensted

Årsskrift 2010

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening. 2010. 63 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – Jørgen Jørgensen Schmidt: »Levnedsløb 3. del« – Frederik Daabeck og Svend Lorenzen: »Mindehøjen ved Ensted Sogns Forsamlingshus« – »Det skete i 1910« – »Det skete i 1960« – Vibeke Petersen (red.): »Lilly fra Stubbæk paa Det Kongeliges scene« – Christian Thomsen: »Min barndom i Klattrup« – Margrethe Wrang: »Så komme den Daw« (digt) – Bent E. Olesen: »Hestetyve« – »Årsberetning 2009-2010« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider i arkivet«.

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57, email: biniro@mail.dk.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn. Nr. 28. 2010. 112 sider. Indhold: Andreas Asmussen: »Forord« – Andreas Asmussen: »Jordemødre i Felsted Sogn« – Andreas Asmussen: »Præstegårdsvej 3, 5 og 7« – Leif Andersen: »Erindringer fra mine barndomsår på Grøngrøft mark« – »Jens, Carl Erik og Sven Zachariassen: »Bøllnerslægten Vestermarken 3« – Claus Erik Martinsen: »Erindringer fra min barndom og ungdom i Felsted« – Andreas Asmussen: »Tråsbøl før og nu« – Andreas Asmussen: »Finkes kådnersted i Felstedskov og dets ejere gennem 400 år« – Lorenz Lorenzen: »Hejmdal 1908« – Ellen Jensen: »Andelsfrysehuse i perioden 1940'erne – 1960'erne« – Hans Peter Erichsen: »Marcussenslægten i Slyngsten« – Andreas Asmussen: »Set og sket i årets løb« – Andreas Asmussen: »Guldconfirmation i Felsted kirke 1960-2010« – Andreas Asmussen: »Foreningen – Arkivet – Patsches Hus«.

Ekspedition: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30, email: asmussen@bbsyd.dk.

Gram*Årsskrift 2010*

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn. 2010. 34 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – »Bestyrelsen« – Karl Gunnar Gregersen: »Årsberetning v. formanden« – Hans Henrik Lundtofte: »Årsberetning v. arkivleder« – »Gram skole 100 år« – »Festen« – »Per Vers« – Karl Gunnar Gregersen: »90-året for genforeningen« – »Beretning v. Kai (Post) Andersen« – »Martin Lebeck fortæller« – »Hvad blev der af dem?« – »Slotsgartneriet« – »Kommunekontoret« – Sven-Erik Ravn: »Imme Gram« – »Beretning ved Sven-Erik Ravn« – »Gram smukkere« – »Billedfortegnelse«.

Årsskrift 2011

2011. 34 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – »Foreningens bestyrelse« – Karl Gunnar Gregersen: »Årsberetning 2011« – Hans Henrik Lundtofte: »Beretning arkivlederen« – »Udvikling« – »Glashjørnet« – »Gram Bank« – »Ny direktør i Gram Bank« – »Parken« – »Gram Slotspark« – »En tur i den historisk park« – »Landets ældste og højeste skovfyr findes i Gram« – »Nu bliver der sejlads på Gram slotssø og å« – »Udvikling og initiativer« – Flemming Roth: »Midtsønderjyllands Museum« – Carsten Porskrog Rasmussen: »Herregårde på Haderslevvegnen« – »Dengang i og omkring Gram« – »Billedfortegnelse«.

Ekspedition: Karl Gunnar Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram, tlf: 74 82 20 68, email: kggram@post9.tele.dk.

Gråsten*Årsskrift 2010*

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn. 2010. 71 sider. Indhold: Gert Ove Hansen: »Beretning om mine oplevelser under besættelsen« – Frede Ihle: »Min barndomsgade 'Buskmosevej'« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Ahlefeldvej 3« – Niels M. Uldall: »Villads H. Uldall 1869–1955« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Årets gang« – Bodil Gregersen: »Foreningens beretning« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet« – »Bestyrelsen«. Ekspedition: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 31 81, email: bouf@a.post.tele.dk.

Haderslev*Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev.*

Udgivet af Forlaget Gammelting. 2010. 95 sider. Indhold: Svend Åge Karup: »Garmesterfirmaet Schau gennem fire generationer« – Dagmark Bork: »Amtssygehusets ambulance« – Mogens Tvermoes: »Sønderjyske krigsfangers hjemtransporter efter 1. Verdenskrig« – Jens Iversen Nissen: »Fra Lønt til Amerika« – »Fra Flensborg til Korsør. Rejsebreve – Efteråret 1864« – »Lob der Haderslebener Schönen« – Hans Skytt: »En Sønderjydes oplevelser (I)« – Harry Godtfred Madsen: »CBU'er i Haderslev«.

Ekspedition: Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev.

Halk- Hejsager*Gammelt Nyt 2010*

Udgivet af Halk-Hejsager Lokalhistoriske Forening. 12. årg. 2010. 51 sider. Indhold: Kim H. Bjerringgaard: »Forord – året der gik« – »Indholdsfortegnelse« – Kim H. Bjerringgaard: »Halk og den store verden« – Erik Snitkjær: »Egen i Halk« – Erik Snitkjær: »Egegaard« – »Ejendomsbeskrivelser Halkvej« – »Høj-skoleaftener 2011« – »Heldagsudflugt Lübeck 2011« – »Julehilsen«.

Ekspedition: Erik Snitkjær, Brunbjerg 94, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 11 86, email: snitkjer@post7.tele.dk.

Hejls-Hejlsminde*Bagværk fra mors og bedstemors tid. Årsskrift 2010*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde. 2010. 96 sider. Indhold: Gunnar Midtgaard Krag: »Forord« – Gunnar Midtgaard Krag: »Landhusmødrenes liv« – opskrifter.

Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54, email: trappendal@profibernet.dk.

Hoptrup*Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening*

Udgivet af Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening. 27. årgang. 2010. 48 sider. Indhold: Jens M. Knudsen: »Årsberetning« – Thomas Moshage og Poul Hviid: »Danskisindet sønderjyde som krigsfange i Rusland under 1. verdenskrig« – Peter Sandholdt: »Ebbe Sandholdt, Skovbyvej 55« – Jørgen Hasberg: »Solhjemsmordet 3.3.1983« – Kurt Hjemdal: »To Hoptrup-skæbner« – Jørgen Hasberg: »Spejdere bliver husejere« – Jørgen Hasberg: »Teglværker i Hoptrup sogn« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – Laura Juhl Jensen: »Skovbyvej 58 på Hoptrupmark« – Jørgen Lei: »Seletøjs bænk« – Jørgen Hasberg: »Cementkørebane mellem blomsterrabatter« – Jørgen Lei: »Den rastløse bonde« – Laura Juhl Jensen: »Hovslundvej 22 på Hoptrupmark« – Jørgen Hasberg: »Fra læge Ottosen's praksis i Hoptrup«.

Ekspedition: Jens Knudsen, Kalmargårdparken 1, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 51 65.

Hørup*Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Nr. 29. 2011. 40 sider. Indhold: Vincent Jessen: »Da Majbølgård kom i klemme« – Chresten Clausen: »Minder fra Hørup Præstegård« – Anna Kirstine Nielsen: »Tækkemænd« – Chr. Clausen (red.): »Brev fra New Zealand« – Anna Kirstine Nielsen: »Flygtninge på Hørup Klint« – Anna Kirstine Nielsen: »Peter A. Christensen« – »Klip 2010« – »Sognet rundt«.

Ekspedition: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghai 11, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 65.

Jegerup*Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2010*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn. 2010. 61 sider. Indhold:

Mathias Nørgaard: »Forord« – »Året 2010 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn« – Jørgen Junker: »Barndomserindringer« – Christine Ries: »Sådan husker jeg min skoletid« – Kaj Sandholdt: »Et gammelt testamente« – Peter Sønderup: »Min tid i Jegerup« – Aage Gram: »Tre erindringsbilleder« – Pernille Sahl Taylor: »London – Danmarks 10. største by« – »Skolefest 1959« – »Konfirmation 1985«.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84, email: boma-n@privat.dk.

Løgumkloster

Årsskrift 2011

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. 2011. 60 sider. Indhold: »Den slesvigske Borgerkrig – set med børneøjne« – H.P. Christensen: »Befrielsen i Elmealle« – Anders Hartvig: »Rugmarken. En bebyggelse fra yngre romersk og ældre germansk jernalder« – Ida Schulz og Milert Schulz: »Ølbryggerens hus« – Nicolai Haase: »Jernbaneerindringer« – »Afleveringer til arkivet« – »Foreningsoplysninger«.

Ekspedition: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03, email: vagn-lauritzen@mail.tele.dk.

Løjt

Det gamle Løjt

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening. Bind 29. 2010. 104 sider. Indhold: Uwe Fromm: »Forord« – Erling Læbel Madsen: »Løjt frivillige brandværn« – Erling Læbel Madsen: »Den første brandslukningsaftale samt festtale« – Bodil Grau: »Barsø skole« – Theodor Olesen: »Smeden i Skovby« – Erling Læbel Madsen: »En ung sønderjydes oplevelser« – Mads Lildholdt: »Hejmdal« – Inger Marie Olesen: »Michaelsens købmandsforretning i Skovby« – Hans Hansen Toft: »Ved spindehjul« – Kim Furdal: »Slaget ved Bodum 1909« – Hans Chr. Elberg: »Elberg-slægten« – Hans Hansen Toft: »Lammesbjerg« – Karin Lindgreen: »Forskeren fra Stollig« – Karin Lindgreen: »Lindgreen's Forsøgs- og Forædlingsgratneri« – Karen Harder Lildholdt: »Bondekone« – Stefanie Robl Matzen: »Skibskonstruktøren fra Kalvø« – Mikkel Leth Jespersen: »Et kaperpatent fra 1813« – »Løjt Lokalhistoriske Forenings bestyrelse«.

Ekspedition: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04, email: elmmadsen@mail.dk.

Nordborg

Årsskrift 2011

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Nordborg-området. 2011. 40 sider. Indhold: »Forord« – »Augustgaard« – »Udgivelser« – Jens J. Christoffersen: »Nordborg i tyverne« – »Nord-Als vinen 2011« – »Malerforretning på Stakkehøj« – »Nyttig viden om os« – »Lidt om foreningen« – »Forandring fryder – eller gør det?«.

Ekspedition: Hans Jørgen Berg, Skovvej 14, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 58, email: famberg@berg.mail.dk.

Rødding*Historisk Årbog fra Rødding-egnen 2010*

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den »gamle« Rødding Kommune. 2010. 115 sider. Indhold: »Forord« – Peder D. Jørgensen: »Ulvejagt« – J.N.H. Skrumsager: »Gamle maler Hense« – Karen Bergholt Møller: »Mads Samuel Møller 1872–1950« – Peter Bruun og Peter Bruun Nielsen: »Om gårdejer Peter Bruun« – Hedde Fuglsig og Inger-Lise Vernersen: »Skæbner bag mindestenen på Øster Lindet kirkegård« – Kristian Jørgensen og Kirsten Fynbo: »Skodborg Idræts- og Ungdomsforening – i ord og billeder« – Povl Willadsen: »Lægehuset i Rødding« – Jens Lehmann: »Not a dull life« – Jens Kaack: »Historien om udvandreren Jens Kaack«.

Ekspedition: Rødding Bibliotek, Søndergyden 15, 6630 Rødding, tlf.: 73 84 54 44, email: bibl@roedding.dk.

Rødekro*Fra Rødekro kommune 2010*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening Rødekro. 2010. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – »Aflæveringer til arkivet i 2009« – Bestyrelsen: »Året 2009-2010« – Mogens Jessen (red.): »9. april 1940 i Hellevad« – Alfred Pedersen: »Nr. Hostrup Forsamlingshus 100 års historie fra 1909–2009« – Mogens Jessen: »28 år som kirketjener i Hellevad« – Jens Jacobsen: »Hjordkær erindringer« – Svend Rasmussen: »Rødekro Flyveplads – et udgangspunkt« – Mogens Jessen (red.): »Smeden i Hellevad ca. 1910-1980« – Chr. Hansen: »Ka do haus venn der boej i Rishjarup i 1953« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden – Heimdal årgang 1910« – Torp Friis Møller: »Fra Jydske Tidende 1960« – Jakob Brock (red.): »Veje og huse i Svejlundstok« – Mogens Jessen (red.): »Et livligt forretningsliv i Hellevad i 50 og 60'erne« – Ingrid Nissen: »Lidt historie om Hovslund by, og dens indbyggere«.

Ekspedition: Christian Thaysen, Nybølvej 32, Hjordkær, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 65 69.

Skærbæk*Fra Skærbækegnens Fortid*

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn, Skærbæk Museums Venner & Skærbæk Lokalhistorisk Arkiv. Nr. 25. 2011. 47 sider. Indhold: H.E. Sørensen: »Hvem var de? Kendte personer på Skærbækegnen 1500–2010«.

Ekspedition: H.E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf.: 74 75 17 04, email: melbyhus@mail.tele.dk.

Starup*Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening 2010*

Udgivet af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening. 2010. 20 sider. Indhold: Karl Erik Olesen: »Forord« – »Pluk fra aviserne 2009« – Karl Erik Olesen: »Høstfester i Starup-Grarup i 55 år« – Niels Peter Bladt: »Gamle stednavne i Starup sogn« – »Degn, Organist og Kirkesanger«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 20.

Sundeved*Skrift for Lokalhistorisk Forening for Sundeved 2010*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sundeved. 2010. 88 sider. Indhold: Dorthe Ulstrup og Arne Jessen (red.): »Portræt af en Nøfling: 100-årige Mathilde Hansen« – Arne Jessen: »Løjtnant Leopold Herman Severin« – Knud Tejlgaard Jensen: »Mine naboer på Rosenvej« – Gunnar Solvang: »Pandeskrab« – Peter Brodersen: »Dette skete i Ullerup kirke 1809« – Louise Schultz og Jørgen Schmidt (red.): »Det gamle Avnbøl – Aksel Lyck fortæller om det gamle Avnbøl« – Folker Svane: »Minder fra et langt liv« – »Hjemme og ude« – Anders Kingo: »Sekretærens hjemkomst« – Folker Svane: »Fangels hus i Kobberholm« – »Året der gik«.

Ekspedition: Carl Peter Møller, Guldtoft 4, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 14 40, email: 461440@mail.dk.

Toftlund*Årsskrift 2011*

Udgivet af Toftlund Lokalhistorisk Forening. Årgang 5. 2011. 60 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Bestyrelsen« – »Forord« – »Vi kræver ligestilling« – Anne Dorthea Brandenburg: »Barndomserindringer fra besættelsen« – »Frosch Hotel« – »Fotografer i Toftlund« – Carl Erik Christensen: »Jordebøger« – »Hvorfor skal vi lære om Rom?« – »Stenderup Skole 1925« – Dan Obling: »Bunkerens Elfride i Arrild Ferieby« – »Fra Frederikke Elisabeth Hansens erindringer« – Carl Erik Christensen: »Anders Refslund af Løbækgård« – »Hvad et festtelegram kan føre til« – Carl Erik Christensen: »Da guldgraverne kom til Enemark« – Lis Mikkelsen (red.): »Årgang 1919« – Lis Mikkelsen (red.): »Jeg forstår godt fremmedarbejdere«.

Ekspedition: Anne Grethe Petersen, Mariavænget 29, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 22 34, email: tlhf@forum.dk.

Tønder*Tønder-erindringer XI*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl. Tønder Kommune. 2010. 47 sider. Indhold: »Forord« – Sigismund Gjelstrup Heron: »Spændende arbejdsliv, bl.a. som brandinspektør i Tønder« – Niels Hansen Nissen: »Fra høkerdreng til radiohandler« – Axel Thomsen: »Fra sogneråd til kommunalbestyrelse« – Vigggo Balling Nielsen: »Ludwig Ferle – en kurvemager i Tønder« – Svend Møbalde: »Erindringer fra et 'historisk' fag« – Hans Andersen: »Drengear i Tønder« – Julie Friis: »Barndoms- og ungdomserindringer fra Tønder« – »Indholdsfortegnelse (Tønder-erindringer I-XI)«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Gl. Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26, email: mail@lha-toender.dk.

Vojens*Årbog 2010 for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 24. årgang. 2010. 67 sider. Indhold: »Forord« – Laurids Lund: »Skaus Vej i Over Jerstal« – Bent Lehrskov: »Erindringer fra mit liv – 1. Del. Historier og fortællinger fra huset

på Østergade 16, Vojens« – »Noter fra aviser: For 50, 75 og 100 år siden« – Johs. Jespersen (red.): »Martine Madsens erindringer. 3. og sidste del« – Michael Uldall: »Patrioten Mikael Steffensen fra Styding. Satte sit liv på spil for danskheden« – Jens Christian Nielsen: »Lillebæltsbroen« – Agnes Svendsen: »Skudmaalsbog. 1866-1878 for Kirstine Böttcher, Sommersted« – Finn Uldall: »Vojens kommunale brandvæsen« – Preben Lindegaard: »Da speedway kom til Vojens. Om Kristian Lindegaard Pedersen og hans tid i Vojens 1953-1959« – Laurids Lund: »Over Jerstal Købmandshandel« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2009« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2009« – »Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området«.

Ekspedition: Preben F. Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02, email: noerupsenior@gmail.com.

Vonsbæk

Årsskrift

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn. 7. årgang. 2010. 20 sider. Indhold: »Nyt fra formanden« – »Æ Kleinbahn« – Jesper Dahl: »Haderslev Amts Jernbaner« – Holger Eskildsen: »Dagbøger fra Telefonstationen« – Holger Eskildsen: »Markedsdag« – Irene Sørensen: »Smede i Vonsbæk Sogn« – Tove Grastrup: »Det stod i avisen« – Irene Sørensen: »Kongebesøg i Vonsbæk sogn«.

Ekspedition: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 91 10, email: hole@haderslev.dk.

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet Sogn. nr. 24. 2010. 27 sider. Indhold: Kaj Frandsen: »Øster Lindet. Et lille rids gennem tiden« – Peter Marschall: »Laura Kirstine Schmidt« – »Beskrivelse af Mindesten og faldne i 1914-18« – »Fra arkivet – Avisen 20. februar 1933« – »Forening og Arkiv i 2010«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Aabenraa

Historier fra Bybakken

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening. 2010. 60 sider. Indhold: Petur Petersen Dall: »... Mellem himmel og jord. Historien om de 600 døde ombord på CECILIE i 1863« – Hans Christian Tøgesen: »En bødkers liv. Bødkermester Hans Christian Tøgesens erindringer« – Jørgen Witte: »Fanny Enge« – Kim Furdal: »Apenrader Gewerbliche Fortbildungsschule 1868-1920«.

Ekspedition: Carlo Daus Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 23 17.

Aarøsund

Aarøsund Lokalhistoriske Arkivforening 2009-2010

Udgivet af Aarøsund Lokalhistoriske Arkivforening. 2010. 52 sider. Indhold: »Royale besøg i Aarøsund gennem tiderne« – Sigrid Elisabeth Schourup:

»Erindringer« – »Aarøsund – Aarhus« – »Bønskrivelse fra de Hajstrup bønder 1844« – »Historisk udsalg« – »Mathilde af Aarøsund« – »Der kom en email fra Orla Munk Anthonisen med 3 fotos...« – Egbert Koch: »Aarøsund fyrtårn bygget 1905« – »... og omegn« – »... Og her borer de efter vand i Raade – i 50'erne?« – »Opskrifter med historie«.

Ekspedition: Margit Christoffersen, Ved Færgegården 2A, Aarøsund, tlf.: 74 58 45 81.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Arkiv- og forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen,
Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 65 48 03 02 (Landsarkivet),
e-mail: hsh@laa.sa.dk

Næstformand: Arkiv- og forskningschef, dr.phil. Lars N. Henningsen,
Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528,
6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Kasserer: It-chef Aage Ladegaard, Fjordløkke 108, 6200 Aabenraa, tlf.
74 63 12 20, e-mail: aagelade@mail.dk

Adjunkt, ph.d. Morten Andersen, Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf.
75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk

Cand.oecon. Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf.
74 62 02 80, e-mail: moas@post.tele.dk

Museumsinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, ISL-Lokal-
historie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail:
kifu@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjyl-
land – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200
Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6,
6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Journalist Finn Bach, Tækkerløkke 44, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 20 98,
e-mail: rfbach@hotmail.com

Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Gene-
ralkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec@
um.dk

Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgum-
kloster, tlf. 74 74 51 34, e-mail: edj@mail.tele.dk (privat), elda@
museum-sonderjylland.dk (arbejde).

Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400
Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlejrens-
museum@mail.tele.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Universitetslektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: marionogcarsten@web-speed.dk (privat), hiscpr@hum.au.dk (arbejde)

Arkivar, cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com

Sydslesvig: Christian Skov, Schiffbrücke 27, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 16 89 870, e-mail: c@cskov.com

Sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk

Hjemmeside: www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9–16, fredag kl. 9–12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Sønderjysk Månedsskrift: Museumsinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland, ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Skriftrække: Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlejemuseum@mail.tele.dk

Kredsudvalg:*Haderslev kreds:*

Karl Erik Olesen (formand), Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Ellen Jensen, Gejlager 9, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 86 88, e-mail: vejensen@mail.dk

Kirsten Fynbo, Københoved Skovvej 1, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48, e-mail: kirstenfynbo@hotmail.com

Jørn Olesen, Øsby Stadionvej 9, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 41 31, e-mail: jolesen@mail.tele.dk

Jørgen Petersen, Sundparken 66, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 44 20, e-mail: jelsep@mail.tele.dk

Aabenraa kreds:

Erling Madsen (formand), Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Andreas Asmussen (kasserer), Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 53 30, e-mail: asmussen@bbsyd.dk

Bent Pawlowski, Nørreagervej 2 A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 45 51

Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 04

Sønderborg kreds:

Christian Bo Bojesen (formand), Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Margrethe Iversen (sekretær), Farverløkke 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 08 01, e-mail: mail@huset.dk

Henning Mathiesen (kasserer), Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Vagn Hesselager, Stevningnorvej 45, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 59 21, e-mail: Vagn@hesselager.com

Frede Ihle, Mågevej 16, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99

Tønder kreds:

Finn Clemmensen (formand), Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com

Olav Madsen (sekretær), Rylen 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 19

Carl E. Michelsen (næstformand), Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf. 74 72 50 63

Marie Stærk (protokolfører), Abterpvej 50, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 11 00
Birte Tygesen, Golfvängen 14, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 31 91

Sydslesvig kreds:

Christian Skov (formand), Schiffbrücke 27, D-24939 Flensburg, tlf.
0049 461 16 89 870, e-mail: c@cskov.com

Jørgen Kühl (sekretær), Alt Frösleer Weg 8, D-24955 Harrislee, e-mail:
joergen-kuehl@skoleforeningen.de

Anders Schaltz Andersen (kasserer), Osterwung 5, D-25856 Hattstedt,
tlf. 0049 4846 590, e-mail: schaltz@t-online.de

Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 612,
e-mail: lac@skoleforeningen.de

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2010

	2009	
	<u>kr.</u>	<u>tkr.</u>
INDTÆGTER		
Kontingent	564.922	499
Foreningstilskud	276.472	277
Andre indtægter	<u>102.394</u>	<u>136</u>
	<u>943.788</u>	<u>912</u>
UDGIFTER		
Sønderjyske Årbøger	-234.505	-287
Sønderjysk Månedsskrift	-479.628	-405
Medlemsaktiviteter	<u>-109.764</u>	<u>-160</u>
	<u>-823.897</u>	<u>-852</u>
ORDINÆRT RESULTAT	<u>119.891</u>	<u>60</u>
SKRIFTER		
Indtægter vedr. skrifter	570.633	2.778
Omkostninger vedr. skrifter	<u>-274.582</u>	<u>-2.236</u>
	<u>296.051</u>	<u>542</u>
DÆKNINGSBIDRAG	415.942	602
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-327.344</u>	<u>-303</u>
RESULTAT FØR RENTER	88.598	299
Renteindtægter	49.285	90
Kursdifferencer m.v.	<u>27.714</u>	<u>28</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>165.597</u>	<u>417</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:		
Overførsel til frie reserver	<u>165.597</u>	

BALANCE
pr. 31. december 2010

	kr.	31.12.2009 tkr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	23.257	177
Debitorer	17.362	192
Tilgodehavende moms og skatter	49.211	53
Periodeafgrænsningsposter	587.487	421
Obligationer (nom. kr. 1.511.894)	1.539.308	1.567
Likvide beholdninger	<u>1.157.165</u>	<u>995</u>
AKTIVER I ALT	<u>3.373.790</u>	<u>3.405</u>
 PASSIVER		
Ikke disponerede midler	1.442.280	
Årets resultat	<u>165.597</u>	1.607.877
<i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	250.000	
Sønderjylland A-Å	500.000	
Kommende års udgivelser	<u>150.000</u>	900.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2010	<u>2.507.877</u>	<u>2.342</u>
Kreditorer	1.648	183
Skyldige omkostninger	<u>864.265</u>	<u>880</u>
KORTFRISTET GÆLD	<u>865.913</u>	<u>1.063</u>
PASSIVER I ALT	<u>3.373.790</u>	<u>3.405</u>

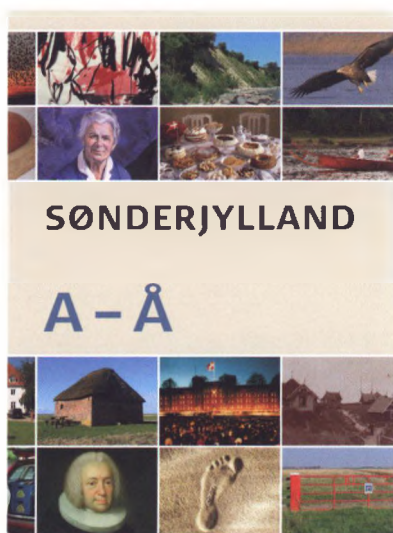
Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger.

sign. Olaf Krag og Rasmus Callesen

Nyeste udgivelser fra
**Historisk Samfund for
Sønderjylland**

For priser og bestilling: se www.hssdj.dk

Alt (næsten) om Sønderjylland i én bog

Sønderjylland A-Å rummer opslag om landsdelens natur, geografi, historie, mennesker, erhvervsliv, kultur og kunst. Leksikonet giver i korte tekster svar på konkrete spørgsmål, og i længere artikler skabes overblik og vises sammenhænge. Det er det første danske regionale leksikon, og det synliggør Sønderjylland som en særlig region både i forhold til det øvrige Danmark og til Slesvig-Holsten.

Tidsmæssigt spænder leksikonet fra oldtid til nutid. Rumligt omfatter det Sønderjylland i den oprindelige betydning: landet mellem Kongeåen og Ejderen. Hele dette område beskrives frem til 1920. Derefter lægges hovedvægten på den nordlige del, der ved afstemningen blev dansk, dvs. det nuværende Sønderjylland.

Sønderjylland A-Å er kompakt og let læsbart og afspejler den nyeste forskning. Det retter sig mod brugere både i og uden for Sønderjylland og kan bruges overalt i samfundet. På avisredaktioner, gymnasier, videregående uddannelser, tekniske skoler, folkeskoler, højskoler, i offentlige institutioner og private hjem.

Leksikonet rummer bidrag fra næsten 100 personer, der har skrevet om ca. tusind emner inden for deres respektive fagområder. Redaktørerne – Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen fra Museum Sønderjylland – har selv bidraget med ca. en tredjedel af opslagsordene.

Sønderjylland A-Å skal ses i sammenhæng med *Sønderjyllands Historie 1-2* (2008-2009), der grundigt beskriver den politiske, økonomiske og sociale udvikling.

Sønderjylland A-Å er på 432 sider og er som de to bind af *Sønderjyllands Historie* solidt indbundet og rigt farveillustreret.

Komplet storværk om Sønderjyllands historie

Sønderjyllands Historie 1. Indtil 1815

Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815

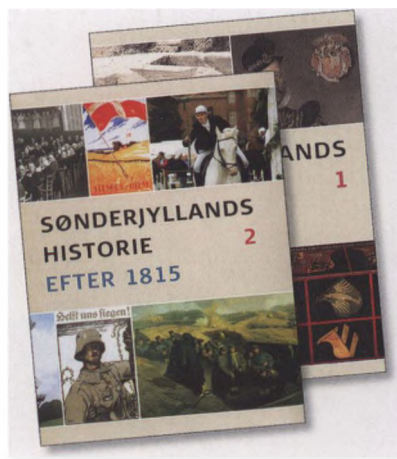
»Sønderjyllands Historie« udfylder et tomrum i dansk historieforskning og -formidling. Det er over 25 år siden, der sidst udkom en samlet fremstilling, og den har længe været udsolgt. Hertil kommer, at forfatterens indsigt i ny forskning tilføjer en række spændende aspekter til den gældende historieopfattelse af Sønderjylland.

Bind 1 af »Sønderjyllands Historie« blev udgivet for et år siden og omhandler landsdelens historie fra oldtiden frem til 1815. Hvordan Sønderjylland blev grænseland og som hertugdømme indtog en særstatus i det danske rige. Og om hvordan Sønderjylland blev et mødested mellem dansk, frisisk og tysk kultur og en bro mellem Europa og Danmark. Bind 1 er skrevet af museumsdirektør

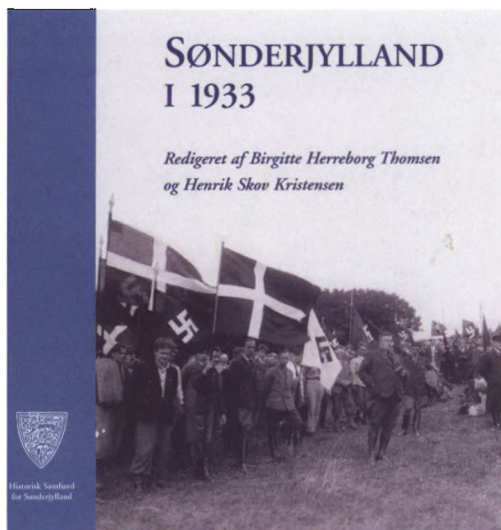
Orla Madsen, Museum Sønderjylland, professor Bjørn Poulsen og lektor Carsten Porskrog Rasmussen, begge Aarhus Universitet, og afdelingsleder Lars N. Henningsen, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Bind 2 dækker tiden fra 1815 frem til i dag – den epoke af Sønderjyllands historie, som for mange af os er den mest velkendte og nærværende. Den omfatter således de slesvigske krige i midten af 1800-tallet, tiden under preussisk herredømme, landsdelens deling i 1920, mindretalsforholdene og den fortsatte grænsekamp i mellemkrigstiden, besættelsestiden og den første efterkrigstid – samt den forbillige, fredelige sameksistens i landsdelen, som er udviklet gennem de seneste 50 år. Forskningsleder Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland, har skrevet om perioden frem til 1918, mens generalkonsul Henrik Becker-Christensen, Flensborg, dækker tiden derefter og helt frem til 2008.

Bøgerne er hver især på over 500 sider, solidt indbundne og rigt farveillustrerede.

Birgitte Herreborg Thomsen og Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland i 1933

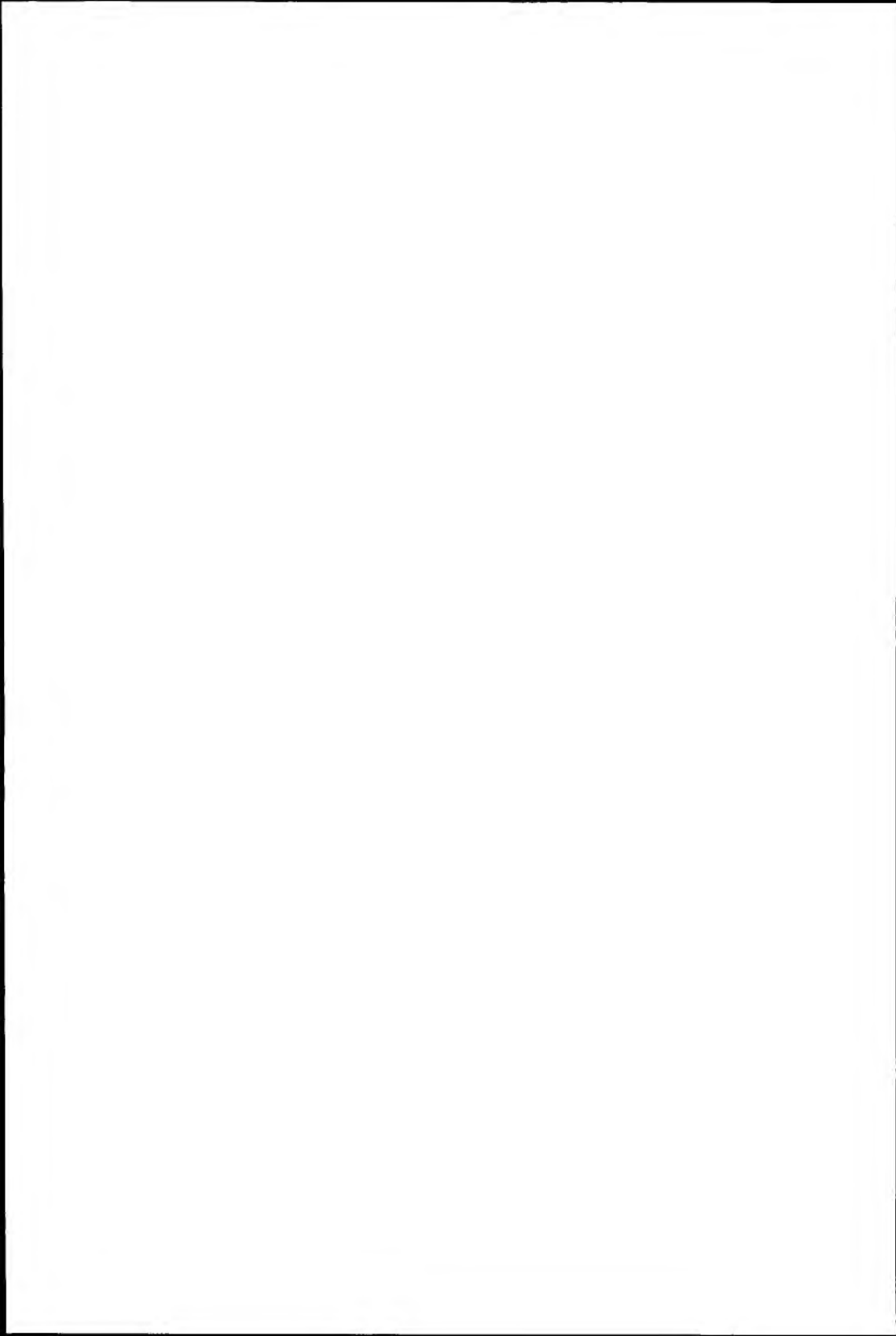
Syv historikere med indgående kendskab til grænselandet har skrevet en bog om et kritisk år i Sønderjyllands historie.

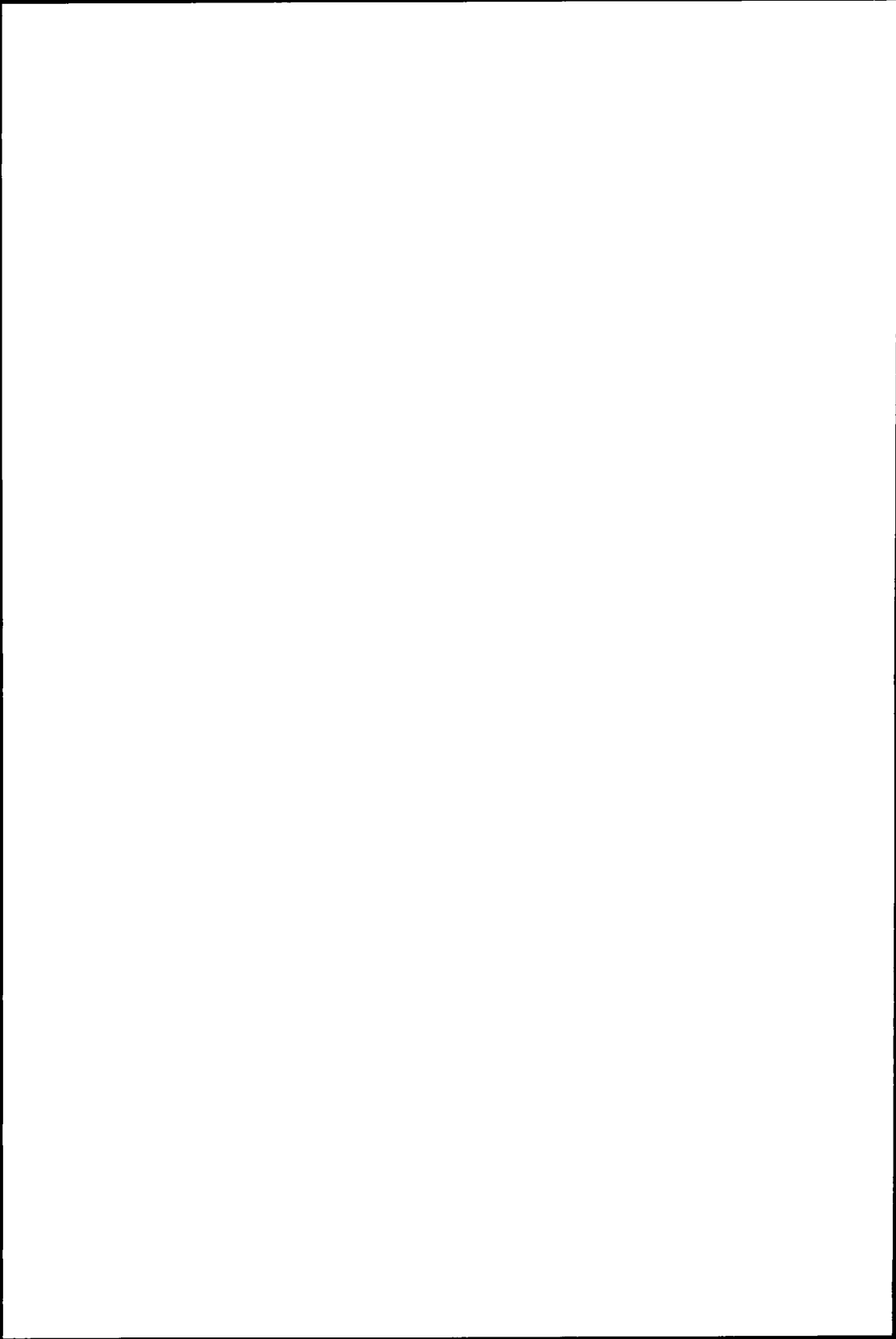
Mellemkrigstidens sønderjyske historie har to sider. Den ene side er det lange, seje træk for at integrere landsdelen i Danmark – genforeringsarbejdet. Den anden side er de ofte turbulente begivenheder på de nationalpolitiske, partipolitiske og økonomiske områder. I 1933 opstod den hidtil alvorligste af mellemkrigstidens kriser for det danske greb om den sønderjyske landsdel.

Historisk Samfunds nye bog »Sønderjylland i 1933« handler om de forskellige sider af denne krise og behandler emnersom ensretningen i Sydslesvig og det danske min-

dretals vilkår under det nye nazistiske styre i Tyskland (museumsinspektør René Rasmussen), de slesvig-holstenske nazisters grænseflytningsoffensiv »Påskeblæsten« (lektor Peter Hopp), den begyndende nazificering og ensretning af det tyske mindretal i Nordslesvig (generalkonsul Henrik Becker-Christensen), landbrugskrisen og krisebevægelsen LS (arkivar Morten Andersen), nazisme, nazi-fascination og anti-nazisme i Sønderjylland (René Rasmussen) samt oprettelsen af Grænsesognenes Danske Samfund (forskningsleder Hans Schultz Hansen) og Det Unge Grænseværn (museumsinspektør Axel Johnsen).

Arkivleder Birgitte Herreborg Thomsen, Lokalthistorisk Arkiv, Tønder, og overinspektør Henrik Skov Kristensen, Frøslevlejrens Museum, har redigeret bogen, der er på 153 sider, indbundet og illustreret.

Artikler

Søren Eller

»Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed«.
Diskussionen om afvanding og naturfredning
i Tøndermarsken i 1925

Peder Rostgaard Ewald

Evalds erindringer fra 1. Verdenskrig

Svend Jacobsen

Liv og død i Lø Herred i 1635

Lars N. Henningsen

Værdikamp på revolutionstiden.
Striden om en ny kirkeliturgi i Haderslev Provsti 1797-98

Mogens Rostgaard Nissen

Cécil von Renthe-Fink og grænsespørgsmålet

Hans Schultz Hansen

Kontaktudvalget for det Tyske Mindretal -
oprettelsen og de første år 1965-1973

Henrik Dahl

Skærbæk minder

Historisk Samfund for Sønderjylland

www.hssdj.dk